АРХИВ ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година XV, број 15 ПОЖАРЕВАЦ, 2026.

АРХИВ ЗАПИСИ

2026.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година XV, број 15
ПОЖАРЕВАЦ, 2026.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC YEARBOOK

Year XV, No 15
POŽAREVAC, 2026.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

М 51 – врхунски часопис националног значаја

ИЗДАВАЧ:
Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА:
Др Јасмина Николић, директорка

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК И УРЕДНИК:
Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић (Историјски архив Пожаревац)
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд)
Проф. др Александар Растовић (Историјски институт САНУ Београд)
Проф. др Радован Радовановић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд)
Проф. др Златко Матић (Православни богословски факултет Универзитета у Београду)
Др Мирослав Перишић (Државни архив Србије Београд)
Др Момчило Исић (Институт за новију историју Србије Београд)
Др Маријана Мраовић (Војни архив Министарства одбране РС)
Др Драгана Милорадовић (Историјски архив Пожаревац)
Др Јасмина Живковић (Историјски архив Пожаревац)
Слободанка Цветковић (Историјски архив Пожаревац)

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Проф. др Петер Павел Класинц (Република Словенија)
Доц. др Влатка Лемић (Република Хрватска)
Др Грасиа Тато (Република Италија)
Др Димитар Атанасов (Република Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Република Хрватска)
Др Јасна Пожган (Република Хрватска)
Др Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Душан Поповић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Мр Данијела Мрда (Босна и Херцеговина)
Мр Димитар Богески (Република Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Република Северна Македонија)

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић (Историјски архив Пожаревац)

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 523 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Радован Радовановић
Проф. др Златко Матић
Проф. др Петер Павел Класинц
Доц. др Миливоје Пајовић
Доц. др Влатка Лемић
Др Маријана Мраовић
Др Александар Стојановић
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ, ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:
Аутори самостално

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА:
Службени гласник д. о. о. Београд

ТИРАЖ: 250

ISSN 2334-7082

2026. © Историјски архив Пожаревац
Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја без изричитог пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

Штампање часописа омогућио је Град Пожаревац.

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу, 24. јула 2026. године

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
M 51 – a top journal of national importance

PUBLISHER:
Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER:
PhD. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF AND EDITOR:
PhD. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
PhD. Jasmina Nikolic (Historical Archives of Požarevac)
PhD. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
(Criminal and Police University Belgrade)
PhD. Aleksandar Rastovic, prof.
(Historical Institute SANU Belgrade)
PhD. Radovan Radovanovic, prof.
(Criminal and Police University Belgrade)
PhD. Zlatko Matic, prof.
(Orthodox Theological Faculty of the University of Belgrade)
PhD. Miroslav Perisic (State Archives of Serbia, Belgrade)
PhD. Momcilo Isic
(Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)
PhD. Marijana Mraovic
(Military archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia)
PhD. Dragana Miloradovic (Historical Archives of Požarevac)
PhD. Jasmina Zivkovic (Historical Archives of Požarevac)
Slobodanka Cvetkovic (Historical Archives of Požarevac)

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
PhD. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
PhD.Vlatka Lemic, docent (Croatia)
PhD. Grazia Tato (Italy)
PhD. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
PhD. Zivana Hedjbeli (Croatia)
PhD. Jasna Pozgan (Croatia)
PhD. Bojan Stojnic (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
Dusan Popovic (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
MSc. Danijela Mrda (Bosnia and Herzegovina)
MSc. Dimitar Bogeski (Northern Macedonia)
Svetlana Usprcova (Northern Macedonia)

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic (Historical Archives of Pozarevac)

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 523 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

REVIEWERS:
PhD. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
PhD.Aleksandar Rastovic, prof.
PhD. Radovan Radovanovic, prof.
PhD. Zlatko Matic, prof.
PhD. Peter Pavel Klasinc, prof.
PhD. Milivoje Pajovic, docent
PhD. Vlatka Lemic, docent
PhD. Marijana Mraovic
PhD. Aleksandar Stojanovic
PhD. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH, PROOFREADING:
The authors themselves

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS:
Službeni glasnik d. o. o. Beograd

CIRCULATION: 250

2026. © HistoricalArchivePozarevac
It is not allowed to share, reproduce and distribute the content without the express consent of the Historical Archive of Pozarevac. Users may use the available content only with respect to copyright and indication of data sources.

The printing of the Journal was made possible by the City of Požarevac

The editorial office is not accountable for the views and opinions of the authors of the texts.

All the articles published in annual journal are reviewed.

Accepted for the press at the session of the Editorial Board held in Požarevac on July 24, 2026

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина Николић, главни и одговорни уредник **Петнаест година чувања историјског наслеђа и научне мисли: поверење које траје**	09	PhD. Jasmina Nikolic, director and editor in chief **Fifteen Years of Preserving Historical Heritage and Scientific Thought: An Enduring Trust**
Dr Jasmina Nikolić, glavni i odgovorni urednik **Petnaest godina čuvanja istorijskog nasleđa i naučne misli: poverenje koje traje**	15	

ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY

Др Мирослав Радивојевић **Свештенство Власотинца и околине до 1881. године**	23	PhD. Miroslav Radivojevic **The Parish Clergy of Vlasotince and Its Surroundings up to 1881**
Проф. др Урош Шешум **Мирско свештенство Топличког Протопрезвитерата 1886–1914.**	31	PhD. Uros Sesum, prof. **The Parish Priests of the Toplica District (1886–1914)**
Др Душан Бојковић др Небојша Стамболија др Борис Томанић **Жртве Другог светског рата у Пожаревачком округу**	53	PhD. Dusan Bojkovic PhD. Nebojsa Stambolija PhD. Boris Tomanic **Victims of the Second World War in the Pozarevac District**
Мр Мирјана Богосављевић **Адвокатура и политички ангажман правника и политичара Љубомира Живковића 1863-1940.**	64	MsC. Mirjana Bogosavljevic **The Legal Practice and Political Involvement of Ljubomir Zivkovic (1863–1940)**
Др Филип Крчмар **Маргум и Контра-Маргум. Поводом 150. годишњице студије Тивадара Ортваија о римском граду у близини данашњег Пожаревца**	70	PhD. Filip Krčmar **Margum and Contra-Margum. On the occasion of 150th anniversary of Theodor Ortvai's Study about the Roman settlement in area of the present-day Pozarevac**
Сандра Радојчић **Оснивање и рад добротворне задруге „Српкиња Вршчанка“**	89	Sandra Radojcic **Establishment and operation of the charitable cooperative "Srpkinja Vrščanaka"**
Др Александар Пешић Бранислав Борић **Модернизација српске артиљерије од српско-турских ратова до почетка Балканских ратова**	95	PhD. Aleksandar Pesic Branislav Boric **Modernization of Serbian Artillery from the Serbian–Ottoman Wars to the Outbreak of the Balkan Wars**
Борис Миливојевић, мср. **Од Балиновића до Давоса: живот и последња жеља др Андрије (Андре) Миливојевића**	104	Boris Milivojevic **From Balinović to Davos: the life and last wish of Dr. Andrija (Andre) Milivojevic**

Стефан Филиповић, мср.
Младотурска револуција 1908. године кроз призму мемоара Михаила Кијаметовића: историјски и политички феномен
111
Stefan Filipovic, MA
The Young Turk Revolution of 1908 - Through the Prism of Mihailo Kijametovic's Memoirs: A Historical and Political Phenomenon

Мр Драган Шалер, проф.
Огњан Петровић
Први лет аеропланом у Србији 1910. године
120
MsC. Dragan Saler, prof.
Ognjan Petrovic
The First Airplane Flight in the Kingdom of Serbia

Слободанка Цветковић
Прилогисторијишколствауокупацији1941-1944–списак професора Државне реалне гимназије у Пожаревцу
133
Slobodanka Cvetkovic
A Contribution to the History of Education During the Occupation (1941–1944). List of Teachers at the State Real Gymnasium in Pozarevac

Драгана Станисављевић
Бранка Јаначковић
Учешће Омладинске радне бригаде „Сима Погачаревић" из Врања на омладинским радним акцијама
150
Dragana Stanisavljevic
Branka Janackovic
Participation of the Youth Labor Brigade "Sima Pogačarević" from Vranje in youth labor actions

Доц. др Снежана Алексић
Институционална организација и већници Трговинске коморе Београда у окупацији (1941-1944)
163
PhD. Snezana Aleksic, docent
Institutional Organization and Council Members of the Belgrade Chamber of Commerce During the Occupation (1941–1944)

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Ђурђија Адић
Пожаревачке задужбине у фонду Задужбине Државног архива Србије
175
Djurdjija Adzic
Pozarevac endowments in the Endowment fund of the State Archive of Serbia

Марина Горгиевска, MA
State Archives of the Republic of Macedonia: An overview of fond no. 592: the administration of the 'St. John Bigorski' monastery
186
Марина Горгиевска, MA
Државен архив на Република Македонија: Приказ на фонд бр. 592 - Управа на манастирот „Св. Јован Бигорски"

Мр Марјан Гијовски
Досијеи СДБ-а као историјски извор: коришћење и етичке дилеме
197
MsC. Marjan Gijovski
SDB Files as a Historical Source – Usage and Ethical Dilemmas

Проф. др Никола Миљковић
Др Ана Голубовић
Ризница словенске старине: о једној поклон-збирци на Катедри за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду
204
PhD. Nikola Miljkovic, prof.
PhD. Ana Golubovic
A Treasury of Slavic Antiquity: On a Donated Collection (L13) at the Department of Slavic Studies, Faculty of Philology, University of Belgrade

Др Јасмина Живковић
Мирјана Степановић
Милан Станковић, мср.
Радио станица Пожаревац – медиј кога више нема
209
PhD. Jasmina Zivkovic
Mirjana Stepanovic
Milan Stankovic, MA
Radio Station Pozarevac – a medium that no longer exists

Александар Бережнов
Оставински предмети и регистри као историјски извор
231
Aleksandar Bereznov
Probate Cases and Registers as Historical Sources on World War II Victims in Kraljevo

ГРАЂА ARCHIVAL MATERIALS

Марко Марковић, мср.
Биографија Зарије М. Ђорића, учитеља и националног радника и његов 39-то годишњи национални и просветни рад у Јужној Србији
243
Marko Markovic, MA
Biography: Zarija M. Đoric, teacher and national activist and his 39 years of national and educational struggle in Southern Serbia

Зоран Вељановић
Присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 1918. године - кроз архивску грађу и изворе
258
Zoran Veljanovic
The Unification of Banat, Bačka and Baranja to the Kingdom of Serbia in 1918 Through Archive Materials and Sources

Нада Љушић
Буџет Начелства Пожаревачког округа за 1910. годину
270
Nada Ljusic
Budget of the Pozarevac District Administration for 1910

Проф. др Предраг Драгојевић
Из архиве Одељења за историју уметности: књига дипломираних
277
Predrag Dragojevic, prof.
From the Archives of the Department of Art History: Final Exam Books

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Мр Вишња Николић
Загорка Авакумовић
Сто година чувари сећања – Архив Војводине 1926-2026.
283
MsC. Visnja Nikolic
Zagorka Avakumovic
One Hundred Years of Preserving Memory – Archives of Vojvodina 1926–2026

Др Јасмина Николић
Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ – 15 година чувања историјског наслеђа и научне мисли: поверење које траје
289
PhD. Jasmina Nikolic
The Journal “Zapisi – Yearbook of the Historical Archive of Pozarevac” – 15 Years of Preserving Historical Heritage and Scholarly Thought: an Enduring Trust

Наташа Милошевић Дулић
Пројекат „Авантура у Архиву“ у улози презентације културног наслеђа, сарадње и развоја
297
Natasa Milosevic Dulic
The “Adventure in the Archive” Project: Showcasing Cultural Heritage, Cooperation, and Development

Др Јасмина Николић
Визуелни мостови сећања: свечаност отварања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката Историјског архива Пожаревац и Кинеског националног филмског музеја у контексту културне дипломатије и памћења
309
PhD. Jasmina Nikolic
Visual Bridges of Memory: Opening Ceremony of the Exhibition of Yugoslav and Chinese Film Posters from the Historical Archives of Pozarevac and the China National Film Museum within the Context of Cultural Diplomacy and Memory

Ђурђија Аџић
Андрић у Трсту, Бањалуци, Београду и Требињу – изложба и каталог „Иво Андрић и Италија – документа“
320
Djurdjija Adzic
Andric in Trieste, Banja Luka, Belgrade and Trebinje. Exhibition and catalogue “Ivo Andric and Italy – Documents”

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА И КУЛТУРНА САРАДЊА — INTERNATION ARHIVAL AND CULTURAL COOPERATIO

Др Маријана Мраовић
Међународна научна конференција „80 година од ослобођења Јасеновца – студија случаја: концентрациони и логори смрти у Независној Држави Хрватској“

329

PhD. Marijana Mraovic
International Scientific Conference “80 Years Since the Liberation of Jasenovac – A Case Study: Concentration and Extermination Camps in the Independent State of Croatia”

ПРИКАЗИ — REVIEWS

Мр Јасмин Јајчевић
Arhivski pogledi, god. VI, br. 6, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona i JU Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla 2025, 415 str.

335

MSc. Jasmin Jajcevic
ARCHIVAL PERSPECTIVES, Vol. VI, No. 6, Association of Archival Employees of Tuzla Canton and Public Institution Archive of Tuzla Canton, Tuzla 2025, 415 pp.

Бранислава Стојковић
Изложба „Власинско лето 1985-2025“

338

Branislava Stojkovic
Exhibition “Vlasina Summer 1985–2025”

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА — INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

343

INSTRUCTIONS TO THE CO-AUTHORS AND CITATION RULES

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина НИКОЛИЋ, директорка
Историјског архива Пожаревац

ПЕТНАЕСТ ГОДИНА ЧУВАЊА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА И НАУЧНЕ МИСЛИ: ПОВЕРЕЊЕ КОЈЕ ТРАЈЕ

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

Наш часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ већ пуних петнаест година континуирано промовише постулате друштвених и хуманистичких наука и архивску теорију и праксу. Стога, данас не говоримо само о једном часопису, већ о континуитету знања, посвећености и поверењу које научна заједница већ петнаест година указује овом издању.

Овај јубилеј представља истински тријумф воље, знања и неизмерне љубави према историјској истини и архивском позиву, симбол континуираног труда, рада и посвећености очувању и проучавању наше прошлости. Часопис је настао из потребе отварања врата дијалогу, истраживању и мултидисциплинарном разумевању савремених изазова. Када смо пре деценију и по покренули овај часопис, мисија нам је била јасна: осветлити прошлост научном методологијом, пружити платформу за стручна архивска истраживања и отргнути од заборава драгоцене историјске изворе. Кроз протекле године, наше странице постале су трајна ризница знања у којој су архивска документа оживела, а историјски догађаји добили прецизно и објективно тумачење.

Кроз године, развијали смо се заједно са нашим ауторима, рецензентима и читаоцима. Данас, наш часопис није само место објављивања радова, већ и простор сусрета идеја – отворен и у служби напретка науке - промовише архивску теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука, окупљајући велики број сарадника из земље и иностранства, чије је заједничко обележје сарадња и умрежавање на свим нивоима.

Током ових петнаест година суочавали смо се и са озбиљним изазовима. У времену брзих информација и хиперпродукције, није било једноставно одржати континуитет, окупити ауторе спремне на дуготрајна архивска истраживања и обезбедити довољан број квалитетних, оригиналних научних текстова који померају границе наших сазнања. Сваки нови број био је борба за квалитет, прецизност и стручност.

Зато наш понос данас има посебну тежину. Кроз све те изазове нисмо ишли линијом мањег отпора, већ смо подизали критеријуме. Круна тог петнаестогодишњег труда, рада уредништва, рецензената и сарадника јесте достигнута висока научна категоризација часописа. То признање од стране научне заједнице потврда је да нисмо само опстали, већ смо се позиционирали као незаобилазна, релевантна тачка у домаћој и међународној историографији и архивистици.

Од свог оснивања 2012. године, часопис је платформа за размену знања и искустава међу стручњацима различитих профила, окупљајући ауторе из Србије, Руске Федерације, Грчке, Италије, Бугарске, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Северне Македоније, Црне Горе. Кроз петнаест бројева објавили смо 490 чланака 200 аутора из 100 институција из 10 држава, те дали допринос развоју историографије, архивистике и других научних дисциплина и омогућили размену знања и истраживачких метода, чиме смо допринели глобалном разумевању историјских и културних феномена.

Након петнаест година редовног излажења нашег врхунског часописа националног значаја Записи, имамо леп континуитет и чињеницу која потврђује наш изузетан допринос очувању националног културног наслеђа и идентитета и истинског промовисања европских културних вредности, идеја и тековина. Овај допринос није само академски, већ ширег друштвеног значаја, јер омогућава заједници да разуме и цени своју прошлост и јача колективни идентитет и културу. Часопис је дијалог са нашим културним наслеђем и путоказ будућим генерацијама. Кроз њега, чувамо и преносимо знање, инспиришемо нове истраживаче и доприносимо разумевању и вредновању наше историје. Он је сведочанство о континуитету истраживања, очувања и промовисања културног богатства Србије и региона.

Редакција часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 24.7.2026.

Као главном и одговорном уреднику часописа моја намера је била и јесте да обезбедим дугорочну одрживост и релевантност овог часописа, како би он и даље служио као кључни извор научних и стручних сазнања у области историографије и архивистике. Тежим да часопис остане трајни и цењени извор знања, који ће служити као мост између прошлости и будућности, чувајући и преносећи наше културно и научно наслеђе.

Пред вама је ново, јубиларно, издање нашег врхунског часописа националног значаја који, и овог пута, доноси теме из области историографије и архивистике, као живо и непрестано присутно сведочанство прошлих времена које обликује нашу садашњост и будућност. Кроз пажљиво одабране текстове, наши аутори анализирају процесе и личности који су оставили дубок траг у колективном памћењу – од преломних тренутака у политичкој историји, преко заборављених друштвених процеса, до свакодневице обичних људи, чије се судбине често налазе на маргинама великих наратива.

Петнаести број годишњака који је пред уваженим читаоцима, доноси укупно 31 прилог од 38 аутора из 20 институција из Републике Србије, Републике Северне

Македоније и Босне и Херцеговине.[1] Поред уводника главног и одговорног уредника часописа и упутстава са правилима за навођење за будуће сараднике на ћирилици, латиници и енглеском језику, овај број часописа садржи шест тематских целина – „Историографија“, „Архивистика“, „Грађа“, „Из рада архива“, „Међународна архивска и културна сарадња“ и „Прикази и расправе“.

Прва целина „Историографија“ заступљена је са тринаест оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања и садржи три изворна, девет прегледних научних радова и један стручни рад. Сви изворни и прегледни научни радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што целину чини кохерентном и иновативном. У овој тематској целини заступљене су следеће теме: „Свештенство Власотинца и околине до 1881. године“, „Мирско свештенство Топличког протопрезвитерата 1886–1914“, „Жртве Другог светског рата у Пожаревачком округу“, „Адвокатура и политички ангажман правника и политичара Љубомира Живковића 1863-1940“, „Маргум и Контра-Маргум. Поводом 150.годишњице студије Тивадара Ортваија о римском граду у близини данашњег Пожаревца“, „Оснивање и рад добротворне задруге „Српкиња Вршчанка““, „Модернизација српске артиљерије од српско-турских ратова до почетка Балканских ратова“, „Од Балиновића до Давоса: живот и последња жеља др Андрије (Андре) Миливојевића“, „Младотурска револуција 1908. године кроз призму мемоара Михаила Кијаметовића: историјски и политички феномен“, „Први лет аеропланом у Србији 1910. године“, „Институционална организација и већници Трговинске коморе Београда у окупацији (1941-1944)“, „Прилог историји школства у окупацији 1941-1944 – списак професора Државне реалне гимназије у Пожаревцу“ и „Учешће Омладинске радне бригаде „Сима Погачаревић“ из Врања на омладинским радним акцијама“.

Друга целина „Архивистика“ доноси четири прегледна научна рада и два стручна рада из архивске теорије и праксе – „Пожаревачке задужбине у фонду Задужбине Државног архива Србије“, „Државни архив Републике Северне Македоније: Преглед фонда 592. Управа Манастира „Свети Јован Бигорски““, „Досијеи СДБ-а као историјски извор: коришћење и етичке дилеме“, „Ризница словенске старине: о једној поклон-збирци на Катедри за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду“, „Радио станица Пожаревац – медиј кога више нема“ и „Оставински предмети и регистри као историјски извор“. Прилози су настали у току сређивања и обраде архивске грађе архивских фондова који се чувају у Државном архиву Србије, Државном архиву Републике Северне Македоније, Филолошком факултету Универзитета у Београду, историјским архивима у Пожаревцу и Краљеву.

Трећа тематска целина „Грађа“ доноси четири архивска документа, која су из фундуса Државног архива Србије, Архива Косова и Метохије, Музеја Војводине и Филолошког факултета Универзитета у Београду – „Буџет Начелства Пожаревачког округа за 1910. годину“, „Биографија Зарије М. Ђорића, учитеља и националног радника и његов 39-то годишњи национални и просветни рад у Јужној Србији“, „Присаједињење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији 1918. године - кроз архивску грађу и изворе“ и „Из архиве Одељења за историју уметности: књига дипломираних“.

Сви радови из ових тематских целина имају по две рецензије.

Четврта целина „Из рада архива“ доноси пет чланака који текстом и фотографијама на атрактиван начин, представљају реализоване активности Архива Војводине, Историјског архива Пожаревац и Државног архива Србије – први представља свечаност обележавања сто година од оснивања и рада Архива Војводине у Новом Саду, други рад говори о петнаест година постојања часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ у сврху чувања историјског наслеђа и научне мисли, трећи прилог представља десетогодишњи пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву“, док четврти представља свечаност отварања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката 20. века Историјског архива Пожаревац и Кинеског националног филмског музеја у Кинеском културном центру у Београду, као и узвратне

1 Из: Филозофског факултета Универзитета у Београду, Филолошког факултета Универзитета у Београду, Универзитета МБ у Београду, Института за новију историју Србије Београд, Института за савремену историју Београд, Државног архива Србије, Архива Косова и Метохије, Архива Војводине, Државног архива Републике Северне Македоније, Војног архива Министарства одбране Републике Србије, Архива Тузланског кантона БиХ, Историјског архива Пожаревац, Историјског архива Краљево, Историјског архива 31. јануар Врање, Историјског архива Ваљево, Историјског архива Зрењанин, Музеја Војводине Нови Сад, Економско-трговинске школе и Техничке школе у Врању.

Редакција часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 24.7.2026.

посете високе кинеске делегације Историјском архиву Пожаревац. Пети прилог приказује изложбу Државног архива Србије „Иво Андрић и Италија – документа“ и њена гостовања у Трсту, Бања Луци, Београду и Требињу .

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси приказ одржане међународне научне конференције у Републици Србији током 2025. године на тему „80 година од ослобођења Јасеновца – студија случаја: концентрациони и логори смрти у Независној Држави Хрватској“.

Заинтересованом читаоцу биће занимљива шеста тематска целина „Прикази и расправе“, која доноси један приказ тематске изложбе и један приказ нове књиге из области архивистике.

Часопис од првог броја има свој ISSN број, а Народна библиотека Србије ради CIP чланака у Узајамном каталогу, који обухвата и УДК класификацију. Часопис се редовно полаже у Репозиторијум Народне библиотеке Србије. Такође, сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на web-страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi и www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja, чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима.

Подсећамо, у Регистру научних часописа Министарства науке Републике Србије, у групи часописа за историју, етнологију и археологију, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ регистрован је 2021. године у категорији М51 – врхунски часопис националног значаја.

Уређивачки одбор часописа позива досадашње сараднике и потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за шеснаести број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2027. године.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су својим знањем, трудом и страшћу дали велики допринос овом годишњаку који је пред вама. Надамо се да смо оправдали њихово поверење и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа били још разноврснији и занимљивији.

Изражавамо захвалност домаћим и иностраним члановима редакције, рецензентима, преводиоцима, сарадницима, који су ту од самог почетка и првог броја, несебично уграђујући свој ауторитет у углед часописа – без вас овај часопис не би имао ни кредибилитет ни душу. Ваша посвећеност и допринос чине га вредним и релевантним извором научних сазнања. У времену брзих информација и изазова за академску етику, наша обавеза је јасна – да негујемо интегритет, квалитет и транспарентност. Наставићемо заједно да тежимо ка интернационализацији, већој видљивости, већем утицају кроз реалне доприносе научној и друштвеној заједници. Верујемо да ће Записи и даље бити светионик научне изврсности и културне баштине.

Осећамо неизмерну захвалност према свима који су уткали део свог бића у дуговечност овог часописа.

Посебну захвалност дугујемо Граду Пожаревцу који од оснивања часописа до данашњих дана пружа подршку чиме омогућава његово публиковање и редовно излажење, са циљем чувања нити историјског сећања.

Редакција часописа (с лева на десно): др Маријана Мраовић, проф. др Александар Растовић, др Јасмина Николић, др Мирослав Перишић, мр Данијела Мрда, Светлана Успрцова, проф. др Радован Радовановић, мр Димитар Богески, проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, др Момчило Исић, др Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, Слободанка Цветковић
Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 24.7.2026.

Сасвим на крају, посебно се захваљујемо вама, нашим читаоцима, на поверењу и подршци – ваш интерес за историју потврђује да прошлост никада није стварно прошла, већ је трајно присутна у нашем идентитету, свакодневици и изборима које правимо. У име редакције, желим вам пријатно читање и позивам вас да наставимо заједно – да промишљамо, критички читамо, пишемо и доприносимо науци која мења свет набоље.

Остављајући иза себе петнаест година успешног рада, свесни смо да историја никада није до краја исписана. Пред нама су нови изазови, неотворени фондови и неиспричане приче које чекају светлост дана. Са истим жаром, оправданим реномеом и академским достојанством, настављамо нашу мисију чувања колективног памћења.

Нека овај јубиларни 15. број „Записа“ буде подсетник на значај очувања наше прошлости и на одговорност коју имамо према будућим генерацијама – јер прошлост вреди колико смо спремни да је носимо са собом.

Хвала вам на петнаест година безграничног поверења, сарадњи и инспирацији.

У Пожаревцу, 24. јула 2026. године

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina Nikolić, direktorka
Istorijskog arhiva Požarevac

PETNAEST GODINA ČUVANJA ISTORIJSKOG NASLEĐA I NAUČNE MISLI: POVERENJE KOJE TRAJE

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

Naš časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac" već punih petnaest godina kontinuirano promoviše postulate društvenih i humanističkih nauka i arhivsku teoriju i praksu. Stoga, danas ne govorimo samo o jednom časopisu, već o kontinuitetu znanja, posvećenosti i poverenju koje naučna zajednica već petnaest godina ukazuje ovom izdanju.

Ovaj jubilej predstavlja istinski trijumf volje, znanja i neizmerne ljubavi prema istorijskoj istini i arhivskom pozivu, simbol kontinuiranog truda, rada i posvećenosti očuvanju i proučavanju naše prošlosti. Časopis je nastao iz potrebe otvaranja vrata dijalogu, istraživanju i multidisciplinarnom razumevanju savremenih izazova. Kada smo pre deceniju i po pokrenuli ovaj časopis, misija nam je bila jasna: osvetliti prošlost naučnom metodologijom, pružiti platformu za stručna arhivska istraživanja i otrgnuti od zaborava dragocene istorijske izvore. Kroz protekle godine, naše stranice postale su trajna riznica znanja u kojoj su arhivska dokumenta oživela, a istorijski događaji dobili precizno i objektivno tumačenje.

Kroz godine, razvijali smo se zajedno sa našim autorima, recenzentima i čitaocima. Danas, naš časopis nije samo mesto objavljivanja radova, već i prostor susreta ideja – otvoren i u službi napretka nauke - promoviše arhivsku teoriju i praksu i postulate društvenih i humanističkih nauka, okupljajući veliki broj saradnika iz zemlje i inostranstva, čije je zajedničko obeležje saradnja i umrežavanje na svim nivoima.

Tokom ovih petnaest godina suočavali smo se i sa ozbiljnim izazovima. U vremenu brzih informacija i hiperprodukcije, nije bilo jednostavno održati kontinuitet, okupiti autore spremne na dugotrajna arhivska istraživanja i obezbediti dovoljan broj kvalitetnih, originalnih naučnih tekstova koji pomeraju granice naših saznanja. Svaki novi broj bio je borba za kvalitet, preciznost i stručnost.

Zato naš ponos danas ima posebnu težinu. Kroz sve te izazove nismo išli linijom manjeg otpora, već smo podizali kriterijume. Kruna tog petnaestogodišnjeg truda, rada uredništva, recenzenata i saradnika jeste dostignuta visoka naučna kategorizacija časopisa. To priznanje od strane naučne zajednice potvrda je da nismo samo opstali, već smo se pozicionirali kao nezaobilazna, relevantna tačka u domaćoj i međunarodnoj istoriografiji i arhivistici.

Od svog osnivanja 2012. godine, časopis je platforma za razmenu znanja i iskustava među stručnjacima različitih profila, okupljajući autore iz Srbije, Ruske Federacije, Grčke, Italije, Bugarske, Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Severne Makedonije, Crne Gore. Kroz petnaest brojeva objavili smo 490 članaka 200 autora iz 100 institucija iz 10 država, te dali doprinos razvoju istoriografije, arhivistike i drugih naučnih disciplina i omogućili razmenu znanja i istraživačkih metoda, čime smo doprineli globalnom razumevanju istorijskih i kulturnih fenomena.

Nakon petnaest godina redovnog izlaženja našeg vrhunskog časopisa nacionalnog značaja Zapisi, imamo lep kontinuitet i činjenicu koja potvrđuje naš izuzetan doprinos očuvanju nacionalnog kulturnog nasleđa i identiteta i istinskog promovisanja evropskih kulturnih vrednosti, ideja i tekovina. Ovaj doprinos nije samo akademski, već šireg društvenog značaja, jer omogućava zajednici da razume i ceni svoju prošlost i jača kolektivni identitet i kulturu. Časopis je dijalog sa našim kulturnim nasleđem i putokaz budućim generacijama. Kroz njega, čuvamo i prenosimo znanje, inspirišemo nove istraživače i doprinosimo razumevanju i vrednovanju naše istorije. On je svedočanstvo o kontinuitetu istraživanja, očuvanja i promovisanja kulturnog bogatstva Srbije i regiona.

Kao glavnom i odgovornom uredniku časopisa moja namera je bila i jeste da obezbedim dugoročnu održivost i relevantnost ovog časopisa, kako bi on i dalje služio kao ključni izvor naučnih i stručnih saznanja u oblasti istoriografije i arhivistike. Težim da časopis ostane trajni i cenjeni

Redakcija časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac"
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 24.7.2026.

izvor znanja, koji će služiti kao most između prošlosti i budućnosti, čuvajući i prenoseći naše kulturno i naučno nasleđe.

Pred vama je novo, jubilarno, izdanje našeg vrhunskog časopisa nacionalnog značaja koji, i ovog puta, donosi teme iz oblasti istoriografije i arhivistike, kao živo i neprestano prisutno svedočanstvo prošlih vremena koje oblikuje našu sadašnjost i budućnost. Kroz pažljivo odabrane tekstove, naši autori analiziraju procese i ličnosti koji su ostavili dubok trag u kolektivnom pamćenju – od prelomnih trenutaka u političkoj istoriji, preko zaboravljenih društvenih procesa, do svakodnevice običnih ljudi, čije se sudbine često nalaze na marginama velikih narativa.

Petnaesti broj godišnjaka koji je pred uvaženim čitaocima, donosi ukupno 31 prilog od 38 autora iz 20 institucija iz Republike Srbije, Republike Severne Makedonije i Bosne i Hercegovine.2 Pored uvodnika glavnog i odgovornog

2 Iz: Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Univerziteta MB u Beogradu, Instituta za noviju istoriju Srbije Beograd, Instituta za savremenu istoriju Beograd, Državnog arhiva Srbije, Arhiva Kosova i Metohije, Arhiva Vojvodine, Državnog arhiva Republike Severne Makedonije, Vojnog arhiva Ministarstva odbrane Republike Srbije, Arhiva Tuzlanskog kantona BiH,

urednika časopisa i uputstava sa pravilima za navođenje za buduće saradnike na ćirilici, latinici i engleskom jeziku, ovaj broj časopisa sadrži šest tematskih celina – „Istoriografija“, „Arhivistika“, „Građa“, „Iz rada arhiva“, „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ i „Prikazi i rasprave“.

Prva celina „Istoriografija“ zastupljena je sa trinaest originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživanja i sadrži tri izvorna, devet preglednih naučnih radova i jedan stručni rad. Svi izvorni i pregledni naučni radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što celinu čini koherentnom i inovativnom. U ovoj tematskoj celini zastupljene su sledeće teme: „Sveštenstvo Vlasotinca i okoline do 1881. godine“, „Mirsko sveštenstvo Topličkog protoprezviterata 1886–1914“, „Žrtve Drugog svetskog rata u Požarevačkom okrugu“, „Advokatura i politički angažman pravnika i političara Ljubomira Živkovića 1863-1940“, „Margum i Kontra-Margum. Povodom 150.godišnjice studije Tivadara Ortvaija o rimskom gradu u blizini današnjeg Požarevca“, „Osnivanje i rad dobrotvorne zadruge „Srpkinja Vrščanka““, „Modernizacija srpske artiljerije od srpsko-turskih ratova do početka Balkanskih ratova“, „Od Balinovića do Davosa: život i poslednja želja dr Andrije (Andre) Milivojevića“, „Mladoturska revolucija 1908. godine kroz prizmu memoara Mihaila Kijametovića: istorijski i politički fenomen“, „Prvi let aeroplanom u Srbiji 1910. godine“, „Institucionalna organizacija i većnici Trgovinske komore Beograda u okupaciji (1941-1944)“, „Prilog istoriji školstva u okupaciji 1941-1944 – spisak profesora Državne realne gimnazije u Požarevcu“ i „Učešće Omladinske radne brigade „Sima Pogačarević“ iz Vranja na omladinskim radnim akcijama“.

Druga celina „Arhivistika“ donosi četiri pregledna naučna rada i dva stručna rada iz arhivske teorije i prakse – „Požarevačke zadužbine u fondu Zadužbine Državnog arhiva Srbije“, „Državni arhiv Republike Severne Makedonije: Pregled fonda 592. Uprava Manastira „Sveti Jovan Bigorski““, „Dosijei SDB-a kao istorijski izvor: korišćenje i etičke dileme“, „Riznica slovenske starine: o jednoj poklon-zbirci na Katedri za slavistiku Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu“, „Radio stanica Požarevac – medij koga više nema“ i „Ostavinski predmeti i registri kao istorijski izvor“. Prilozi su nastali u toku sređivanja i obrade arhivske građe arhivskih fondova koji se čuvaju u Državnom arhivu Srbije, Državnom arhivu Republike Severne Makedonije, Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, istorijskim arhivima u Požarevcu i Kraljevu.

Treća tematska celina „Građa“ donosi četiri arhivska dokumenta, koja su iz fundusa Državnog arhiva Srbije, Arhiva Kosova i Metohije, Muzeja Vojvodine i Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu – „Budžet Načelstva Požarevačkog okruga za 1910. godinu“, „Biografija Zarije M. Đorića, učitelja i nacionalnog radnika i njegov 39-to godišnji nacionalni i prosvetni rad u Južnoj Srbiji“, „Prisajedinjenje Banata, Bačke i Baranje Kraljevini Srbiji 1918. godine - kroz arhivsku građu i izvore“ i „Iz arhive Odeljenja za istoriju umetnosti: knjiga diplomiranih“.

Svi radovi iz ovih tematskih celina imaju po dve recenzije.

Četvrta celina „Iz rada arhiva“ donosi pet članaka koji tekstom i fotografijama na atraktivan način, predstavljaju realizovane aktivnosti Arhiva Vojvodine, Istorijskog arhiva Požarevac i Državnog arhiva Srbije – prvi predstavlja svečanost obeležavanja sto godina od osnivanja i rada Arhiva Vojvodine u Novom Sadu, drugi rad govori o petnaest godina postojanja časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ u svrhu čuvanja istorijskog nasleđa i naučne misli, treći prilog predstavlja desetogodišnji projekat Istorijskog arhiva Požarevac „Avantura u Arhivu“, dok četvrti prilog predstavlja svečanost otvaranja izložbe jugoslovenskih i kineskih filmskih plakata 20. veka Istorijskog arhiva Požarevac i Kineskog nacionalnog filmskog muzeja iz Pekinga u Kineskom kulturnom centru u Beogradu, kao i uzvratne posete visoke kineske delegacije Istorijskom arhivu Požarevac. Peti prilog prikazuje izložbu Državnog arhiva Srbije “Ivo Andrić i Italija – dokumenta” i njena gostovanja u Trstu, Banja Luci, Beogradu i Trebinju.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ donosi prikaz održane međunarodne naučne konferencije u Republici Srbiji tokom 2025. godine na temu „80 godina od oslobođenja Jasenovca – studija slučaja: koncentracioni i logori smrti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“.

Zainteresovanom čitaocu biće zanimljiva šesta tematska celina „Prikazi i rasprave“, koja donosi jedan prikaz tematske izložbe i jedan prikaz nove knjige iz oblasti arhivistike.

Istorijskog arhiva Požarevac, Istorijskog arhiva Kraljevo, Istorijskog arhiva 31. januar Vranje, Istorijskog arhiva Valjevo, Istorijskog arhiva Zrenjanin, Muzeja Vojvodine Novi Sad, Ekonomsko-trgovinske škole i Tehničke škole u Vranju.

Redakcija časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 24.7.2026.

Časopis od prvog broja ima svoj ISSN broj, a Narodna biblioteka Srbije radi CIP članaka u Uzajamnom katalogu, koji obuhvata i UDK klasifikaciju. Časopis se redovno polaže u Repozitorijum Narodne biblioteke Srbije. Takođe, svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi i www.arhivpozarevac.org.rs/digitalizovanaizdanja, čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima.

Podsećamo, u Registru naučnih časopisa Ministarstva nauke Republike Srbije, u grupi časopisa za istoriju, etnologiju i arheologiju, časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ registrovan je 2021. godine u kategoriji M51 – vrhunski časopis nacionalnog značaja.

Uređivački odbor časopisa poziva dosadašnje saradnike i potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za šesnaesti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, a prilozi se mogu slati do 1. juna 2027. godine.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su svojim znanjem, trudom i strašću dali veliki doprinos ovom godišnjaku koji je pred vama. Nadamo se da smo opravdali njihovo poverenje i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

Izražavamo zahvalnost domaćim i inostranim članovima redakcije, recenzentima, prevodiocima, saradnicima, koji su tu od samog početka i prvog broja, nesebično ugrađujući svoj autoritet u ugled časopisa – bez vas ovaj časopis ne bi imao ni kredibilitet ni dušu. Vaša posvećenost i doprinos čine ga vrednim i relevantnim izvorom naučnih saznanja. U vremenu brzih informacija i izazova za akademsku etiku, naša obaveza je jasna – da negujemo integritet, kvalitet i transpa-

rentnost. Nastavićemo zajedno da težimo ka internacionalizaciji, većoj vidljivosti, većem uticaju kroz realne doprinose naučnoj i društvenoj zajednici. Verujemo da će Zapisi i dalje biti svetionik naučne izvrsnosti i kulturne baštine.

Osećamo neizmernu zahvalnost prema svima koji su utkali deo svog bića u dugovečnost ovog časopisa.

Posebnu zahvalnost dugujemo Gradu Požarevcu koji od osnivanja časopisa do današnjih dana pruža podršku čime omogućava njegovo publikovanje i redovno izlaženje, sa ciljem čuvanja niti istorijskog sećanja.

Sasvim na kraju, posebno se zahvaljujemo vama, našim čitaocima, na poverenju i podršci – vaš interes za istoriju potvrđuje da prošlost nikada nije stvarno prošla, već je trajno prisutna u našem identitetu, svakodnevici i izborima koje pravimo. U ime redakcije, želim vam prijatno čitanje i pozivam vas da nastavimo zajedno – da promišljamo, kritički čitamo, pišemo i doprinosimo nauci koja menja svet nabolje.

Ostavljajući iza sebe petnaest godina uspešnog rada, svesni smo da istorija nikada nije do kraja ispisana. Pred nama su novi izazovi, neotvoreni fondovi i neispričane priče koje čekaju svetlost dana. Sa istim žarom, opravdanim renomeom i akademskim dostojanstvom, nastavljamo našu misiju čuvanja kolektivnog pamćenja.

Neka ovaj jubilarni 15. broj „Zapisa“ bude podsetnik na značaj očuvanja naše prošlosti i na odgovornost koju imamo prema budućim generacijama – jer prošlost vredi koliko smo spremni da je nosimo sa sobom.

Hvala vam na petnaest godina bezgraničnog poverenja, saradnji i inspiraciji.

U Požarevcu, 24. jula 2026. godine

Redakcija časopisa (s leva na desno): dr Marijana Mraović, prof. dr Aleksandar Rastović, dr Jasmina Nikolić, dr Miroslav Perišić, mr Danijela Mrda, Svetlana Usprcova, prof. dr Radovan Radovanović, mr Dimitar Bogeski, prof. dr Ivana Krstić Mistriđelović, dr Momčilo Isić, dr Dragana Miloradović, Nataša Milošević Dulić, Slobodanka Cvetković
Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 24.7.2026.

ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

historiography
istoriografija
историографија

историографија

istoriografija

historiography

Др Мирослав Радивојевић[1]
Филозофски факултет – Одељење за историју
Универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-722.5"1881"

Изворни научни рад

СВЕШТЕНСТВО ВЛАСОТИНЦА И ОКОЛИНЕ ДО 1881. ГОДИНЕ[2]

Апстракт: У чланку су представљене карактеристике и улога свештеника Власотинца и околине током последњег века османске владавине. Уз ширу слику фактора са утицајем на црквени живот – историјске, политичке и друштвене околности, образложено је неколико начина како се може доћи до имена пароха. У складу са доступним изворима, дата је основа организационе структуре уочи и непосредно по ослобођењу 1877/1878. године. Доња хронолошка граница (не)одређена је доступношћу историјских извора о локалним презвитерима, док је за горњу узета 1881. година, када је основано Власотиначко намесништво у оквиру Нишког протопрезвитерата Нишке епархије, у Кнежевини Србији. Током писања коришћена је грађа из Државног архива Србије, објављени извори, периодика и литература.

Кључне речи: Нишка епархија, Бугарска егзархија, Васељенска патријаршија, Власотиначко намесништво, устанци, записи, црквено-школске општине, школство, јереји, Црна Трава.

О свештенству власотиначког краја уочи ослобођења од османске власти постоји помени и радови у историографији и публицистици. Тему су у одређеној мери у својим чланцима начели Драгутин М. Ђорђевић и Драган Д. Видосављевић. Значајна су и резултати истраживања Славише Војиновића.[3] До сада, међутим, није постојао ниједан рад у коме су систематски спојени сви доступни подаци, али и макар приближно одређени улога, особености и хијерархија православног свештенства на том подручју. Циљ рада је да испуни празнину и постави основу за даље проучавање теме. Датуми у чланку дати су по новом календару.

Крст и кубура

Географски положај Власотинца и околине имао је значајног утицаја на менталитет људи, а самим тим и локалног парохијалног свештенства. Услед одређеног повлашћеног и/или дервенцијског статуса у прошлости, већим делом територије природне заклоњености планинског терена и релативне удаљености од управних центара, становништво је уживало веће слободе, имало другачији карактер и израженију српску националну свест од околних подручја.[4] Наведене околности умногоме су допринеле

1 Аутор је виши научни сарадник; email: miroslav.radivojevic@f.bg.ac.rs , mirrad88@gmail.com

2 Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

3 Драган Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство од почетка 19. до краја 20. века*, Власотинчки зборник, 1, Власотинце, 2003, 77–104; Станиша Војиновић, *Атанасије Здравковић, учитељ власотиначки (прилог биографији)*, Лесковачки зборник, XX, 219–222; исти, *Претплатници из Власотинца и околине на књиге, часописе и листове штампане од 1843. до 1912. године*, Власотинчки зборник, 1, 135–152; исти, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815–1912)*, Нишки зборник, 13, Ниш, 1983, 105–118; Драгутин М. Ђорђевић, *Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области*, Лесковачки зборник, XII, Лесковац, 1972, 167–185; исти, *Фрагменти из историје и народног предања Власине и Црне Траве*, Лесковачки зборник, XXIII, Лесковац, 1983, 281–286.

4 Јован Ердељановић, *С избора у власинском крају. Утисци и посматрања*, Дело, 47, Београд, 1908, 234, 248; Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Друга књига, Београд, 1985, 273; Риста Т. Николић, *Крајиште и Власина. Антропогеографска проучавања*, Београд, 1912, 7, 12, 16, 64–67, 72, 161–163; Милан Васић, *Дербенцијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник, X, Лесковац, 1970, 31–34; Александар М. Савић, *Од елајета и вилајета до нахије – административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије 1833-1878-1913. Тематски зборник радова (ур. Сузана Рајић, Урош Шешум, Александар М. Савић), Центар за српске студије, Београд, 2025, 32, 42–43; Видосава Стојанчевић, *Власотинце после ослобођења од Турака (1878–1890)*, Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац, 1984, 252.

да народ власотиначког краја и његови прваци током 19. века чак пет пута учествују у припремама, укључују се или воде покрете за ослобођење од Османског царства (1807, 1821, 1841, 1860, 1877). У тим иницијативама важну улогу имали су и православни свештеници, као традиционални народни предводници.

Познати су случајеви власотиначких пароха Симона Стефановића – једног од првака устанка 1841. године, и Станоја Јанковића, који се 1860. налазио међу коловођама планиране побуне, те је од стране Турака обешен у Нишу. У устанку уочи ослобођења 1877–1878. године, такође, међу вођама или истакнутим учесницима налазили су се: будући архијерејски намесник Власотинца Михаило Д. Протић, Јаничије Протић, поп Стојко (Стојилько Цветковић/Цветановић) из Доброг Поља, његов син Ћирил (добропољски капелан и потоњи гарски парох), јабуковички свештеник Глигорије Поповић и Петар Цветковић из Калне, те црнотравски презвитери Стеван Поповић и Мелентије Стојановић.[5]

Писмо

Фактор који се мора имати у виду приликом сагледавања власотиначког православног свештенства у последњем периоду османске власти јесте образовање. Постоје назнаке да је у Власотинцу већ почетком 19. века постојала школа. Њу је водио извесни Даца, а потом и даскал Марко (уколико се не ради о истој особи) – за кога постоји предање да је након убиства једног Турчина побегао и постао свештеник у Црковници и Јашуњским манастирима, као и Стојан Младеновић. Обнародовањем реформског Хатихумајума 1856. године, у Османском царству дозвољено је отварање школа, подизање и обнова цркава. Описмењавање у Власотинцу тиме је подигнуто на мало озбиљнији ниво. Једно време после тога за учитеља је дошао Анђелко Цветановић, који је предавао по тада савременом "војвођанском" методу и наставном плану Кнежевине Србије. Од лица која су га наследила на том месту остали су забележени Атанасије Здравковић, Прока Димитријевић, Јаничије Протић (потоњи власотиначки парох) и Петар Спирић. Школа у којима се учило по одређеном програму постојала је у Црној Трави. Пошто је основана 1836. године, могуће како је веродостојан запис да је први учитељ био поп Анђелко из чувене локалне свештеничке породице. Она је, по тим наводима, представљала својеврсни „универзитет" за околину и дала низ учитеља и свештеника. Српске власти су 1878. у њој затекли Радула Поповића на месту учитеља. Од ранијих школа са неким програмом постојала је једна у оближњем селу Црвена Јабука (1852).[6]

Активност бугарских националних комитета и покрет за самосталну цркву, који су претили да доведу до бугаризације становништва у Понишављу, јужном Поморављу и Повардарју приморали су владу у Београду да 1868. покрене шири програм помоћи, отварања и унапређења школа у неослобођеним крајевима. Формиран је Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. У склопу иницијативе, основане су или су примиле наставни план и уџбенике из Кнежевине Србије и школе у власотиначком крају. Поред поменутих, приликом ослобођења 1877/1878. српске власти затекле су школе у: Рупљу (учитељ Тодор Р. Стојановић), Грделици (Василије Милосављевић), Предејану (Златко Филиповић), Козару (Прокоп Живковић), Конопници (Михаило Јовановић), Крушевици и Добром Пољу. Дакле, рачунајући само оне у пределу који је доцније обухватало Власотиначко намесништву, то је укупно осам тј. десет школа (ако узмемо у обзир да му је предејанска парохија припојена почетком

5 *Глас. Службени црквено-књижевни лист Нишке епархије*, 1907, 605; Тихомир Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, Београд, 1897; Ф. Каниц, *Србија*, 275, 277; Јован М. Поповић, *Црна Трава*, Власина и Крајиште, Насеља, порекло становништва, обичаји (прир. Б. Челиковић), Службени гласник – САНУ, Београд, 2016, 548; Мита Ракић, *Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880–1881)*, Лесковац, 1987, 124–125; Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство*, 79–80; С. Војиновић, *Претплатници из Власотинца и околине*, 151; Владимир Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот, 2007, 94–95; Часлав Динчић, *Из прошлости Црне Траве. Прилози за историју црнотравског краја*, Црна Трава, 2007, 28; Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 167–169; Михаило М. Костић, *Власотинце (антропогеографска проучавања)*, Гласник Српског географског друштва, XXXIII/2, Београд, 1953, 123; Радивоје Б. Прикић, *Историја Власотинца и околине. Од праисторије до 1941. године (Политичка монографија)*, Власотинце, 2012, 25–66; Мирослав Радивојевић, *Биографије свештенства Власотиначког намесништва 1881–1915.* (у рукопису); Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац, 1987, 210.

6 Јован Хаџи Васиљевић, *Просвете и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-турских ратова 1876-1878)*, Београд, 1928, 54, 57, 60, 63–65, 111; Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, 542–543; С. Војиновић, *Атанасије Здравковић*, 219; Станислав Горуновић, *Учитељ Петар Спирић*, Власотиначки зборник, 1, 2003, 123–128; А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије. Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, Београд, 2024, 255.

20. века). У том смислу индикативан, али неупоредљив (због гашења и оснивања нових) јесте податак о постојању укупно 20 школа у целом Нишком округу 1881. године.[7]

Због наведеног, не чуди чињеница да су у односу на остале ослобођене пределе 1878. године, уз Ниш као епархијски центар, Власотинце и околина предњачили по броју пароха са завршеном основном школом. Ради упоређења, по подацима из 1885. у Врањском протопрезвитерату 79 од 80 свештеника, а у Лесковачком намесништву 22 од 27 јереја учило се „само", тј. имало је неформално (приватно) образовање. Радило се о добром показатељу, који је донео да у вароши Власотинцу буде преко 17% писмених (454 од 2.626 становника), у односу на 9,5% у суседном Лесковцу (929 од 9.718 људи). Мора се имати у виду да се образовни ниво већине, посебно сеоских/манастирских школа, налазио на врло ниском ступњу. Уз учитеље без вишег образовања, настава се сводила само на пуко описмењавање, учење рачуна и сричање црквених књига.[8] То не мења чињеницу да је власотиначки крај имао релативно бољу полазну образовну основу, након присаједињења Кнежевини Србији, када се упореди са Лесковцем или Врањем.

Записи

Писани траг или могућност читања, колико год били елементарни или чак не потпуно правилни, омогућавају и проналажење неких од свештеника током последњег периода османске власти. Тако, у тефтеру Нишке митрополије из 1732. наилазимо на поп Илина из Црне Траве и Богдана из Дејана. Могуће да је први од њих предак попова Цветана Илијића и Анђелка Николића, црнотравских пароха почетком 19. века. На једној тапији из октобра 1804. године, пак, потписан је поп Гмитар из Власотинца. У месној цркви, поред тога, постоји гроб Димитрија Поповић, преминулог 1860. године, на коме су потписани јереј Георг (Ђорђе) са презвитером Митом (Димитријем).[9]

Из архивских докумената сазнајемо о жалбама на рђаво владање поп Јована из Стајковца (1861, 1863), те на помињаног црнотравског пароха Стефана Поповића (1862) због превелике наплате службе при венчању. Свештеник Станко Ђокић из Крушевице морао је 1861. да се правда због другог венчања обављеног без архијерејске дозволе. Молба стрелачке општине нишком владики Калинику из октобра 1866. односи се на опроштај епитимије у манастиру Габровац раковдолском пароху Кости Глигоријевићу.[10]

Још један начин на који се долази до имена свештених лица јесу листе претплатника књига из Власотинца и околине. У њима су познате, али и нека нове личности – попови браћа Никола и Стеван (Стефан) Поповић из Црне Траве, свештеници Ђорђе (Ђорђија) Поповић, сакелија Димитрија Поповић, Станоје Јанк(овић), протопоп Јанаћија (Јанићија) Станоин и Михаило Протић из Власотинца.[11] Из наведених помињања могу се идентификовати поједини преци потоњих пароха или фрагментарно начети лозе свештеничких породица. Управо се на то надовезује једна карактеристична појава.

Хлеб и ухлебљење

Како и поред значајног угледа, поштовања и кохезивне улоге у друштву, пар година по ослобођењу положај свештенства није био завидан, то се може сматрати да је у време османске власти био још и гори. У власотиначком крају затечен је несразмерно много парохија према броју

7 Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 391–397; С. Војиновић, *Атанасије Здравковић*, 218–221; Станислав Горуновић, *Учитељ Петар Стирић*, 123–126; Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 169; Милош С. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)*, Баштина, 66, Лепосавић, 2025, 81–99; М. Радивојевић, *Мирско свештенство Власотиначког намесништва 1881–1915*. (у рукопису); исти, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва 1881–1915*, Новоослобођени крајеви Србије, 403; Милош Цветковић, *Школство у новоослобођеним округзима Србије (1878–1883)*, Новоослобођени крајеви Србије, 204–206, 213–214, 219; Урош Шешум, *Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи*, Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије) (ур. Предраг Илић), Историјски архив Шумадије, Крагујевац, 2020, 151–152, 183–186.

8 М. Ракић, *Из Нове Србије*, 77, 126; Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 169; Жарко Илић, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат у периоду од 1878. до 1890/1892. године*, Новоослобођени крајеви Србије, 352–355; Александар Д. Средојевић, *Српски патријарх Димитрије Павловић (1920–1930)*, Београд, 2017, 56–57; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство Лесковачког намесништва 1879–1915*, Лесковачки зборник, LXI, Лесковац, 2021, 90.

9 Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство*, 78–80; Д. М. Ђорђевић, „Фрагменти из историје и народног предања Власине и Црне Траве", *Лесковачки зборник*, XXIII, Лесковац, 1983, 283.

10 Државни архив Србије, Поклони и откупи, Кутија 90, бр. 27, 31, 43, 48, 102 (ДАС П.О).

11 Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, 547; С. Војиновић, *Претплатници из Власотинца и околине*, 136–137, 151; исти, *Прилог библиографији штампаних књига*, 113–114, 117:

православних домова, већи него што је закон прописао у старим границама Србије. Парохије су углавном биле мале, доносиле су слабе приходе, што се лоше одражавало на материјални положај свештеника. Већини њих бавило се и другим пословима како би преживели, махом земљорадњом. Као и у другим деловима српске цркве, постојала је појава наследности свештеничког звања у одређеним породицама.[12]

Услед недовољног броја школа, црквена лица су сама описмењавали синове и учили служби или слали их у манастирске школе. Поједини пароси чак су, по дозволи епископа, делили парохије на своје потомке, чиме су их додатно уситњавали. Постоји више познатих примера у власотиначком крају. У вези са поменутим поп Анђелковим „универзитетом" у Црној Трави прота – Стеван Поповић (Радивојевић), заједно са братом Николом, имао је 13 претходника у мантији.[13] Потоњи поп у Власотинцу Тодор Н. Поповић, родом из Великог Крчимира код Гаџиног Хана, пак, постао је 1897. шеснаести парох у својој породици. Постоје и други директни примери. Михаило Д. Протић је био син власотиначког свештеника Димитрија Поповића, а Јаниће Протић вође побуне из 1860. Станоја Јанковића. Раковдолски свештеник Коста Поповић/Глигоријевић наследио је парохију од свог деде поп Генче, док је његов син постао горчински парох (Лужница). Предејански парох од 1910. Арсеније Мишић био је син Тасе Мишића, мртвичког свештеника у Пољаници. Врло извесно и да је Ћирил Стоиљковић био син Стоиљка Цветковића/Цветановића из Доброг Поља.[14]

Традицију наслеђивања свештеничког звања, у новом руху, сходно црквеним законским нормама о образовању, после 1881. у Власотиначком намесништву наставили су богословски образовани: Христифор Поповић, син орашачког/конопничког пароха Прокопија (Петровића); Димитрије Цв. Здравковић, за кога се може претпоставити да је директан потомак шишавског, конопничког и дејанског презвитера Цветана Здравковића; и Јован (Мелентија) Поповић, у Црној Трави. Може се наслутити да је свршени богослов Глигорије Р. Поповић/Николић, свештеник у Новом Селу (1889–1899) и Грделици (после 1899) син Ранђела Стевановића, претходног новоселског пароха. На то наводе иницијали и околност да су обојица из Сејанице, али о сродству нема изворне потпоре. За Стаменка и Стевана Петровића, предејанског и сушевског пароха из Џепа, може, а не мора значити да су у неком сродству. На овом месту требало би поменути и свештеника са завршеном богословијом у Нишком и Топличком протопрезвитерату Најдана С. Ђокић, коме је отац био крушевички поп Станко Ђокића; београдског пароха Михаила, другог сина Мелентија Поповића из Црне Траве; као и краткотрајно дејанског пароха Трајка Поповића, сина Ристе Младеновића/Поповића павловачког и (нерадовачко-) содеричког свештеника у околини Врања, родом из Бујановца[15]. По завршетку Првог светског рата, на месту намесника нашао се и син дугогодишњег власотиначког намесника Онуфрија Поповића, Душан. Једно време вршилац те дужности био је и Михаило (Тодора) Поповић.[16]

Од попа поп

У организационом смислу, под грчком јерархијом појављивао се низ карактеристичних чинова, који нису постојали у Српској митрополији. Непосредно пред

12 В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 55, 62–63, 83–87; Јелена Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд, 2020, 279–282; А. Средојевић, *Српски патријарх Димитрије Павловић*, 51–55; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 1–2.

13 У запису црнотравског пароха Јована М. Поповића та породица давала је свештенике „још од незапамћених времена". Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, 542.

14 *Весник српске цркве*, 1903, 284–286; *Глас*, 1907: 576, 603–606; Ф. Каниц, *Србија*, 377; Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство*, 81–83; М. Радивојевић, *Биографије свештенства Власотиначког намесништва*.

15 ДАС, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење, 1908, ред 1324 (МИД ППО).

16 ДАС, Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење, 1886, Фасцикла I, р. 17; 1908, Ф. XI, р. 13; 1913, Ф. VIII, р. 68; 1914, Ф. 3, р. 38 (МПс-Ц); *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1880. годину*, Београд, 1880, 156–157; 1881, 144; 1882, 81; 1883, 89; 1884, 76–77; 1885, 90; 1886, 93; 1887, 99; 1888, 104–105; 1889, 106; 1890, 97; 1891, 107; 1892, 113; 1893, 124; 1894, 85–86; 1895, 112; 1896, 95; 1897, 69; 1898, 146; 1899, 96; 1900, 99; 1901, 108–109; 1902, 118; 1903, 117; 1904, 107; 1905, 113; 1906, 112; 1907, 115–116; 1908, 120; 1909, 123; 1910, 127; 1911, 128; 1912, 138; 1914, 169; *Весник*, бр. 754, јун 1986, 11; *Политика*, 29. јануар 1980, 37; *Глас. Црквени календар са шематизмом Нишке Епархије за 1900*, Ниш, 1899; Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, 542, 544; Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 173; М. Радивојевић, *Биографије свештенства Власотиначког намесништва*; исти, *Мирско свештенство Власотиначког намесништва*; исти, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва*, 388–389; У. Шешум. *Мирско свештенство Топличког округа 1886–1914*. (у рукопису).

ослобођење, у Власотинцу је функционисала посебна црквено-школска општина. Поменути парох Димитрије Поповић појављује се 1858. и 1865. са титулом сакелија – чувара парохијалних цркава. Он по наређењу нишког епископа води ислеђењу и против „блудног попа Јована“ у Стајковцу, током 1861. године. Додуше, у Нишу, Лесковцу и Прокупљу представник владике чешће се јавља са звањем економа/иконома (архијерејског намесника) или већила (пуномоћника, заступника). Упркос недостатку извора, није за искључити да је то случај и у Власотинцу. Економ се налазио на челу црквено-школске управе (синода), састављене од истакнутих свештеника и народних првака. У њеној надлежности спадале су цркве, школе, грађанско, наследно и брачно право, те приходе и расходе храмова у вароши и околини. Бугарска јерархија је то тело, по успостављању Егзархије (1870/71), намештањем поузданих људи, покушала да искористи за бугаризацију становништва у Лесковцу, а има назнака да се „шовинистичка пропаганда“ постојала и у Власотинцу[17].

По упокојењу Димитрија Поповића (децембра 1874), овде наилазимо на Јаниһија (Станоиног) Протића, који носи титулу протопопа 1875. године, што не мора да значи, али може индицирати његово првенство.[18] Трећа личност која се јавља са звањем вишом од осталих пароха, и то у тренутку формирања Власотиначког намесништва (1881), као и у Кондуитном списку свештенства Нишке епархије из 1885. године, јесте Аранђел Стевановић, који се тутулише као „егзарх“, тј. у одређеном смислу – заступник епископа.[19] Он се на првом месту од свештеника појављује и у *Изјави* првака Власотинца и околине да су “чисти и овејани Срби” и желе присаједињење Кнежевини, 11. априла 1878. године.[20] На основу наведеног, можемо претпоставити да се Власотинце под османском влашћу у погледу црквене организације на нивоу општине налазило у сличном положају попут Ниша, Лесковца и Прокупља.

Под сунцем слободе

Власотинце и околина ослобођени су за време Другог српско-турског рата 1877–1878. године. Први корак у верској интеграцији нових крајева Кнежевине Србије представљао је *Привремени закон о уређењу ослобођених предела* (15. јануара 1878). По њему, сви православни становници имали су да потпадну под духовну власт београдског митрополита. На тај начин пресечена је јурисдикција Егзархије и делимично грчке јерархије. На територије ослобођене од Турака једноставно је проширен и *Закон о црквеним властима* из 1862. године, чиме је дошло до фактичког уједначавања система. Организациона структура углавном је пратила административну поделу на нивоу срезова и округа. Први важна промена у том погледу наступила је већ крајем фебруара 1878. године, када је по молби њених овлашћених представника, општина Црна Трава припојена Лесковачкој управи. У њеним оквирима, као посебна целина, већ се налазила општина/варошица Власотинце. Наведена места и њихова околина ушле су три месеца касније у Власински срез Лесковачког округа.

Таква структура се није дуго одржала, пошто је убрзо Лесковац изгубио статус окружног средишта. Према слову *Закона о подели присаједињеног земљишта* од 29. децембра 1878. Власотиначки, заједно са Лесковачким срезом, у управном погледу припао је Нишком округу. Његово територијално заокруживање довршено је на основу *Указу о одређењу простора и граница округзима и срезовима* од фебруара наредне године. Власотиначки срез је променама на

17 Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 185.

18 Поред њега, као чланови власотиначког синода од свештеника живих 1889. појављују се тадашњи презвитер и вршилац дужности намесника у Власотинцу Михаило Протић и шишавски парох Цветан Здравковић. Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 184–185.

19 ДАС, МПс-Ц, 1886, Ф. I, р. 17; П.О, К. 64, бр. 350; К. 90, бр. 31; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима*, 59–60, 212–215, 341, 343, 399–400; Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство*, 80–81; С. Војиновић, *Глигорије Костић-Крајчић, прилог за проучавање културне прошлости Лесковца*, Лесковачки зборник, XIV, 1974, 214–215, 217; исти, *Претплатници из Власотинца и околине*, 137; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 85–92, 118; Д. М. Ђорђевић, *Власотинце*, 173, 184–185; Зина Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, София, 1989, 120–121; Далибор Мидић, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 110–111; М. Радивојевић, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва*, 365–367; А. Д. Средојевић, *Српски патријарх Димитрије Павловић*, 51; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство Лесковачког намесништва*, 67–70; У. Шешум, *Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885*, Српска православна црква. Изазови и искушења кроз историју. Зборник радова (ур. Светозар Бошков, Борис Стојковски, Немања Девић, Предраг М. Вајагић), Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет у Новом Саду – Српска православна Црквена општина Бачка Паланка – Институт за савремену историју, Бачка Паланка–Нови Сад, 2023, 150, 153–154.

20 Поред њега, изјаву су потписали власотиначки пароси Михаило Протић и Јаниһије Протић, као и свештеници из Крушевице Онуфрије Поповић и Станко (Ђокић), *Српске новине*, бр. 82, 12. април 1878, 1.

прелазу из 1878. у 1879. просторно проширен и унутрашње реорганизован, те је повећан за четири општине: грделичку (из Лесковачког среза), црвенојабучку, калнску и дарковачку. За разлику од Лесковца, где је 1879. образовано намесништво, парохије из власотиначког краја на почетку су потпале директно под Нишку епархију. Власотиначко архијерејско намесништво као посебна целина у оквиру Нишког протопрезвитерата формирано је 13. августа 1881. године.[21] Уз одређене организационе промене на нивоу парохија и припадности различитим протопрезвитератима/директно епархији, оно је одржало тај статус до данашњег дана.

Закључак

Мирско свештенство Власотинца и околине у последњем периоду османске владавине играло је значајну националну, просветну и културну улогу. Истакнути црквени прваци налазили су се на челу побуна против Турака, ширили су писменост, а преко установе црквено-школских општина одлучивали су о важним духовно-образовним питањима и пресуђивали у споровима из грађанског, наследног и брачног права.

Уз свештенике устанике и учитеље, до имена пароха пре 1881. долазимо преко црквених аката и архивских докумената. Поуздан начин представљају и спискови претплатника књига из власотиначког краја. И поред значајне улоге, материјални статус свештенства под турском влашћу није био на задовољавајућем нивоу, те су се они бавили и другим пословима. Последица таквог положаја и један од феномена у српској цркви представљало је постављање директних потомака за наследнике у мантији, те формирање читавих свештеничких лоза. Наведена појава се одржала и након ослобођења 1877/1878. године, с тим да су синови пароха завршавали законски неопходан ниво образовања – богословије.

Организациона хијерархија свештенства у власотиначком крају под турском влашћу, по свему судећи, подударала се са суседним крајевима Нишке епархије. Промене су наступиле по Ослобођењу. Црквена административна организација у Кнежевини Србији пратила је цивилну поделу и у великој мери јој се прилагођавала. Постојање Власотиначког среза (увећаног за област Црне Траве и околине, у односу на турски период), у том смислу, уз црквени законски довољан број парохија, дали су основу за формирање посебног Намесништва (1881), које се одржало до данашњег дана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Државни архив Србије (ДАС)
Поклони и откупи (П.О)
Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (МИД ППО)
Министарство просвете и црквених дела, Црквено одељење (МПс-Ц)

Објављени извори

1. *Глас. Црквени календар са шематизмом Нишке Епархије за 1900*, Ниш, 1899.
2. Т. Р. Ђорђевић, *Белешка о Власотинцу*, Београд, 1897.
3. Ј. Ердељановић, *С изборе у власинском крају. Утисци и посматрања*, Дело, 47, Београд, 1908, 231–255.
4. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. Августа 1877. до 12. Јуна 1878. године*, књига 32, Београд, 1878.
5. *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. Јула до 28. Октобра 1878. године*, књига 33, Београд, 1878.
6. *Календар са шематизмом Књажевства/Краљевине Србије*, Београд, 1880–1914.
7. Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Друга књига, Београд, 1985.
8. Ј. М. Поповић, *Црна Трава*, Власина и Крајиште, Насеља, порекло становништва, обичаји (прир. Б. Челиковић), Службени гласник – САНУ, Београд, 2016, 539–548.
9. М. Ракић, *Из Нове Србије (Отаџбина, књ. 4, 5 и 6, 1880–1881)*, Лесковац, 1987.

21 ДАС, П.О, 64/248; *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. Августа 1877. до 12. Јуна 1878. године*, књига 32, Београд, 1878, 266–267; књ. 33, Београд, 1878, 32, 199; Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство*, 82; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 124–128; Видосава Николић Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878*, Лесковац, 1975, 26–40, 82–89; Љубодраг Поповић, *Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918*, Лесковачки зборник, XXVI, 1986, 304–308; А. М. Савић, *Од елајета и вилајета до нахије*, 49; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство Лесковачког намесништва*, 70–73.

Периодика

1. *Весник*
2. *Весник српске цркве*
3. *Глас. Службени црквено-књижевни лист Нишке епархије*
4. *Политика*
5. *Српске новине*

Литература

1. М. Васић, *Дербенцијска села у Дубочици у XVI веку*, Лесковачки зборник, X, Лесковац, 1970, 29–41.
2. Д. Д. Видосављевић, *Власотиначко православно свештенство од почетка 19. до краја 20. века*, Власотиначки зборник, 1, Власотинце, 2003, 77–104.
3. С. Војиновић, *Атанасије Здравковић, учитељ власотиначки (прилог биографији)*, Лесковачки зборник, XX, Лесковац 1980, 219–222.
4. Исти, *Претплатници из Власотинца и околине на књиге, часописе и листове штампане од 1843. до 1912. године*, Власотиначки зборник, 1, Власотинце, 2003, 135–152.
5. Исти, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815–1912)*, Нишки зборник, 13, Ниш, 1983, 105–118.
6. Исти, *Глигорије Костић-Крајчић, прилог за проучавање културне прошлости Лесковца*, Лесковачки зборник, XIV, 1974, 213–218.
7. В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот, 2007.
8. С. Горуновић, *Учитељ Петар Спирић*, Власотиначки зборник, 1, 2003, 123–128.
9. Ч. Динчић, *Из прошлости Црне Траве. Прилози за историју црнотравског краја*, Црна Трава, 2007.
10. Д. М. Ђорђевић, *Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области*, Лесковачки зборник, XII, Лесковац, 1972, 167–185.
11. Исти, *Фрагменти из историје и народног предања Власине и Црне Траве*, Лесковачки зборник, XXIII, Лесковац, 1983, 281–286.
12. М. С. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије школама изван Србије у уџбеницима (1868–1878)*, Баштина, 66, Лепосавић, 2025, 81–99.
13. Ж. Илић, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат у периоду од 1878. до 1890/1892. године*, Новоослобођени крајеви Србије 1833-1878-1913. Тематски зборник радова (ур. Сузана Рајић, Урош Шешум, Александар М. Савић), Центар за српске студије, Београд, 2025, 331–361.
14. М. М. Костић, *Власотинце (антропогеографска проучавања)*, Гласник Српског географског друштва, XXXIII/2, Београд, 1953, 119–129.
15. З. Маркова, *Българската екзархия 1870–1879*, София, 1989.
16. Д. Мидић, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019.
17. Р. Т. Николић, *Крајиште и Власина. Антропогеографска проучавања*, Београд, 1912.
18. В. Николић Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени пределi Србије 1877–1878*, Лесковац, 1975.
19. Љ. Поповић, *Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918*, Лесковачки зборник, XXVI, 1986, 303–315.
20. Р. Б. Прикић, *Историја Власотинца и околине. Од праисторије до 1941. године (Политичка монографија)*, Власотинце, 2012.
21. М. Радивојевић, *Биографије свештенства Власотиначког намесништва 1881–1915.* (у рукопису).
22. Исти, *Мирско свештенство Власотиначког намесништва 1881–1915.* (у рукопису).
23. Исти, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерата и намесништва 1881–1915*, Новоослобођени крајеви Србије, 363–413.
24. Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд, 2020.
25. А. М. Савић, *Између уједињене Европе и усамљене Русије. Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, Београд, 2024.
26. Исти, *Од елајета и вилајета до нахије – административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије, 27–57.

27. А. Д. Средојевић, *Српски патријарх Димитрије Павловић (1920–1930)*, Београд, 2017.
28. Видосава Стојанчевић, *Власотинце после ослобођења од Турака (1878–1890)*, Лесковачки зборник, XXIV, Лесковац, 1984, 251–304.
29. Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804–1878)*, Лесковац, 1987.
30. Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до српско-турских ратова 1876-1878)*, Београд, 1928.
31. М. Цветковић, *Школство у новоослобођеним округзима Србије (1878–1883)*, Новоослобођени крајеви Србије, 195–230.
32. У. Шешум, *Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885*, Српска православна црква. Изазови и искушења кроз историју. Зборник радова (ур. Светозар Бошков, Борис Стојковски, Немања Девић, Предраг М. Вајагић), Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет у Новом Саду – Српска православна Црквена општина Бачка Паланка – Институт за савремену историју, Бачка Паланка–Нови Сад, 2023, 147–172.
33. Исти, *Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи*, Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије) (ур. Предраг Илић), Историјски архив Шумадије, Крагујевац, 2020, 147–200.
34. Исти. *Мирско свештенство Топличког округа 1886–1914*. (у рукопису).
35. Исти, М. Радивојевић, *Мирско свештенство Лесковачког намесништва 1879–1915*, Лесковачки зборник, LXI, Лесковац, 2021, 65–92.

PhD. Miroslav Radivojevic

The Parish Clergy of Vlasotince and Its Surroundings up to 1881

Summary: The parish clergy of Vlasotince and its surrounding area played a significant national, educational, and cultural role during the last period of Ottoman rule. Prominent church figures stood at the forefront of uprisings against the Turks, spread literacy, and through the institution of church-school municipalities made decisions on important spiritual and educational matters, as well as adjudicated disputes in civil, inheritance, and marital law. Alongside priestly insurgents and teachers, the names of parish priest before 1881 can be identified through church records and archival documents. A reliable source is also provided by subscription lists to books from the Vlasotince region. Despite their important role, the material status of the clergy under Ottoman rule was not satisfactory, which led them to engage in additional occupations. One consequence of such conditions, and a notable phenomenon within the Serbian Church, was the appointment of direct descendants as successors in the priesthood, resulting in the formation of entire clerical lineages. This practice persisted even after the liberation of 1877–1878, with the difference that the sons of parish priests completed the legally required level of education – seminaries. The organisational hierarchy of the clergy in the Vlasotince region under Ottoman rule appears to have corresponded to that of neighbouring areas of the Niš Eparchy. Changes occurred following the Liberation. The ecclesiastical administrative organisation in the Principality of Serbia followed the civil territorial division and largely adapted to it. The existence of the Vlasotince district (expanded compared to the Ottoman period to include the area of Crna Trava and its surroundings), together with a legally sufficient number of parishes, provided the basis for the establishment of a separate vicarage (1881), which has been maintained to the present day.

Keywords: Niš Eparchy, Bulgarian Exarchate, Ecumenical Patriarchate, Vlasotince Vicarage, uprisings, records, church-school municipalities, education, priests, Crna Trava.

Проф. др Урош Шешум[1]
Филозофски факултет – Одељење за историју
Универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-722.5"1886/1914"

Изворни научни рад

МИРСКО СВЕШТЕНСТВО ТОПЛИЧКОГ ПРОТОПРЕЗВИТЕРАТА 1886–1914[2]

Апстракт: У раду је на основу необјављене грађе српског порекла, државних шематизама Краљевине Србије, црквене периодике, те у мањој мери литературе, анализирана образовна и структура порекла свештенства јединица црквене администрације који су се поклапали са границама Топличког протопрезвитерата у хронолошким границама рада. Доњу хронолошку границу одређује горња хронолошка граница студије која свештенство округа и протопрезвитерата прати од 1878, те овај рад на неки начин представља њен наставак. Почетну годину истраживања, синтезе и анализе свештеничке структуре такође одређује и промена епархијских граница Нишке епархије. Након што је укратко приказана црквено-адмистративна организације простора Нишке епархије и Топличког протопрезвитерата до 1885/1886, представљене су промене у њеној структури у границама Топличког округа, од најмање јединице црквене организације – парохије, преко намесништва до окружног протопрезвитерата закључно са 1914. годином. Праћење персоналних промена на парохијама и изменама у спољним и унутрашњим границама намесништава и протопрезвитерата у границама округа пресецају три табеларна и аналитичка приказа структуре свештенства према пореклу и образовању у 1890, 1901. и 1913/1914. години, на основу којих се јасно може пратити процес њихове измене.

Кључне речи: Краљевина Србија, Стара Србија, Топлички округ, Српска православна црква

*

Крајеви које је српска војска ослободила 1877–1878. и који су припали Кнежевини Србији, у црквено-административном смислу налазили су се у оквирима егзархијских митрополија Нишке, Нишавске (Пиротске) и Скопске, у којој је за разлику од претходне две, поред егзархијске, постојала и канонска структура Васељенске патријаршије. Неколико ослобођених села припадало је и Рашко-призренској митрополији васељенске цркве.

Чланом 78. *Привременог закона о уређењу ослобођених предела* од 15. јануара 1878. године сви православни верници у новоослобођеним крајевима стављени су под духовну власт београдског митрополита, који је њима имао управљати непосредно или посредно преко епархијског архијереја, који су имали бити постављени по српским и канонским законима. Другим речима, нови крајеви су на овај начин државним законом укључени у оквире православне цркве у Кнежевини Србији, иако је Архијерејски сабор тек на седници из октобра 1878. својом одлуком укључио нове крајеве у оквире цркве у Србији, а егзархијски нишки владика Виктор Чолаков тек фебруара 1879. кнежевим указом и коначно прихваћен за епископа српске цркве и потврђен за нишког митрополита. Будући да је егзархијски нишавски митрополит Евстатије Димитракијев још у лето 1878. напустио своју епархију и отишао у Бугарску, Нишавска епархија се једно време налазила под управом администратора. Највећим делом од северног краја Скопске епархије који је припао Србији, уз Пољаницу и још неколико села под духовном влашћу нишког архијереја, а у границама округа, прво је образована Врањска епархија, која је као и нишавска нашла под управом администратора. Одлуком Архијерејског сабора из новембра 1881, коју је влада потврдила истог месеца, Врањска епархија престала је да постоји, а њена територија ушла је као целина у састав Нишке епархије као Окружно протопрезвитерство врањско, саобразно границама Врањског округа формираног

1 Аутор је ванредни професор Филозофског факултета (Одељење за историју) Универзитета у Београду; е-маил: uros.sesum@f.bg.ac.rs

2 Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024- 03/200163).

1878/1879. године. Именовањем врањског протопрезвитера 11.[3] децембра 1881. процес инкорпорирања Врањске, односно делова Скопске, у Нишку епархију је окончан.

Дакле, до краја 1881. целокупни простор новоослобођених крајева Србије ушао је у састав Нишке епархије и нашао се под архијерејском влашћу затеченог нишког митрополита Виктора. Специфичност положаја Православне цркве у Османском царству, свештеничка структура и други елементи верског живота који су захтевали реформисање објективно су налагали да нови крајеви буду у оквирима једне јединице црквене администрације – епархије.[4]

Према начину на који су то предвиђали црквени прописи који су важили у Кнежевини Србији формирана су 1879. окружна протопрезвитерства, која су се, уз ретке изузетке појединих села, покалапала са те године образованим окрузима – Пиротским, Нишким и Топличким, док је, као што је речено, врањско, у границама Врањског округа, формирано последње, иако је као посебна целина црквене администрације, епархије, његов простор фигурирао и раније.[5] Иако начелно саображена са границама нових округа, унутрашња црквена административна подела наслањала се делимично и на традицију претходног црквеног административног организовања. Наиме, Васељенска црква се под османском влашћу трудила да саобрази своје епархијске и административно-управне границе унутар епархија линијама државне административне поделе. За разлику од осталих каза у саставу Нише епархије, у којима је митрополитски намесник представљао непосредни духовни ауторитет над свештенством и верницима на простору једне казе, митрополитски намесник у Прокупљу то је био за вернике и свештенике Прокупачке и Куршумлијске казе. Ипак, један од тројице свештеника из Куршумлијске казе имао је чин протојереја и сматрао се старијим.

Будући да је новоформирани Топлички округ обухватио у целости некадашње казе Прокупачку и Куршумлијску, а да је на терирорији друге било мало хришћана, привремено је нестала потреба за постојањем посебне куршумлијске јединице црквене администрације, уколико је протојерејски чин једног од три свештеника пре ослобођења то и означавао. Улазак у састав новоформираног Топличког округа и села која су пре ослобођења била део Лесковачке, Приштинске, Гњиланске, Вучитрнске и Новопазарске казе, довео је до њиховог уоквиривања у оквире Топличког протопрезвитерата од 1879. године. Границе Топличког округа поистоветиле су се готово у потпуности са границама протопрезвитерата. Једино одступање учињено је у случају парохије Пуковца, која се, будући везана за цркву у лесковачком селу Печењевцу, нашла у оквирима Лесковачког намесништва, које се од 1879. са изузетком Пуковачке парохије поклапало са истоименим срезом.[6]

Топлички округ, следствено и протопрезвитерат, су се по бројним специфичностима разликовали и од старих, али и од већине новоослобођених области. Пре ослобођења Горњу Топлицу, Пусту Реку и Горњу Јабланицу насељавао је велики број арбанашког муслиманског становништва, које се током рата или убрзо након њега иселило, остављајући велики број пустих села. Још током рата, али и у првим годинама након њега, простор који је 1879. уоквирен границама Топличког округа захваћен је интензивним насељавањем Срба из Старе Србије, који су 1877–1881. избегавали иза демаркационих или граничних линија гоњени арбанашком осветом за ратне поразе или услед анархије у завичају, досељавањем насељеника из оквира старих граница, осталих области новослобођених крајева, али и из Црне Горе и Аустро-Угарске. Будући да због изостанка православног становништва пре ослобођења на великом

3 Сви датуми у раду дати су по новом календару.

4 Далибор Мидић, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 125–126; Владимир Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот, 2007, 124–126, 130–134, 140–141, 161–162, 166, 169–170; Урош Шешум, Мирослав Радивојевић, *Мирско свештенство Лесковачког намесништва 1879–1915*, Лесковачки зборник, 61, Лесковац, 2021, 70–73; Јелена Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, *Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја*, (ур. Милош Јагодић), Пирот, 2018, 111–114; иста, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду, Београд 2020, 308–323; Жарко Илић, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат (1878 – 1890/1892)*, *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913. тематски зборник радова*, (гл. ур. С. Рајић), Београд, 2025, 336–340.

5 *Законом о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове* од 29. децембра 1878. и *Указом о одређењу простора и граница окрузима и срезовима, и места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији земљишту* кнеза Милана Обреновића од 18. фебруара 1879. окончано је административно заокруживање новоослобођених предела у округе на основу кога је доцније организована и црквено-административна подела на протопрезвитерате. В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве*, 126, 162; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 70–72.

6 У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 70–73, 86; Урош Шешум, *Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885*, *Српска православна црква, изазови и искушења кроз историју*, (гл. ур. Светозар Бошков, Нови Сад–Бачка Паланка, 2023, 146–147, 150–151, 155–156.

делу територије потоњег округа/протопрезвитерства није постојала парохијска структура, да је већина ионако малобројних православних храмова страдало 1876–1877, те да је насељавање још увек било у току, било је тешко по одређеном систему образовати парохије. Број домова по селима се због процеса насељавања перманентно мењао, а прече потребе и сиромаштво насељеника нису дозвољавали обнову или подизање храмова у првим годинама по ослобођењу. Са друге стране, 1877–1879. велики број свештеника добегао је на простор округа заједно са избеглицама из Старе Србије. Известан број њих дошао је са досељеницима из других српских области, део је пратио унутрашње миграције у новоослобођеним крајевима, а поједини ђаци богослови, ратни добровољаци, потражили су 1879–1885. у Топлици парохије по окончању ратовања и рукоположењу. У истом периоду умножавање домова и формирање нових парохија чекали су и свештеници који су наставили појединачно да добегавају из Старе Србије. Због свега наведеног парохије су се у првим годинама по ослобођењу најчешће формирале према месту становања свештеника, успостављале, преименовале или гасиле услед њиховог пресељења, смрти или одласка из епархије. Истовремено, у крајевима у којима претходно није било православних услед досељавања формиране су сасвим нове парохије, док су постојеће дељене услед пораста броја домова.[7]

Специфичности свештеничке и храмовне структуре Нишке епархије уопште, као и други разлози који су захтевали останак нових крајева у оквирима истих епархијских граница устукнули су пред унутрашњо-политичким кретањима у земљи. Према одлуци владе и упркос почетном отпору Архијерејског сабора, 1886. дошло је до арондације епархија Српске цркве. Упркос изостанку сагласности Архијерејског сабора према одлуци Министарства просвете и црквених дела, коју је влада подржала, и коначно указом краља Милана од 20. децембра 1886, Неготинска и Шабачка епархија су укинуте и раздељене преосталим трима – Београдској, Нишкој и Жичкој. Истовремено је дошло и до прекомпозиције округа/протопрезвитерстава између Београдске и Жичке епархије. У оквире Нишке епархије тада су укључене јединице црквене администрације које су се поклапале са окрузима Алексиначким, Црноречким и Књажевачким, чиме је престало преклапање територија новоослобођених крајева и Нишке епархије.[8]

Законом о административној подели Краљевине Србије од 17. марта 1890. у састав Топличког округа из дотадашњег, укинутог Нишког, ушао је град Ниш, коме је дат посебан статус у округу, те Нишки и Заплањски срез. Простор највећег дела дотадашњег Топличког округа обухватили су срезови Добрички и Косанички, док је Јабланички срез изузет из његовог дптаташњег састава и припојен Врањском округу.[9] *Законом о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији* од 9. маја 1890. обновљена је Тимочка епархија, те су из састава Нишке у њен ушли Књажевачко и Зајечарско протопрезвитерство, док је Нишка на рачун Жичке епархије проширена на границе јединица црквене администрације које су се поклапале са територијом Крушевачког округа. Због специјалног статуса Ниша у административном погледу, мирско свештенство града груписано је у оквире посебног протопрезвитерата града Ниша.

Закон о црквеним властима из 1890. је уопште предвиђао да се црквена административна подела преклопи са преуређеном државном, те су као и раније, и према њему округи имали да се поклопе са окружним протопрезвитератима, али и да се у границама сваког среза у коме се налази више од десет парохијских свештеника формира намесништво. У случају централних срезова округа формирање намесништава законом није предвиђено, већ је требало да се њихове парохије нађу под непосредном духовном влашћу окружног протопрезвитера, односно да представљају посебне јединице црквене администрације, протопрезвитерате у ужем, територијалном смислу, над којима би непосредну духовну власт вршио окружни протојереј. Закон је предвидео да се парохије оних срезова чији је број парохијских свештеника био испод законом предвиђеног минимума довољног за формирање намесништва припоје једном од суседних намесништава, при чему је одлука о томе коме ће намесништву недовољно бројне парохије једног среза припојити остављена на разматрање архијерају и духовном суду епархије. Они су решење морали да донесу у сагласности са окружним одбором. Од парохија срезова који су се налазили на неприступачном терену се по одлуци и сагласју горепоменутих институција могло формирати засебно намесништво чак и ако би их било мање од десет.[10]

7 Детаљно о томе видети: У. Шешум, *Свештенство Топлице*. Pasim.

8 *Српске новине*, 9. 12. 1886, 1.

9 *Закон о административној подели Краљевине Србије*, Београд, 1890, 7–8, 35–39.

10 *Закон о о црквеним властима источно-православне вере у Краљевини Србији*, Београд, 1890, 2–4, 17–21.

Иако је образовањем три до четири нове парохије унутар њега током 1890. створена законска основа да се у границама Јабланичког среза формира намесништво, то није учињено одмах, јер је на територији увећаног Врањског протопрезвитерата до 1891–1892. постојало као црквено-административна потцелина само Лесковачко намесништво, које је у оквирима Лесковачког среза и раније постојало у оквирима Нишког протопрезвитерата и које је као такво ушло у састав окружног протопрезвитерата са средиштем у Врању. Потом, током 1891. или почетком 1892, у оквиру Врањског протопрезвитерата, уз већ постојеће Лесковачко, формирана су и архијерејска намесништва Масуричко, Пољаничко и Јабланичко, те су сви срезови Врањског округа у територијалном смислу готово у потпуности поклопили са архијерејским намесништвима, с тим што се Пчињски као централни налазио под непосредном духовном влашћу окружног протојереја.

Преустројство црквено-административне структуре простора Топличког округа такође није извршено одмах. Прво је према одредбама закона, а у складу са посебним статусом вароши Ниша, 1890. формирано Нишко протопрезвитерство, које је обухватало само мирско свештенство вароши, док су сеоске парохије са територије Нишког и Заплањског среза прво непосредно ушле у састав Топличког окружног протопрезвитерата, да би Нишко намесништво, које је обухватило парохије са територије Нишког и убрзо укинутог Заплањског среза, било формирано најкасније 1891. године.[11] Јабланичке парохије, Законом о административној подели одвојене од Топличког округа, до краја третираног периода у овом раду остале су у саставу исте епархије, али другог протопрезвитерата. Територије парохија Топличког протопрезвитерата: Бојничке, Лебанске, Бошњачке, Реткицерске, Прекопчеличке, Слишанске, Медвеђске, Туларске, Сијаринске, Косанчићке, и Доњоконјувачке доспеле су у оквире Врањског округа и Јабланичког среза и постале прво непосредно део Врањског протопрезвитерата, а потом и Јабланичког архијерејског намесништва.[12]

Према слову новог закона, а на предлог Нишког духовног суда, надлежни епископ нишки одобрио је 5. децембра 1890. формирање Косаничког архијерејског намесништва. Таква одлука била је у складу са законом, иако у оквирима Косаничког среза није било више од десет парохија. Пошто су села шест парохија: куршумлијске, крчмарске, иванкулске, сеочке, бораначке и блажевске била планинска и запутна, од ових парохија се у оквирима среских граница могло формирати архијерејско намесништво. Архијерејски сабор је октобра 1892. размотрио и одобрио предлог вршиоца дужности топличког протопрезвитера, а који је на разматрање ставио нишки митрополит, да се изврши регулација куршумлијске, иванкулске и крчмарске парохије и да се издвајањем села из њиховог оквира формира нова, мирничка парохија. Тиме је Косаничко намесништво стекло и седму парохију. Остатак територије некадашњег Топличког округа ван Косаничког, односно територија Добричког среза, није уокривена у посебно намесништво и била је део Топличког проропрезвитерата, у ужем, територијалном смислу.[13]

Године 1896. *Законом о изменама* у *Закону о изменама у Закону о административној подели Краљевине Србије од 15. марта 1890*. поново је формиран Нишки округ, са срезовима Алексиначким, Нишким, Сврљишким, Бањским и Моравским, чиме је Топлички округ лишен Нишког среза, али му није враћен Јабланички, већ је у оквиру његове некадашње територије, без Јабланичког среза, дошло до формирања, односно обнове, Прокупачког среза, уз постојеће Добрички и Косанички.[14] Административну поделу испратила је и црквено-административна, у погледу територије Нишког округа, пре него у остатку земље. Протопрезвитерат града Ниша престао је већ 1896. да постоји, а Нишко намесништво у границама Нишког среза је постало део Нишког протопрезвитерата. Топличко протопрезвитерство поново се поклопило са границама Топличког округа, иако су и један и други дугорочно остали умањени за простор Јабланичког среза.[15]

11 Заплањски срез укинут је већ 12. априла 1891, а његова села припојена Нишком срезу првом изменом Закона о административној подели. *Шематизам Краљевине Србије с календаром за годину* 1891, Београд, 1891, 105–106; исто, 1892, 111–112; исто, 1893, 123–124; *Српске новине*, 9. 4. 1891, 7.

12 *Шематизам Краљевине Србије* 1891, 107–108; *исто*, 1892, 113–114; *исто*, 1893, 124–126.

13 *Весник српске цркве, лист свештеничког удружења* 1892, 1122, 1124.

14 Новоуспостављени Прокупачки срез почео је формално да функционише као административна јединица 9. априла 1896. формирањем среске канцеларије. Структуирарање среза наставило се и касније, веома интензивно прве године по реконструкцији. На пример, указом од 20. септембра 1896. село Баботинац пребачено је из Добричког у Прокупачки срез, а указом од 26. децембра исте године села Арбанашка, Власово, Грабовац, Товрљане и Трнов Лаз пребачена су из Косаничког у Прокупачки срез. *Српске новине*, 25. 2. 1896, 3–5; *исто*, 31. 3. 1896, 1; *исто*, 13. 9. 1896, 1; *исто*, 20. 12. 1896, 2–3.

15 *Шематизам Краљевине Србије* 1897, 68; Мирослав Радивојевић, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерства и намесништва (1881–1915), Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, тематски зборник радова*, (гл. ур. С. Рајић), Београд, 2025, 373.

Законом о изменама и допунама у Закону о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији од 27. априла 1890, донетог 10. августа 1898. установљена је нова подела Српске цркве на епархије образовањем Шабачке епархије и новом расподелом округа у оквирима осталих. Нишкој су по новој подели припали Нишки, Топлички, Врањски, Пиротски и Крушевачки округ, с тим што се Сокобањско намесништво, које се поклапало са границама Сокобањског среза Нишког округа, који је до 1896. био део Тимочке епархије, остављен у њеном саставу, а Трстенички срез Крушевачког округа, односно Трстеничко намесништво, који је Нишкој епархији заједно с остатком округа-протопрезвитерата припало 1890. стављено је под духовну власт жичког епископа.[16]

Топлички округ и протопрезвитерство су дакле из периода преустројства црквене администрације 1890–1898. изашли умањени за Јабланички срез/намесништво, док се у погледу унутрашње поделе након осам година округ поново вратио првобитној расподели на срезове. Унутрашња подела протопрезвитерата са почетка деведесетих 19. века измењена је тек 1901. године. Пре нове расподеле, судећи према државном шематизму, парохије Косаничког намесништва за кратко су током 1900. припојене непосредно Топличком протопрезвитерату, да би наредне године дошло до издвајања из протопрезвитерата у ужем смислу, из опсега граница Прокупачког среза, три парохије и њиховог припајања намесништву које је име носило по Косаничком срезу. У састав Добричког намесништва формираног 1901. ушле су парохије: житорађска, дубовска, орљанска, житнопоточка, александровска, пуковачка, биљешка и петровачка, са орљанским капеланом. Дакле, иако се није радило о планинском крају и иако је свештеника било мање од десет, како је предвиђао црквени закон из 1890, из оквира централног протопрезвитерата издвојено је ново немесништво. Тиме је под непосредном управом окружног протојереја остало свега тринаест парохија Прокупачког среза, укључујући и протску капеланију.[17]

Формирањем три среза, два намесништва и стављањем свих осим три парохије са територије Прокупачког среза под непосредну управу топличког окружног протопрезвитера, односно у оквире протопрезвитерата у ужем територијалном смислу, коначно је дошло до структурално-територијалне реорганизације протопрезвитерата у складу са одредбама закона из 1890. и његовом допуном из 1896. године. Притом, полазећи од арондације парохија из 1887. и парохијске структуре донекле измењене образовањем нових парохија, реорганизација је спроведена приличном слободним тумачењем закона из 1890, свакако у циљу што учинковитије поделе ниже црквено-административне структуре. Добричко намесништво чинило је након реорганизације осам, Косаничко дванаест, а централни протопрезвитерат четрнаест парохија, рачунајући протску и великопланску капеланију. Као што је већ речено закон из 1890. је предвиђао да се уколико у срезу има мање од десет пароха његове парохије придодају намесништву суседног среза, али је дозвољавао и могућност да се у случају раштрканости насеља у неким срезовима упркос броју парохија мањем од десет формира архијерејско намесништво. Закон је такође предвиђао и да се у централном срезу протопрезвитерата не формира засебно намесништво, већ да се његови парохијски свештеници налазе под непосредном влашћу окружног протојереја. Иако закон није децидирано предвиђао могућност да се појединачне парохије са територије једног среза придодају намесништву другог, посебно не ако тај срез формира намесништво у својим границама, то је у Топличком протопрезвитерату учињено. Косаничко намесништво пркосило је према томе среским границама истоименог среза, што је била последица географског положаја парохија гргурске, тмавске и крушевичке, које су више гравитирале Куршумлији него Прокупљу и Житорађи.

Структурално-територијална подела изведена 1901. уз унутрашњу повремену и појединачну реорганизацију парохијске структуре, гашење Добричког и образовања Прокупачког и „шетања" варошких парохија Прокупља између њих, остаће на снази до избијања Првог светског рата.

Топлички протопрезвитерат 1885–1890.

Године 1885, пред почетак периода честих административних и структиралних промена Православне цркве у Србији и Нишке епархије у њеним оквирима, у Топличком округу било је укупно 35 парохијских свештеника, рачунајући у тај број и капелане, као и пет свештеника без парохија. Према пореклу двадесет и тројица њих била су родом из Старе Србије, осам из Топлице, девет из осталих новоослобођених крајева, односно осталих делова Нишке епархије у тренутним границама, те по један из Далмације, Херцеговине, Јужне Угарске и простора Топличког округа који је пре ослобођења био део Вучитрнске и Новопазарске казе. Према образовној структури, њих седам имали су потпуно, а један непотпуно богословско образовање,

16 *Српске новине*, 5. 8. 1898, 1.

17 *Закон о о црквеним властима*, 3–4; *Шематизам Краљевине Србије* 1902, 116.

свега 11 јереја завршило је основну школу у Османском царству или Србији, док се њих 25, односно 61% приватно описменило.[18]

Између 1885. и 1887. дошло је до неколико промена у персоналној структури свештенства. Дуговечни сечанички парох Живко Костић преминуо је октобра 1885, те је парохију наследио његов син и капелан, један од тројице капелана у протопрезвитерату, приватно образовани свештеник, Прокупчанин Михаило Хаџи Поповић. Априла 1886. преминуо је костадиновачки парох Риста Димитријевић, чиме се за два смањио број прокупачких свештеника мештана који су у својој вароши дочекали ослобођење 1877. Почетком 1887. преминула су и двојица пароха дошљака из Старе Србије, Милош Бојовић крушевички и Миљурко Поповић придворички. Децембра 1886. године протопрезвитерат су напустила простала двојица капелана, притом богослова, Мостарац Ристо Лазаревић костадиновачки и Димитрије Стојановић прокупачки, односно протојерејски. Први је отишао на парохију Грделице, а други Вукање.19 Смрћу Ристе Димитријевића и одласком Лазаревића костадиновачку парохију привремено је, фебруара 1887. попунио Неготинац Илија Р. Михаиловић, богословски образовани свештеник, који је заправо постао вршилац дужности окружног протојереја, уместо дотадашњег, оскудно образованог проте, Лесковчанина, Григорија Поповића.[20]

Смрт четворице пароха, одлазак двојице богословски образованих капелана и долазак богословски образованог вршиоца дужности окружног протојереја 1885–1887. поклапали су се са потребом преустројства парохијске структуре целе Нишке епархије, а нарочито простора Топличког протопрезвитерата. Наиме, према *Закону о уређењу свештеничког стања* од 12 јануара 1883. свештеничка парохија, осим у случају привремене немогућности, није смела бити мања од 300 и већа од 400 домова, док је протојерејска капеланија морала бројати између 200 и 250 домова. Жеља законодавца да поправи свештеничко стање уједначавањем прихода кроз уједначавање парохија наишла је, међутим, на препреку реалности, јер је близу половине парохија у Србији бројало мање домова од прописаног. Највећи проценат парохија које су имале број мањи од прописаног налазио се у Нишкој епархији, што је пресудно утицало на укупне статистичке показатеље за целу земљу.[21]

Колико је било тешко усагласити величину парохија у новим крајевима са жељом законодавца показује чињеница да су парохије у Нишкој епархији константно појединачно регулисане од 1879. при указивању сваке повољне прилике, а 1885. и 1887. и темељно и систематски. Због специфичне структуре парохијског свештенства, храмовне и структуре насеља, парохијска структура Топличког протопрезвитерата је приликом темељне реорганизације парохијске мреже, коју је пред крај 1887. извео нишки митрополит Димитрије Павловић, а архијерејски сабор у октобру исте године одобрио, претрпела најзначајније измене у Нишкој епархији.[22] Непосредно пре регулације парохија 1887. протопрезвитерат се састојао од укупно 34 парохије, односно 35, рачунајући протску капеланију. Парохије крушевичка и придворичка биле су удове, а протска капеланија упражњена, док су поред 32 парохијска свештеника у протопрезвитерату обитавала још петорица свештеника без парохије и један који их је претходних година добијао, мењао, па губио, а у тренутку регулације био без опредељења.[23]

18 У. Шешум, *Свештенство Топлице*, 164–165.

19 У. Шешум, *Свештенство Топлице*, 157, 163; *Хришћански весник : лист за хришћанску поуку и црквену књижевност* 1886, 320; *исто*, 1887, 80.

20 Државни архив Србије (ДАС), Министарство просвете и црквених дела – Црквено одељење (МПс-Ц), 1908, Ф. 11, ред 13; Михаил Спиридоновић–Пелех, Мих. Д. Милинковић, Драгутин Ј. Ђокић, *Летопис цркве Прокупачке и историја вароши Прокупља*, Ниш, 1930, 65, 67; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 85; *Хришћански весник* 1887, 320, 479.

21 *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији (изданих од 20 јула 1882 до 19 фебруара 1883 године*, књ. 38, Београд, 1883, 247–252; Богољуб Јовановић, *Свештеници у Краљевини Србији*, Просветни гласник 1888, 323–325.

22 Одлуком Архијерејског сабора октобра 1885. регулисано је петнаест парохија у протопрезвитерату. Пошто се број православних верника, свештеника и храмова константно мењао, ова регулација није могла бити коначна и временом су полазећи од ње вршене измене у парохијској мрежи. ДАС, МПС-Ц, 1885, Ф. 5, ред 95; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 73–75; Ж. Илић, *Врањска епархија*, 340–351.

23 Сва петорица свештеника без парохија, Таса Радосављевић, Марко Јанићијевић Поповић, Стајко Марковић, Јован Поповић и Глигорије Симоновић били су из Старе Србије и нису имали формално образовање. Радосављевић је био родом из Штавице, Марко Јанићијевић из Кијева код Пећи, Глигорије Симоновић из Мекиниња код Лепосавића, Стајко Марковић из Каменице код Гњилана, а Јован Поповић из Шаинца у Прешевској кази. Стајко Марковић је чекао истек забране богослужења, због убиства качака у завичају, Радосављевић и Симоновић су чекали парохије, док су Јован Поповић и седамдесетдвогодишњи Јанићијевић-Поповић били свештеници у оставци. Ђурђе Лазаревић, родом из Боранца код Лепосавића до 1886. променио је две парохије, а 1885/1886. тренутно је био без опредељења. ДАС, МПС-Ц, 1886, Ф. 1, Р. 17; исто, 1899, Ф. 6, ред 73; У. Шешум, *Свештенство Топлице*, 159, 165.

Регулација је била темељна, тако да само две парохије, бојничка Радисава Луковића и житнопоточка Младена Поповића нису доживеле измене. Формирано је пет нових парохија – петровачка, крчмарска, реткицерска, клајићка и иванкулска, а Топличком протопрезвитерату је на штету Лесковачког намесништва придодата и пуковачка парохија скупа са парохом, будући да је свих шест њених села улазило у састав Добричког среза.[24] Костадиновачка, претрешњанска, рачанска и међуханска парохија престале су да постоје, док су имена промениле мађарска у јошаничку, кривајска у блацку, бозољинска у блажевску, стубалска у медвеђску, шаиновачка у орљанску и градишка у биљешку. Прокупачка варош подељена је на две парохије, а села њене непосредне околине уоквирене су парохијом протског капелана и парохијом доњоречичком, која је и раније постојала, па укинута ранијом делимичном регулацијом 1885. године. Укупно, према новој регулацији, протопрезвитерат је имао 38 парохија, рачунајући и протску капеланију.[25] Принцип примењен у случају пуковачке парохије, није доследно примењен на северу, у погледу сечаничке парохије. Села Дудулајце и Сечаница по жељи својих мештана 23. фебруара 1886. искључена су из Добричког среза Топличког округа и припојена Моравском срезу Крушевачког округа. Иако се истовремено радило и о границама епархија, Нишке и Жичке, сечаничка парохија, коју су уз Сечаницу и Дудулајце чинила и добричка села Бресница и Крајковац, остала је у саставу Топличког протопрезвитерата, нарушавајући потпуно поклапање епархија са окрузима и протопрезвитерата и округа.[26]

Преустројство 1887. је наметало потребу попуњавања удових, упражњених и новообразваних парохија, при чему је нишки митрополит Димитрије желео да упражњена места попуни са што је могуће више богословски образованих свештеника, те је још у јесен 1885. тражио и добио дозволу Архијерејског сабора да рукополаже и поставља богослове Призренске богословије на оне парохије на које нису хтели доћи београдски богослови, јер је архијерејски сабор 1885. забранио рукополагање и постављање првих на парохије у Србији, страхујући од њиховог масовног напуштања Старе Србије и угрожавања интереса Београдске богословије.[27] Кљајићки парох постао је тако 1887. тек рукоположени призренски богослов Стојан Поповић родом из Кормиљана или Каменице код Гњилана, а иванкулски исте године несвршени богослов исте богословије Јован С. Димитријевић, родом из Ранилуга код Гњилана, дотадашњи капелан Турековца код Лесковца. Већ 1889. Димитријевић је постао јашуњски парох у Нишком протопрезвитерату, а његово место на иванкулској парохији, коју је напустио 1888, попунио је богослов Риста Славковић, свештеник родом из Црколеза код Пећи.[28] Новорукоположени учитељ, призренски богослов родом из Лепосавића Богосав Поповић, постао је 1887. куршумлијски парох уместо дотадашњег Марка Јовановића Поповића, док је место протског капелана исте године попунио тек рукоположени богослов Београдске богословије Аксентије Мишић, родом из села Преображења код Врања.[29]

Упражњених парохија било је међутим више него расположивих богослова, те је у протопрезвитерату дошло до рокада на парохијама. Свештеници без формалног образовања, који су до тада служили у протопрезвитерату, Хаџи Јефтимије Димитријевић, Марко Јовановић Поповић и прота Вуксан Симоновић, парох бивше међуханске парохије, попунили су доњоречичку, петровачку и придворичку парохију, с тим што је последњег као капелан са међуханске следио Ђурђе Лазаревић, поставши 1887/1888. капелан придворички. Два свештеника без опредељења, Јован Поповић и Глигорије Симоновић, 1887. и 1888. попунили су парохије реткицерску и крушевичку, док је Аксентије Андрић рачански, по укинућу своје, прешао на новообразовану крчмарску парохију.[30] Децембра

24 Пуковачку парохију од 304 домова су поред Пуковца чинили и села Кочане, Драшковац, Мења и Горњи и Доњи Дреновац. Локални свештеник, Аранђел Поповић, родом из Пуковцу суседног села Липовице, рукоположен је пре ослобођења, 1876. и није имао никакво формално образовање. ДАС, МПс-Ц, 1886, Ф. 1, ред 17; исто, 1887, Ф. 4, ред 59; *Глас, црквени календар са шематизмом Нишке епархије (први у Православној цркви у Краљевини Србији) за 1900. годину*, Ниш, 1899, 82; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 74.

25 ДАС, МПс-Ц, 1887, Ф. 4, ред 59.

26 *Српске новине*, 16. 2. 1886, 2.

27 ДАС, МПс-Ц, 1885, Ф. 5, ред 95.

28 Јован С. Димитријевић је био учитељ у разним местима по Србији. По оставци на учитељску службу рукоположен је 1885. године. Славковић је завршио први разред Београдске и други и трећи Призренске богословије. Рукоположен је у завичају и изгледа краће време био парох у околини Пећи. ДАС, МПс-Ц, 1888, Ф. 3, ред 49; исто, 1908, Ф. 11, ред 13; *Хришћански весник* 1888, 719; *Шематизам Краљевине Србије* 1888, 106–107; Урош Шешум, *Успех Призренске богословије у стварању свештеничког и учитељског подмлатка у Старој Србији 1871–1896*, *Призренска богословија: живот, мисија, допринос: 150 година од оснивања (1871–2021). Зборник радова*, (гл. ур. А. Новаков), Призрен-Нови Сад, 2021, 227.

29 ДАС, МПс-Ц, 1888, Ф. 3, ред 49; Танасије Урошевић, *На својој бразди, светле слике свештеничке из живота Епархије нишке од 1879–1929*, књ. 2, Ниш, 1933, 125.

30 ДАС, МПс-Ц, 1886, Ф. 1, ред 17; *Шематизам Краљевине Србије* 1888, 106–107; *исто* 1889, 108; *Хришћански весник* 1888, 238.

1888. преминуо је блацки парох Нестор Ђорђевић, а његову парохију попунио је у Топлицу крајем исте или почетком следеће године добегли свештеник из Вучитрна, са основношколским образовањем, Лука Милуновић.[31] Од 1890. у шематизмима престаје да се јавља шездесетшестогодишњи придворички парох прота Вуксан Симоновић, а као парох његове парохије од тада се у шематизмима назначава његов дотадашњи капелан Ђурђе Лазаревић. По смрти великопланског пароха Рафаила Недељковића, фебруара 1890, петровачки парох Марко Јовановић Поповић, попунио је његову парохију, након чега је на упражњену петровачку дошао Призренац и призренски богослов, априла исте године рукоположени дотадашњи учитељ Сава Камперелић. Непосредно пред преустројство епархије и протопрезвитерата формиране су још три нове парохије у Јабланици – туларска, сијаринска и косанчићка. Пароси прве две, добрим делом насељене досељеницима Црногорцима из 1889, постали су свештеници Васо Вукићевић из Ријеке Црнојевића и Петар Поповић из Брезовице код Пљеваља, док је парох нове парохије са седиштем у новоформираном селу Косанчић постао свршени богослов Београдске богословије, дотадашњи прокупачки учитељ и ђакон прокупачке цркве Стеван Поповић родом из села Градње у Врањском округу.[32]

У протопрезвитерату је до 1890. увек било и неколико свештеника без опредељења. Као што је речено, тројица су након регулације 1887. стекли парохије. Марко Јанићијевић, свакако због старости ни 1890. није добијао парохију, док је Стајко Марковић и даље чекао истицање казне. Таса Радосављевић се у протопрезвитерату не јавља након 1886, али је његово место, уз поменуту двојицу заузео Миленко Марковић, свештеник родом са Рогозне, из околине Новог Пазара, али је убрзо, 1887. добио делиградску парохију као привремени, а затим парохију ближе завичају, Бељачку, у Студеничком срезу, као стални парох. Године 1889. у протопрезвитерат је пристигао нови свештеник без опредељења Недељко Добрињац.[33]

Пошто 1890–1891. није било персоналних промена на парохијама структура порекла и образовања свештеника територије Топличког округа пре административне реформе 1890, подељена према новој црквено-административној подели, изгледала је на следећи начин:

Табела 1: структура свештенства простора Јабланичког архијерејског намесништва 1890/1891.

	Парохија	Парох	Порекло	Образовање
1.	Бојничка	Радисав Луковић	Стара Србија	Београдска богословија
2.	Лебанска	Профир Поповић	Новоослобођени крајеви	Основна школа
3.	Бошњачка	Трајко Поповић	Новоослобођени крајеви	Основна школа
4.	Реткицерска	Јован Поповић	Стара Србија	Без формалног образовања
5.	Прекопчеличка	Петар Цветковић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
6.	Слишанска	Глигорије Стојковић	Новоослобођени крајеви	Основна школа
7.	Медвеђска	Радисав Стефановић	Стара Србија	Без формалног образовања
8.	Клајићка	Стојан Поповић	Стара Србија	Призренска богословија
9.	Туларска	Васа Вукићевић	Црна Гора	Нижа гимназија
10.	Сијеринска	Петар Поповић	Стара Херцеговина	Основна школа
11.	Косанчићка	Стеван Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија

31 Аврам Поповић, *Врхлаб, Беласица и жупа Врховина*, Годишњица Николе Чупића 19, Београд, 1899, 254.

32 Село Косанчић формирано је 1888. за Србе насељенике са простора Јужне Угарске. Иначе су као место порекло Петра Поповића у шематизму наведени Шаранци у Црној Гори, док је сам Поповић 1899. навео да је родом из Брезовице у Херцеговини. ДАС, МПс-Ц 1899, Ф. 6, ред 73; *Глас, црквени календар са шематизмом*, 76, 81, 101–102; *Весник Српске цркве* 1890, 186–187; *Шематизам Краљевине Србије* 1888, 106–107; *исто* 1889, 108; *исто* 1890, 93–94; *исто* 1891, 106–108; М. Спиридоновић-Пелех, *Летопис цркве прокупачке*, 65–67; Ђорђе Р. Симоновић, *О именима неких насеља у Србији. Политички и друштвени аспекти (период од 1830. до 1941. године)*, Гласник етнографског музеја у Београду 49, Београд, 1985, 50; *Весник Српске цркве* 1890, 186, 293.

33 О пореклу и образовању свештеника Добриња у грађи нису нађени подаци. ДАС, МПс-Ц 1899, Ф. 6, ред 73; *Хришћански весник*, 1887, 479; *Шематизам Краљевине Србије* 1887, 100; исто 1888, 107; исто 1889, 101, 108; исто 1890, 99; исто 1891, 106.

Табела 2: структура свештенства простора Косаничког архијерејског намесништва 1890/1891.

	Парохија	Парох	Порекло	Образовање
1.	Куршумлијска	Богосав Поповић	Стара Србија	Призренска богословија
2.	Крчмарска	Аксентије Андрић	Стара Србија	Без формалног образовања
3.	Иванкулска	Риста Славковић	Стара Србија	Призренска богословија
4.	Сеочка	Марјан Глигоријевић	Топлица	Без формалног образовања
5.	Бораначка	Јаниџије Ђорђевић	Стара Србија	Без формалног образовања
6.	Блажевска	Ђорђе Михаиловић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања

Табела 3: структура простора централног дела Топличког протопрезвитерата (Добричког, уз два села из Моравског среза) 1890/1891:

	Парохија	Парох	Порекло	Образовање
1.	Прокупачка (заступник протопрезвитера)	Илија Р. Михаиловић	Старе границе	Београдска богословија
2.	Прокупачки капелан	Аксентије Мишић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
3.	Прокупачка	Григорије Поповић	Новоослобођени крајеви	Основна школа
4.	Доњоречичка	Хаџи Јефтимије Димитријевић	Стара Србија	Без формалног образовања
5.	Сечаничка	Михаило Х. Поповић	Топлица	Без формалног образовања
6.	Орљанска	Јован Првуловић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
7.	Ђакушка	Коста Јанковић	Топлица	Без формалног образовања
8.	Житорађска	Ђорђе Камперелић	Стара Србија	Београдска богословија
9.	Крушевичка	Глигорије Симоновић	Стара Србија	Без формалног образовања
10.	Гргурска	Миладин Брадић	Топлица	Основна школа
11.	Тмавска	Миладин Радосављевић	Стара Србија	Без формалног образовања
12.	Житнопоточка	Младен Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
13.	Кончићка	Вукојица Максимовић	Стара Србија	Основна школа
14.	Великопланска	Марко Јовановић	Стара Србија	Без формалног образовања
15.	Александровска	Стеван Болманац	Аустро-Угарска	Вршачка богословија
16.	Придворичка	Ђурђе Лазаревић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
17.	Драгушка	Ђорђе Величковић	Стара Србија	Без формалног образовања
18.	Блацка	Лука Милуновић	Стара Србија	Основна школа
19.	Сибничка	Радојица Симић	Стара Србија	Без формалног образовања
20.	Пуковачка	Аранђел Поповић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
21.	Гајиновачки	Петар Каличанин	Стара Србија	Без формалног образовања
22.	Биљешка	Михаило Поповић (Ристић)	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
23.	Мађарска	Вујица Симоновић	Стара Србија	Београдска богословија
24.	Петровачка	Сава Камперелић	Стара Србија	Призренска богословија

Као што табеле и претходно излагање показују, непосредно пре административног и црквено-административног преустројства у оквиру Топличког округа и протопрезвитерата било је укупно 44 свештеника, од чега један капелан и један заступник окружног протојереја. Четрдесет и један свештеник имао је парохију, а без њих су били Марковић, Јанићијевић и Добриљац. Досељавања непосредно након ослобођења и добегавања и досељавања свештеника у првим годинама након њега, појединачно или у друштву са земљацима, одржавали су групу из Старе Србије најбројнијом. Године 1890. на простору протопрезвитерата родом из Старе Србије било је 22 свештеника, 17 њих били су из новоослобођених крајева, од чега само шесторица са простора Топлице и Копаоника, по један из Црне Горе, Старе Херцеговине и Аустро-Угарске, док је само заступник окружног протојереја био родом из старих граница Србије. Образовна структура се у односу на 1885. поправила, у апсолутним бројевима. Свршених богослова је било 12, један је завршио нижу гимназију, а седморица њих основну школу, док њих 23 није имало никакво формално образовање. Проценту неформално, али и богословски образованих свештеника, доприносили су у складу са својом највећом заступљеношћу пре свега свештеници из Старе Србије, а тек потом богословски образовани мештани из новоослобођених крајева ван Топлице или из других српских крајева. Добегли или досељени свештеници из Старе Србије, захваљујући раду Призренске богословије све чешће су имали завршену Призренску богословију, међутим, досељавање и ухлебљење парохијама необразовани, углавном старијих свештеника са истог простора није дозвољавало да број неформално образованих свештеника 1885–1890. буде већи од броја оних који су имали било какво формално или више образовање.

Мирско свештенство Топлице (1891–1896) и Топличког протопрезвитерата (1896–1901)

Као што је речено између 1890/1891. и 1896. у саставу Топличког округа били су град Ниш и Нишки и Заплањски срез, последњи до 1891, а будући да је мирско свештенство Ниша и Нишког среза у наведеном периоду историографски обрађивано, надаље ће се обрађивати промене у структури мирског свештенства Топличког округа у оним границама које су успостављене након 1896, кроз јединице црквене администрације.[34]

34 М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 363–414.

Косаничко намесништво

Питање косаничког архијерејског намесника није решено ни брзо ни лако иако су одредбе 35. члана црквеног закона из 1890. биле јасне. Према њему свештенство намесништва бирало је из својих редова намесника, који је морао бити богословски образован, способан за дужност, са најмање три године свештеничког стажа и доброг владања. Мирско свештенство изабрало је куршумлијског пароха Богосава Поповића, будући да је задовољавао све услове које је Закон предвиђао. Међутим, епископ нишки Јероним је одбио да га именује, тврдећи да Поповићево владање није било примерно. Заправо, он је био активни члан Свештеничког удружења, те је опозиционо реаговао на одлуке духовних власти, што га је доводило у конфронтације са њима, те је епископ такво држање тумачио као непримерено владање. Архијерејски сабор који је 1892. разматрао питање косаничког намесника дао је за право епископу, па је упркос неизмењеној вољи месног свештенства место намесника остало упражњено све до 1901, када је после две смене на архијерејској столици у Нишу Богосав коначно именован за намесника. Притом је 1899/1900. заступник архијерејског намесника био окружни протојереј, вршећи притом и своју протојерејску функцију.[35]

Убрзо по формирању намесништва крчмарска парохија упражњена је почетком фебруара 1892. смрћу пароха Аксентија Андрића, а исте године образована је нова мирничка парохија, која је привремено била без пароха.[36] Крчмарска је већ до издавања наредног државног шематизма попуњена свештеником без формалног образовања родом из села Коша код Пећи, Крстом Поповићем, који је по свој прилици добегао у Топлицу, сам или са земљацима.[37] Иванкулски парох Риста Славковић преминуо је 19. јуна 1894, а његову парохију попунио је свештеник без опредељења Милан Кнежевић, родом из Црне Горе.[38]

35 *Весник српске цркве* 1892, 1124; *исто* 1901, 685; *Шематизам Краљевине Србије* 1900, 98–99; *исто* 1901, 108.

36 *Весник Српске цркве* 1892, 403.

37 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *Глас, црквени календар са шематизмом*, 79–80; *Шематизам Краљевине Србије* 1893, 123; *исто* 1894, 84; *Весник Српске цркве* 1892, 403.

38 Кнежевић је био веома проблематичног понашања. Слабо образован, успео је да стекне свештенички чин у Босни и Херцеговини, одакле је због алкохолизма прогнан преко Саве, где је једно време служио на територији Карловачке митрополије. Међутим, убрзо је због рђавог понашања морао да пребегне у Србију, где је своја прогонства представио као последицу националног рада.

Исте године мирничку је такође попунио свештеник без опредељења Недељко Добрињац.[39] Септембра 1896. у намесништво, на место блажевског капелана, долази београдски богослов родом из Босне, Благоје Шиљеговић. Он је истовремено вршио и дужност бораначког пароха, јер се претходни свештеник на тој парохији, Јаниһије Ђорђевић, више не јавља у шематизмима.

Највеће промене у намесништву одиграле су се током 1898. године. Тада је иванкулску уместо Кнежевића попунио Мостарац Ристо Лазаревић, некадашњи костадиновачки капелан, мирничка је постала упражњена већ децембра 1897. смрћу Добриња, док је бораначки парох и блажевски капелан Шиљеговић отишао у завичај, током лета, недуго након што је 1898. у мају блажевски парох Ђорђе Михаиловић преминуо.[40] Године 1899. блажевску парохију попунио је Ристо Поповић, свршени београдски богослов родом из Сребренице у Босни, опслужујући истовремено и бораначку, док је на мирничку парохију постављен Никола Илић, родом из Будисаваца код Пећи, који је у Србију добегао претходне године.[41]

Године 1900. у Косаничком намесништву формиране су две нове парохије – друга куршумлијска и друга иванкулска. Прву је попунио тек рукоположени богослов Београдске богословије родом из Пирота, до тада пиротски ђакон Никола Недељковић, а другу Атанасије Цветковић, родом из Врања, који је поред Београдске богословије завршио и Велику школу у Београду.[42] Половином 1901. на блажевској парохији је уместо Ристе Поповића био Никола Илић, док је на Илићеву, мирничку, дошао Жарко Трифуновић, свештеник родом из Батајнице у Срему, свршени богослов Задарске богословије.[43]

Протопрезвитерат

Година 1892. донела је централном делу протопрезвитерата четири нова свештеника. На житнопоточкој порохији, свештеника богослова Младена Поповића, који је отишао у Врањско протопрезвитерство да тамо чека ново опредељење, заменио је тек рукоположени свршени београдски богослов Јеврем Илић.[44] Одлазак Ђорђа Камперелића на габровачку парохију у Нишком срезу оставио је упражњеном житорађску. На месту прокупачког капелана Аксентија Мишића, који је отишао на капеланство Врањског окружног протопрезвитерата, дошао је свршени богослов Београдске богословије Прокопије Поповић, родом из Мијоковића код Лепосавића. На чело новоформиране концељску парохије дошао је Призренац, призренски богослов и бивши учитељ, до тада парох мртвички у Врањском округу, Василије Антић.[45]

Године 1894. преминуо је биши окружни протопрезвитер Григорије Поповић, те је Илија Михаиловић коначно постао окружни прота, после неколико година фактичког вршења те дужности. Преминуо је и ђакуски парох Коста Јанковић, а његова парохија, након неколико година упражњености престала је до 1898. да постоји.[46] Смрт проте

Добио је парохију у околини Алексинца, али је тамо у кафанском сукобу чак ранио једног трговца, што му је у штампи донело надимак „Черкез у мантији“. Из сажаљења према бројној породици добио је од нишког епископа иванкулску парохију, коју је на сваки начин покушавао да замени куршумлијском, чак и непосредним обраћањем краљу Александру. ДАС, МПс-Ц, 1896, Ф. 3, ред 61.

39 Добриња је преминуо 27. децембра 1897. у 75 години живота и 23 години свештеничке службе. У. Шешум, *Успех Призренске богословије*, 227; *Весник српске цркве* 1898, 478.

40 Шиљеговић је родом био из села Миљковци код Приједора. Након завршене српске основне школе у Градишци дошао је у Београд, где је завршио четири разреда гимназије и Богословију и где се оженио. Рукоположен је од нишког епископа септембра 1896. и постао капелан у Блажеву. Одлази у завичај, где је у октобру 1898. добија Доњо-јеловачку парохију код Приједора. Дарио Дринић, *Дневничке забиљешке проте Благоја Шиљеговића и проте Милана Матавуља о прогону и интернацији (изводи из дневника)*, Топла, часопис Ј. У. спомен-подручја Доња градина 6-6/2020, 73; *Дабро-босански источник* 1898, 306; *Весник Српске цркве* 1898, 478.

41 Ристо Поповић је поред Богословије завршио и два разреда Учитељске школе у Београду. За свештеника је рукоположен октобра 1897. године. Никола Илић (1862–1902). није имао формално образовање. Подучавао се приватно у манастирима Пећкој патријаршији и Дечанима. Рукоположен је 1883. и служио у завичају. У Србију је добегао због притиска локалних Албанаца 15. јуна 1898, и именован за мирничког пароха. *Глас, црквени календар са шематизмом*, 84; *Весник Српске цркве*, 1902, 472.

42 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *Весник Српске цркве* 1900, 1324; *Глас, књижевно-црквени лист нишке епархије, за хришћанску поуку и црквену књижевност* 1900, 224; *Гласник православне цркве у Краљевини Србији, орган архијерејског сабора*, децембар 1900, 3.

43 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *Весник Српске цркве*, 1902, 472.

44 Јеврем Илић био је пореклом из југозападних крајева ондашње Србије. Рукоположен је 14. фебруара 1892. и добио путем стечаја упражњену житнопоточку парохију. *Шематизам Краљевине Србије* 1893, 126; *Весник Српске цркве* 1892, 402; Тихомир Ђорђевић, *Поред Топлице, путописне белешке*, Браство 7, Београд, 1896, 63–64.

45 *Весник Српске цркве* 1892, 202, 402–404; *Глас, црквени календар са шематизмом*, 75; У Шешум, *Успех Призренске богословије*, 214, 227; М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 398, 409.

46 Јанковић је преминуо 17. јула, а прота Григорије 9. децембра 1894. године. ДАС, МПС-ц, 1895, Ф. 3, ред 118.

Григорија као прокупачког пароха довела је до рокада у Прокупљу. Протски капелан Прокопије постао је убрзо један од прокупачких пароха, а његово место, након краткотрајне упражњености заузео је 1896. Сава Камперелић, док је на Савину, петровачку парохију, дошао Стојан Поповић родом из села Цепа, у фебруару исте године рукоположени београдски богослов. Житорађску парохију попунио је 13. јула 1894. искусни администратор и богословски образовани свештеник родом из Врмце код Сокобање, Танасије Урошевић. Пре доласка у Житорађу Урошевић је био учитељ, писар духовних судова епархија Нишке и Жичке, те судија духовног суда Нишке епархије, па је у њему протопрезвитерат добио поред протопрезвитера најобразованијег и најискуснијег свештеника, вичног администрацији.[47] Недавно рукоположени свештеници, Тодор Клајић (1896)[48] и Павле Каличанин (1895), постали су 1897. капелани сечанички и гајиновачки. Пошто је Петар Каличанин, Павлов отац, коме је и био капелан, преминуо децембра исте године, наслеђивање парохије је извршено аутоматски.[49]

Поред персоналних, дошло је и до структуралне промене, те је пре септембра 1897. формирана нова парохија дубовска, од 322 дома, која је оглашена упражњеном.[50] Августа 1898, свршени богослов Коста Првуловић, постао је капелан свога оца Јована, орљанског пароха.[51] Житнопоточки парох постао је уместо Јеврема Илића, који је погинуо 21. маја 1898, Захарије Константиновић, млади богослов Београдске богословије родом из села Шишаве код Власотинца. Захарије је рукоположен већ 12. јуна и одмах је добио упражњену парохију.[52] Нови сибнички парох уместо Радојице Симића, који је преминуо у јесен исте године, постао је почетком 1899. богослов Београдске богословије Момир Ковачевић, родом из Медвеђе код Трстеника, а на парохију дубовску дошао је за привременог пароха Стајко Марковић, који је већ четрнаест година чекао истицање епитимије. Александровски парох Стеван Болманац је оставши удовац примио монашки чин и убрзо постао игуман Темског манастира, те је његова парохија остала упражњена.[53] Капелан гргурског свештеника Миладина Брадића постао је фебруара 1899. тек рукоположени свршени београдски богослов родом из Глободера код Крушевца Јевтимије Радосављевић, који је већ наредне године постао привремени парох Драгуше уместо Ђорђа Величковића.[54]

Наредне, 1900. централни део протопрезвитерата доживео је више персоналних и територијално-административних промена. Поред Првуловића и Камперелића добио је још четворицу, односно петорицу, капелана – великопланског Младена Динића, свршеног београдског богослова и учитеља родом из Речице код Прокупља, сечаничког Стаменка Стојковића, 1899. рукоположеног београдског богослова родом из Ниша, у Србији гимназијски и богословски образованог досељеника из Црне Горе, тмавског капелана Радивоја Вучинића, као и гргурског Хранислава Поповића, београдског богослова родом из Ботуње код Бруса.[55] Последњи је међутим убрзо добио парохију у зави-

47 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13.

48 Клајић је био родом из Каменице у Срему. Пошто је завршио само основну школу и први разред гимназије није успео у намери да упркос недостатку образовања буде рукоположен у Србији, те је отишао у Османско царство, где га је рукоположио скопски митрополит Методије. Пошто није желео да остане у Турској, покушао је да добије парохију у Карловачкој митрополији или Србији, те је након неуспеха отишао у Босну, где је такође одбијен, те се чак пронела вест да тежи унији и да се ставио на услугу аустријским властима. На крају је ипак дошао у Србију и после краћег капеланства у Топлици добио парохију у Нишком намесништву већ наредне године. *Весник српске цркве* 1896, 939; исто, 1899, 155; М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 389.

49 *Весник српске цркве* 1898, 478; *Глас, црквени календар са шематизмом*, 53, 78.

50 У Дубову је до 1894. сазидана нова црква, која је освећена 1896, те је због новог храма свакако и основана нова парохија. Укидање парохије Ђакуса смрћу пароха и изградња дубовске цркве свакако су чиниоци који су утицали на оснивање нове и укидање постојеће парохије. *Весник српске цркве* 1897, 475; Дарко Жарић, *Цркве и манастири у Топлици*, Прокупље, 2025. (у штампи)

51 *Весник српске цркве* 1898, 782–783.

52 Исто 1898, 478, 687.

53 Ковачевић је рукоположен 1895, прво је добио капеланство, а затим и парохију Сибнице, где је дошао са места јабланичког пароха, по сопственој молби. А. Поповић, *Врхлаб, Беласица и жупа Врховина*, 254; Т. Пивнички Дринић, *Болманац Симеон (Стеван)*, Српски биографски речник, књ. 1, А-Б, Нови Сад, 2004, 700; *Весник Српске цркве* 1899, 155.

54 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *Весник Српске цркве* 1899, 351–352; *исто*, 1900, 1324–1325.

55 Вучинић је био родом из Рогана у Црној Гори, а у Србију је дошао са родитељима почетком одамдесетих година 19. века, где је завршио шесторазредну гимназију у Нишу и Богословију у Београду. Ђорђе Величковић био је сигурно на парохији Драгуше последњих дана јула 1899, те је могуће да је након тога преминуо или из неког другог разлога напустио парохију. Његова смрт није забележена у црквеној периодици 1899. и 1900, што не мора значити да није преминуо, јер деведесетих, као и првих година 20. века црквена периодика није редовно бележила преминућа свештеника. МПс-Ц 1899, Ф. 4, ред. 73; Саша Станојевић, *Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама тополичких устаника*,

чају, те је нови гргурски капелан постао Јован А. Поповић из Липовице, код Пуковца, судећи према средњем слову и месту рођења, син пуковачког пароха, 1900. рукоположени несвршени богослов Призренске и Београдске богословије.[56] Током 1901. дошло је до измена на капеланијама. Вучинић је прешао на островичку парохију у Нишком намесништву, Младен Динић прешао је на његову тмавску капеланију, док је извесни Јован Радовановић постао великоплански капелан уместо Динића.[57] Дотадашњи малчански парох Милан Ст. Живковић, богослов родом из Грљана код Зајечара, постављен је 13. априла 1900. за пароха једне од прокупачких парохија, док је Стеван Ђ. Поповић, свршени београдски богослов родом из Стрелца код Бабушнице, до тада мокрањски парох, преузео, замонашењем Болманца упражњену александровску парохију.[58] Парохија Кончића остала је током 1901. упражњена смрћу или повлачењем Вукојице Максимовића. Парохија Сечаница, која се од 1886. налазила на границама Моравског и Добричког среза, али у границама Топличког протопрезвитерата, 1900. заједно са парохијским свештеником Михаилом Хаџи Поповићем и капеланом Стојаном Стаменковићем нашла се у опсегу Алексиначког намесништва.[59]

*

Током последње деценије 19. века граница Топличког протопрезвитерата се увукла на северу губитком Сечаничке парохије. Структура се променила и унутар обе административне јединице. У оквиру Косаничког намесништва формиране су три нове парохије, мирничка, друга куршумлијска и друга иванкулска, док су у остатку протопрезвитерата створене две – концељска и дубовска, док је ђакуска престала да постоји. Промене свештеничке структуре нису биле ништа мање интензивне. Раније ширење граница Нишке епархије на простор територије Србије из времена пре 1878, довела је до постављања на топличке парохије, поред оних из новоослобођених крајева и свршених богослова пореклом из области старих граница државе. Пошто су се у Топличком протопрезвитерату прилично често јављале упражњене парохије и структура порекла свештенства се интензивно мењала. Будући да парохије на граници, нарочито оне које су обухватале планинска села, нису биле најпожељније, на њих су постављани или пароси који нису могли превише да бирају, као што се у претходном тексту види, често родом из крајева ван Србије, из Црне Горе, Босне и Аустро-Угарске. Необразовани свештеници добеглице родом из Старе Србије пароси су постајали захваљујући обостраној нужди, њиховој за парохијама и духовних власти епархије за попуњавањем непожељних парохија. Слична констелација тежњи доводила је на топличке парохије и призренске богослове из Старе Србије. Поједини свештеници родом из Старе Србије и Црне Горе, попут Прокопија Поповића, Павла Каличанина и Радивоја Вучинића, били су друга генерација досељеника у Топлички округ, те су природно распоређивани на парохије у свом новом завичају.

Током 22 године смишљена систематска смена, када год је то било могуће, преминулих свештеника богословски образованим јерејима, доводили су образовну структуру свештенства све више у склад са црквеним прописом из 1841. по коме су сви парохијски свештеници морали имати богословско образовање. При крају века смена генерација убрзавала је процес измене образовне структуре свештенства, као и примена 37. члана Закона о црквеним властима из 1890. који је забрањивао рукоположење свештеника који нису имали завршену богословију. Постављање богословски образованих капелана, за помоћнике искусним, времешним парохијским свештеницима, као будућих наследника, последњих година столећа систематски је примењено.[60]

Као што табела која следи показује, образовна структура се значајно поправила, међутим, статистика образовне структуре показује крајности. Најбројнију групу

Топлички зборник 4, Прокупље, 2019, 162–164; М. Радивојевић, *Мирско свештенство*,389–390; *Весник српске цркве* 1899, 351–352, *исто*, 1900, 1324–1325.

56 Овај свештеник завршио је три разреда Призренске, заправо њене приправне разреде и први разред Београдске богословије. *Шематизам Краљевине Србије* 1902, 116; ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13.

57 ДАС, МПс-Ц, 1914, Ф. 3, ред 38; *Шематизам Краљевине Србије* 1901, 115–117.

58 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *Глас, црквени календар са шематизмом*, 215; *Гласник православне цркве*, мај (1900), 6; Зоран Стевановић, *Српска православна црква у алексиначком крају од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2016, 48, 71–72.

59 *Шематизам Краљевине Србије* 1901, 108.

60 Приликом канонске визитације епархије нишки епископ Никанор Ружичић је 1899. поставио дванаест капелана старим и неуким свештеницима у целој епархији. То је видео као начин да се испоштују и стари свештеници, да новорукоположени образовани нађу службу, али и да паства добије боље пастире. *Гласник православне цркве*, јун (1900), 16.

према образовању представљају свршени богослови, њих 18, а када јој се дода по један свештеник са завршеном Великом школом и несвршеном богословијом, постатак свештеника са потпуном или непотпуом богословијом оли вишом школом износи 54%. Успех у промени на боље образовне структуре свештенства протопрезвитерата био би изванредан, да 33% од укупног броја нису представљали пароси без икаквог формалног образовања. Свега тројица свештеника имала су завршену само основну школу.

Структура порекла свештеника такође се изменила. По први пут свештеници из Старе Србије у Топличком протопрезвитерату нису представљали појединачно најбројнију групу. Било их је 14, а исто толико је било и свештеника из новоослобођених крајева, укључујући и Топлицу. Број свештеника родом из оквира старих граница попео се на пет. Двојица су били родом изван граница Османског царства и Србије, из Срема и Херцеговине, док порекло једног од њих није утврђено.[61]

Табела 4: Структура порекла и образовања мирског свештенства Топличког протопрезвитерата 1901. године:

Топлички протопрезвитерат				
	Парохија	**Парох**	**Порекло**	**Образовање**
1.	Прокупачка	Илија Р. Михаиловић	Старе границе	Београдска богословија
2.	Прокупачка	Прокопије Поповић	Стара Србија	Београдска богословија
3.	Прокупачка	Милан Живковић	Старе границе	Београдска богословија
4.	Протска капеланија	Сава Камперелић	Стара Србија	Призренска богословија
5.	Доњоречичка	Хаџи Јефтимије Димитријевић	Стара Србија	Без формалног образовања
6.	Концељска	Василије Антић	Стара Србија	Призренска богословија
7.	Орљанска	Јован Првуловић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
8.	Орљанска	Коста Првуловић (капелан)	Топлица	Београдска богословија
9.	Дубовска	Стајко Марковић	Стара Србија	Без формалног образовања
10.	Житорађска	Танасије Урошевић	Старе границе	Београдска богословија
11.	Гојиновачка	Павле Каличанин	Стара Србија	Београдска богословија
12.	Крушевичка	Глигорије Симоновић	Стара Србија	Без формалног образовања
13.	Житнопоточка	Захарије Константиновић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
14.	Кончићка	Вукојица Максимовић	Стара Србија	Основна школа
15.	Биљешка	Михаило Поповић (Ристић)	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
16.	Пуковачка	Аранђел Поповић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
17.	Александровска	Стефан Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
18.	Петровачка	Стојан Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
19.	Придворичка	Ђурђе Лазаревић	Новоослобођени крајеви	Без формалног образовања
20.	Драгушка	Јевтимије Радосављевић	Старе границе	Београдска богословија

61 Јован Радовановић прешао је крајем 1902. на сеньску парохију у Параћинском намесништву, где је остао до 1904, након чега се не јавља у државним шематизмима. Будући да је напустио Нишку епархију између састављања две епархијске кондуит листе и да се након 1904. не јавља у државним шематизмим,а његово порекло и образовање није могло бити утврђено. *Шематизам Краљевине Србије* 1902, 116; *исто*, 1903, 111; *исто*, 1904, 103, *исто*, 1905, 108.

21	Великопланска	Марко Јовановић Поповић	Стара Србија	Без формалног образовања
22.	Великопланска	Јован Радовановић (капелан)	неутврђено	неутврђено
23.	Сибничка	Момир Ковачевић	Старе границе	Београдска богословија
24.	Блацка	Лука Милуновић	Стара Србија	Основна школа
25.	Тмавска	Миладин Радосављевић	Стара Србија	Без формалног образовања
26.	Тмавска	Младен Динић (капелан)	Топлица	Београдска богословија
27.	Гргурска	Миладин Брадић	Топлица	Основна школа
28.	Гргурска	Јован Поповић (капелан)	Топлица	Несвршена богословија
29.	I Куршумлијска	Богосав Поповић	Стара Србија	Београдска богословија
30.	II Куршумлијска	Никола Недељковић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
31.	Сеочка	Марјан Глигоријевић	Топлица	Без формалног образовања
32.	Блажевска	Никола Илић	Стара Србија	Без формалног образовања
33.	I Иванкулска	Атнасије Цветковић	Новоослобођени крајеви	Велика школа
34.	II Иванкулска	Ристо Лазаревић	Херцеговина	Београдска богословија
35.	Мирничка	Жарко Трифуновић	Аустро-Угарска (Срем)	Задарска богословија
36.	Бораначка	упражњена	-	-
37.	Крчмарска	Крста Поповић	Стара Србија	Без формалног образовања

Мирско свештенство Топлице Топличког протопрезвитерата 1902–1914.

Косаничко намесништво

Косаничком намесништву током 1901. додате су парохије крушевичка, гргурска и тмавска, скупа са капеланијама пароха две последње парохије из ранијег оквира протопрезвитерата у ужем смислу, односно јединице црквене администрације која је обухватала рубне парохије Прокупачког среза. Поред петорице нових свештеника и три парохије, намесништво су од 1902. поред набројаних чиниле и раније косаничке парохије – две куршумлијске, сеочка, крчмарска, блажевска, мирничка и две иванкулске, од којих је друга преименована у рачанску, док је бораначка престала да постоји. Пошто је мирничка парохија била привремено упражњена, рачунајући и два капелана новопридодатих парохија и намесника-пароха Куршумлије, у намесништву је било свега 12 свештеника.[62] Између 1902. и 1914. динамике у променама у парохијама и у персоналној структури парохијског свештенства у Косаничком намесништву, као ни у ранијем периоду није недостајало.

Године 1902. мирничка парохија је упражњена одласком Жарка Трифуновића на парохију плешко-станишиначку у Жупском намесништву и без пароха остала све до 1904. године. На њу је тада по казни премештен приватно описмењени парох Рудара у Лесковачком намесништву, Тодор Поповић, и на њој је остао све до смрти маја 1906. године. Великоплански капелан Јован Радовановић 1901/1902. закратко је попунио блажевску парохију, али је током последње године отишао на парохију у Параћинском намесништву, а његово место попунио је богослов Цетињске богословије Лука Поповић, који се новембра те године доселио из Медуна у Црној Гори. Последњи, као и блажевска парохија престају да се јављају у шематизмима од 1909. године.[63]

Године 1903, услед поправке цркве у Лукову и изградње цркве у Тулару, сеочка и тмавска парохија преименоване су по својим парохијским храмовима у луковску и туларску.[64]

62 *Шематизам Краљевине Србије* 1902, 116; *исто* 1903, 117.

63 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; исто, 1914, Ф. 3, ред 38; *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 111, 116–117; исто 1906, 111–112; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 82; *Весник Српске цркве* 1902, 1046.

64 Црква Свете Тројице у Туларима освећена је новембра 1903, а црква Светих апостола Петра и Павла у Лукову озидана је до 1895, мада су радови на украшавању завршени тек 1899, те је доцније

Услед изградње храма Св. Илије у селу Жуч 1902. образована је и нова жучка парохија, попуњена народне године.[65] Парох нове жучке парохије постао је 1903. Иван Хаци Ристић, у Србију претходне године добегли приватно описмењени свештеник родом из Струмице, а формирањем ајдановачке парохије, са центром у 1887. обновљеном храму Св. Ђорђа и одласком крушевичког пароха Глигорија Симоновића на њу, крушевички парох постао је призренски богослов Стојан Гвоздић, родом из села Кориља код Звечана, који је у Србију добегао 1902. године. Луковску парохију, на којој се више не помиње времешни Марјан Глигоријевић, попуњаво је између 1904. и 1906. свештеник пребег, Павле Поповић родом из Зубовца код Гостивара, полазник Приправне светосавске школе Друштва Светог Саве.[66] Године 1906, Гвоздића, који је прешао на капеланију Медвеђе у Јабланичком намесништву, на крушевичкој парохији заменио је богослов Београдске богословије, уз завршена два разреда Велике школе, из околине Ваљева, Панта Драгојевић, а Павла Поповића 1908. на парохији Лукова Ђорђе Јовановић, полазник три разреда Призренске богословије из села Белог Поља код Пећи, који је у Србију добегао 1905. после борбе у Великој Хочи. Дотадашњи луковски парох Поповић тада је дошао на мирничку парохију, упражњену смрћу Тодора Поповића.

Године 1909. Ђорђа Јовановића, који је прешао на сијаринску парохију у Јабланичком намесништву, на луковској парохији је заменио Јосиф Ракић, призренски богослов родом из Лоћана код Дечана, да би са ње већ 1911. прешао на упражњену крушевичку, препуштајући луковску парохију Данилу Костићу, свештенику пребеглом из Нићифорова код Гостивара од зулума тамошњих албанских качака, са свега три завршена гимназијска разреда. Године 1908. на крушевичкој парохији помињаног Драгојевића је заменио Драгољуб И. Поповић родом из Бруса, богослов, са завршена три Призренске и трећим и четвртим разредом Београдске богословије, али је последњи већ почетком 1910. по сопственој молби постао капелан мозговске парохије у околини Алексинца, остављајући ранију парохију Врањанцу Стојану Стошићу, свршеном богослову духовне академије у Черновцима у Русији, на кратко, до 1911, и одласка последњег на једну од две куршумлијске парохије која је 1911. постала упражњена одласком Николе Недељковића на трећу прокупачку парохију. Туларска парохија дуговечног свештеника Миладина Радосављевића постала је 1908. упражњена, да би 1909. дошло прво до измене на њеној капеланији, где је Младена Динића сменио Прокупчанин, београдски богослов Драгутин Ђокић, а 1910. до престанка потребе да капеланија постоји и до постављања последњег на место туларског пароха.[67]

Између 1903. и 1914. на положају гргурског капелана, помоћника времешног пароха Младина Брадића изменило се неколико свештеника. Јована Поповића заменио је у периоду између 1903–1905. Драгољуб И. Поповић. Потоње године нови капелан у Гргуру постао је тек рукоположени свршени београдски богослов родом из Беле Паланке Анђелко Војиновић и на том месту остао до краја 1908. препуштајући тада гргурску капеланију Димитрију Димитријевићу, призренском богослову родом из Ђаковице, претходно учитељу у Старој Србији и Србији, дотадашњем сијеринском пароху.[68]

и освећена. Слободан Раичевић, *Црква светих апостола Петра и Павла у подкопаоничком селу* Лукову, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 39, Косовска Митровица, 2009, 211–222; *Просветни гласник* 1904, 79; Д. Жарић, *Цркве и манастири у Топлици*.

65 Свакако грешком парохија Жуча је приликом оснивања 1902. у државном шематизму наведена као део јединице црквене администрације са центром у Прокупљу. Три парохије са простора Прокупачког среза које су постале део Косаничког намесништва парохију Жуча одвојиле би од намесништва. Односно, да се не ради о грешци у шематизму она би била једина екстериторијална парохија у држави. *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 115.

66 Приправна Светосавска школа снована је 1888. са идејом да обучава учитеље који ће деловати у Старој Србији и Македонији. Године 1891. када ју је Павле Поповић завршио имала је свега два разреда. У списку ђака који су 1891. завршили други разред поред имена Павла Поповића ко место порекла наведено је село Леуново. Леуново није сувише удаљено од Зубовца, те се извесно ради о истој личности. Јован Хацивасиљевић, *Споменица Друштва Светог Саве (1886–1936)*, Београд, 1936, 228–261.

67 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; ДАС, Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење, 1908, ред 1324; А. Новаков, *Гвоздић Стојан М.*, Српски биографски речник, књ. 2, В-Г, Нови Сад, 2006, 643; *Гласник православне цркве* 1906, 187; *исто*, 1. 5. 1910, 1; *исто*, 1. 11. 1911, 1–2; *исто*, 15. 12. 1911, 1; *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 115; *исто* 1904, 107; *исто* 1905, 113; *исто* 1906, 111; *исто* 1907, 116; *исто* 1908, 121; *исто* 1909, 124; *исто* 1910, 128; *исто* 1911, 129; *исто* 1912, 139; *исто* 1914, 170.

68 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *исто*, 1914, Ф. 3, ред 38; *Гласник православне цркве* 1905, 102, 208; *исто* 1906, 186; *Глас епархије нишке* 1909, 138; *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 115; *исто* 1904, 107; *исто* 1905, 113; *исто* 1906, 111; *исто* 1907, 116; *исто* 1908, 121; *исто* 1909, 124; *исто* 1910, 127–128; *исто* 1911, 129; исто 1912, 139; исто 1914, 170; Д. Илић, „Димитријевић Димитрије“, *Српски биографски речник*, књ. 3, Д-З, Нови Сад, 2006, 217.

Као што се из претходног излагања види између 1901. и 1914. персоналних измена није било само у намесничкој, првој куршумлијској, у две иванкулске, односно иванкулској и рачанској, у крчмарској и гргурској парохији. Богосав Поповић и пре 1901. неформално, а од тада и формално у континуитету се налазио на челу косаничког свештенства.

Добричко и Прокупачко намесништво

По оснивању, на чело Добричког намесништва 30. маја 1901. постављен је захваљујући свом искуству и образовању Танасије Урошевић житорађски парох, али је већ октобра 1904. дао оставку на намесничко звање и службу, те је вршиоц дужности намесника све до 1908. био окружни протопрезвитер Илија Михаиловић. Годину дана након смрти последњег, априла 1911. Урошевић је произведен у чин протојереја и преузео звање и дужност окружног протопрезвитера Топличког округа. Добричко намесништво под тим именом престало је 1908. да постоји и пошто су му припојене прокупачке варошке парохије стављено је под непосредну власт окружног протојереја, док су парохије Прокупачког среза, мимо три које су се налазиле у Косаничком намесништву и умањене за варошке, издвојене и уоквирене у намесништво ван непосредне власти окружног протојереја – Прокупачко намесништво. Доњоречички парох Најдан Ђокић 1908. прво је 4. новембра 1908. постављен за намесника добричког, а потом, пошто је оно престало да постоји, 1909. за намесника Прокупачког намесништва, што је био до 1913, када је вршилац дужности намесника био окружни протојереј Урошевић.[69] Пре стављања под непосредну власт протојереја и престанка функционисања под својим именом Добричко намесништво изменило је спољне границе. Године 1905. у његов састав вратила се парохија Сечанице, заједно са новим парохом Ристом Андоновићем, а 1910. житнопоточка парохија Захарија Константиновића припојена је прокупачком намесништву.[70]

На територији Добричког намесништва до 1908. и истом простору до 1914. није било толико персоналних промена као у Косаничком намесништву. На централној, житорађској парохији, све док није постао окружни протојереј налазио се Танасије Урошевић, те је тада, 1911. житорађски парох постао Лесковчанин, београдски богослов Јован Т. Коцић. На новоформираној дубовској парохији служио је до своје смрти 1910. Стајко Марковић, пошто је био једва писмен, уз помоћ капелана. Између 1903. и 1906. дубовски капелан био је Јован Алексић Поповића родом из Куманова, богослов који је завршио три разреда Призренске и трећи и четврти Београдске богословије, рукоположен 1903, који је са старим оцем, бившим пељиначким парохом, свештеником Николом Алексићем, дошао у Србију, у Врање, 1890. године. Пошто је 1906. сечаничка парохија упражњена преласком Ристе Андоновића на беловодску парохију у Крушевачком округу, Јован Поповић постао је сечанички парох, а место дубовског капелана за живота пароха, а након његове смрти и парохију, преузима Василије Протић, београдски богослов родом из Придворице у Старом Колашину.[71] До смене свештеника њиховим капеланима дошло је и у случају орљанске и биљешке парохије. По смрти Михаила Поповића и Јована Првуловића 16. маја и 26. јуна 1912, дугогодишњих пароха биљешке и орљанске парохије, које је ослобођење затекло у Топлици, нови пароси постали су Поповићев капелан од јесени 1911. Нишлија Лазар Ђорђевић, несвршени ђак београдске Учитељске школе и Коста, Првуловићев син.[72] Београдски богослов Сотир П. Поповић, дотадашњи ђурлински у Нишком намесништву, постао је 1908. уместо Јована А. Поповића пуковачки парох.[73] Петровачку и александровску опслуживали су до почетка рата 1914. у континуитету Стојан и Стефан Поповић, те су њихове две

69 Илија Михаиловић преминуо је 7. априла 1910. године. ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; исто, 1914, Ф. 3, ред 38; М. Спиридоновић-Пелех, *Летопис цркве прокупачке*, 65; *Глас епархије нишке* 1908, 573; *исто* 1909, 557; *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 115; исто 1904, 107; исто 1905, 113; исто 1906, 111; исто 1907, 116; *исто* 1908, 121; *исто* 1909, 124; *исто* 1910, 128; *исто* 1911, 129; *исто* 1912, 139; *исто* 1914, 170.

70 Риста Андоновић је 1902. заменио поменутог Стојана Стамковића на месту сечаничког капелана, да би већ наредне године постао и сечанички парох, вероватно услед смрти Михаила Хаџи Поповића. Андоновић (Антоновић) био је родом из Водена, завршио је грчку гимназију у Солуну, Београдску богословију и три разреда Духовне академије у Русији, а пре рукоположења 1901. био је учитељ. Климент Џамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4-3, Београд, 1987, бр. 225, 238, 264; ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; *исто*, 1914, Ф. 3, ред 38.

71 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; исто, 1914, Ф. 3, ред 38; Т. Урошевић, *На својој бразди, светле слике свештеничке из живота Епархије нишке од 1879–1929*, књ. 3, Ниш, 1935, 73; У. Шешум, М. Радивојевић, *Мирско свештенство*, 88.

72 ДАС, МПс-Ц, 1914, Ф. 3, ред 38; *Гласник православне цркве*, 1. 6. 1912, 2; *исто*, 1. 7. 1912, 2; *исто*, 1. 2. 1913, 1.

73 М. Радивојевић, *Мирско свештенство*.

парохије једине, уз житнопоточку у којима није дошло до персоналних промена.[74]

На свим варошким парохијама, изузев протске капеланије Саве Камперелића дошло је 1901–1914. до промена. Са друге прокупачке парохије Милан Ст. Живковић отишао је априла 1903. на парохију тешичку у Алексиначком намесништву, а његово место заузео је октобра 1904. Јевтимије Радосављевић до тада драгушки, кога је 1908. на другој прокупачкој парохији заменио дотадашњи доњоречички парох Најдан Ђокић, београдски богослов родом из Власотинца. Изостанком Прокопија Поповића упражњену 1904. трећу варошку парохију попунио је почетком 1905. Душан Херкаловић, млади београдски богослов родом из Сребренице у Босни, дотадашњи сокобањски капелан, и на њој остао све до 1911. године. Тада је напустио парохију и отишао на једну од пиротских, а његово место заузео је дотадашњи куршумлијски парох Никола Недељковић. Протску, прву варошку парохију држали су окружни протојереји Илија Михаиловић до 1910. и Таса Урошевић од 1911. године.[75]

Јединица црквене администрације под непосредном влашћу окружног протопрезвитера 1901–1908. обухватала је 1901. поред четири варошке и парохије доњоречичку, концељску, великопланску са капеланијом, драгушку, гојиновачку, кончићку, блацку, сибничку и придворичку.[76] Године 1902. поред персоналне изменила се номенклатура парохија. Одласком великопланског капелана у Тмаву нестало је великопланске капеланије, а уместо сибничке и кончићке јавиле су се по још једна блацка и концељска парохија, што је свакако последица изградње и освећења парохијског храма у Кончићу блиског Концеља и постојањем храма у од Сибнице неудаљеног Блаца.[77] Парох нове, друге концељске парохије, постао је Радивоје Вучинић, који се из Нишког намесништва вратио у Топлицу, а други блацки, уместо Луке Милуновића, који је преминуо, тек рукоположени београдски богослов родом из Бруса Адам Кнежевић. Године 1903. формирана је ајдановачка парохија, на коју је дошао Глигорије Симоновић. Након што је драгушки парох Јевтимије Радосављевић прешао у Прокупље, његово место заузео је почетком 1905. дотадашњи гргурски капелан Драгољуб И. Поповић, где је остао до 1908. године. Тада је дошло до неколико рокада у Топличком протопрезвитерату. Поповић је постао парох крушевички уместо Симоновића, Радивоје Вучинић, дотадашњи парох друге концељске драгушки, а друге концељске Панта Драгојевић. Последњи је 1911. напустио парохију и епархију, што је довело до повратака Вучинића на другу концељску и доласка београдског богослова Димитрија Спасића родом из Пиве у Црној Гори, почетком 1912. на драгушку.[78]

Старом доњоречичком свештенику Хаџи Јефтимију Димитријевићу 1906. прво је накратко придодат за капелана богослов Драгутин Ђокић, а пошто је у марту 1907. Димитријевић преминуо, нови доњоречички парох постао је Најдан Ђокић. Последњег је по унапређењу за намесника почетком 1909. на парохији заменио дотадашњи гргурски капелан Анђелко Војиновић.[79] Придворичка парохија Ђурђа Лазаревића 1908. постала је упражњена, а такође је и накратко добила капелана Стојана Пауновића, бившег гајтанског пароха, београдског богослова родом из Врања, који се на капеланији кратко задржао, те је парохију септембра 1910. попунио Секула Добричанин, цетињски богослов из Мораче у Црној Гори, који се у Србију доселио 1905. године.[80] Времешни ајдановачки свештеник Глигорије Симоновић добио је 1909. капелана у лику тек рукоположеног свештеника, бившег учитеља, призренског богослова Станоја Секулића родом из Грачанице на Косову.[81]

74 Иначе се у државним шематизмима након 1910. не јавља александровска парохија иако је постојала, што потврђује кондуит листа мирског и монашког свештенства из 1914. године.

75 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; исто, 1914, Ф. 3, ред 38; *Весник српске цркве* 1902, 955; *Гласник православне цркве* 1905, 15, 280; исто, 15. 9. 1911, 1; *исто*, 1. 11. 1911, 1.

76 *Шематизам Краљевине Србије* 1902, 116.

77 Нишки владика осветио је 1901. цркву у Концељу, која је сазидана 1899. године. Ана Костић, Црква Светих архангела Михаила и Гаврила у Концељу, *Студије визуелне културе Балкана*, књ. 2, (ур. Ненад Макуљевић, Ана Костић), Београд, 2019, 74–76; *Весник српске цркве* 1902, 607–608.

78 ДАС, МПс-Ц, 1914, Ф. 3, ред 38; *Шематизам Краљевине Србије* 1903, 115; *Гласник православне цркве* 1905, 280; *Глас епархије нишке* 1908, 208.

79 *Шематизам Краљевине Србије* 1907, 116; исто, 1908, 121, исто, 1910, 128; М. Спиридоновић-Пелех, *Летопис цркве прокупачке*, 66.

80 ДАС, МПс-Ц, 1908, Ф. 11, ред 13; исто, 1914, Ф. 3, ред 38; *Глас епархије нишке* 1908, 573; *Гласник православне цркве*, 16. 9. 1911, 1; исто, 1. 11. 1911, 1.

81 ДАС, МПс-Ц, 1914, Ф. 3, ред 38; *Глас епархије нишке* 1909, 138.

Табела 5: Структура порекла и образовања свештенства Топличког протопрезвитерата 1914:

Топлички протопрезвитерат 1914				
Број	**Парохија**	**Парох**	**Порекло**	**Образовање**
		Централна јединица		
1.	I Прокупачка	Танасије Урошевић	Старе границе	Београдска богословија
2.	II Прокупачка	Најдан Ђокић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
3.	III Прокупачка	Никола Недељковић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
4.	Протска капеланија	Сава Камперелић	Стара Србија	Призренска богословија
5.	Житорађска	Јован Т. Коцић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
6.	Дубовска	Василије Протић	Стара Србија	Београдска богословија
7.	Пуковачка	Сотир П. Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
8.	Орљанска	Коста Првуловић	Топлица	Београдска богословија
9.	Биљешка	Лазар Ђорђевић	Новоослобођени крајеви	Несвршена учитељска школа
10.	Александровска	Стефан Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
11.	Петровачка	Стојан Поповић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
12.	Сечаничка	Јован Поповић	Стара Србија	Несвршена богословија
		Прокупачко намесништво		
13.	Гојиновачка	Павле Каличанин	Стара Србија	Београдска богословија
14.	Житнопоточка	Захарије Константиновић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
15.	Великопланска	Марко Јовановић Поповић	Стара Србија	Без формалног образовања
16.	I Конџељска	Василије Антић	Стара Србија	Призренска богословија
17.	II Конџељска	Радивоје Вучинић	Црна Гора	Београдска богословија
18.	Ајдановачка	Глигорије Симоновић	Стара Србија	Без формалног образовања
19.	Ајдановачка	Станоје Секулић (капелан)	Стара Србија	Призренска богословија
20.	Драгушка	Димитрије Спасић	Црна Гора	Београдска богословија
21	Придворичка	Секула Добричанин	Црна Гора	Цетињска богословија
22.	I Блацка	Момир Ковачевић	Старе границе	Београдска богословија
23.	II Блацка	Адам Кнежевић	Старе границе	Београдска богословија
24.	Доњоречичка	Анђелко Војиновић	Новоослобођени крајеви	Београдска богословија
		Косаничко намесништво		
25.	Куршумлијска	Богосав Поповић	Стара Србија	Београдска богословија
26.	Куршумлијска	Стојан Стошић	Новоослобођени крајеви	Духовна академија у Черновцима
27.	Иванкулска	Атнасије Цветковић	Новоослобођени крајеви	Велика школа
28.	Рачанска	Ристо Лазаревић	Херцеговина	Београдска богословија
29.	Крчмарска	Крста Поповић	Стара Србија	Без формалног образовања
30.	Мирничка	Павле Поповић	Стара Србија	Светосавска школа
31.	Жучка	Иван Х. Ристић	Македонија	Без формалног образовања
32.	Крушевичка	Јосиф Ракић	Стара Србија	Призренска богословија
33.	Луковска	Данило Костић	Стара Србија	Несвршена гимназија
34.	Туларска	Драгутин Ђокић	Топлица	Београдска богословија
35.	Гргурска	Миладин Брадић	Топлица	Основна школа
36.	Гргурска	Димитрије Димитријевић (капелан)	Стара Србија	Призренска богословија

Пред избијање Првог светског рата у Топличком протопрезвитерату било је укупно 36 парохијских мирских свештеника, од којих су тројица били капелани. Само тројица су били родом из граница Србије пре 1878, тројица из Црне Горе, један из Македоније и један из Херцеговине. Четрнаесторица су били родом из Старе Србије, а исто толико из крајева ослобођених 1878, рачунајући и тројицу из Топлице. Односно Старосрбијанци и житељи новоослобођених крајева чинили су по 39 процената месног свештенства. Образовна структура се знатно поправила, чак 75% свештеника завршило је богословије у Београду, Призрену и Русији, двојица су похађали али нису завршили Учитељску школу и богословију, а један није свршио гимназију. По један свештеник завршио је Велику школу и Приправну светосавску и основну школу, а свега четворица нису имали никакво формално образовање. Односно, само 11% њих стицали су основна знања о богослужењу и описмењавали су се у манастирима или приватно.

Уклањање јаза у међуодносу бројева богословски и формално необразованих свештеника између 1901. и 1914. представљало је последицу неколико фактора. Сви свештеници који су на простору протопрезвитерата затечени 1878, изузев гргурског пароха Миладина Брадића, преминули су до 1914, као и већина необразованих добеглих свештеника из Старе Србије током рата и првих година по њему. Будући да су затечени и свештеници који су добегавали из Старе Србије у првој деценији по ослобођењу Топлице и у њој постављани за парохе најчешће били необразовани, те да су најчешће умирали у зрелим годинама или у дубокој старости, број необразованих се смањивао природним путем. Пораст броја богословски образованих био је последица континуиране политике нишких владика и нишке конзисторије да неуким старим свештеницима додељују младе београдске богослове за капелане као и да из њихових редова попуњавају смрћу необразованих свештеника упражњене парохије. Одредба црквеног закона из 1890. која је забрањивала рукополагање за свештенике кандидате који нису имали завршену богословију спречавала је у великој мери појаву нових необразованих свештеника, бар оних из граница Србије. Разлози хуманости и императив националне политике у Старој Србији и Македонији налагао је прихватање као парохијских тамошњих свештеника који су због албанског или притиска Бугарске егзархије и комитских чета били приморани да спасење потраже бекством у Србију, што се нарочито учестило 1903/1904. од када почиње активно сукобљавање српских са комитским четама јужно од Шар-планине. Захваљујући делатности Призренске богословије, чији је број ђака из године у годину растао, нове пребеглице често су имале завршену богословију, што је спречило да неформално образовани свештеници добеглице замене на парохијама преминуле исто тако необразоване старе свештенике мештане или пребеге, што је у претходним деценијам био чест случај. Доминација свештеника из осталих делова Нишке епархије ослобођених 1878. у односу на Топличане последица је пре свега слабијег интересовања за похађање богословије код последњих. Традиција наслеђивања свештеничког звања постојала је и у Топлици, али је свештеника Топличана је у старту било мање, те су свештенички синови или полазници Београдске богословије из Ниша, Врања, Пирота, Лесковца и Власотинца или њихове околине, били свештенички синови или не, чешће попуњавали топличке парохије од мештана. Разлог изузетно честих смена на парохијама лежао је пре свега у небезбедности граничних парохија, а у случају Косаничког намесништва и раштрканости планинских насеља и сиромаштва пастве. Тек рукоположени богослови прихватали су слободне парохије и капеланије у нужди, чекајући прву прилику да је замене бољом, у самом протопрезвитерату, у епархији или у другим епархијама. Честе смене на капеланијама и парохијама у Косаничком намесништву и косаничким селима суседних намесништва речито говоре о томе.

Између 1886. и 1914. организација црквене власти на простору Топличког округа налазила се у сталном реформисању. У процесу промена налазиле су се парохије, које су због интензивног насељавања или изградње храмова често реформисане, реорганизоване, гашене, обнављане, дељене или осниване. Спољне границе Топличког протопрезвитерата мењале су се неколико пута у складу са административним променама и начелној тежњи ка преклапању граница црквене и државне администрације, као у случају парохије Пуковца, или немогућношћу, као у случају Сечанице, да то начело надвлада традицију. Унутрашња подела Топличког протопрезвитерата такође се мењала, формирањем и преустројством намесништава и њихових граница.

Пред Први светски рат Топличко протопрезвитерство се у погледу парохијске и другостепене црквено-административне структуре, храмовне и образовне структуре

мирског свештенства, готово у потпуности изједначило са протопрезвитерствима у старим границама. Специфичности усељеничке области са веома малим бројем храмова у тренутку ослобођења, те стално пребегавање свештеника из Старе Србије успоравали су тај процес.

ИЗВОРИ

Необјављена грађа:

Државни Архив Србије:

1. Министарство просвете и црквених дела – Црквено одељење
2. Министарство иностраних дела, Просветно-политичко одељење

Објављена грађа:

1. *Глас, црквени календар са шематизмом Нишке епархије (први у Православној цркви у Краљевини Србији) за 1900. годину*, Ниш, 1899.
2. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4-3, прир. К. Џамбазовски, Београд, 1987.
3. *Закон о административној подели Краљевине Србије*, Београд, 1890.
4. *Закон о о црквеним властима источно-православне вере у Краљевини Србији*, Београд, 1890.
5. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији (изданих од 20 јула 1882 до 19 фебруара 1883 године*, књ. 38, Београд, 1883.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вучковић Владимир, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот, 2007.
2. Дринић Дарио, *Дневничке забиљешке проте Благоја Шиљеговића и проте Милана Матавуља о прогону и интернацији (изводи из дневника)*, Топла, часопис Ј. У. спомен-подручја Доња градина 6-6/2020.
3. Жарић Дарко, *Цркве и манастири у Топлици*. (у штампи)
4. Илић Жарко, *Врањска епархија и Врањски протопрезвитерат (1878 – 1890/1892), Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. (гл. ур. Сузана Рајић);
5. Јовановић Богољуб, *Свештеници у Краљевини Србији*, Просветни гласник, Београд, 1888.
6. Костић Ана, *Црква Светих архангела Михаила и Гаврила у Концељу, Студије визуелне културе Балкана*, књ. 2, (ур. Н. Макуљевић, А. Костић), Београд, 2019.
7. Мидић Далибор, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019.
8. Поповић Аврам, *Врхлаб, Беласица и жупа Врховина*, Годишњица Николе Чупића 19, Београд, 1899.
9. Радивојевић Мирослав, *Мирско свештенство Нишког протопрезвитерства и намесништва (1881–1915), Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913*. (гл. ур. Сузана Рајић);
10. Радосављевић Јелена, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса, Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја*, (ур. Милош Јагодић), Пирот, 2018.
11. Раичевић Слободан, *Црква светих апостола Петра и Павла у подкопаоничком селу* Лукову, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 39, Косовска Митровица, 2009.
12. Симоновић Р. Ђорђе, *О именима неких насеља у Србији. Политички и друштвени аспекти (период од 1830. до 1941. године)*, Гласник етнографског музеја у Београду, 49, Београд, 1985.
13. Спиридоновић–Пелех Михаил, Милинковић Д. Михаило, Ђокић Ј. Драгутин, *Летопис цркве Прокупачке и историја вароши Прокупља*, Ниш, 1930.
14. Станојевић Саша, „Прота Радивоје Вучинић – прилог биографијама топличких устаника“, *Топлички зборник* 4, Прокупље, 2019.
15. Стевановић Зоран, *Српска православна црква у алексиначком крају од 1918. до 1941. године*, Алексинац, 2016.
16. Урошевић Танасије, *На својој бразди, светле слике свештеничке из живота Епархије нишке од 1879–1929*, књ. 2, Ниш, 1933.

17. Урошевић Танасије, *На својој бразди, светле слике свештеничке из живота Епархије нишке од 1879–1929*, књ. 3, Ниш, 1935.
18. Хаџивасиљевић Јован, *Споменица Друштва Свете Саве (1886–1936)*, Београд, 1936.
19. Шешум Урош, *Успех Призренске богословије у стварању свештеничког и учитељског подмлатка у Старој Србији 1871–1896*, *Призренска богословија: живот, мисија, допринос: 150 година од оснивања (1871–2021). Зборник радова*, (гл. ур. А. Новаков), Призрен-Нови Сад, 2021.
20. Шешум Урош, *Свештенство Топлице и Топличког протопрезвитерата 1878–1885*, *Српска православна црква, изазови и искушења кроз историју*, (гл. ур. Светозар Бошков), Нови Сад–Бачка Паланка, 2023.
21. Шешум Урош, Радивојевић Мирослав, „Мирско свештенство Лесковачког намесништва 1879–1915“, *Лесковачки зборник*, 61/2021.

Дисертације

1. Јелена Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду, Београд 2020.

Периодика:

1. *Весник Српске цркве* 1890, 1892, 1896–1902.
2. *Глас, књижевно-црквени лист нишке епархије, за хришћанску поуку и црквену књижевност*. 1900, 1908–1909.
3. *Гласник православне цркве у Краљевини Србији, орган архијерејског сабора* 1900, 1905–1906, 1910–1914.
4. *Дабро-босански источник* (1898).
5. *Просветни гласник* (1904)
6. *Српске новине* 1886, 1891, 1896, 1898.
7. *Хришћански весник: лист за хришћанску поуку и црквену књижевност* 1886–1888.
8. *Шематизам Краљевине Србије с календаром* 1885–1914.

Енциклопедијске одреднице:

1. Д. Илић, *Димитријевић Димитрије*, Српски биографски речник, књ. 3, Д-З, Нови Сад, 2006, 217.
2. А. Новаков, *Гвоздић Стојан М.*, Српски биографски речник, књ. 2, В-Г, Нови Сад, 2006, 643.
3. Т. Пивнички Дринић, *Болманац Симеон (Стеван)*, Српски биографски речник, књ. 1, А-Б, Нови Сад, 2004, 700.

PhD. Uros Sesum, prof.

The Parish Priests of the Toplica District (1886–1914)

This paper primarily analyzes the educational background and origin structure of the clergy within the church administrative units corresponding to the boundaries of the Toplica District, based on unpublished Serbian-origin materials, state schematisms of the Kingdom of Serbia, published and unpublished conduit lists of the secular clergy from the Niš Diocese, church periodicals, and, to a lesser extent, literature. The chronological scope of the study is determined by the upper chronological boundary, which tracks the clergy of the district from 1878, and this work thus, in some way, represents a continuation of that. The starting year for the research, synthesis, and analysis of the clerical structure is also determined by the change in the diocesan boundaries of the Niš Diocese, which included the Toplica District.

After briefly outlining the church-administrative organization of the Niš Diocese and the Toplica proto-presbytery up to 1885/1886, the paper presents the changes in its structure within the boundaries of the Toplica District, from the smallest unit of church organization— the parish, through the deanery, to the district proto-presbytery, up to the year 1914. Tracking personnel changes in the parishes and alterations in the external and internal boundaries of deaneries and proto-presbyteries within the district is illustrated through three tabular and analytical representations of the clergy structure by origin and education in 1890, 1901, and 1913/1914, based on which the process of these changes can be clearly traced.

Keywords: Kingdom of Serbia, Old Serbia, Toplica District, Serbian Orthodox Church

Др Душан Бојковић[1]
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Небојша Стамболија[2]
Институт за савремену историју, Београд

Др Борис Томанић[3]
Институт за савремену историју, Београд

UDK: 355.1-058.65(497.11)"1941/1945"

Изворни научни рад

ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ

Апстракт: У раду је представљена анализа статистичких података о људским жртвама током Другог светског рата на простору Пожаревачког округа. Коришћени су документи настали у раду Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, настали непосредно по окончању рата, као и подаци које је прикупила Савезна пописна комисија нешто мање од две деценије касније. Указано је на околности у којима су почињени злочини, потом на починиоце злочина, територијалну расподелу и полно-старосну структуру жртава. Рад је заснован на необјављеним изворима, похрањеним у Архиву Југославије и на релевантној литератури.

Кључне речи: Други светски рат, ратни злочини, жртве рата, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Србију, Савезна пописна комисија, Пожаревачки округ.

Жртве Другог светског рата према статистичким подацима Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Руководство народноослободилачких снага издало је прва упутства у вези са истраживањем ратних злочина

1 Аутор је дипломирао на Катедри за историју Југославије 2011. године, одбранивши дипломски рад са темом „Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе“. На истој катедри одбранио је 2012. године мастер рад са темом „КПЈ и национално питање 1935–1941“ и потом докторску дисертацију 2021. године са темом „Комунистичка партија Југославије и албанско питање у Југославији 1919–1946“. Радио је у Архиву Југославије од 2017. до 2025. године када се запослио у Институту за новију историју Србије. Тежиште његових истраживачких интересовања обухвата национално питање у Југославији током међуратног (1918–1941) и ратног периода (1941–1945), пре свега српско и албанско питање, као и однос југословенских комуниста према овом проблему. До сада је објавио једну монографију и око 30 научних радова; аутор је научни сарадник Института за новију историју Србије у Београду; e-mail: dsnbojkovic@gmail.com

2 Аутор је дипломирао историју на Филозофском факултету у Нишу. Од јула 2012. запослен је на Институту за савремену историју. Био је стипендиста Министарства науке и Фондације за развој научног и уметничког подмлатка Министарства просвете. У фебруару 2021. је одбранио докторску дисертацију под називом „Српска државна стража 1942–1944“ на Филозофском факултету у Београду. Истраживачки се бави колаборационистичким војним формацијама на простору окупиране Србије у Другом светском рату, парламентарном историјом у међуратној Југославији и југословенско-пољским односима. Учествовао је на око тридесет научних конференција у земљи и иностранству. Аутор је једне монографије (Српска државна стража 1942–1944, Београд: Институт за савремену историју, 2021), неколико монографских издања грађе, а у водећим српским историографским часописима објавио је више десетина научних радова и прилога. У периоду 2016–2023. био је секретар редакције часописа „Историја 20. века“, у ком периоду је овај научни часопис уврштен у многе светске престижне индексне базе; аутор је виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду; e-mail: nstambolija@yahoo.com

3 Аутор је дипломирао 2014. на Катедри за историју Југославије. Мастер диплому је стекао 2016, а звање доктора историјских наука стекао је 2022. обранивши дисертацију под насловом „Југославија и Бугарска 1941–1945: Између сукоба и савеза“ на Филозофском факултету у Београду. Током 2025, по позиву, био сарадник Центра за источноевропске студије Универзитета у Варшави. Од марта 2016. до маја 2021. био је ангажован као спољни сарадник Музеја жртава геноцида. Од септембра 2017. до априла 2018. радио је у Архиву Југославије у Београду. Од маја 2018. запослен је у Институту за савремену историју. Добитник је награде Института за савремену историју „Љубомир Љуба Петровић“ у 2016. и Државног архива Србије „Ђурђе И. Јеленић“ у 2024. До сада је објавио преко 40 ауторских и коауторских радова, укључујући четири монографије. Био је учесник на више од десет научних скупова, конференција и радионица у земљи и иностранству (Пољска, Северна Македонија, Босна и Херцеговина, Немачка, Бугарска, Велика Британија, Грчка); аутор је виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду; e-mail: borisbox62@gmail.com

почињених током Другог светског рата на тлу окупиране Југославије већ крајем октобра 1942. На Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) одржаном у Јајцу формирана је 30. новембра 1943. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, под председништвом др Душана Недељковића.[4] Комисија није имала улогу тужилаштва нити суда, већ је образована „у циљу утврђивања одговорности, проналажења и привођења казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи".[5] Заснована на административном принципу нове југословенске државе, успостављеном на истом заседању АВНОЈ, Комисија се ослањала на рад земаљских комисија,[6] којима су, даље, биле подређене окружне, среске и општинске комисије.[7]

Према одлуци Председништва Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије од 18. новембра 1944. именовани су председник (Радован Мијушковић[8]), потпредседник (Боривоје Марковић), секретар (Драгомир Гуелмино) и девет чланова Земаљске комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Србије.[9] У њеном саставу налазила се једна покрајинска комисија – за Војводину и једна обласна – за Косово и Метохију. Укупно је на територији федералне Србије деловало 15 окружних и 101 среско повереништво.[10]

Средином лета 1945. Државна комисија доставила је својим нижим телима формуларе које је према унапред припремљеним упутствима требало попунити до почетка августа исте године. Наведени материјал требало је искористити у раду југословенске делегације на предстојећој Конференцији мира у Паризу. Достављени формулари садржали су четири табеле, уређене према категоризацији злочина:

I – „лишење живота" („бомбардовањем цивилног становништва", „стрељањем", „вешањем", „клањем", „мрцварењем (пребијањем)", „касније наступила смрт као последица повреде", „злостављањем – мучењем", „смрт у логорима", „од мина", „спаљивањем живога");

II – „повреде тела" („сакаћење", „рањавање", „мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено", „туча – лака и тешка телесна повреда", „силовање", „од експлозива");

III – „повреде личне слободе" („хапшење", „интернирање у земљи", „одвођење на принудан рад", „принудно пресељење", „одвођење у логоре ван земље", „принудно мобилисани");

IV – „повреде имовине" („спаљене или разорене куће и друге зграде", „пљачка стоке и хране", „пљачка фабрика и радњи", „намештаја", „пљачка одела").[11]

Прве три категорије садржале су поткатегорије уређене према полно-старосној структури жртава („људи", „жене", „старци", „деца") и према починиоцима злочина („Немци у земљи"; „Немци у логорима ван Југославије"; „Мађари", „Италијани", „Албанци", „Бугари", „Усташе", „Д. М.",[12] „Љотићевци",[13] „Рупниковци",[14] „СДС",[15] „Руси власовци".[16]

4 *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима* (прир. Слободан Нешовић), Београд, 1953, 241. Државна комисија формирана је месец дана по оснивању Комисије Уједињених нација за истраживање ратних злочина. – Алберт Вајс, *Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача*, Анали Правног факултета у Београду, 4, Београд 1961, 388.

5 *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, 1/1945.

6 Испрва је деловало седам земаљских комисија, при председништву сваког земаљског антифашистичког већа народног ослобођења, али је крајем марта 1945. услед укидања ЗАВНО Санџака укинута и земаљска комисија надлежна за истраживање злочина на овој територији. – Борис Томанић, Душан Бојковић, Небојша Стамболија, *Статистичка анализа жртава Другог светског рата у Новопазарском округу*, Архив. Часопис Архива Југославије, 1–2, Београд, 2025, 153.

7 Архив Југославије, Београд, Ф. 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1–1 (АЈ, 110).

8 Потпуковник Радован Мијушковић ступио је на дужност председника Земаљске комисије Србије 16. децембра 1944.

9 АЈ, 110–1–2, Извештај о раду Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за време од оснивања до 31. марта 1945. год.; *Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (одржана у Београду од 9–10. новембра 1944. г.)*, Београд, 1944, 245.

10 Tamara Stojanović, *Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata*, Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik (ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski), Beograd, 2025, 100.

11 АЈ, 110–49–10. Услед различитих начина навођења мерних јединица (килограми, литри, динари...), у овом раду нису анализирани статистички подаци из категорије „повреде имовине".

12 Припадници Југословенске војске у отаџбини.

13 Припадници Српске добровољачке команде / Српског добровољачког корпуса.

14 Припадници колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији.

15 Припадници Српске државне страже.

16 Припадници колаборационистичких формација генерала Андреја

У време спровођења овог пописа Пожаревачки округ обухватао је седам срезова – Голубачки, Хомољски, Млавски, Моравски, Пожаревачки, Рамски и Звишки.[17]

Карта 1: Карта Пожаревачког округа са припадајућим срезовима 1945–1946. године

На овом простору Земаљска комисија Србије прикупила је следеће податке:

„Лишење живота". У односу према осталим крајевима Пожаревачког округа најмање злочина са смртним исходом забележено је у Голубачком срезу – 93. Од тог броја, „Немци у земљи" били су одговорни за смрт 41 (44,09%) особе. Нешто мање злочина починили су четници „Д. М.", усмртивши 36 (38,71%) становника. Осим наведеног, међу починиоцима злочина били су „љотићевци" са 10 (10,75%) жртава, док је у немачком заробљеништву ван окупиране Југославије умрло шесторо (6,45%) људи.[18] Готово двоструко више жртава забележено је у Хомољском срезу – 189. За смрт 84 (44,44%) лица били су одговорни „Немци у земљи", а исто толико усмртили су четници „Д. М." У немачким логорима умрло је 12 (6,35%) лица, док су „љотићевци" означени као одговорни за смрт деветоро (4,76%) становника Хомољског среза.[19] На терену Млавског среза страдало је укупно 272 становника. Насупрот осталим крајевима Пожаревачког округа, овде највећи број злочина нису починили Немци, већ четници „Д. М.", који су били одговорни за смрт 118 (43,38%) лица. На другом месту налазе се „Немци у земљи" са 86 (31,62%) жртава. „Љотићевци" су усмртили 23 (8,46%) становника, исто колико је страдало је немачким логорима ван окупиране Југославије, док су припадници СДС означени као починиоци 18 (6,62%), а Бугари четири (1,47%) злочина из ове категорије.[20] У Моравском срезу од укупно 177 страдалих становника, Немци су били одговорни за смрт 124 (70,06%). Вишеструко мање људи убили су четници „Д. М." – 32 (18,08%). У немачким логорима ван окупиране Југославије умрло је 15 (8,47%) лица, док су „љотићевци" означени као учесници злочина у којима је страдало шест (3,39%) становника овог среза.[21] Највише злочина забележено је у Пожаревачком срезу – 733. „Немци у земљи" били су одговорни за смрт 494 (67,39%) становника. За њима следе четници „Д. М." са 90 (12,28%) и „љотићевци" са 81 (11,05%) жртвом. У немачким логорима ван окупиране Југославије умрло је 47 (6,41%) лица. Припадници СДС усмртили су деветоро (1,23%) људи, а Бугари и усташе по троје (0,41%). По двоје (0,27%) становника убили су Мађари и „четници К. Пећанца", а по једног (0,14%) Албанци и „Руси белогардејци".[22] Рамски срез изгубио је укупно 323 становника. И овде су „Немци у земљи" били одговорни за већину злочина, усмртивши 204 (63,16%) лица. На другом месту били су четници „Д. М." који су убили 78 (24,15%) становника. „Љотићевци" су били одговорни за смрт 21 (6,5%) лица, док је у немачким логорима ван окупиране Југославије умрло 15 (4,64%) становника овог среза. Бугари су убили четири (1,24%), а усташе једно (0,31%) лице.[23] У Звишком срезу страдало је укупно 156 становника, међу којима је највише било оних које су усмртили „Немци у земљи" – 79 (50,64%). Четници „Д. М." убили су 44 (28,21%), а „љотићевци" 15 (9,62%) лица, док је

Власова.

17 *Upravna podela Demokrat. Federat. Jugoslavije (bez prisajedinjenih krajeva)*, Beograd, 1945, 11; *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1934–1954. године*, Београд, 1955, 57; *Службени гласник Србије*, 28/1945.

18 AJ, 110–65–11.

19 AJ, 110–65–119.

20 AJ, 110–65–207.

21 AJ, 110–65–349.

22 AJ, 110–65–425.

23 AJ, 110–65–582.

у немачким логорима ван окупирање Југославије живот изгубило 12 (7,69%) особа. Припадници СДС одговорни су за смрт четворо (2,56%), а Бугари за смрт двоје (1,28%) људи.[24]

Сумарни табеларни приказ за читав Пожаревачки округ показује да укупан број жртава на овом подручју износи 1948, што је за пет више од збира случајева забележених у табелама уређеним по срезовима. На основу сачуваних архивских извора није могуће утврдити у којој од табела је начињена грешка приликом уноса статистичких података. Према подацима које даје наведена сумарна табела највише злочина починили су „Немци у земљи" који су били одговорни за смрт 1150 лица, односно за више од половине од укупног броја жртава у целом округу (59,03%). За њима су следили четници „Д. М." са 483 (24,79%) и „љотићевци" са 161 (8,26%) жртвом. У немачким логорима ван окупиране Југославије страдало је 110 (5,65%) лица. Припадници СДС усмртили су 27 (1,39%), затим Бугари 12 (0,62%) и „Руси власовци" петоро (0,26%) становника Пожаревачког округа. У погледу околности у којима су наведене жртве страдале истиче се поткатегорија „стрељање". На овај начин убијено је 961 (49,33%) лице. Знатно мање жртава изгубило је живот услед „пребијања" и „мрцварења" – 450 (23,1%). У „бомбардовању цивилног становништва" убијено је 176 (9,03%), а у „логорима ван Југославије" 139 (7,14%). „Заклано" је 126 (6,47%) људи, док је 55 (2,82%) умрло од последица „злостављања". „Обешен" је 41 (2,1%) становник Пожаревачког округа. Међу страдалима највише је било „људи" – 1702 (87,37%). Број убијених „жена" био је 188 (9,65%), „стараца" 28 (1,44%), а „деце" 30 (1,54%).[25]

„Повреде тела". На терену Голубачког среза у овој категорији забележено је 282 злочина, од којих су 199 (70,57%) починили „Немци у земљи". Неупоредиво мање злочина овог типа починили су четници „Д. М." – 52 (18,44%) и „љотићевци" – 31 (10,99%).[26] Незнатно мање жртава забележено је у Хомољском срезу, где је евидентирано 285 случајева повреде тела. За највећи број случајева били су одговорни четници „Д. М." који су починили 242 (84,91%) злочина, затим „љотићевци" – 29 (10,18%), „Немци у земљи" – 13 (4,56%) и Бугари 1 (0,35%).[27] Готово двоструко више случајева повреде тела забележено је у Млавском срезу – 503. И овде су међу починиоцима највећег броја злочина означени четници „Д. М." који су били одговорни за 299 (59,44%) случајева повреде тела. „Немци у земљи" починили су 101 (20,08%) злочин ове врсте, „љотићевци" 55 (10,93%), Бугари 34 (6,76%), а припадници СДС 14 (2,78%).[28] Попут Голубачког среза, у Моравском срезу као најчешћи починиоци злочина наведени су „Немци у земљи", који су били одговорни за 128 (38,32%) од укупно 334 евидентираних случајева повреде тела. За њима следе „љотићевци" са 115 (34,43%) и четници „Д. М." са 91 (27,25%) почињених злочина.[29] Највише злочина из ове категорије евидентирано је у Пожаревачком срезу – 1054, где су, такође, „Немци у земљи" означени као починиоци највећег броја злочина – 603 (57,21%). Четницима „Д. М." приписано је 270 (25,62%) случајева повреде тела, „љотићевцима" 80 (7,59%), док је у немачким логорима ван окупиране Југославије на овај начин повређено 34 (3,23%) људи. „Руси белогардејци" били су одговорни за 23 (2,18%) злочина ове врсте, „четници Косте Пећанца" за 18 (1,71%), припадници СДС за 12 (1,14%), Мађари за девет (0,85%) а Бугари за пет (0,47%).[30] Нешто мање случајева повреде тела забележено је у Рамском срезу – 878. Готово половину наведених злочина починили су „Немци у земљи" – 427 (48,63%). За њима следе четници „Д. М." са 346 (39,41%) злочина, затим „љотићевци" са 37 (4,21%), припадници „Пољске страже" (СДС) са 27 (3,08%) и „Специјалне полиције" са 23 (2,62%). По девет (1,03%) злочина починили су Бугари и Немци у логорима ван окупиране Југославије.[31] Најмање случајева повреде тела забележено је у Звишком срезу – 264. Попут Хомољског и Млавског среза, и овде су као најчешћи починиоци злочина означени четници „Д. М.", који су били одговорни за 129 (48,86%) пријављених случајева. „Љотићевци" су били одговорни за 55 (20,83%), „Немци у земљи" за 36 (13,64%), Бугари за 35 (13,26%), Немци у логорима ван окупиране Југославије за осам (3,03%), а припадници СДС за један (0,38%) злочин из ове категорије.[32]

Сумарни табеларни приказ за читав Пожаревачки округ показује да укупан број жртава које су претрпеле повреду тела на овом подручју износи 3309. Попут сумарног приказа за категорију „лишавање живота", и овде коначни подаци одступају од збира случајева забележених у

24 AJ, 110–65–714.
25 AJ, 110–65–1.
26 AJ, 110–65–12.
27 AJ, 110–65–120.
28 AJ, 110–65–208.
29 AJ, 110–65–350.
30 AJ, 110–65–426.
31 AJ, 110–65–583.
32 AJ, 110–65–715.

табелама уређеним по срезовима, с обзиром на то да они сведоче о томе да је укупан број злочина повреде тела био 3600. Према наведеном сумарном приказу, за највећи број злочина на овом подручју били су одговорни четници „Д. М." – 1428 (43,16%), потом „Немци у земљи" – 1314 (39,71%). Вишеструко мањи број случајева повреде тела приписано је „љотићевцима" – 332 (10,03%). Бугари су починили 84 (2,54%) злочина ове врсте, Немци у логорима ван окупиране Југославије 51 (1,54%), припадници СДС 45 (1,36%), припадници Специјалне полиције и „Руси власовци" по 23 (0,7%), а Мађари девет (0,27%). У највећем броју случајева – 2643 (79,87%), било је речи о лакшим и тежим телесним повредама насталим у „тучи", док су 487 (14,72%) становника претрпели „мучење" и „злостављање" услед којих су им нанесене „тешке повреде" или им је здравље било „трајно нарушено". „Рањено" је 93 (2,81%), а „осакаћено" 68 (2,06%) особа. Уз то, забележено је 18 (0,54%) случајева „силовања". Међу евидентираним жртвама било је 2787 (84,22%) „људи", затим 414 (12,51%) „жена", 74 (2,24%) „старца" и 34 (1,03%) „деце".[33]

„Повреде личне слободе". У поређењу са осталим срезовима Пожаревачког округа најмање случајева повреде личне слободе забележено је у Голубачком срезу – 225. „Немци у земљи" починили су чак 206 (91,56%) злочина ове врсте, затим припадници СДС 11 (4,89%), „љотићевци" шест (2,67%), Бугари и четници „Д. М." по један (0,44%).[34] У Хомољском срезу од укупно 171 забележеног случаја повреде личне слободе „Немци у земљи" били су одговорни за 117 (68,42%), „љотићевци" за 25 (14,62%), Немци у логорима ван окупиране Југославије за 24 (14,04%), а Бугари за четири (2,34%). Најмање злочина починили су четници „Д. М.", свега један (0,58%).[35] Знатно више случајева повреде личне слободе забележено је у Млавском срезу – 2512,[36] где су „Немци у земљи" и четници „Д. М." починили готово истоветан број злочина – 1234 (49,12%) и 1183 (47,09%). За вишеструко мањи број злочина били су одговорни припадници СДС – 47 (1,87%), затим „љотићевци" – 28 (1,11%) и Бугари – 20 (0,8%).[37] На терену Моравског среза евидентирано је 512 случајева повреде личне слободе. Од тог броја „Немци у земљи" починили су 331 (64,65%) злочин. За њима следе „љотићевци" са 116 (22,66%), затим Немци у логорима ван окупиране Југославије са 54 (10,55%) и четници „Д. М." са 11 (2,15%) злочина.[38] У Пожаревачком срезу почињено је навише злочина из ове категорије – 2923. За 2427 (83,03%) случајева били су одговорни „Немци у земљи". На другом месту по броју почињених злочина били су „љотићевци" – 275 (9,41%), затим Немци у логорима ван окупиране Југославије –151 (5,17%), четници „Д. М." – 39 (1,33%), усташе – 12 (0,41%), Бугари – осам (0,27%), припадници СДС – шест (0,21%), Мађари – четири (0,14%) и Албанци – један (0,03%) злочина.[39] Висок број случајева повреде личне слободе забележен је и у Рамском срезу – 1350, где су „Немци у земљи" починили 1009 (74,74%) злочина. Припадницима СДС приписана је одговорност за 177 (13,11%), а четницима „Д. М." за 130 (9,63%) злочина. Најмање злочина починили су „љотићевци" – 18 (1,33%), потом Немци у логорима ван окупиране Југославије – 10 (0,74%) и Бугари – шест (0,44%).[40] И у Звишком срезу, где је забележено 606 случајева повреде личне слободе, највећи број злочина починили су „Немци у земљи" – 264 (43,56%), док су за нешто мањи број злочина били одговорни „љотићевци" – 216 (35,64%). Четници „Д. М." починили су 67 (11,06%) злочина, Бугари 32 (5,28%), Немци у логорима ван окупиране Југославије 26 (4,29%), а припадници СДС један (0,17%) злочин.[41]

И у овој категорији злочина, попут претходних, подаци представљени у сумарном приказу за читав Пожаревачки округ не одговарају збиру броја забележених злочина у наведеним срезовима, већ је као укупан број случајева повреде личне слободе уместо 8299 уписан број 8281. Увидом у претходне табеле уређене по срезовима може се закључити да су највише злочина починили „Немци у земљи", што у укупном збиру износи 5586 (67,46%). Четници „Д. М." починили су 1427 (17,23%) злочина. За њима следе „љотићевци" са 684 (8,26%), затим Немци у логорима ван окупиране Југославије са 265 (3,2%), припадници СДС са 239 (2,89%), Бугари са 71 (0,86%), усташе са осам (0,1%) и Албанци са једним (0,01%) злочином. Највећи број злочина односио се на „хапшење" – 3101 (37,45%), потом на „одвођење на при-

33 AJ, 110–65–2.

34 AJ, 110–65–13.

35 AJ, 110–65–121.

36 Уместо наведеног броја у табеларном приказу који је саставила пописна комисија грешком је уписан број 2509, што не одговара збиру евидентираних злочина у овом срезу.

37 AJ, 110–65–209.

38 AJ, 110–65–351.

39 AJ, 110–65–427.

40 AJ, 110–65–584.

41 AJ, 110–65–716.

нудни рад" – 2122 (25,62%), „одвођење у логоре ван земље" 1395 (16,85%) и на „принудну мобилизацију" – 1086 (13,11%) коју су према наведеним подацима спроводили искључиво четници „Д. М.". Интернирано је 565 (6,82%) становника овог округа, док је 12 (0,14%) принудно расељено. Као и у претходним категоријама злочина, у погледу повреде личне слободе највише жртава било је међу „људима" – 7787 (94,03%), затим међу „женама" – 387 (4,67%), „старцима" – 61 (0,74%) и међу „децом" – 46 (0,56%).[42]

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача није била задовољна радом својих подручних тела. Оцењено је да су статистички подаци које су доставиле поједине комисије „непотпуни, погрешни и уопште нереални", као и да су „у великом броју случајева [...] небрижљиво прикупљени", а „формулари попуњавани од ока – напамет". Отуда је почетком 1946. упућен захтев свим нижим комисијама „да се поново прикупе сви статистички подаци", овога пута уз „што више труда и савесности".[43] Нова сазнања до којих су током пролећа исте године дошле комисије на терену Пожаревачког округа значајно су одступала од претходних у погледу број евидентираних злочина. Осим тога, из поткатегорије починиоца злочина уклоњени су „Руси власовци", а придодати су „четници Косте Пећанца", „Специјална полиција", „Муслиманска милиција", као и поткатегорија „Погинули у борби".

Према новом попису жртва рата на подручју Пожаревачког округа Земаљска комисија Србије располагала је следећим подацима:

„Лишење живота". На подручју Голубачког среза евидентиране су 154 жртве рата. „Немци у земљи" били су одговорни за смрт 83 (53,9%) становника, а четници „Д. М." за 50 (32,47%). Вишеструко мање особа усмртили су „љотићевци" – девет (5,84%), затим Немци у логорима ван окупиране Југославије – седам (4,55%) и „рупниковци" – једну (0,65%), док је у борби погинуло четворо (2,6%) становника овог среза.[44] Двоструко више људи страдало је у Хомољском срезу – 323, где су, такође, као починиоци највећег броја злочина означени „Немци у земљи" – 121 (37,46%). За њима следе четници „Д. М." са 90 жртава (27,86%). У борби је погинуло 79 (24,46%) људи. Немци у логорима ван окупиране Југославије били су одговорни за смрт 21 (6,5%) особе, а „љотићевци" за 12 (3,72%).[45] Још више жртава евидентирано је у Млавском срезу – 475.[46] Овде су „Немци у земљи" и четници „Д. М." усмртили подједнак број становника – по 128 (26,95%). Припадници „Специјалне полиције" били су одговорни за смрт 91 (19,16%), а „љотићевци" за смрт 48 (10,11%) особа. У борби су погинула 42 (8,84%) лица. Немци у логорима ван окупиране Југославије убили су 27 (5,68%), припадници СДС петоро (1,05%), Бугари четворо (0,84%), а четници Косте Пећанца два (0,42) становника овог среза.[47] У Моравском срезу страдало је 310 становника. И овде су „Немци у земљи" починили највећи број злочина – 115 (37,1%). За њима следе четници „Д. М." са 67 (21,61%), Немци у логорима ван окупиране Југославије са 42 (13,55%) и припадници СДС са 34 (10,97%) жртве. У борби је погинуло 20 (6,45%) лица, док су „љотићевци" усмртили 15 (4,84%), Бугари 12 (3,87%), а припадници „Специјалне полиције" петоро (1,61%) становника.[48] На подручју Рамског среза број жртава износи 404.[49] Од тог броја више од половине убили су „Немци у земљи" – 211 (52,23%), а нешто мање од петине четници „Д. М." – 74 (18,32%). У борби је погинуло 59 (14,6%) особа. Немци у логорима ван окупиране Југославије били су одговорни за 22 (5,45%), припадници СДС за 15 (3,71%), „љотићевци" за 11 (2,72%), припадници Специјалне полиције за пет (1,24%), Бугари и четници Косте Пећанца за по три (0,74%), а усташе за један (0,25%) злочин.[50] На територији Звишког среза, где је било 286 жртава, евидентиране су свега три групе починиоца злочина: „Немци у земљи" који су починили 227 (79,37%), четници „Д. М." који су починили 57 (19,93%) и припадници СДС који су починили два (0,7%) злочина.[51] За Пожаревачки срез подаци нису сачувани, али је путем одузимања збира злочина у осталим срезовима од укупног броја злочина у читавом Пожаревачком округу, за које су подаци такође сачувани, могуће закључити да је реч о 224 случаја.

42 AJ, 110–65–3.

43 AJ, 110–49–99.

44 AJ, 110–65–7.

45 AJ, 110–65–115.

46 Уместо наведеног броја у табеларном приказу који је саставила пописна комисија грешком је уписан број 486, што не одговара збиру евидентираних злочина у овом срезу.

47 AJ, 110–65–203.

48 AJ, 110–65–345.

49 Уместо наведеног броја у табеларном приказу који је саставила пописна комисија грешком је уписан број 403, што не одговара збиру евидентираних злочина у овом срезу.

50 AJ, 110–65–578.

51 AJ, 110–65–718.

У сумарном табеларном приказу жртава рата стоји да је на подручју Пожаревачког округа страдало 2176 становника. За нешто мање од половине евидентираних жртава били су одговорни „Немци у земљи" – 972 (44,67%). Значајно мање злочина починили су четници „Д. М." – 437 (20,08%), док је у борби погинуло 288 (13,24%) особа. „Љотићевци" су били одговорни за 145 (6,66%) жртава, Немци у логорима ван окупиране Југославије за 129 (5,93%), припадници „Специјалне полиције" за 105 (4,83%), припадници СДС за 60 (2,76%). Бугари су усмртили 19 (0,87%) становника овог округа, четници Косте Пећанца 14 (0,64%), Мађари петоро (0,23%), а Албанци двоје (0,09%). Највише је било „стрељаних" лица – 1105 (50,78%), док је у осталим категоријама било знатно мање жртава. У „борбама је погинуло" 269 (12,36%), односно 288 особа (13,24%),[52] 232 (10,66%) је изгубило живот услед „пребијања" и „мрцварења", 186 (8,55%) је „умрло у логорима", 114 (5,24%) је „обешено" и исто толико је заклано. У „бомбардовању цивилног становништва" погинуло је 94 људи (4,32%), а 60 (2,76%) је „умрло од последица физичког злостављања". Као „ратни заробљеници" у логорима страдала су два (0,09%) становника Пожаревачког округа. Највећи број жртава чинили су „људи" – 1914 (87,96%), док су у вишеструко мањем броју страдале „жене" – 229 (10,52%), „старци" – 16 (0,74%) и „деца" – 17 (0,78%).[53]

„Повреде тела". У Голубачком срезу забележено је 408 случајева повреде тела. Највећи број злочина из ове категорије починили су четници „Д. М." – 196 (48,04%), затим нешто мање „Немци у земљи" – 145 (35,54%), док су „љотићевци" починили 30 (7,35%), „рупниковци" и припадници СДС по 17 (4,17%), а Бугари три (0,74%) злочина.[54] Више жртава било је у Хомољском срезу – 454, где су, такође, четници „Д. М." означени као починиоци највећег броја злочина – 325 (71,59%). За вишеструко мање случајева повреде тела били су одговорни „Немци у земљи" – 75 (16,52%), затим „љотићевци" – 52 (11,45%) и Немци у логорима ван окупиране Југославије – два (0,44%).[55] Готово двоструко више случајева повреде тела било је у Млавском срезу у коме је забележено 849 жртава.[56] И овде су у највећој мери одговорност сносили четници „Д. М." који су починили 589 (69,38%) злочина. „Немци у земљи" починили су 168 (19,79%) злочина, припадници СДС 38 (4,48%), Бугари 30 (3,53%), припадници „Специјалне полиције" 10 (1,18%), „љотићевци" осам (0,94%), а Немци у логорима ван окупиране Југославије шест (0,71%) злочина.[57] Знатно више злочина повреде тела забележено је у Моравском срезу – 1142. Насупрот претходним срезовима, овде су „Немци у земљи" починили највећи број злочина – 374 (32,75%). За њима следе четници „Д. М." – 297 (26,01%), затим „љотићевци" – 244 (21,37%), припадници СДС – 189 (16,55%), Бугари – 17 (1,49%), Немци у логорима ван окупиране Југославије – 16 (1,4%), четници Косте Пећанца – четири (0,35%) и припадници Специјалне полиције – један (0,09%) злочин из ове категорије.[58] Највећи број злочина забележено је у Рамском срезу – 1365. За нешто више од половине евидентираних случајева повреде тела били су одговорни „Немци у земљи" – 738 (54,07%), док су четници „Д. М." починили 371 (27,18%) злочин. Велики број злочина починили су и припадници СДС – 200 (14,65%). „Љотићевци" су били одговорни за 19 (1,39%), четници Косте Пећанца за 17 (1,25%), Бугари за 11 (0,81%), припадници „Специјалне полиције" за осам (0,59%), а Немци у логорима ван окупиране Југославије за један (0,07%) злочин.[59] Најмањи број злочина евидентирано је у Звишком срезу. Од укупно 36 случајева повреде тела, четници „Д. М." починили су 26 (72,22%), а „Немци у земљи" 10 (27,78%) злочина.[60] Података за Пожаревачки срез нема, нити сумарног табеларног приказа злочина повреде тела за читав Пожаревачки округ.

„Повреде личне слободе". На терену Голубачког среза забележено је 1503 случаја повреде личне слободе. Нешто више од половине од тог броја злочина починили су четници „Д. М." – 771 (51,3%), а нешто мање од трећине „Немци у земљи" – 414 (27,54%). За вишеструко мањи број злочина из ове категорије били су одговорни „рупниковци" – 155 (10,31%), затим припадници СДС – 116 (7,72%), Немци у логорима ван окупиране Југославије – 35 (2,33%), „љотићевци" – осам (0,53%) и Бугари – четири (0,27%).[61] Значајно мање случајева повреде личне слободе било је на подручју Хомољског среза – 452, где су, такође, четници „Д. М." по-

52 У табели се налазе обе наведене вредности.

53 AJ, 110–65–5.

54 AJ, 110–65–8.

55 AJ, 110–65–116.

56 Уместо наведеног броја у табеларном приказу који је саставила пописна комисија грешком је уписан број 676, што не одговара збиру евидентираних злочина у овом срезу.

57 AJ, 110–65–204.

58 AJ, 110–65–346.

59 AJ, 110–65–579.

60 AJ, 110–65–719.

61 AJ, 110–65–9.

чинили половину од укупног броја злочина – 226 (50%). За 165 (36,5%) случајева кривицу су сносили „Немци у земљи", а „љотићевци" за 57 (12,61%). Бугари су починили четири (0,88%) злочина из ове категорије.[62] Велики број злочина забележен је у Млавском срезу – 3882.[63] И овде су као најчешћи починиоци злочина означени четници „Д. М." – 2169 (55,87%) и „Немци у земљи" – 1330 (34,26%). За њима следе Немци у логорима ван окупиране Југославије – 153 (3,94%), потом припадници СДС – 134 (3,45%), „љотићевци" – 56 (1,44%) и Бугари 40 (1,03%).[64] Нешто више злочина евидентирано је у Моравском срезу – 3999. За највећи број случајева повреде личне слободе били су одговорни четници „Д. М." – 3306 (82,67%). Мање злочина починили су „Немци у земљи" – 640 (16%), Немци у логорима ван окупиране Југославије – 41 (1,03%) и Бугари – 12 (0,3%).[65] Највише злочина из ове категорије било је у Рамском срезу, чак 5.582. Насупрот осталим крајевима Пожаревачког округа, овде су „Немци у земљи" починили највећи број злочина – 2856 (51,16%). Четници „Д. М." су на другом месту са 2404 (43,07%) злочина. Остале формације имале су одговорност за преостале случајеве повреде личне слободе: припадници СДС за 192 (3,44%), Немци у логорима ван окупиране Југославије за 66 (1,18%), „љотићевци" за 34 (0,61%), Бугари за 16 (0,29%), припадници „Специјалне полиције" за 13 (0,23%) и четници Косте Пећанца за један (0,02%) случај.[66] Најмање злочина евидентирано је у Звишком срезу – 109, где су као починиоци означени једино четници „Д. М." са 86 (78,9%) и „Немци у земљи" са 23 (21,%) злочина.[67] Попут статистичких података везаних за претходну категорију злочина, и овде недостају подаци за Пожаревачки срез као и сумарни табеларни приказ за читав Пожаревачки округ.

*

На крају наше анализе прилажемо табелу у којој су приказане разлике у коначним бројкама табеларних прегледа „лишење живота", „повреде тела", „повреде личне слободе" за Пожаревачки округ у 1945. и 1946. години.

62 AJ, 110–65–117.

63 Уместо наведеног броја у табеларном приказу који је саставила пописна комисија грешком је уписан број 3782, што не одговара збиру евидентираних злочина у овом срезу.

64 AJ, 110–65–205.

65 AJ, 110–65–347.

66 AJ, 110–65–580.

67 AJ, 110–65–720.

Табела 1: Упоредни приказ табеларних прегледа за Пожаревачки округ

ПОЖАРЕВАЧКИ ОКРУГ		
	1945. година	**1946. година**
„Лишење живота"	1.948	2.176
„Повреде тела"	3.309	
„Повреде личне слободе"	8.281	

Удео жртава и оштећеника са простора Новопазарског округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора Народне Републике Србије, без покрајина, приказан је у следећим табелама.

Табела 2: Удео жртава и оштећеника са простора Пожаревачког округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора НР Србије према подацима из 1945. године

1945.	**НР Србија (без покрајина)**	**Пожаревачки округ**	**Процентуални удео**
„Лишење живота"	65.293	1.948	2,98%
„Повреде тела"	130.802	3.309	2,53%
„Повреде личне слободе"	330.088	8.281	2,51%

Табела 3: Удео жртава и оштећеника са простора Пожаревачког округа у укупном броју жртава и оштећеника са простора НР Србије према подацима из 1946. године

1946.	**НР Србија (без покрајина)**	**Пожаревачки округ**	**Процентуални удео**
„Лишење живота"	98.440	2.176	2,21%
„Повреде тела"	189.930		
„Повреде личне слободе"	615.733		

Жртве Другог светског рата према статистичким подацима Савезне пописне комисије

Нешто мање од две деценије после пописа жртава Другог светског рата из 1945. и 1946, према одлуци Савезног извршног већа од 11. маја 1964, требало је спровести нови попис на територији читаве Југославије. Самом организацијом овог пописа руководила је Савезна пописна комисија, формирана 17. јуна 1964, којој су биле подређене републичке, среске и општинске пописне комисије. Мада је предвиђено да попис жртава рата буде окончан у периоду од новембра до краја децембра исте године, у појединим местима, посебно у већим градским срединама, овај процес трајао до априла 1965. године. Пописом су обухваћени сви југословенски држављани који су између 6. априла 1941. и 15. маја 1945. били „жртве фашистичког терора". На тај начин пописане су 1.007.172 жртве, међу којима је било 597.323 оних које су изгубиле живот и 509.849 оних које су преживеле рат. Насупрот претходном попису, овде је свака жртва пописана именом и презименом, па се наведени број може узети као најнижи број жртава рата. Недостатак пописа састојао се у томе што пописне комисије нису евидентирале починиоце злочина, нити су пописале лица која су „погинула у квислиншким организацијама". Сем тога, по окончању рада Савезна пописна комисија изразила је мишљење према коме је пописом било обухваћено између 56% и 59% од укупног броја лица које је требало евидентирати, процењујући да стварни број жртава рата износи између 1.016.000 и 1.066.000.[68]

Уз настојање да се што прецизније одреди број страдалог становништва, спровођење пописа стајало је у вези са питањем подношења одштетног захтева према Савезној Републици Немачкој, што је читавом процесу у одређеној мери давало идеолошко-политички тон. Како је укупан број жртава добијен на основу пописа био далеко мањи од броја пријављених жртава рата Репарационе комисије (1.700.000), на његово коришћење стављена је забрана, док је сав материјал настао у раду пописних комисија предат Архиву Југославије. Ова забрана трајала је до распада заједничке државе 1992. Три године касније Савезни завод за статистику, уз помоћ Музеја жртава геноцида, отпочео је систематску ревизију пописа.[69]

У време спровођења овог пописа Пожаревачки округ није више постојао као административна јединица. На простору његових пређашњих седам срезова сада се налазило осам општина: Голубац, Кучево, Жагубица, Жабари, Пожаревац, Велико Градиште, Мало Црниће и Петровац.[70]

Карта 2: Административна подела бившег простора Пожаревачког округа средином 60-их година XX века

Према подацима Савезне пописне комисије, на подручју наведених општина укупан број становника који су изгубили живот током Другог светског рата износио је 4.666, што је чинило 3,17% од укупног броја жртава на простору СР Србије (147.025). Најмање жртава било је на територији општине Голубац – 312 (6,69%). У Кучеву је евидентирано 749 (16,05%) жртава, у Жагубици 395 (8,47%), у Жабарима 356 (7,63), у Пожаревцу 849 (18,2%), у Великом Градишту 534 (11,44%), у Малом Црнићу 465 (9,97%). Највише евидентираних жртава било је у општини Петровац – 1006 (21,56%). Од наведеног укупног броја жртава рата на подручју ових општина у интернацији је страдало 439

68 *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd, 1966, 5–7.

69 Драган Цветковић, *Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. г.*, Србија 1941. године (ур. Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић), Крагујевац, 2023, 191–224.

70 *Службени гласник Народне Републике Србије*, 45/1962.

(9,41%), затим у затвору 303 (6,49%), током депортације један (0,02%), на принудном раду 20 (0,43%). Велики број становника изгубио је живот у „директном терору" – 599 (12,84%). У заробљеништву је страдало 258 (5,53%) припадника војске Краљевине Југославије и 67 (1,44%) припадника НОВ и ПОЈ, док су у борбама вођеним у периоду од 6. априла до 7. јула 1941. погинула 103 (2,21%) становника. Највише је било оних који су изгубили живот у борби, у униформи НОВ и ПОЈ и савезничких јединица – 2636 (56,49%). Током борби и бомбардовања погинуло је 207 (4,44%) становника, у „осталим категоријама" 17 (0,36), а за 16 (0,34%) особа остало је нејасно под којим околностима су страдале. Међу наведеним жртвама највише је било особа мушког пола – 4457 (95,52%), док је особа женског пола било 209 (4,48%).[71]

Осим наведеног, овај попис евидентирао је преживеле жртве рата, којих је на територији наведених осам општина било укупно 10195. Овај број представљао је 5% од укупног броја преживелих жртава евидентираних на подручју СР Србије (203735). Распоред жртава по општинама је следећи: Голубац 547 (5,37%), Кучево 792 (7,77%), Жагубица 340 (3,33%), Жабари 904 (8,87%), Пожаревац 3391 (33,26%), Велико Градиште 1045 (10,25%), Мало Црниће 1689 (16,57%), Петровац 1487 (14,59%). Од укупног броја преживелих жртава интернираних је било 1050 (10,3%), ухапшених и затворених 375 (3,68%), депортованих 36 (0,35%). Међу овим жртвама рата највише је било заробљених припадника војске Краљевине Југославије – 8284 (81,26%), док је заробљених бораца НОВ и ПОЈ било свега 50 (0,49%). На принудном раду налазило се 398 (3,9%) становника, а за две (0,02%) жртве рата није било могуће утврдити на који начин су биле оштећене. Највећи број жртава чиниле су особе мушког пола – 10030 (98,38%), док је особа женског пола било 165 (1,62%).[72]

Резиме

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача формирана је 30. новембра 1943. године. Током наредне две године образоване су ниже комисије у свим крајевима земље и отпочео је систематски рад на прикупљању доказног материјала. На подручју Пожаревачког округа деловала је Земаљска комисија Србије преко надлежних среских и општинских комисија. На основу прикупљеног материјала, а према упутствима Државне комисије, током друге половине 1945. састављени су статистичко-табеларни реферати у којима су представљене категорије злочина, њихови починиоци и полно-старосна структура жртава. Подаци које су прикупиле комисије на терену Пожаревачког округа показали су да су на овој територији у рату страдало 1948 особа, при чему је највише злочина забележено у Пожаревачком срезу – 733, док су одговорност за највећи број злочина сносили припадници немачке војске у окупираној Србији – 1150. Како Државна комисија није била задовољна резултатима рада Земаљске комисије Србије и осталих својих комисија, оцењујући да достављени подаци не одговарају стварним приликама на терену, током пролећа 1946. састављени су нови статистичко-табеларни реферати. Тада је на простору Пожаревачког округа евидентиран нешто већи број жртава – 2.176. Као и у претходном попису, за већину злочина били су одговорни припадници немачких јединица у земљи – 972. Овога пута, међутим, највише злочина забележено је у Млавском срезу – 475. Нешто мање од две деценије касније, крајем 1964. спроведен је нови попис жртава рата на тлу читаве Југославије који је организовала Савезна пописна комисија. Насупрот претходним, овим пописом нису именовани починиоци злочина. Према прикупљеним подацима, на подручју, у том тренутку бившег Пожаревачког округа, током рата живот је изгубило 4.666 особа. Највећи број злочина забележен је у општини Петровац – 1006. Како је свака жртва пописана именом и презименом, резултат рада Савезне пописне комисије може се узети као најнижи број жртава Другог светског рата.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Архив Југославије, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Објављени извори:

- *Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (одржана у Београду од 9–10. новембра 1944. г.)*, Београд, 1944.

71 *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, 36.

72 *Isto*, 72.

- *Žrtve rata 1941–1945. (rezultati popisa)*, Beograd, 1966.
- *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943). По стенографским белешкама и другим изворима* (прир. Слободан Нешовић), Београд, 1953.

Литература:

- *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1934–1954. године*, Београд, 1955.
- Алберт Вајс, *Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача*, Анали Правног факултета у Београду, 4, Београд, 1961, 387–400.
- Борис Томанић, Душан Бојковић, Небојша Стамболија, *Статистичка анализа жртава Другог светског рата у Новопазарском округу*, Архив. Часопис Архива Југославије, 1–2, Београд, 2025, 146–176.
- Драган Цветковић, *Геостатистичка анализа губитака цивила окупиране Србије претрпљених током 1941. г.*, Србија 1941. године (ур. Кристина Јоргић Степановић, Ненад Антонијевић), Крагујевац, 2023, 191–224.
- Tamara Stojanović, *Rad zemaljskih i Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u procesu istraživanja ratnih zločina počinjenih na teritoriji Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata*, Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Tematski zbornik (ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski), Beograd, 2025, 87–107.
- *Upravna podela Demokrat. Federat. Jugoslavije (bez prisajedinjenih krajeva)*, Beograd, 1945.

Периодика:

- *Службени гласник Народне Републике Србије*, 45/1962.
- *Службени гласник Србије*, 28/1945.
- *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, 1/1945.

PhD. Dusan Bojkovic
PhD. Nebojsa Stambolija
PhD. Boris Tomanic

Victims of the Second World War in the Požarevac District

The State Commission for the Determination of Crimes of the Occupiers and Their Abettors was established on November 30, 1943. Over the next two years, lower commissions were set up throughout the country, and systematic efforts began to collect evidence. In the Požarevac District, the State Commission of Serbia operated through the relevant county and municipal commissions. Based on the collected material and following the State Commission's instructions, statistical and tabular reports were compiled in the second half of 1945, presenting the categories of crimes, their perpetrators, and the gender and age structure of the victims. Data collected by the commissions in the Požarevac District showed that 1,948 people died in the war in this area, with the highest number of crimes recorded in Požarevac County—733—while members of the German army in occupied Serbia were responsible for the largest number of crimes—1,150. Since the State Commission was dissatisfied with the results of the provincial commissions, assessing that the submitted data did not reflect the actual situation, new statistical and tabular reports were compiled in the spring of 1946. At that time, a slightly higher number of victims was recorded in the Požarevac District—2,176. As in the previous census, members of German units in the country were responsible for most crimes—972. However, this time, the most crimes were recorded in the Mlavski County—475. Nearly two decades later, at the end of 1964, a new census of war victims was conducted throughout Yugoslavia, organized by the Federal Census Commission. Unlike previous censuses, this one did not identify the perpetrators of the crimes. According to the collected data, 4,666 people lost their lives during the war in the area that was then the former Požarevac District. The largest number of crimes was recorded in the municipality of Petrovac—1,006. Since each victim was listed by name and surname, the result of the Federal Census Commission's work can be considered the lowest confirmed number of World War II victims.

Keywords: Second World War, war crimes, war victims, State commission of Serbia for determining the crimes of the occupiers and their abettors, Federal Census Commission, Požarevac District.

Мр Мирјана Богосављевић[1]
Државни архив Србије Београд
Република Србија

UDK: 347.921.4:929 Живковић Љ.

Прегледни научни рад

АДВОКАТУРА И ПОЛИТИЧКИ АНГАЖМАН ЉУБОМИРА ЖИВКОВИЋА 1863–1940.

Апстракт. У Државном архиву Србије налази се Лични фонд Љубомир Живковић у коме се чува грађа његове адвокатске канцеларије. Грађа чува две велике љубави Љубомира Живковића о чему ће бити речи у раду. По завршетку права у Паризу, Љубомир Живковић се вратио у Београд, где је отворио адвокатску канцеларију и адвокатуром се активно бавио до краја живота. У адвокатури је био цењен, па су готово сви значајнији трговци како из земље тако и из иностранства давали овлашћења адвокату Љубомиру Живковићу да их заступа у свим судским процесима и по свим предметима. Поред адвокатуре Љубомир Живковић је имао велику љубав и према политици која датира још из гимназијских дана када је постао присталица Радикалне странке, а његов политички став је била стална и бескомпромисна борба против краља Милана и Династије Обреновић. Политичка активност али и разни судски предмети у адвокатској канцеларији откривају сву тежину времена у коме је Љубомир Живковић живео и радио али и његову упорност и истрајност да се дође до истине и правде.

Кључне речи: адвокат, политика, трговци, Велимиријанум, судски спорови, одбрана

Увод

У периоду између Првог и Другог светског рата велики број ђака и студената из Краљевине Југославије био је на школовању и усавршавању у Француској а међу њима посебно место су заузимали правници. Након завршених студија и повратка у земљу своје знање и искуство из области права преносили су и на домаће законодавство. То је био значајан период југословенске адвокатуре јер су га обележили адвокати који су заузимали истакнуте положаје и бавили се не само правом већ су и активно учествовали у политичком животу своје земље. Многи адвокати су истовремено били и посланици, представници странака и разних других оранизација, удружења и институција.

Један од њих је и адвокат Љубомир Живковић који је студирао право у Паризу где је и дипломирао. Као адвокат пружао је помоћ и давао стручне правне савете па тако и највећи део Личног фонда Љубомир Живковић чине имовинско правни списи. Истовремено заступао је трговце и водеће фирме из земље и из иностранства пред судом и био један од главних учесника у решавању судских спорова.

Његова политичка активност почиње још док је био гимназијалац као присталица Радикалне странке и велики противник краља Милана и династије Обреновић због чега је осуђен на смрт. Ни таква мера од стране власти није га спречила да након што су он и његове присталице помиловани покрене нову Самосталну радикалну странку, једно време је обављао и дужност министра правде а ангажовао се и око повратка Карађорђевића на престо.

Лични фонд Љубомир Живковић предат је Државном архиву Србије 1969. године (Ул. Инв. Бр. 125). Фонд чини 36 кутија грађе и обухвата период од 1859. до 1923. године. Документи су на српском, немачком, француском, енглеском, мађарском, румунском и италијанском језику

Грађа садржи 2153 предмета.

У даљем тексту описаћу рад Љубомира Живковића у адвокатури, али и деловање и жртву коју је поднео због политичке непослушности тадашњем режиму.

1 Ауторка је архивски саветник у Државном архиву Србије, Београд; е-маил: mirjana.bogosavljevic@arhivsrbije.rs

Адвокатура:

Адвокат Љубомир Живковић био је правни заступник великом броју трговаца и индустријалаца између два светска рата у Југославији. Бројна докумената сведоче његову активност у решавању судских спорова појединаца, бавио се наслеђем, продајом и одузимањем имовине, бракоразводним парницама, потраживањем новца из оставине и решавањем новачних дугова. Поверење трговаца и индустријалаца стекао је бранећи их и решавајући њихове спорове око наплате новчаног дуга, увоза и извоза робе, склапању уговора, стављању хипотеке на имовину. Решавао је и велики број судских спорова у вези са извозом српских производа, потраживању зајма од Управе фондова, доносио је уговоре у вези са подизањем појединих фабрика, бавио се уговорима између појединаца и државе, непоштовању закона о царинама, пезнизонисању лица и другим правним проблемима.

Ко су били познати индустријалци и трговци које је заступао и бранио адвокат Љубомир Живковић?

Једна од најзначајнијих породица у Београду била је трговачка породица Анастаса Павловића која се бавила текстилном трговином. У питању је породична текстилна трговина коју су наследили његови синови Милан и Влајко Павловић. Милан је посебно радио на очувању породичне фирме а био је цењен и у пословним и економским круговима што се најбоље види по позицијама које је добијао као акционар Народне банке где је изабран за члана надзорног и управног одбора. Такође био је члан управе Српске кредитне банке а једно време и народни посланик и судија Трговачког суда. У свим тим пословима велику улогу је имао адвокат Љубомир Живковић који је породици Павловић давао правне савета како би на што бољи начин располагали новцем, улагали у даље послове и наплаћивали дугове фирмама и појединцима у трговинском ланцу.[2] У време када је породица Анастаса Павловића развијала свој посао било је тешко одржати везу између захтева државе и производње текстила у земљи. После смрти брата Влајка и Милан се неко време повукао из породичног бизниса па је све до смрти Анастас водио породични посао.У документима постоје подаци да је адвокат Љубомир Живковић помогао Милану у склапању уговора када је купио фирму *Прва Краљевско српска повлашћена извозна кланица и фабрика саламе Милан Павловић*. Тај корак је значио одвајање од текстилне индустрије и традиције његове породице. Извоз сухомеснатих производа је био велик а почетком Балканских ратова суво месо и сланина из фабрике Милана Павловића стизало је и до српских војника и савезника. У свим тим пословима правно највише помоћи и савета породица Павловић је добијала од адвоката Љубомира Живковића. Стране фирме Haim-Davisco, Caramel &Farmalzfabrik, Hensel& Naenert, Halle, Sigmund Syinay, Kann & CO, Gudjarg & Miller, Weigandt & Co и Извозна банка су сва новчана дуговања према Анастасу Павловићу решавали преко његовог адвоката Љубомира Живковића. [3] По завршетку рата Милан је обновио породични посао и поново је покренуо бизнис. Фирма је 1921 године протоколисана од стране адвоката Љубомира Живковића под истим очевим именом па је после смрти оца Милан постао и једини власник фирме. Фирма је у целој Србији имала преко 800 сталних муштерија а трговини је последњи ударац задао Други светски рат. Након априлског бомбардовања Београда 1941. године после 97 година и званично је престала са радом породична фирма Анастаса Павловића.

Још један фабрикант и клијент адвоката Љубомира Живковића био је Милан Вапа, власник прве фабрике за прераду хартије. Фабрика је запошљавала велики број људи па је у једном тренутку прерасла у акционарско друштво. Милан Вапа је имао апсолутно поверење у адвоката и пријатеља Љубомира Живковића који је био његов заступник при куповини имања и куће на Сењаку[4] а такође помогао му је и око решавања свих спорних правних питања при изградњи нове фабрике која је трајала пуне три године. Фабрика је 1937. године прерасла у акционарско друштво али је пред Други светски рат престала са радом. Такође као пријатељ Милана Вапе, адвокат Љубомир Живковић је помогао и радио на регулисању и решавању питања око бракоразводне парнице о чему сведоче и документа у фонду[5].

Коста Месаровић и Михајло Павловић, трговци из Сремске Митровице давне 1865. године основали су мануфактурну трговину на велико, коју су *назвали Месаровић и Павловић*.[6] Сва важна питања која су била од интереса за фирму

2 Државни архив Србије, Београд, Лични фонд Љубомир Живковић, ЉЖ –1587, (ДАС, ЉЖ)

3 ДАС, ЉЖ–1586

4 ДАС, ЉЖ–1666

5 ДАС, ЉЖ–1667

6 ДАС, ЉЖ–1809

ова два трговца су водила преко заступника фирме адвоката Љубомира Живковића као што су протоколисање фирме, чланови фирме, добијање дозволе за увоз и извоз пољопривредних производа у Немачку и Аустрију, списак производа које фирма жели да извезе и увезе и под којим условима[7], потврда да су браћа Месаровић протоколисани трговци са трговањем хране и земаљским производима као и све судске спорове са појединим фирмама, питања у вези са наплатом новчаног дуга, стечајем фирми, забраном непокретности дужника до измирења дуга и др. У документима се помиње да је Коста Месаровић на списку редовних чланова Трговачко- занатлијског одбора и редовни члан Трговачког суда.

Биндер јеврејска породица која се доселила из Беча, била је једна од најбогатијих не само у Земуну већ и шире. Мориц Биндер и Габриел Полгар заједнички су отворили дрвару са пиланом под називом *Биндер и Полгар (Binder & Polgar)* која је од мале трговачко занатлијске производње прерасла у индустријски погон *Дрвара Биндер и Полгар*. Све важне послове фирме ова два индустријалца су поверила адвокату Љубомиру Живковићу. У питању су била врло озбиљна правна акта у вези са питањем увоза (проблем са шпедитерима који не могу да добију од рударског одељења уверење за бесплатан увоз робе приспеле за рудник), о поштовању законских прописа који се односе на добијање и пренос рударске повластице за копање, вађење, испирање, пребирање, топљење, израду руда и копова у рудницима *Зајача* и *Костајник*, Брасина, Мали Зворник по концесији Министарства народне привреде[8], као и питања продаје једне трећине Колешнице са шумом ради експлоатације шуме поред Колешнице, Бруснице, Студенице до Ибра код места Ушће и изградње железнице.[9]

Љубомир Живковић се често у својству адвоката обраћао Министарству народне привреде, Одељењу за рударство у вези са рудокопом *Кленовник*, и учествовао је у доношењу решења да се Пожаревачком акционарском рударском друштву, одузме рударска повластица, коју су на кленовнички рудник имали још од 1885. године као и у вези са уговором о закупу и експлоатацији угљенокопа Сићевац – Вучје.

Ту су и остали трговци и индустријалци фирма браће *Минх*[10], *Петар Милушић и син*[11], *Крстић и компанија*[12] који су за заступника пред судовима у свим поступцима и судским процесима узели адвоката Љубомира Живковића. Уз његову помоћ решавали су сва правна питања као што су: протоколисање и пословање фирме, рачуни, изводи рачуна из књига фирме, облигације дуговања, решења суда о одобреним пресудама, судски спорови са појединцима и фирмама у вези са наплатом новчаног дуга, донет је Предлог Министарства народне привреде Народној Скупштини којим се браћа Минх фабриканти из Параћина, ослобађају од плаћања увозне царине на вуну коју су увозили у одређеном временском року а потребној њиховој фабрици у Параћину и др.

У богатој адвокатској каријери Љубомир Живковић је сарађивао и са *Грешам (Gresham Life Assurance Society Limited)* осигуравајућим друштвом и посредовао је у потписивању уговора закљученог између Округа београдског и Суда општине града Београда с једне стране и осигуравајућег друштва *Грешам* с друге стране о закупу зграде у Београду на углу Дубровачке улице и Кнеза Михаила. Грешам осигуравајуће друштво је редовно обавештавало адвоката Љубомира Живковића о годишњем билансу па се тако у грађи и налази документ о билансу за 1906. годину.[13] Поред исплате осигурања лицима и фирмама радио је и на утврђивању трошкова за 1903 и 1904. годину, бавио се и спорним питањима филијале у Будимпешти и протоколисањем новог директора друштва *Грешам* за Краљевину Србију.[14]

Био је и правни заступник страних фирми као сто су *Bureau No.23 Brusse & Co*, *Les Fils de Picard* (Manufacture D Horlogerie), *Dr. Szohner Lajos* (Budampest), *Gebruder Ross* (Wien), *Filiale der Actien Gesellschaft* (Wien) а пошто је одлично говорио француски језик адвокат Љубомир Живковић је радио и на великом броју предмета српско-француских друштава као што су: *Српско-француско друштво за осветљење железнице* (*Société française d'éclairage et de voies ferieer)*[15] у вези са спором око отуђења осветљења као и трамваја, *Француско акционарско друштво ваљевских рудника бакра за копање и прераду руда у Србији (Societe Anonyme Francaise des mines de cuivre de Valievo (Serbie)*[16] досије: скупштина, планови, ликвидација, признанице,

7 ДАС, ЉЖ–1853
8 ДАС, ЉЖ–2051
9 ДАС, ЉЖ–2053
10 ДАС, ЉЖ–1340
11 ДАС, ЉЖ–1341
12 ДАС, ЉЖ–1701
13 ДАС, ЉЖ–1591
14 ДАС, ЉЖ–1594
15 ДАС, ЉЖ– 2071
16 ДАС ЉЖ –2076

биланс и *Француско-српско друштво за индустријска предузећа и јавне радове у Паризу*[17] где је учествовао у решавању захтева за отварање филијале у Београду.

Поред рада на предметима великог броја трговаца и фабриканата адвокат Љубомир Живковић се бавио и заштитом и свим правним питањима очувања задужбине Велимиријанум, покојног Велимира Теодоровића, ванбрачног сина кнеза Михаила Обреновића. Након смрти Велимира Теодоровића а на основу документације Министарства финансија краљевине Србије, Љубомир Живковић је добио пуномоћје и овлашћење од Државног савета да заступа српску државу у свим пословима око наслеђа Велимира Теодоровића а обављао је и све послове у Румунији, у вези са решавањем питања оставине имања Негоја у области Долж (овлашћење да управља имањем задужбине Велимиријанум и да приходе имања распоређује на циљеве које је добротвор у свом завештању означио) као и све остале послове који су се тицали покретне и непокретне имовине и тестамента.

У грађи се налази тестамент[18] који је Велимир Теодоровић написао 1893. године где оставља своје покретно и непокретно имање Краљевској српској држави као своме једином, искључивом наследнику. Такође у тестаменту Велимир Теодоровић захтева да имање остане издвојено од државног имања, да буде јавна задужбина и да ће носити име Велимиријанум. По његовој жељи коју је и написао у тестаменту задужбина има задатак да послужи унапређењу науке, уметности, трговине, индустрије и заната у земљи Србији као и да ће сва средства бити намењена за образовање младих људи у свим гранама, за подизање школа, образовање учитеља, одређивање стипендија и потпомагање заслужних људи за науку уметност као и њихових породица.

Српске новине су 1905. године објавиле текст да је Народна скупштина донела и потврдила Закон о задужбини Велимиријанум[19] којим се по уставу Државни савет овлашћује да управља имањем задужбине Велимиријанум, о начину управљања имањем, да у првом тромесечју сваке године доставља детаљан извештај о целокупном стању Задужбине и да Закон ступа на снагу од датума када га Краљ потпише.

Ангажовање адвоката Љубомира Живковића по питању задужбине Велимиријанум је обухватало: тумачење Закона о Велимиријануму, извештаје о закупу, величини, површини, процени вредности и продаји имања Негоја,[20], пуномоћја која издаје Министарство финансија у име државе адвокатима да могу издати у закуп имање Негоја, извештај о одласку у Букурешт на рочиште и представка Министарског Савета да се донесе законодавна одлука о Велимиријануму, тумачење уверења преведена са румунског језика са подигнутом тужбом упућена српској држави а у вези оставине Велимира Теодоровића у Румунији, решавање спора и пресуда суда у спору Краљице Наталије и Краљевине Србије у вези са задужбином Велимиријанум[21].

У грађи се налази и писмо упућено Љубомиру Живковићу на меморандуму Српског посланства у Бечу поводом заоставштине Краља Александра Обреновића.

Важно је споменути и Указ[22] румунског краља Карола о новчаној надокнади имовине Велимира Теодоровића српској држави ако суд призна Србији право на заоставштину. Љубомир Живковић је радио и на тужби Милоша Петронијевића, доктора права, пуномоћника српске државе у вези са примањем и присвајањем одређене суме новца од кирије са имања Негоја, као и решавању питања издатака и новца који су адвокати Љубомир Живковић, Драгутин Протић, Војислав Ивковић и Милош Петронијевић примили у име српске државе од закупаца имања Негоја.

Учешће у политичком животу

Љубомир Живковић се заинтересовао за политику још као гимназијалац а врло млад постао је присталица политике Радикалне странке. По повратку са студија из Париза отворено је критиковао политику краља Милана и династију Обреновић. Политички прогон је почео пошто је објавио свој памфлет *Демон Србије* који је штампан у 50 000 примерака и растуран широм Србије а који је био директно усмерен против тадашње власти. Памфлет је приказао Милана Обреновића као моралу пропалицу која злоупотребљава положај и вуче Србију у сиромаштво и политичку пропаст. Поред памфлета позивао је народ на оштру политичку борбу, не плаћање пореза и отказивање послушности краљу.

Након Ивањданског атентата на Краља Милана власт је искористила прилику да се обрачуна са свим политичким неистомишљеницима па је Љубомир Живковић ухапшен и

17 ДАС, ЉЖ –2079

18 ДАС, ЉЖ –2026

19 ДАС, ЉЖ –2032, *Српске новине*, Београд, 1905, 30

20 ДАС, ЉЖ –2036

21 ДАС. ЉЖ–2041

22 ДАС. ЉЖ–2034, Службени гласник Румуније, 1898.

оптужен да је радио против државе и за велеиздају. Велику подршку народа и симпатије адвокат Љубомир Живковић је добио после излагања своје одбране на суду где је отворено говорио против владавине Обреновића, због чега је осуђен на смрт, да би накнадно казна била преиначена у двадесетогодишњу затворску казну. После женидбе Краља Александра и Драге Машин Љубомир Живковић и остали осуђени радикали су амнестирани и пуштени на слободу.

Неслагање са политиком Николе Пашића и све већи број присталица међу радикалима утицало је на одлуку Љубомира Живковића да се разиђе са Николом Пашићем и формира Самосталну радикалну странку на чијем је челу био од 1901. до 1905. године. За разлику од старих радикала Самостална радикална странка није била спремна ни на какве уступке и компромисе са влашћу. Од 1901. године истицао се као говорник опозиције у скупштини не само својим оштрим говорима, критикама већ и храброшћу. Иако је успешно водио Самосталну радикалну странку и већина политичких захтева је била испуњена, одлучујући тренутак да се привремено повуче из политике је неодобравање и не прихватање његовог захтева да самостални радикали обнове јединство са старим радикалима. Десет година касније враћа се у политику и кратко време у влади Јована Авакумовића обављао је дужност министра правде а на изборима 1925. године изабран је за народног посланика. У то време учествовао је у преговорима са Хрватима што је довело до формирања прве владе састављене од радикала и представника Хрватске сељачке странке Стјепана Радића. После смрти Николе Пашића 1926. године дошло је до размимоилажења у Радикалној странци и након кризе која је ескалирала атентатом у Скупштини 1928. године Љубомир Живковић је донео одлуку да напусти политику и потпуно се посветио адвокатури.

Резиме

У различитим временским периодима и политичким превирањима положај адвоката је био увек на удару власти. Као француски ђак Љубомир Живковић је један од оних правника који су се школовали у Паризу где је не само научио право већ је видео и желео да поред пружања правне помоћи свом народу пренесе и шта су политичке слободе и напредак како у економском тако и у сваком другом сегменту друштва.

Многи адвокати из периода пре и током Првог светског рата наставили су рад у адвокатури али било је и пуно њих који су на краћи или дужи временски период обављали разне друге одговорне дужности у државној управи и политици. Управо је такав пут обележио и живот адвоката Љубомира Живковића који је рано ушао у политику али је истовремено пружао правну помоћ свима којима је она била потребна. Као врсни познавалац права, адвокат Љубомир Живковић био је ангажован од већине тадашњих трговаца који су у њему видели заштитника права и човека који је могао да им помогне како у решавању домаћих тако и страних судских процеса.

Његова борбеност у политици учинила је да је сваким даном имао све више присталица у народу који је у њему видео свог народног вођу а јавна критика династије Обреновића наишла је на одобравање међу народом па је он користио сваки могући начин да укаже на све негативне стране политике тадашње власти. Политичку каријеру адвоката Љубомира Живковића пратили су успони и падови, од тренутка када је осуђен на смрт па помилован, до тренутка када је од Државног савета изабран да заступа српску државу у свим пословима око наслеђа Велимира Теодоровића ванбрачног сина кнеза Михаила Обреновића и да руководи задужбином Велимиријанум. Оснивач је Самосталне радикалне странке а у једном кратком периоду био је и министар правде.

Љубомир Живковић је био и власник листа *Одјек* где је редовно објављивао политичке чланке о влади, критикујући њен рад и захтевајући да се што пре помогне народу како би земља изашла из сиромаштва и како би се превазишла и политичка и економска криза. У једном од бројева *Одјека*, Љубомир Живковић пише о забрани његовог листа наводећи да је држава дванаест пута забрањивала лист *Одјек* а да су све забране пале пред судом и биле неважеће.

Као изузетан адвокат Љубомир Живковић је познавао законе и право што му је у великој мери помогло да његово политичко ангажовање увек буде у складу са законом и вољом народа. Између две љубави адвокатуре и политике на крају се ипак определио за адвокатуру којој је остао посвећен до краја живота.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

- Државни архив Србије, Београд, Лични фонд Љубомир Живковић, (ДАС, ЉЖ)

Штампа и периодика:

- *Српске новине*
- *Службени гласник*
- *Време*

Литература:

1. Алексић Драган, *Држава и привреда у краљевини СХС*, Београд, 2011.
2. Живан Живановић, *Политичка историја Србије* III, IV, Ниш, 2021.

MsC. Mirjana Bogosavljevic

The Legal Practice and Political Involvement of Ljubomir Živković (1863–1940)

Abstract. The State Archives of Serbia keeps the Ljubomir Živković Personal Fund, which stores the materials of his law office.

The materials preserve two great loves of Ljubomir Živković, which will are both subjects of the paper.

After completing his law degree in Paris, Ljubomir Živković came back to Belgrade, where he opened a law office and actively practiced law until the end of his life. He was respected in the legal profession, so almost all noteworthy merchants, both from the country and abroad, gave a power of attorney to Ljubomir Živković to represent them in all court proceedings and in all cases.

In addition to his legal practice, Ljubomir Živković had a great passion for politics, going back to his high school days when he became a supporter of the Radical Party, and his political stance was a ceaseless and uncompromising struggle against King Milan and the Obrenović Dynasty.

Political activity and various court cases in the law firm reveal the full gravity of the times in which Ljubomir Živković lived and worked, as well as his persistence and perseverance in getting to the truth and justice.

Keywords: lawyer, politics, merchants, Velimirianum, litigations, defense

Summary. During the course of various periods of time and political upheaval, the position of lawyers has always been under attack from the authorities. As a French student, Ljubomir Živković was one of those lawyers who studied in Paris, where he did not only study law but also saw what political freedoms and progress are, both in the economy and in every other segment of society, and wanted to convey to his compatriots, in addition to providing legal assistance.

Many lawyers from the period before and during World War I continued to practice law. Nevertheless, there were also many of them who, for a shorter or longer period of time, held various other responsible positions in state administration and politics. This trail was also marked in the life of lawyer Ljubomir Živković, who entered politics early and at the same time provided legal assistance to everyone who needed it. As an excellent legal expert, lawyer Ljubomir Živković was engaged by most of the merchants of the time, who saw in him a guardian of the justice and a man who could help them in resolving both domestic and foreign legal proceedings.

His fighting spirit in politics meant that every day he had more and more supporters among the people who saw him as their national leader. His public criticism of the Obrenović dynasty met with approval among the people, so he used every possible way to point out all the negative aspects of the policies of the government. The political career of lawyer Ljubomir Živković had its by ups and downs. From the moment he was sentenced to death and then pardoned, to the moment when he was chosen by the State Council to represent the Serbian state in all matters related to the inheritance of Velimir Teodorović, the illegitimate son of Prince Mihailo Obrenović, and to manage the Velimirianum Foundation. He was the founder of the Independent Radical Party and for a short period of time was also the Minister of Justice.

Ljubomir Živković was as well the owner of the newspaper Odjek, where he regularly published political articles about the government, criticizing its work and demanding that the people be helped as soon as possible so that the country could emerge from poverty and overcome both the political and economic crisis. In one of the issues of Odjek, Ljubomir Živković writes about the ban on his newspaper, stating that the state has banned the newspaper Odjek twelve times, and that all bans have been rejected by the courts and invalidated.

Being an excellent lawyer, Ljubomir Živković knew the laws and the justice, which greatly helped him ensure that his political engagement was always in accordance with the law and the will of the people. Amid his two passions, law and politics, he had finally chosen law, to which he remained dedicated for the rest of his life.

Др Филип Крчмар[1]
Историјски архив Зрењанин
Република Србија

UDK: 902.32(497.11)
94:929 Ортваи Т.

Прегледни научни рад

О МАРГУМУ И КОНТРА-МАРГУМУ. ПОВОДОМ 150. ГОДИШЊИЦЕ СТУДИЈЕ ТИВАДАРА ОРТВАИЈА О РИМСКОМ ГРАДУ У БЛИЗИНИ ДАНАШЊЕГ ПОЖАРЕВЦА

Апстракт: Истражујући најстарију прошлост родног Зрењанина (некадашњег Великог Бечкерека), аутор овог прилога је наишао на податак у старијој мађарској литератури да се у римско доба на том месту налазио град Маргум. На трагу ове тврдње се затим упознао са студијом под насловом *Маргум и Контра-Маргум* мађарског свештеника, историчара и педагога Тивадара Ортваија из 1876. године, у којој је учињен значајан (и успешан) напор да се она оспори и докаже да се Маргум уопште није налазио на територији ондашње Угарске, већ на тлу Србије, и то у у атару данашњег села Дубравица у општини Пожаревац. Ортваијева студија представља право историографско ремек-дело, будући да је утемељена не само на свеобухватним испитивањима античких и раних средњовековних извора, консултовању изузетно обимне стручне литературе, картографске грађе итд., већ и на лично предузетим теренским истраживањима. Осим што у најосновнијим цртама доноси њен садржај, прилог представља и својеврсни пледоаје да се о 150. годишњици њеног објављивања она преведе на српски језик, у нади да ће се њоме проширити сазнања домаће историјске науке и археологије о овој теми.

Кључне речи: Маргум, Контра-Маргум, Тивадар Ортваи, Пожаревац, Дунав, Морава, Дубравица, Орашје, Римско царство, археологија.

Увод. Римски Маргум у светлу истраживања српске археологије

Римски град Маргум је основан у 1. веку нове ере на месту некадашњег насеља из гвозденог доба, на ушћу Мораве у Дунав, на локалитету Орашје у данашњем селу Дубравица. Античка историографија за њега везује два значајна догађаја: први је одсудна битка између два претендента на титулу римског цара – Диоклецијана и Карина – која се одиграла 284. године и у којој је победу однео Диоклецијан. Други је такође битка, али с почетка 6. века (505), у којој је готски савезник Мунд(о) поразио византијског војсковођу (magister militum per Illyricum) Сабинијана[2].

У оквирима српске историјске науке и археологије пажњу на Маргум је први скренуо Никола Вулић почетком 20. века[3]. Међутим, требало је да прође више од четири деценије док на овом локалитету нису обављена систематска археолошка испитивања (у периоду 1947–1954) под окриљем Археолошког института Српске академије наука и уметности[4], чији су резултати публиковани у обновљеном часопису *Старинар*[5]. *Аутори ових прелиминарних*

1 Аутор је историчар и архивски саветник у Историјском архиву Зрењанин; email: filkrc1984@gmail.com.

2 Dragan Jacanović – Dragana Spasić Đurić, *Margum*, Požarevac, Narodni muzej Požarevac 2003, 37.

3 Никола Вулић, *Антички споменици у Србији. Споменик Српске академије наука* XXXIX, Београд 1903.

4 D. Jacanović – D. Spasić Đurić, *нав. дело*, 27.

5 Ђорђе Мано-Зиси, Растислав Марић, Милутин Гарашанин, „Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947. години", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија, књ. 1, Београд 1950, 143–167; Растислав Марић, „Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948. и 1949. години", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија, књ. 2, Београд 1951, 113–132.

извештаја и руководиоци ископавања били су угледни српски археолози, сарадници Института, Ђорђе Мано-Зиси (1901–1995), Растислав Марић (1905–1961) и Милутин Гарашанин (1920–2002). Прва двојица су накнадно, у другој половини педесетих година прошлог века, објавили још два рада о налазима са овог локалитета[6].

Током наредне деценије проучавање Маргума је добило нове подстицаје захваљујући проф. др Мирослави Мирковић (1933–2020), у чијој је докторској дисертацији из 1965. године (*Римски градови на горњомезијском лимесу*) овај локалитет заузео значајно место. Њен докторат је 1968. објављен под насловом *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, а касније је преведен и на немачки[7] и италијански језик[8]. Осим тога, проф. Мирковић је, детаљно анализирајући старије и новопронађене епиграфске изворе, 1986. знатно проширила ранија сазнања о овом римском граду, доносећи и комплетну старију библиографију[9].

Остаци римских терми, откривени током мањих археолошких истраживања заштитног карактера у периоду 1989–1990, али и други налази са овог локалитета подстакли су настанак нових радова о Маргуму током последње деценије 20. века[10]. Са почетка 21. столећа потичу два значајна наслова – први је студија о римским мачевима пронађеним код Дубравице објављена на енглеском језику у зборнику радова посвећеном археолошкињи Александрини Цермановић Кузмановић (1928–2001)[11]; други је двојезично (немачко-српско) издање Народног музеја Пожаревац под насловом *Маргум*, у оквиру које су прегледно обрађени праисторијски и средњовековни (Драган Јацановић), односно римски период (Драгана Спасић Ђурић)[12]. Релативно новијег датума је рад двојице сарадника Археолошког института у Београду И. Бугарског и В. Иванишевића, објављен деценију касније (2013) у зборнику Музеја *Андраш Јоша* у Њиређхази[13].

Тивадар Ортваи и његова студија *Маргум и Контра-Маргум*

Много пре ових радова, Маргум је био предмет научне обраде свештеника, историчара и педагога Тивадара Ортваија (мађ. Ortvay Tivádár, нем. Theodor Orthmayer). Рођен као Теодор Ортмајер 1843. године у Чиклови[14], у породици банатских Шваба, Ортваи је основну школу похађао у родном месту и у Оравици, а затим мађарску гимназију у Великом Варадину (данашња Орадеа у Румунији). Од 1854. до 1862. био је питомац пијаристичке гимназије у Темишвару, где је остао да студира теологију. За свештеника је рукоположен 1866. и ту дужност ће обављати у наредне четири године у Великој Кикинди, Оравици и Белој Цркви. Познанство са већ етаблираним белоцрквanским истраживачем банатских старина Леонардом Бемом (нем. Leonhard Böhm, 1833–1924) усмерило је Ортваија на изучавање прошлости Баната. Од 1870. до 1872. радио је као вероучитељ у гимназији у Лугошу. У то време је заједно са мађарским историчарем Јенеом Сентклараијем, који је и сам био духовник и гимназијски професор, покренуо први научни часопис у Банату: *Збирка историјских података за прошлост и садашњост Чанадске бискупије* (мађ. *Történelmi adattár Csanád-egyházmegye hajdana s jelenéhez*). Часопис је излазио до средине 1874, када

6 Растислав Марић, „Ситни прилози из археологије и епиграфике / „Коштани calamus из Маргума", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија, књ. 5–6, Београд 1956, 356–361. Ђорђе Мано-Зиси, „Римски скиптар из Маргума", *Зборник радова Народног музеја* 1, Београд 1958, 51–61.

7 Miroslava Mirković, *Moesia Superior: eine Provinz an der mittlern Donau*, Mainz am Rhein: Ph. Von Zabern, 2007.

8 Miroslava Mirković, *Moesia Superior: una provincial romana sul Danubio*, Milano: Mondadori, 2014.

9 Miroslava Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. II: Viminacium et Margum*, Centre d'études épigraphiques et numismatiques, 1986 (D. Jacanović – D.Spasić Đurić, *нав. дело*, 28).

10 Драган Јацановић – Аца Ђорђевић, „Вишеслојно праисторијско налазиште *Орашје* у Дубравици", *Viminacium* 4–5, Пожаревац 1989–1990, 7–80; Љиљана Бјелајац, *Terra sigillata у Горњој Мезији. Импорт и радионице Виминацијум – Маргум*, Београд 1990; Александар Јовановић – Млађан Цуњак, „Археолошка истраживања у Дубравици (античком Маргуму) током 1989. и 1990. године", *Саопштења* XXVI, Београд 1994, 107–122; Драгана Спасић, „Римске наушнице из Народног музеја у Пожаревцу", *Viminacium* 8–9, Пожаревац 1994, 73–86. Млађан Цуњак, „Терме на Орашју – Дубравици код Пожаревца", *Viminacium* 10, Пожаревац 1996, 105–120.

11 Miroslav B. Vujović, „Gladii from Dubravica. A Contribution to the Study of Roman Swords on Territory of Serbia" [Мачеви из Дубравице. Прилог истраживању римских мачева на територији Србије], у публикацији: Мирослав Лазић (ур.), *Vestigatio vetustatis* [Истраживање старине], Београд, Филозофски факултет – Центар за археолошка истраживања 2001, 117–133.

12 Dragan Jacanović – Dragana Spasić Đurić, *Margum*, Požarevac, Narodni muzej Požarevac 2003.

13 Ivan Bugarski – Vujadin Ivanišević, „Migration period finds from Margum: a possible interpretation" [*Налази Сеобе народа из Маргума: могуће тумачење*], *A nyíregyházi Jósa András múzeum évkönyve*, LV. évfolyam, Nyíregyháza 2013, 467–484.

14 Чиклова (рум. Ciclova Română, мађ. Csikló / Csiklófal, нем. Tschiklowa) – село у данашњем румунском Банату, у жупанији Караш-Северин (прим. Ф. К.).

је угашен услед Ортваијевог пресељења у Будимпешту ради студија. Овде је Ортваи помађарио презиме, одбранио докторат на тамошњем факултету те био изабран у управу Мађарског националног музеја, активно се бавећи писањем историјских радова (само у 1875. години објавио је 19 библиографских јединица). Није се међутим дуго задржао у мађарској престоници, јер се убрзо преселио у Пожун (Братиславу), где ће провести већи део свог живота, радећи као професор опште и мађарске историје на тамошњој Правној академији и одлазећи на разна путовања по Европи и Азији (Пољска, Румунија, Данска, Норвешка, Шведска, Немачка, Белгија, Енглеска, Египат, Палестина, Грчка, Италија, Шпанија, Русија). Пред крај живота се вратио у Будимпешту, где је и умро 1916. године. Највише се бавио археолошким истраживањима, црквеном и историјом Баната. Најзначајнија његова дела су: *Историја Чанадске диоцезе* и *Историја Тамишке жупаније и града Темишвара*, оба објављена на мађарском језику (иако је ово последње објављено у време док се Ортваи налазио у Братислави, материјал и грађа били су прикупљени за време његовог боравка у Банату). Објавио је и једну књигу о Великом Бечкереку која обухвата период до 1870. године. Умро је у Будимпешти 1916. године[15].

У запажење Ортваијеве историографске радове спада студија под називом *Маргум и Контра-Маргум*, чији је настанак био уско повезан са његовим избором за дописног члана Мађарске академије наука 1875. године. Поводом званичног пријема у чланство ове установе, Ортваи је скраћену верзију свог рада прочитао почетком идуће године на скупштини Академије одржаној 3. јануара 1876. Интегрална верзија, обима 70 страница и подељена у 6 поглавља, објављена је касније у току исте године у Будимпешти[16].

Полазећи од премисе да у мађарској стручној литератури постоје бројне грешке и неисправна тумачења у погледу римских насеља на територији Угарске те да ће очигледно бити потребно доста времена да се узроци тих грешака открију, застареле и нетачне тврдње исправе, а збркана питања критички разјасне, Ортваи у првом поглављу своје студије (*Порекло и значај питања Маргума са становишта домаће историографије*[17]) дефинише главни проблем свог истраживања: нетачну тврдњу да се у Јужној Угарској, тј. на подручју између Мориша, Тисе, Дунава и Ердеља налазила римска насеобина Маргум. Наводећи да је ова тврдња продрла дубоко у мађарску историјску науку (упркос томе што у страној стручној литератури постоје тачније и прецизније информације и што је постало лакше да се критичким преиспитивањем уоче и препознају анахронизми), Ортваи не зна ко је први изнео ову тврдњу и на основу чега, али држи да је она сигурно новијег датума и да је морала настати због забуне у погледу административне поделе некадашње римске провинције Дакије. У наставку наводи ауторе у чијим је делима идентификовао спорни податак о Маргуму на угарској територији – Франческа Гриселинија[18], мађарске енциклопедисте из средине 19. века[19], Андраша Ваљија[20], Јохана Непомука Прејера[21] и Ленарда Бема[22]. Посебно

15 О Ортваију види: Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1993, 49–61; Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1398–1399.

16 *Margum és Contra-Margum (Castra Augusto Flavianensia, vagy Constantia). Helyfekvése. Források és közvetlen helybevárlat alapján.* Irta Dr. Ortvay Tivadar, Budapest 1876. У даљем тексту: *Margum és Contra-Margum.*

17 Под „домаћом историографијом" Ортваи подразумева мађарску историографију и дотадашње радове мађарских историчара (прим. Ф. К.).

18 Франческо Гриселини (итал. Francesco Griselini; Венеција, 1717 – Милано, 1787), италијански учењак, природњак, географ, путописац и историчар. Утемељивач банатске завичајне историографије, аутор чувеног дела *Покушај политичке и природњачке историје Тамишког Баната у писмима уредницима и ученацима* (*Versuch einer politischen und naturwissenschaftlichen Geschichte des Temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*). За више детаља види: Филип Крчмар, *Од Млетака до Баната. Трагом Франческа Гриселинија*, Зрењанин 2019.

19 Овде се под појмом *мађарски енциклопедисти из средине 19. века* подразумевају аутори прве мађарске енциклопедије, која је у шест томова излазила у Пешти од 1850. до 1855. године под називом *Збирка модерних знања* (мађ. *Ujabb kori ismeretek tára*) (прим. Ф. К.).

20 Андраш Ваљи (мађ. Vályi András; Мишколц, 1764 – Пешта, 1801), мађарски статистичар, географ, педагог, и професор пештанског универзитета. У трећем тому свог дела *Опис Мађарске* (мађ. *Magyarországnak leírása*, Pest I–III, 1796–1798) Ваљи је Маргум лоцирао на подручју Угарске. За више детаља о Ваљију види: „Vályi, Andreas", in: Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthumes Oesterreich*, Bd. 49, Wien 1884, S. 238–239.

21 Јохан Непомук Прејер (нем. Johann Nepomuk Thaddäus Preyer; Лугош, 1805 – Кирхберг ам Валде, 1888), књижевник и градоначелник Темишвара у периоду 1844–1858. У својој *Монографији слободног краљевског града Темишвара* (нем. *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*) из 1853. године Прејер је сместио Маргум на подручје римске Дакије (Dacia Ripensis), тј. ондашњег Тамишког Баната. О Прејеру види: Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1497–1499.

22 Ленард Бем (нем. Leonhard Böhm; Бела Црква, 1833–1924), историчар, археолог, оснивач музеја у Белој Цркви и градоначелник Беле Цркве. Најзначајније дело му је *Историја Тамишког Баната* (*Geschichte des Temeser Banats*), објављена 1860. године. За више

истиче Агоштона Барања[23], главног архивара Торонталске жупаније, који је у свом раду *Торонтáлска жупáнија у стáрини* изнео тврдњу да се Маргум налазио на месту ондашњег Великог Бечкерека (данашњег Зрењанина)[24].

Ортваи оспорава овај Барањев исказ, истичући да би у случају да је он тачан, Бечкерек био поприште далекосежних историјских догађаја и центар светско-историјског значаја те би као такав заузимао знатно другачије и важније место у политичкој и црквеној историји Угарске. Наводи да је историја за име Маргума везала *такве историјске догађаје који би се тешко могли окарактерисати као другоразредни*, а које илуструје исказима тројице историчара из 4. века – Флавија Вописка, Секста Аурелија Виктора и Еутропија[25] – који су забележили да се код Маргума решавала судбина Римског царства, када су се сукобила двојица ривала у борби за царску титулу – Карин и Диоклецијан. Овај исказ Ортваи је нашао и код потоњих аутора: Јеронима (4. век)[26], Проспера Аквитанског (5. век)[27] и Аурелија Касиодора (6. век)[28]. Даље пише како је Приск[29], византијски историчар из 5. века забележио да је мир између Хуна и Византије склопљен у Маргуму, где је постојала и епископија и да је са освајањем Маргума читава провинција Мезија пала у руке хунског вође Атиле. Преноси и казивање готског историчара Јорданеса из 5. века[30], према ком се последњи Атилин потомак Мунд(о) код Маргума сукобио са византијским генералом Сабинијаном и поразио га уз помоћ свог савезника, остроготског краља Теодорика.

Након излагања ових података у вези са Маргумом, Ортваи на крају првог поглавља своје студије врло јасно формулише и поставља три истраживачка питања:

1) *Да ли се Маргум заиста налазио на територији Угарске и, ако јесте, да ли се може поистоветити са Великим Бечкереком?*
2) *Где се тачно Маргум налазио?*

детаља о Бему види: Felix Milleker, *Leonhard Böhm, der Monograph des Banats. Sein Leben und seine Werke 1833–1924*, Wrschatz 1925; Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 168–169; Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg im Breisgau 1993, 78–90; Živan Ištvanić, *Leonard Bem (1833–1924). Biografija i bibliografija*, Bela Crkva 2010.

23 Агоштон Барањ (мађ. Bárány Ágoston; Дебрецин, 1798 – Мако, 1849), правник, архивар и почасни поджупан Торонталске жупаније. Аутор књига *Торонтáлска жупáнија у стáрини* (*Torontál vármegye hajdana*, 1845) и *Спóменици Тамишке жупáније* (*Temes varmegye emlékei*, 1848). За више детаља види: Szentklaray Jenő, *Debreceni Bárány Ágoston: élete és munkai. Emlékezés Dél-Magyarország első magyar történetírójáról*, Budapest 1914; Kalapis Zoltán, *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból*, I. kötet (A-Gy), Újvidék 2001, 78–79; Филип Крчмар, *Торонтáлска жупáнија (1860 – 1918)*, Зрењанин 2016, 32–33.

24 Bárány Ágoston, *Torontál vármegye hajdana*, Budán 1845, 61.

25 Еутропије (с. 320 – после 390) је био римски историчар, државник и аутор историјске компилације написане око 367. године под називом *Бревијар римске историје* (*Breviarum historiae Romanae*) у 10 књига. Ово дело, које је стекло велику популарност и дуго важило за општепризнати уџбеник римске историје, обухватило је читаву римску историју од оснивања града Рима до владе цара Јовијана (Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2002, 23). Из даљег Ортваијевог излагања види се да је користио различита критички приређена издања Еутропијевог дела: немачко издање Јохана Давида Бихлинга, објављено у 8. тому *Одабране библиотеке најбољих латинских класика* (Johann Christof Büchling, *Auserlesene Bibliothek der vorzüglichsten lateinischen Klassiker*, Wien-Trieste 1825. Маргум је овде забележен као: *Град у горњој Мезији, који се данас зове Пожаревац (Margum. Eine Stadt in Obermösien, die jetzt Possarowitz heisst)*; затим, лајпцишко издање Карла Хајнриха Чукеа, где је Маргум наведен као *град Горње Мезије, у Србији између Дунава и реке Марīус*, тј. Мораве (*urbs Moesiae Superioris, Serviae inter Danubium et Margum fl.* Karl Heinrich Tzschucke, *Eutropii Historiae Romanae Breviarum*, Leipzig 1769); лондонско издање Џона Кларка, где се Маргум помиње као *град у Мезији* (*Town in Moesia*. John Clarke, *Eutropii Historiae Romanae Breviarum. With Notes, Critical, Geographical and Explanatory in English*, London 1764); затим, два лајденска издања Сиварта Хаверкампа из 1729 (*Eutropii Breviarum historiae Romanae*. Recensuit Sigebertus Havercampus, Lugduni Batavorum 1729), односно Јана Хендрика Верхејиа из 1762. године (*Eutropii Breviarum historiae Romanae*... Recensuit, suasque adnotationes cum indicibus copiosissimis addidit Henricus Verheyk, Lugduni Batavorum 1762), где је Маргум идентично поменут као *мезијска тврђава у суседству Виминацијума* (*Margum et Viminatium duo Moesiae oppida vicina erant*).

26 Свети Јероним (с. 342–420), познат још и као Јероним Стридонски, био је ранохришћански свештеник, исповедник, теолог, преводилац и историчар. Најпознатији по свом преводу Библије на латински (*Вулгата*) и *Хроници* која се настављала на истоимено дело ранијег историчара Јевсевија из Цезареје.

27 Проспер Аквитански (или: Проспер Тирон, с. 390–460), писац и ученик Светог Августина. Аутор *Историје* (*Epitoma Chronicon*) која обухвата период од стварања света до 455. године.

28 Касиодор (с. 484–580), позноримски државник, књижевник и научник. Аутор је бројних списа, од којих су најпознатији хроника са списком римских конзула и изгубљена *Историја Гота* коју је касније користио историчар Јорданес.

29 Приск Ретор (5. век), источноримски дипломата и историчар, познат као посланик цара Теодосија II на двору хунског вође Атиле. Аутор фрагментарно очуване *Историје*, написане на грчком.

30 Јорданес (? – после 552), позноантички римски историчар готског порекла. Написао је дело *О пореклу и делима Гота* (*De origine actibusque Getarum*) у 12 књига, у ком је сачувао у међувремену изгубљену *Историју Гота* римског сенатора Касиодора. Друго његово значајно дело носи наслов *О наслеђивању држава и времена* (*De regnorum et temporum successione*).

3) Да ли се Контра-Маргум (насеље које се често помиње у вези са Маргумом) налазио у Угарској, на Дунаву, у Римској Дакији, или у Србији, на Морави, у римској Мезији?

На самом почетку другог поглавља (под крајње експлицитним насловом: *Маргум се није налазио на територији наше земље*) Ортваи покушава да идентификује узроке нетачне тврдње у релевантној литератури да се Маргум налазио на територији Угарске. Инсистира на томе да је погрешно протумачено Еутропијево казивање, из ког уопште не произилази да се Маргум налазио на територији Дакије. Насупрот томе, темељно истраживање историјских извора доследно доказује супротно и не постоји класични извор из ког би се могло закључити да римска насеобина под називом Маргум налазила у некадашњој Дакији на левој обали Дунава: *без обзира да ли га тражимо међу историјским или географским изворима*, тврди Ортваи, *увек долазимо до (истог) негативног резултата*. Он одбацује наводе аутора попут Страбона[31] и Плинија Старијег[32], који су живели пре формирања римске провинције Дакије; такође, примећује да потоњи аутори – Плиније Млађи[33], Дион Касије[34], Ксифилин[35], Херодијан[36], Секст Аурелије Виктор, Светоније, Флавије Вописк, Требелије Полион, Елије Лампридије, Јулије Капитолин, Елије Спартијан и Вулкације Галикан[37], као и већ поменути Приск, Прокопије из Цезареје и Јорданес – не знају ништа и упадљиво ћуте о Маргуму на левој обали Дунава. Локацију Маргума на подручју Дакије нису забележили ни други значајни извори, попут итинерара, војних карата, географија и космогонија. Ортваи посебно истиче како је чувени географ и астроном из 2. века Птоломеј Клаудије набројао 43 дачка града и насеља, али да се Маргум није нашао међу њима; није га било ни у тзв. Веронском кодексу Гајевих *Институција*, а ни Антонинов и Јерусалимски итинерар, Хијероклов *Синегдем*, као ни Појтингерова табла[38] нису ништа информативнији у погледу смештања Маргума на територију Дакије.

У наставку Ортваи оспорава теорију да је топоним Марга – румунско село у жупанији Караш-Северин (где су пронађене римске старине) могућа локација Маргума, позивајући се на римске миљоказе, тј. раздаљину између римских насеља означену у историјским изворима и закључује да се на том месту некада налазио римски каструм Понс Августи. Једнако одлучно Ортваи одбацује и тврдњу да се Маргум налазио на подручју Торонталске жупаније, где су, недалеко од Великог Бечкерека (данашњег Зрењанина), на пустари Бантелек, откривени римски бакарни новчићи, цигле са ознакама римских легија, земљане посуде и гробне урне и остаци грађевина. Међутим, ништа од свега тога не упућује на Маргум, већ само и искључиво на неидентификовано римско насеље; све остало су, према Ортваијевом суду, *пусте жеље и празна машта којима нема места у озбиљној историографији*[39].

31 Грк Страбон са Понта (око 65. г. пре н. е. – око 25. г. н. е), написао *Географију* у 17 књига, у којој је, поред географских, дао и много историјских података, тако да се с пуним правом може назвати оцем историјске географије (Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2002, 14).

32 Плиније Старији (с. 24–79 г. н. е), писац, војник, научник и природњак, први римски енциклопедиста; најпознатији по свом делу *Историја природе* (Naturalis historia).

33 Плиније Млађи (с. 63–113. г. н. е), истакнути сенатор близак Трајановом двору и неко време управник римске провинције Британије (Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2002, 19).

34 Дион Касије Кокцејан (155– с. 235. н. е), родом из Никеје, добио реторско образовање, у два наврата био конзул и управљао разним провинцијама. Написао је дело *Римска историја* у 80 књига, која почиње од Енеје и хронолошки иде до 229. године. Дело је настајало преко две деценије, а рад на њему Касије је завршио мало пред своју смрт. У целини су сачуване књиге 36–60 (крај римске републике и прве деценије Царства), од првих књига су остали фрагменти, а од књига 61–80 сажети прикази византијског монаха Ксифилина (11. век) и изводи код Јована Зонаре (12. век) (Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2002, 21).

35 Јован Ксифилин, византијски монах из 11. века, сестрић истоименог цариградског патријарха и аутор сажете историје Диона Касија (N. Maškin, *нав. дело*, 25).

36 Херодијан (с. 170–240), римски историчар. Написао *Историју Римског царства* у 8 књига, у оквиру које је обрадио период од смрти цара Марка Аурелија (180. г. н. е) до 238. године.

37 Флавије Вописк, Елије Спартијан, Вулкације Галикан, Елије Лампридије, Јулије Капитолин и Требелије Полион су римски историчари о којима се, сем имена, не зна ништа више. Они су аутори неколико биографија царева Диоклецијана и Константина који су сабрани у зборник под називом *Писци августинске историје* (лат. *Scriptores historiae Augustae*) (Nikolaj A. Maškin, *Istorija starog Rima*, Beograd 2002, 22).

38 Појтингерова табла (лат. Tabula Peutingeriana), свеобухватна карта путева Римског царства, на којој је представљен *свет освојен снагом римског оружја*. Открио ју је 1507. године Конрад Целтес, књижар цара Максимилијана. Име је добила по свом потоњем власнику, аугзбуршком антиквару Конраду Појтингеру (1465–1547). Није прецизна географска карта, већ мапа путева која је приказивала систем римским саобраћајница, са одмориштима и значајним центрима, без детаљнијих описа географских одлика.

39 *Ábrándnak és üres képzelgésnek azonban semmi helye a komoly történetirodalomban* (*Margum és Contra-Margum*, 12).

У трећем поглављу (*Маргум се налазио у Мезији, на десној обали Дунава*) Ортваи дедукцијом долази до закључка да се Маргум није налазио на подручју Дакије, већ суседне провинције Мезије. Осим у већ поменутим делима Еутропија (*Бревијар римске историје*), Флавија Вописка (*Царска повест*), Секста Аурелија Виктора (*О царевима*), директне доказе за ову тврдњу проналази у Антониновом и Јерусалимском итинерару[40], затим у *Белешци свих како цивилних, тако и војних звања и служби*[41] те у делима Ретора Приска, Светог Јеронима, Шпанца Идатија, Касиодора и готског историчара Јорданеса.

Ортваи наводи да се у Антониновом итинерару Маргум помиње као место *на десној обали Дунава*[42], у Јерусалимском итинерару као град на реци Маргус, коју недвосмислено поистовећује са Моравом те да *Белешка свих како цивилних, тако и војних звања и служби* (који означава као *један од најбољих извора о државној организацији и географији пре и за време Јустинијана)* више пута помиње Маргум као место у Мезији. У истом својству (*у мезијском Илирику*) Ортваи је нашао Маргум у извештајима Ретора Приска, Светог Јеронима, Шпанца Идатија и Касиодора; они су забележили већ поменути податак да је код Маргума погинуо Диоклецијанов ривал и противник у борби за царску титулу Карин. Касиодоров савременик, готски историчар Јорданес, поменуо је Маргум у два наврата у свом делу *О наслеђивању држава и времена* које је посветио папи Вигилију. Ту га помиње и као место Каринове погибије, али и као поприште битке у којој је Атилин потомак Мунд(о) поразио византијске снаге. Напослетку, као историјске изворе који посредно помињу Маргум као град у Мезији, Ортваи бележи тзв. Веронски кодекс[43] и дело лангобардског историчара Павла Ђакона из 8. века[44].

Ако је у претходним поглављима демонстрирао изузетну ерудицију и познавање античких извора римске и грчке провенијенције, у четвртом сегменту своје студије Ортваи је отишао корак даље и показао ретко виђену посвећеност и темељност консултовањем стотинак релевантних наслова стручне литературе који су му стајали на располагању. У трагању за Маргумом увео је читаоца у богати и разноврсни свет атласа, енциклопедија, лексикона, путописа, картографске грађе, критички приређених издања античких извора, чак и школских уџбеника, којима су постављени темељи европске историје, географије, картографије, класичних и др. сродних наука. Реч је о насловима који су настали у широком временском распону од високе ренесансе до Ортваијевог доба, чијим је упорним и пажљивим испитивањем аутор закључио да је, за разлику од мађарских, већина страних истраживача исправно лоцирала Маргум у Мезији, на територији Србије, а не Угарске.

На овом подужем списку литературе нашли су се, између осталих, следећи наслови: *Стара и скраћена географија* француског картографа Жан Батиста Бургињон Д'Анвила[45]; *Упоредни речник античке, средњовековне и*

40 Итинерар (од лат. itinerarium) је назив за путну карту са описима саобраћајница и убележним насељима (станицама) и њиховом међусобном удаљеношћу. Коришћени су у разне сврхе, пре свега у војне, затим трговачке, путничке и поштанске (Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима. Градови и насеља*, Београд 2007, 41). Најстарији римски извор ове врсте је тзв. Антонинов итинерар (лат. *Antonini Augusti itineraria provinciarum et maritimum*), за који се сматра да је могао настати још у време Јулија Цезара, а да је прерађен у 3. или 4. веку, када га је непознати аутор сачинио у данашњој форми. Подељен је на два дела: први се односи Јерусалимски итинерар (лат. Itinerarium Hierosolomytanum), познат још и као *Бордошки итинерар* (лат. *Itinerarium Burdigalense*), према пореклу свог аутора (Бордо у данашњој Француској), анонимног ходочасника у Свету земљу. Описује пут од Бордоа до Јерусалима, предузет 333. године (најстарији хришћански итинерар), преко Медиоланума (Милана), Сирмијума (Сремске Митровице), Константинопоља (Цариграда), а затим преко Азије у Палестину и сам Јерусалим. Писан је латинским језиком, у сажетој и једноставној форми, а садржи списак станица са међусобним удаљеностима. Станице су подељене у неколико категорија: градови, коначишта и места за промену коња. У овим местима је путник могао да проведе извесно време, да се одмори, нахрани или само замени коње и продужи даље (Владимир П. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима. Градови и насеља*, Београд 2007, 41, 44–45).

41 *Белешка свих како цивилних, тако и војних звања и служби* (лат. *Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civiliam quam militarium*) је државни спис настао у првој половини 5. века који садржи преглед административне поделе позног Римског царства, његове војне и цивилне службе, као и устројство и поделу римске војске у обе половине Царства. Ортваи је користио критички приређено издање овог извора из 1853. године (*Notitiam dignitatum et administrationum tam civilium quam militarium in partibus Orientis et Occidentis*. Ex editione Edvardi Böcking, Bonnae 1853).

42 Ортваи је користио амстердамско издање Антонинског итинерара Петра Веселинга *Antonini Augusti Itinerarium*. Curante Petro Wesselingo, Amstelaedami, 1735.

43 Настао у касном 5. веку, Веронски кодекс је спис у ком су сачуване *Институције* – најстарији уџбеник римског права који је у 2. веку нове ере (око 161) саставио римски правник Гај. Кодекс је 1816. године открио немачки државник и историчар Бертолд Георг Нибур.

44 Павле Ђакон (с. 720–800), бенедиктински свештеник и лангобардски историчар, један од најученијих људи свог доба. Осим *Историје Лангобарда* (*Historia Langobardorum*) у 6 књига која је његово најпознатије дело, написао је и *Римску историју* (*Historia Romana*), такође у 6 књига.

45 *Geographie Ancienne et Abregee*. Par M. D'Anville, Paris 1768. Од истог

нове географије у издању Ф. Х. Т. Бишофа и Ј. Х. Милера[46]; *Нови лексикон за реалне школе* у издању Карла Филипа Функеа[47]; *Приручник античке географије* Јаноша Мајорског (1803–1856)[48]; Брокхаусова општа енциклопедија[49]; *Историјско-генеалошко-географски атлас са прегледом историје Угарске краљевине, њених суседних земаља и граничних држава и покрајина* у издању Јозефа Бедеуса[50]; *Географија Грка и Римљана* Конрада Манерта[51]; *Стари свет* Матије Петра Катанчића[52]; *Историјско-географски школски атлас целокупне аустријске државе од најстаријих до најновијих времена* Карла фон Шпрунера[53]; *Опис античког света* Хајнриха Теодора Менкеа[54]; *Атлас античког света* Кристијана Готлиба Рајхарда[55]; *Историјско-географски приручни атлас у 36 карата са објашњењима* Рудолфа фон Ведела[56]; *Историјски школски атлас за античку, средњовековну и новију историју, 89 карата на 30 листова са објашњењима* Кристофа Едуарда Родеа[57]; *Историјско-географски школски атлас за гимназије, реалне школе и сродне учитељске заводе* Георга Јауса[58]; *Општа мађарска енциклопедија*[59]; *Речник знања других класика, грчких и латинских, како духовних, тако и световних, који садржи географију, историју, бајку и старине* М. Сабатјеа [60]; *Сећања народа који су некада насељавали Подунавље, Црно море, Азовско море, Кавказ, Касшијско језеро и одашле даље на север*, Јохана Готхилфа Штритера[61];

аутора, Ортваи је користио и немачко издање Арнолда Хермана Лудвига Херена: *Приручник старог земљописа од Ж. Б. Д'Анвила, некадашњег првог географа у Француској*, у ком је пронашао следећи исказ: *Маргум, где је Карин претрпео велики пораз од цара Диоклецијана. Отуда се верује да се његов положај поклапа са оним од Пожаревца* (*Margum, wo Carinus vom K. Diocletian eine grosse Niederlage am Flusse Margus (Maroava) erlitten hat. Daher glaubt man dessen Lage komme mit der von Passarovitz überein. Handbuch der alten Erdbeschreibung von J. B. d'Anville, ehemaligen ersten Geographen in Frankreich zum Gebrauch seines Atlas Antiquus*, I. Thom, Nürnberg 1800, 354).

46 Маргум је овде означен као *место у Горњој Мезији, у нашим данима Пожаревац, мали град у Србији, на Морави* (*Margum... Ort in Moesia Superior, in unseren Tagen Pasarofdscha, Passarovitz, kleine Stadt in Servien an der Morava*). *Vergleichendes Wörterbuch der alten, mittleren und neuen Geographie* von Fr. H. Th. Bischoff und J. H. Möller, Gotha 1829, 728.

47 Karl Philipp Funke, *Neues Realschullexikon*, Bd. 3, Wien und Prag 1806, 481. Дефиниција Маргума овде гласи: *Маргум, насеље у Горњој Мезији на реци Маргус (Морави). Сматра се да је место истоветно са Пожаревцем, где је 1718. склопљен чувени мир* (у оригиналу: *Margum, ein Ort in Obermösien, am Flusse Margus (Morava). Man hält den Ort mit Passarovitz, wo 1718 der berühmte Frieden geschlossen wurde, für einerlei*).

48 Majorszky János, *Enchridion antiquae geographiae*, Budae 1831, 89. Ту стоји: *Утврђење Маргум (Пожаревац) на ушћу истоимене реке* (у латинском оригиналу: *Margum oppidum (Passarovitz) ad ostia cognominis fluvii*).

49 *Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie für die gebildeten Stünde, Conversations-Lexicon*, Bd. XI, Leipzig 186711, 436. Маргум је овде представљен на следећи начин: *Пожаревац, који изгледа да стоји на месту старог Маргума у Горњој Мезији, је значајан због тамошњег мира склопљеног 21. јуна 1718* (*Der wahrscheinlich an der Stelle der alten Margum in Obermösien stehende Ort (Possarowitz) ist merkwürdig durch den daselbst 21. Juni 1718 abgeschlossenen Frieden*).

50 *Historisch-Genealogisch-Geographischer Atlas zur Übersicht der Geschichte des ungarischen Reichs, seiner Nebenländer und der angrenzenden Staaten u. Provinzen.* Nach dem besten Quellen bearbeitet von Joseph Bedeus von Scharberg, Hermannstadt 1851.

51 Манерт је забележио: *Маргум, утврђено место, лежао је мало источно од реке, код тржишта Пожаревац* (*Margus, ein befestigter Ort... lag etwas östlich vom Flusse, beym Flecken Posarovitz* (Conrad Mannert, *Geographie der Griechen und Römer: aus ihren Schriften dargestellt.* Siebenter Theil, Landshut 1812, S. 77).

52 *Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii Imp. Et Peutingeri audit ad systema geographiae redactus et commentario illustratus,* Budae 1824, 344. О Маргуму је Катанчић забележио: *Право из Смедерева иде се за Кулич; тврђава која одговара Маргуму налази се са леве стране реке Мораве* (у латинском оригиналу: *Nam recta ab Semendria ad Kulics, castellum laeva Moravae exeuntis situm, cui Margum respondet*).

53 *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europas vom Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit.* Von Dr Karl von Sprunner, Gotta 1854.

54 *Orbis antiqui descriptio.* In usum scholarum edidit Th. Menke, Gotta 1851.

55 *Orbis terrarum antiquus, cum thesauro topographico, continente indices tabularum geographicarum topographicos, eosdemque criticos. Auctore Christiano Theophilo Reichardo*, Norimbergae 1824.

56 *Historisch-Geographischer Hand-Atlas in sechs und dreissig Karten nebst erläuterndem Text*, bearbeitet und heruasgegeben von Rudolf v. Weddel. Mit einem Vorwort von Dr. J. A. Pischon, zum Gebrauch für höhere Bürger-Schulen, Gymnasien und Militär-Bildungs-Anstalten, sowie als Supplement zu den Geschichtwerken von Becker, Pischon, Rotteck, Schlosser etc. Zweite Auflage. Glogau, Verlag von Carl Flemming 1843.

57 *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neueren Geschichte* von C. E. Rhode. 89 Karten auf 30 Blättern nebst erläuterndem Text. Neunte Auflage, Glogau, Druck u. Verlag von Carl Flemming.

58 *Historisch-Geographischer Schul-Atlas für Gymnasien, Realschulen und verwandte Lehr-Anstalten.* Herausgegeben von Georg Jausz, Wien-Olmutz 18732.

59 *Egyetemes Magyar Encyclopädia*, Pesten 1862. Према овом наслову, Маргум се налазио *на десној обали Дунава, код ушћа Мораве* (*A Duna jobb partján, a Morava folyó beszadásával*).

60 *Маргум између Виминацијума и Златног брда* (*Margum entre Viminacium et e mont d'Or. Dictionnaire pour l'intelligence des auteurs classiques, grecs et latins tant sacrés que profanes, con tenant la géographie, l'histoire, la fable et les antiquités.* Par M. Sabbathier, Tom IX, Paris 1770, 123.

61 *Маргус, мезијски град смештен између Виминацијума и Златног брда* (*Margus, urbs Moesiae inter Viminacium et Aureum montem sita.*

Географски лексикон Филипа Ферарија[62]; *Опис античког света изложен у 44 карте* Јохана Давида Келера[63]; *Реална енциклопедија класичних наука о старини* Августа Полија[64]; *Приручник старе географије*[65]; *Нови географски лексикон* Мишела Антоана Бодрана[66]; *Подунавске области Паноније, Дакије и Мезије са суседном Илиријом* Ференца Карача[67]; *Увод у општу географију* Филипа Кливера[68]; *Античка и нова географија*[69] *и Напомене о античком свету или потпуниja географија од успона Републике до Константиновог времена* Кристофа Келера (или: Целаријуса)[70]; *Школски атлас старе географије и са историјским објашњењима на маргинама*[71] и *Приручник старе географије* Фридриха Карла Лудвига Сиклера[72]; *Школски атлас старе географије, при почетној употреби географских уџбеника* Самуела Кристијана Ширлица и Георга Графа[73]; *Историјски атлас, за употребу у настави историје* Емила Рашеа и Рајнхолда Цимермана[74]; *Историјско-географски приручни атлас античке, средњовековне и нововековне историје* Теофила Кенига[75]; *Општа енциклопедија наука и уметности* Јохана Самуела Ерша и Јохана Готфрида Грубера[76]; *Најновији општи лексикон* Ф. Лудвига[77]; *Преносиви историјски и библиографски речник* Жан-Батист Ладвокаâ[78]; *Венецијански атлас* Винћенца Корелија[79]; *Класична географија* Карингтона Боулса[80]; *Географија старог света* и *Античка Европа са суседним регионима Африке и обе Азије* Николаса Бланкарда[81]; *Црквени лексикон или*

Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidem, Caucasum, Mare Caspium, et inde magis ad septemtriones incolentium, e scriptoribus historiae Byzantinae erutae et digestae a Joanne Gothilf Streittero, Tom IV, Petropoli 1774, 279).

62 *Novum Lexicon geographicum, in quo universi Orbis urbes, regiones provinciae stb. Descripta recensentur. Illud primu in lucem edidit Philippus* Ferrarius Alexandrinus. Nunc vero Michael Antonius Baudrand. Parisinus. Patavii 1697, Tom. I, 412.

63 *Descriptio orbis antiqui in XLIV. tabulis exhibita a* Io. Davido Koelero, Nürnberg 1720.

64 *Real-Enzyklopädie der classischen Altherthumswissenschaft.* Herausgegeben von August Pauly, Stuttgart 1846 (IV Bd.) *Маргум или Маргус, утврђено место у Горњој Мезији, између Златне горе и Виминацијума, на ушћу истоимене реке у Дунав.*

65 *Handbuch der alten Geographie*, Leipzig 1848.

66 *Novum Lexicon Geographicum, in quo universi orbis urbes, regiones, provinciae, regna, maria, flumina novis et antiquis nominibus appellata, suisque distantiis descripta representur* [Нови географски лексикон у ком су описно представљени сви градови, области, покрајине, краљевства, мора, реке са новим и старим називима и раздаљином] pero Michael Antonius Baudrand, Patavii 1697.

67 *Regiones Danubianae Pannoniae Dacia Moesiae cum vicino Illyria. In usus Collegii Ref. Debreceniensis aeri incisae per Franciscum Karacs,* Pestini 1800.

68 Филип Кливер (нем. Philipp Clüver, лат. Philippus Cluverius; Гдањск, 1580 – Лајден, 1622), немачки географ и историчар, сматра се утемељивачем историјске географије; најпознатији је по свом делу *Увод у општу географију* (*Introductio in universam geographiam*) из 1624, које је доживело више издања. У потрази за Маргумом, Ортваи је цитирао два лајденска (1627, 1628), четири амстердамска (1629, 1661, 1670, 1676), два волфенбителска (1694, 1697), и по једно париско (1635), нирнбершко (1687) и утрехтско (1701).

69 *Geographia antiqua. Ad veterum Historiarum, sive a principio rerum ad Constantini Magni tempora deductarum, faciliorem explicationem adparata,* Cizae 1686. Овде је Маргум означен као *тврђава у Горњој Мезији* (*Margum Moesiae superioris oppidum*).

70 *Notitia Orbis antiqui sive geographia plenior ab ortu rerum publicarum ad Constantinorum tempora orbis terrarum faciem declarans.* Christophorus Cellarius ex vetustis probatisque monimentis collegit, et novis tabulis geographicis, singulari cura et studio delineatis, illustravit. Lipsiae 1701.

71 *Schulatlas der alten Geographie mit historisch-erläuternden Rand-Anmerkungen.* Von Dr. Fr. C. L. Sickler, Cassel 1832.

72 *Handbuch der alten Geographie.* Von Dr. F. K. L. Sickler, Cassel 1832.

73 *Schul-Atlas der alten Geographie,* zunächst zum Gebrauche der geographischen Lehrbücher von Dr. S. Chr. Schirlitz, entworfen und gezeichnet von Georg Graff. Halle, 1845 (Карта 4: Мезија, Македонија, Илирија, Тракија и грчка острва).

74 *Historischer Atlas, zum Gebrauch beim Geschichtsunterricht.* Von Emil Rasche und Reinhold Zimmermann, Annaberg, 1874.

75 *Historisch-Geographischer Hand-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte.* Bearbeitet von Theophil König, Wolfenbüttel 1874.

76 *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste.* In alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbeitet und herausgegeben von J. S. Ersch und J. G. Gruber, Leipzig 1834, 280. Маргум се овде бележи као *град у Мезији, недалеко од Дунава* (*Margus, eine in Mösien unfern der Donau gelegene Stadt).*

77 *Neuestes Conversations-Lexicon; oder, Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für gebildete Stände.* Herausgegeben von F. Ludwig, Bd. V, Wien 1827, 214. *Margum in Ober-Mösien* (*Маргум у Горњој Мезији*).

78 *Dictionnaire historique et bibliographique.* Par (Jean-Baptist) Ladvocat, Paris 1752–1760. Ортваи је користио мађарско издање у преводу Самуела Миндсентија (Ladvocat apáturnak historiai dictionariuma. Forditotta és kiadta Mindszenthy Sámuel, Pozsony 1808–1809).

79 Vincenzo Maria Coronelli, *Atlante Veneto, nel quale si contiene la descrittione Geografica, storica, Sacra, Profana e Politica, degl' imperii, regni, provincie, e stati dell' universo, loro divisione, e confini, coll aggiunta di tutti il Paesi nuovamente scoperti, accresciuto di molte tavole geographiche, non piu publicate,* Venezia 1690. У овом атласу Ортваи је пронашао Маргум на мапи под називом: *Географска карта античког света, која представља само оно што је било познато до 1490. године* (лат. *Aevi veteris usque ad annum salutis nonagesimum supra milles quadrigentos cogniti tantum typus geographicus*).

80 Carington Bowles, *Geographia Classica or, The Geography of the Ancients,* London 1784.

81 *Europa Antiqua, cum finitimis Africae et utriusque Asiae regionibus.*

енциклопедија католичке теологије и њених помоћних наука Хајнриха Јозефа Вецера и Бенедикта Велтеа[82]; *Карта четири велике царевине – асирске, персијске, грчке и римске* Пјера Дувала[83]; *Нова карта познатог старог света* Гијома Делила[84]; *Новоумножени историјски и географски општи лексикон* Јакоба Кристофа Бека и Августа Јохана Буксторфа[85]; *Антички атлас: дванаест карата из старије историје* Хајнриха Киперта[86] и др.

Осим у историјским и географским атласима, лексиконима, енциклопедијама, приручницима и картографској грађи, Ортваи је тражио Маргум и у класичним историјским радовима. Од општих историјских прегледа користио је *Општу историју света* Георга Вебера[87], *Преглед опште историје* Жана Леклера[88], *Историју света за немачки народ* Фридриха Кристофа Шлосера[89], *Општу историју света* Вилијема Гатрија и Џона Греја[90], *Историју света* Карла Фридриха Бекера[91]. Од литературе посвећене старом Риму читао је класике попут *Опадања и пропасти Римског царства* Едварда Гибона[92], али је консултовао и *Историју Рима од Валеријана до Диоклецијанове смрти* Теодора Бернхарда[93] и *Августинску историју од Јулија Цезара до Константина Великог* Пјетра Белорија[94]. У списак коришћене литературе о Риму придодао је и студију Јулијуса Брунера *Биографије Флавија Вописка*, објављену у публикацији Макса Бидингера *Огледи из историје Римског царства*[95]. *Испитао је и дела црквених историчара* – Клода Флерија[96], Шарла Веселинга[97], Августина Калмеа[98] и Ђезареа Баронија[99].

Nicolaus Blancardus historicus ad lucem aevi veteris delineabat.

82 *Kirchen Lexicon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften.* Herausgegeben von Heinrich Joseph Wetzer und Benedikt Welte, Bd. III, Freiburg am Breisgau 1849, 154.

83 *Carte des quatre grandes Monarchies des Assiriens, des Perses, des Grecs et des Romains*, par P. Du-Val.

84 *Orbis veteribus noti tabula nova, Auctore Guillelmo Del'Isle.* Parisiis 1714.

85 *Neu-Vermehrtes Historisch u. Geographisches Allgemeines Lexicon.* Von Jacob Christoff Beck und August Johann Buxtorff, Basel 1742.

86 Heinrich Kippert, *Atlas antiquus: zwölf Karten zur alten Geschichte*, Berlin 1854.

87 *Allgemeine Weltgeschichte.* Von Georg Weber (IV Band), Leipzig 1863. *Margus, eine kleine Stadt Mösiens, unweit der Donau* (Маргус, мали град у Мезији, недалеко од Дунава).

88 *Compendium historiae universalis ab initio mundi ad tempora Caroli Magni imp. Conscriptum a Joanne Clerico* (б. м., б. г.). Margum in Moesia (Маргум у Мезији).

89 У овом наслову је Маргум (Маргус) детектован на *граници Паноније и Мезије* (*Margus an der Grenze von Pannonien u. Mösien*). *F. C. Schlossers Weltgeschichte für das deutsche Volk.* Unter Mitwirkung des Verfassers bearbeitet von Dr. G. K. Kriegk, Bd. IV, Frankfurt am Main, 1847, 409).

90 William Guthrie – John Gray, *A General History of the World from the Creation to the Present Time*, London 1764–1767. Ортваи је користио немачки превод, објављен у Брну 1789: *Allgemeine Weltgeschichte* / nach dem Plan Wilh. Guthrie und Joh. Gray und anderer gelehrten Engländer entworfen, ausgearbeitet und aus dem besten Schriftstellern gezogen von Johann Müller, Brünn 1789.

91 Karl Friedrich Beckers *Weltgeschichte*. Achte neu bearbeitete, bis auf die Gegenwart fortgeführte Ausgabe. Herausgegeben von Adolf Schmidt. Dritte vermehrte Auflage, IV, Leipzig 1871, 115. *Маргус (Пожаревац) у Мезији* (*Margus, Passarowitz in Mösien*).

92 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (I–VI), 1776–1789. Ортваи је користио немачко издање, објављено у Лајпцигу 1840 (*Geschichte des römischen des allmälligen Sinkens und endlichen Unterganges des römischen Weltreiches*, Leipzig 1840), у ком се Маргум (Маргус) помиње као *град у Горњој Мезији* (*Stadt Margus in Obermösien*).

93 *Маргус... град у Мезији, који се налазио на ушћу истоимене реке у Дунав између Златне горе на планини истог имена и Виминацијума* (*Margus... eine Stadt in Mösien, welche an der Mündung des gleichnahmigen Flusses in die Donau zwischen Mons Aures an dem Berge desselben namens und Viminacium gelegen war*). *Geschichte Roms von Valerian bis zu Diokletians Tode* [253–313 n. Chr.]. Von Theodor Bernhardt, I, Berlin 1867, 259–261.

94 *E più fiate con esso combattuto, in fine vicino ad on Castello detto Margum tra Viminacio, é Monte Aureo, resto vinto, ed oppresso. Historia Augusta da Giulio Cesare a Constantino il Magno.* Descritta da Giovanni Pietro Bellori, Roma 1695, 286.

95 „Vopiscus Lebensbeschreibungen". Kritisch geprüft von Julius Bruner, in: Max Büdinger, *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*, Leipzig 1868.

96 *Марго, смештен на обали Дунава, у Горњој Мезији* (*Margo, in Danubii ripa sita, in Moesia superiore.* Claudii Fleurii Abbatis *Historia Ecclesiastica* [*Црквена историја*] latine reddita et notis illustrata, Bd. II, Oeniponte 1785, 587).

97 Carolus a S. Paulo, *Geographia sacra, sive notitia antiqua dioecesium omnium patriarchalium, metropoliticarum et episcopalium veteris ecclesiae* [*Света географија или старо знање свих патријаршијских, митрополитских и епископских дијецеза старе цркве*]. *Ex SS. Concilis & Patribus, Historia Ecclesiastica & Geographis Antiquuis collecta*, (1641). Ортваи је користио амстердамско издање *Свете географије* из 1704. године, које је приредио Лукас Холстенијус.

98 Пишући о Маргуму, Калме је забележио да је претендент на царску титулу Карин поражен од Диоклецијана *код Маргума у Горњој Мезији, на Дунаву, између Виминацијума и Златне Горе* (*dans la haute Mesie sur le Danube á Margue, entre Viminiac et le Mont D'or*). *Histoire universelle sacrée et profane depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours* [*Општа духовна и световна историја, од почетка света до наших дана*]. Par le R. P. dom Augustin Calmet, Strasbourg 1735.

99 *Маргум између Виминацијума и Златног брда* (Margum inter Viminatium, atque Aurem montem. *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198* [*Црквени анали* од рођења Христа до 1198. го-

Библиографија наслова о историји Мађара, Угарске и суседних земаља обухватила је радове Тијерија Амадеа[100], Инцеа Десерицког[101], Шамуела Тимона[102], Лудвига Албрехта Герхарда[103] и Пала Јасаија[104], али и чувеног Шарла Диканжа[105], Балтазара Адама Крчелића[106] и Матијаса Фурмана[107]. У истраживачком „заносу" Ортваи је уложио додатан напор и проучио и старије наслове из области нумизматике: *Науку о старом новцу* и *Сажете почетне основе за стару нумизматику* Јозефа Хиларијуса Екхела[108]; *Опште класе нумизматичке географије или новац градова, народа и краљева* Доменика Сестинија[109]; *Лексикон општих питања старе нумизматике, нарочито грчке и римске* Јохана Кристофа Рашеа[110]; те *Новац римских царева од Трајана до Палеолога* дубровачког бенедиктинца Анселма Бандурија[111]. Напослетку, незаобилазна дела у истраживачком раду су били још и *Панонско-мезијски Дунав* Луиђија Фердинанда Марсиљија[112], *Етнографија Аустријске царевине* Карла фон Чернига[113], *Србија. Историјско-етнографске путописне студије 1859–1860. године* Феликса Каница[114], а користио

дине]. Auctore Caesare Baronio Sorano. Editio novissima. Tom. II, Antverpiae 1597, 668).

100 Thierry Amadé, *Histoire d'Attila, de ses fils et successeurs jusqu'á l'etablissement des Hongrois en Europe* [*Историја Атиле, његових синова и наследника до успостављања Угарске у Европи*], Paris 1856. Ортваи је користио мађарско издање овог дела, објављено у Пешти 1865. године: *Attila fiai és utódai történelme*. Irta Thierry Amadé, Pest 1865).

101 Десерицки је о Маргуму записао следеће: *Маргус, град на обали Дунава у Горњој Мезији близу данашњег Видина* (*Margus, civitas ad littus Istri in superiore Misia circa Vidinum hodiernam*). Deseritzky Incze, *De initiis et majoribus Hungarorum commentaria* [*Коментари о почецима и величини Мађара*], III, Budae 1748, 170.

102 *Imago Antiquae Hungariae. Repraesentas terras, adventus et res gestas gestis hunnicae* [*Слика старе Угарске, која представља земље, досељавање и дела мађарског народа*] a Samuele Timon. Liber I, Cassoviae 1733, 93. Слично као и Августин Калме, Тимон је локацију Маргума објаснио користећи се суседним, од раније већ познатим географским одредницама – Вимунацијумом (Костолцем) и Златним брдом (лат. Mons Aureus, код данашњег села Сеоне): *Од Еутропија сазнајемо да се ова војничка постаја налазила недалеко од реке Мораве; он је у својим писмима забележио победу Диоклецијана, како је у великој бици на Маргусу поразио Карина између Виминацијума и Златног брда* (*Hanc porro militum stationem haud procul fuisse a fluvio Morava, discimus ex Eutropio; que de victoria Diocletiani, haec literis consignavit, Carinum apud Margum ingenti praelio vicit inter Viminacium et Aureum Montem*).

103 Ludewig Albrecht Gebhardi, *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* [*Историја угарског краљевства и са њим повезаних држава*], Leipzig 1778.

104 Јасаи пише: *Маргум, смештен на десној обали Дунава* (*A Duna jobbpartján fekvő Margus*). Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a legrégibb időktől az Arany Bulláig* [*Анали мађарске нације од најстаријих времена до Златне буле*], II, Pest 1855, 74.

105 Caroli Du Fresne Domini Du Cange, *Illyricum Vetus et novus, sive Historia Regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae* [*Стари и Нови Илирик или историја краљевина Далмације, Хрватске, Славоније, Босне, Србије и Бугарске*], Posonii 1746. Диканж је Маргум поменуо набрајајући познатије тврђаве Горње Мезије које су се налазиле на обали Дунава: *Синдидунум* (*Београд*), *Трикорнијум* (Ритопек), *Златно брдо* (Сеоне), Маргум итд. (*Oppida (Moesiae superioris) regionis clariora, et quidem in ripa Danubii: Singidunum, Tricornium, Mons Aureus, Margum, etc.*)

106 *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares* [*Претходне напомене о краљевствима Далмације, Хрватске и Славоније*]. Studio Balth. Adam Kercselich, Zagrabiae 1770, 19.

107 *Allgemeine Kirchen- und Weltgeschichte von Oesterreich* [*Општа црквена и световна историја Аустрије*] ... Abgefasset von Matthias Fuhrmann, Wien 1769.

108 *Doctrina numorum veterum, Kurzgefasste Anfangsgründe zur alten Numismatik*, Wien 1788.

109 Domenico Sestini. *Classes Generales Geographiae numismaticae seu monetae Urbium, Populorum et Regum*. Ordine geographico et chronologico, Florentiae 1821.

110 *Маргум, за друге Мурсија у Мезији* (*Margum, aliis Mursia in Moesia*). *Lexicon universae rei numariae Vererum et praecipue Graecorum ac Romanorum*. Edidit Christophorus Rasche, Bd. II, Lipsiae 1785, 387).

111 *Numismata Imperatorum Romanorum a Trajano Decio ad Palaeologos Augustos. Opera et studio D. Anselmi Banduri*, Lutetiae Parisiorum 1718. Бандури на два места помиње Маргум: у првом тому (стр. 525), бележи: *Маргум, тврђава у Горњој Мезији* (*Margum, Mysiae Superioris oppidum*); у другом тому (стр. 2), пише: *Маргум у Мезији* (*Margum in Moesia*).

112 Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus: observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratus et in sex tomos digestus*, Hagae – Amstelodami 1726. Осим тога, Ортваи је консултовао и Марсиљијеву мапу под називом *Позорница римских старина* (лат. *Theatrum antiquitatum Romanorum*).

113 Carl von Czoernig, *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, II, Wien 1857.

114 Овде је Ортваи цитирао следећи Каницов извештај: *Рушевина куле тврђаве Кулич, која је некада надзирала значајну, а данас сасвим ишчезлу пловидбу Моравом на њеном ушћу у Дунав, изгледа потпуно одвојено од копна и уздизала се свега неколико стопа изнад скроз поплављеног подручја. На овом месту је некада стајао, на римском Маргусу (Морави) истоимено римско утврђена насеобина. Верујем да је Кулич несумњиво иста та тврђава (Die Thurmruine des Schlosses Kulič, welches die einst betrćhtliche, heute ganz verschwundene Schiffahrt auf der Morawa an ihrem Einflusse in die Donau überwachte, erschien vom festen Lande vollkommen abgetrennt, und ragte nur wenige Fuss hoch aus der allgemeinen Ueberfluthung hervor. An dieser Stelle stand einst am römischen Margus (Morava) die gleichnahmige römische befestigte Niederlassung... Ich glaube... Kulič ist unzweifelhaft dasselbe*). Felix Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig 1868, XIV. Kapitel, 12–13, II.

је и *Корпус латинских натписа* Теодора Момзена[115], ког је иначе и лично познавао[116].

И док је већина наведених наслова углавном исправно смештала Маргум на подручје некадашње римске провинције Мезије (данашње Србије), Ортваи је на самом крају четврте главе своје студије издвојио оне ауторе који су у својим делима заступали другачије ставове. Тако је нпр. Јозеф Франц Зулцер тврдио да се Маргум налазио у Римској Дакији[117], док га је Адолф Окцо пронашао на подручју Далмације[118]. У *Свеобухватном лексикону садашњих и древних народа, земаља, покрајина, градова, знаменитих места, локалитета, река, језера, мора, залива, ртова, острва, планина, шума, пећина, новца, мера итд.* Маргум је наведен као насеље у Медији[119], док га је *Историјски и песнички речник* Шарла Естјена лоцирао у – Фригији[120], а *Велики потпуни универзални лексикон свих наука и уметности* Јохана Хајнриха Цедлера у – Анадолији, односно Малој Азији[121]. У свом делу *О животима римских императора и цезара, како западних, тако и источних*, Октавијус де Страда а Розберг навео је да се Маргум налазио у Галији[122].

Након свеобухватне анализе релевантне стручне литературе, врхунац Ортваијевог излагања наступа у петом поглављу које носи наслов *Утврђивање положаја града и тврђаве Маргум на основу непосредног истраживања локалитета*. Након почетних напомена о противречностима у литератури и недоречености и неслагањима у историјским изворима, аутор овде долази до закључка да је једини начин да се утврди прецизна локација Маргума – аутопсија, односно одлазак на терен и истраживање на лицу места. Отуда је и највећи део поглавља посвећен његовим утисцима са пропутовањем моравским приобаљем и закључцима које је извукао разгледањем тамошњег терена. Описујући своје мотиве који су га определили на овај истраживачки излет, Ортваи је забележио:

Веровао сам да је једини начин да се постигне успех у овом погледу [утврђивању тачне локације Маргума – прим. Ф. К.], *као што је то често случај када је римска географија у питању – аутопсија. Из тог разлога сам се, у мају ове године*[123]*, уз финансијску подршку Земаљске комисије за споменике и моралну подршку заједничког царског и краљевског Министарства иностраних дела, кренуо за Србију, римску Мезију, како бих, истражујући на лицу места, пронашао локацију Маргума, о ком ни савремени ни новији извори, нити вишевековна историографија нису били у стању да пруже било какве* [поуздане] *потказе...* [124]

Очигледно понет истраживачким жаром, Ортваи није могао да сакрије своје усхићење када је ступио на обалу Мораве. О томе је записао:

Мој први подухват био је да стигнем до ушћа Мораве, и свакако није сентиментално са моје стране рећи да ми је срце убрзано куцало када сам, изашавши из чамца, стао на обалу Мораве. Терен на који сам ступио био је предео из класичне старине! Преда мном се простирао оброман отворени простор, пресечен по средини хучећом Моравом; хоризонт је био оивичен благо уздижућим планинским таласима, на којима су се Дубравица на истоку и Смедерево на западу, са необично лепом силуетом свог трошног троугластог замка са много кула, појавили у несигурном, театралном расположењу. Виминацијум, римска престоница Мезије, лежао је иза хоризонта, али његов положај је јасно био назначен најудаљенијим врховима планинског венца који се протеже од југа ка северу на хоризонту, штрчећи у Дунав. Брдовите падине на западу,

115 Theodor Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinorum* (б. м., б. г.).

116 A. Krischan, *нав. дело*, 42.

117 Joseph Franz Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens* [Историја трансалпинске Дакије], Wien 1781.

118 *Маркијум или Маргум у Далмацији* (*Marcium seu Margum in Dalmatia.Imperatorum Romanorum Numismata a Pompeio Magno ad Heracliam* [*Новац римских царева од Помпеја Великог до Ираклија*]. Ab Adolfo Occone, Antverpiae 1579.

119 Hübner János, Sperl Ferencz Xaver, Féjer György, *Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezőket, városokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdoket, barlangokat, pénzeket, mértékeket 's t. e. f. esmértetö Lexikon* (5. kötet), Pest 1816–1817.

120 *Маргум, град у Фригији, касније назван Аполонија* (*Margium, civitas Phrygiae, postea Apollonia dicta*). *Dictionarium Historicum ac poeticam: omnia gentium, hominum, locorum, fluminum ac montium antiqua recentioraque... bono ordiene compectens*. A Carolo Stephano 1567.

121 *Маргус или Маргум, раније славни град у Горњој Мезији или данашњој Анадолији у Малој Азији* (*Margus oder Margum, eine vormals berühmte Stadt in Ober-Mösien oder dem heutigen Natolia in Klein-Asien. Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*. Herausgegeben von Johann Heinrich Zedler, Bd. 19, Halle u. Leipzig 1739, S. 1392.

122 *De Vitis Imperatorum et Caesarum Romanorum tam occidentalium, quam orientalium*. Cura et impensis Octavii de Strada a Rosberg. Francofurti ad Moenum 1615.

123 Ортваи мисли на 1875. годину (прим. Ф. К.).

124 *Margum és Contra-Margum*, 46.

где је цар Проб први пут засадио своје винограде, пружале су пријатељски контраст унутрашњости огромне панораме, која је изгледала изузетно запуштено са пољопривредног становишта.

Несумњиво очаран долином Мораве, Ортваи је посебно истакао њен геополитички значај, па чак и изнео своју личну визију њене будућности:

Стојећи на овом месту, могао сам у потпуности да сагледам значај овог региона, јер је чак и летимичан поглед овде довољан да се стекне уверење како је ова необична географска формација могла постати окосница и одскочна даска војног и саобраћајног живота. Са војне тачке гледишта, значај Моравске долине је очигледан. То је кључ у рукама стратега којим се може осигурати потпуна доминација над целом облашћу за своје циљеве, као што је досадашња историја то обилато и посведочила. Са саобраћајног становишта, долина Мораве је природни и једини пут за Кнежевину Србију између севера и југа, дуг 17 географских миља од ушћа до Сталаћа, где се спајају Западна и Јужна Морава и где се у овом тренутку међусобно додирују четири управна округа.

Али мимо тога, у правцу запад – север с једне, и у правцу југоистока с друге стране, долина Мораве је место где је културна мисија ове, најзначајније реке Србије, несумњива. Као што је мисија Дунава на правцу запад-исток, тако је и мисија Мораве на правцу север-југ да служи као спона са западном цивилизацијом и да повеже производно и индустријско тржиште европског цивилизованог света са углавном још увек оријенталном физиономијом Предњег Балкана. Нема сумње да ће динамичан, узаврео и свеж живот, који је, према историјским сведочанствима античког доба, почев од Грка, првих култиватора овог краја, па све до дубоко у 16. век, овде бујао и хучао, поново почети да замењује данашњу учмалост, у којој се на Морави једва види чамац, а дуж њених обала се виде само рушевине утврђења. Само је питање времена када ће се реализовати планирана железничка пруга дуж Мораве, а захваљујући Дунавском привилегованом паробродарском друштву бити обновљен путнички и теретни саобраћај. Само је питање времена када ће се на замуљеним и развађеним обалама пробудити нов народни економски живот и када ће дивљи таласи реке, који тренутно преливају своје незаштићене обале током пролећних и других сезонских поплава и свуда изазивају пустош и разарање, бити скренути у регулисано корито пожртвованьем редне српске владе и тако, кроз боље уређење оближних шумских површина, постати непроцењив пловни пут и жула куцавица целе области.

Само је питање времена када ће овај регион, чија је будућност утемељена у величини и географском карактеру његове прошлости, повратити своју стару славу; славу, која је била на врхунцу када је, освојен римским оружјем, [овај регион] *постао плодна плантажна колонија за римску индустрију, саобраћај, трговину и одрамбени систем, укратко, расадник цивилизације светског царства...*[125]

На Ортваијеву фасцинацију долином Мораве и светле прогнозе за њену будућност надовезале су се рефлексије о остацима утврђења Кулич на левој обали Мораве, које је он одлучно поистоветио са римским каструмом Маргум. Поред стратешког положаја ове тврђаве[126], на такав закључак су га навели још и делови римског мозаика које је пронашао на обали[127] те ранији документовани налаз са истог места који је век и по пре тога у свом делу *Панонско-мезијски Дунав* публиковао гроф Луиђи Фердинандо Марсиљи. Реч је о кенотафу са натписом који је упућивао да се на том месту некада налазило царинско звање. Ортваи се на том месту упустио у полемику са тумачењем натписа на овом споменику које је претходно понудио чувени класичар Теодор Момзен, а који је, услед непознавања овдашње географије, сместио Маргум на леву обалу Дунава. На крају Ортваи долази до закључка да се тврђава (oppidum) Маргум морала налазити баш ту, али да је градско насеље

125 *Margum és Contra-Margum*, 48–49.

126 *Стојећи испред рушевина замка Кулич*, пише Ортваи, *човек се нехотице пита: чему је служила тврђава овде на обалама две моћне реке, на улазу у отворени клисуру? Одговор пада на памет чак и онима који немају познавање историјских извора. Стратешки задатак овог замка био је да контролише саобраћај на две реке и стратешка кретања на две реке, и да чува ушће и регион који је чинио кључ целе провинције, и када се у овом одговору историчар сети да византијски извор садржи аутентичне, несумњиве податке о Дунавској флотили у Маргусу: онда он не може ни тренутка да оклева да ову тачку означи као место где је била стационирана Дунавско-моравска ескадрила и да са потпуним уверењем изјави: римски каструм у Маргусу није могао стајати нигде другде осим баш на овом месту* (*Margum és Contra-Margum*, 49–50).

127 Ортваи је ове налазе понео са собом у Будимпешту и депоновао у Мађарски земаљски музеј, где је радио као кустос Археолошког одељења (прим. Ф. К.).

(civitas) које му је је припадало лежало на другом месту[128]. У настојању да га лоцира, кренуо је ка оближњој Дубравици, да би на пола пута донде наишао на суво корито реке које се протезало од југа ка североистоку, *оивичено са обе стране старим храстовима.* Следећи више свој инстинкт него почетну замисао да иде у Дубравицу, скренуо је са зацртане руте и запутио се на југ дуж исушеног корита, што му се на крају и исплатило:

Осетио сам снажан порив да не идем на исток према Дубравици како сам [првобитно] *планирао, већ да идем на југ дуж ове суве корита. И нисам имао разлога да жалим због тога, јер је срећа пратила моје путовање. После отприлике три четвртине сата путовања, пратећи правац овог корита, стигао сам до пространог ораховог гаја, који прост народ зове Орашје. Тек што сам стигао на ово, а већ сам наишао на неке трагове сталног римског насеља. У следећем тренутку већ сам био окружен Србима опаког изгледа, наоружаним од главе до пете, који су напасали стоку у бујној трави. Радознало су ме питали шта ту тражим, а када су сазнали шта радим, обавестили су ме да се већ неколико дана дубље у шуми врше велика ископавања, јер су наишли на темеље старих зграда*[129].

У наставку Ортваи описује римске налазе које је затекао на Орашју:

Земља је била отворена неколико стопа на око осам места и свуда су откривени римски остаци. На једном месту је из земље ископана цела римска просторија са најлепшим мозаичним подом. Никада нисам видео тако лепо очуван римски камени малтер као на овом месту. Предивно резбарено грађевинско камење, оквири врата и прозора, довратници, кључни камени, венци и фрагменти стубова лежали су у гомилама разбацаним по зеленој трави. У новоископаној јами дубокој око 30 центиметара лежао је велелепни олтар, чија је тежина посрамила снагу радника који су покушали да га подигну. Његова висина није била мања од 1 метра и 55 центиметара...[130]

Ортваи је забележио и натпис који је успео да разазна на површини олтара:

IOM
MANTON
US • NARCIUS
SUS DE SUO
POSUIT ET
PORTIVUS
FECIT

али је изразио жаљење што не зна шта се са њим касније десило, јер је имао прилике да се увери да су, како тамошња, тако и ископавања у оближњем Виминацијуму мотивисана *не вишим научним циљевима и истраживачким ентузијазмом, већ себичношћу и жељом за стицањем материјалне добити или, у најгорем случају, грађевинског материјала.* Наиван у својој истраживачкој страсти, Ортваи је приметио како су га тамошњи копачи окружили и љубоморно контролисали сваки његов покрет и посматрали сваки камен који би узео у руке, верујући да је и он сам у потрази за благом, *ни не слутећи да сам овде, испод стогодишњих стабала (...) пронашао благо које је непроцењиво, јер ставља тачку на вековне историјске спекулације, развејава старе недоумице и решава историјско питање о које се озбиљна критика тако често спотицала...*[131]

Ортваи тријумфално закључује да више не може бити сумње о тачној локацији Маргума, а уз то још и разрешава неслагање између Антониновог и Јерусалимског итинерара. закључујући да је у првом забележена тврђава (Кулич), док је у другом означен град (civitas).

Коначно, у шестом и завршном поглављу своје студије, Ортваи пружа одговор на питање где се налазио Контра-Маргум – насеље које се спомиње само у два историјска извора и то под различитим именима: као Кастра Августо

128 С тим у вези је Ортваи забележио: *Иако је неспорно да се римска тврђава Маргум налазила овде, овдашњи терен такође развејава све сумње да је Маргум, чувени град, морао лежати негде другде! Узалуд сам тражио трагове града на левој обали Мораве – овде нигде није било његових препознатљивих остатака, и стога сам одлучио да пређем Мораву, наслућујући да би њено нешто узвишење тло могло послужити као повољнији терен за град. Али сам се у томе разочарао, јер сам убрзо морао да се уверим да је земљиште обрасло густим растињем, потпуно натопљеним плавним водама Мораве, а још више устаљеним сталним поплавама, било земљиште на бази воде, попут земљишта долине Мораве уопште и безбројних купластих брежуљака који чине специфичан територијални карактер углавном северозападне Србије. Град није могао да стоји овде – civitas је морала да лежи негде другде* (*Margum és Contra-Margum*, 53).

129 *Margum és Contra-Margum*, 54.

130 *Margum és Contra-Margum*, 55.

131 Исто, 56.

Флавијаненсија (лат. Castra Augusto Flavianensia) у *Белешци свих како цивилних, тако и војних звања и служби*, односно као Константција (*Constantia*) код Ретора Приска. Док је први извор забележио тек толико да се насеље налази наспрам Маргума, дотле га је потоњи навео као место чији се војни гарнизон налазио под командом заповедника Мезије.

Ортваи даље пише како је Контра-Маргум, као утврђење од секундарног значаја, успешно измакао пажњи истраживача – за разлику од Маргума чију су локацију многи настојали да утврде. А уз то су и они малобројни аутори који су покушали да га лоцирају изнели међусобно противречне тврдње и мишљења. Тако је нпр. пруски историчар и географ **Конрад Манерт** (нем. Konrad Mannert; 1756–1834), ослањајући се на *Белешку* и Присков извештај, сматрао да су у птиању две потпуно различите тврђаве, од којих се Августо Флавијана налазила на Острову, а друго, Константција, на супротној обали реке; француски географ и картограф **Жан-Батист Бургињон Д'Анвил** (фр. Jean-Baptiste Bourgignon d'Anville; 1697–1782) је тражио Контра-Маргум на сасвим другом месту, погрешно га сместивши на обалу Млаве. За разлику од Манерта и Д'Анвила, **Феликс Каниц** (нем. Felix Philipp Kanitz; 1829–1904) је сматрао да се Контра-Маргум налазио на десној обали Мораве, наспрам Маргума на левој. **Карл фон Ротек** (нем. Karl von Rotteck; 1775–1840) је делио Каницово мишљење када је писао о Константцији, илирском граду који је Атила сравнио са земљом заједно са Марг(ум)ом. У ретке истраживаче који су (како ће се касније испоставити, исправно) смештали Контра-Маргум на леву обалу Дунава спадали су официр, картограф и географ **Карл фон Шпрунер** (нем. Karl von Sprunner; 1803–1892); картограф **Кристијан Готлиб Рајхард** (нем. Christian Gottlieb Reichard; 1758–1837), библиотекар, историчар и архивар **Лудвиг Албрехт Гебхарди** (нем. Ludwig Albrecht Gebhardi; 1735–1802), правник **Едуард Бекинг** (нем. Eduard Böcking; 1802–1870) и пастор, историчар и географ **Јанош Томка Саски** (мађ. Tomka Szaszky János; 1692–1762). На основу њихових међусобно супротстављених тврдњи, Ортваи је извео четири различите теорије о локацији Контра-Маргума: према првој, налазио се на десној обали Мораве; према другој – на обали Млаве код Виминацијума, данашњег Костолца; трећа га је лоцирала на Острову, а четврта на левој обали Дунава, насупрот ушћа Мораве. С тим у вези, Ортваи је приметио да су наведене теорије смештале Контра-Маргум у различите, иако суседне провинције некадашњег Римског царства – Мезију (Србију), односно Дакију (Аустро-Угарску).

У наставку свог казивања, Ортваи на основу сопствених теренских истраживања и посматрања искључује једну по једну теорију о Контра-Маргуму на десној обали Мораве (која је јалово земљиште неповољно за изградњувојничког насеља, и које би уз то било сувишно поред већ постојећег Маргума довољног за контролу ушћа Мораве), на обали Млаве (где је већ лежао Виминацијум) и на Острову (где није видео трагове никаквог утврђења нити му је могао прићи због високог водостаја и који се уз то налазио на нижој тачки од Маргума). Због тога је Контра-Маргум морао бити сграђен на вишем положају, према Ковину.

Из тог сам разлога, пише Ортваи, *потражио Контра-Маргум на подручју испред Ковина, не обазирући се уопште на тврдње тамошњег ђакона изнете пре неколико година једном нашем локалном аутору како дуж читаве границе нема ни трага рушевинама тврђаве и да овдашње становништво не зна ништа о томе. На самој обали наспрам рушевина Кулича, нисам нашао ништа, мада у народи још живи предање о старој тврђави која је постојала на том месту. То је тзв. Манастириште које је, према предању, стајало тачно наспрам рушевина Кулича. Истина, ту и тамо има неких узвишења налик на бедеме, али то нису могле бити римске утврде и, ако је на овом месту* [некада] *и била тврђава, немам дилему да је подигнута у турско доба; а рушевине које се могу видети на обали Дунава наспрам Кулича су од граничне стражарске куће, која је, након развојачења Војне границе, препуштена срамотном пропадању*[132].

Ортваи је своју пажњу усмерио на сасвим другу страну: на чудновати плато испред Ковина, значајног града у пређашњој Војној граници, а тада у Тамишкој жупанији, на потезу који је гледао на Дунав, између рукавца те реке званог Дунавац и језера Поњавица. Овај је плато са једне стране у равни са Ковином, док му је друга страна неприступачна и стрмо се спушта према Дунаву. Према Ортваијевом суду, овај узвишени предео је у потпуности одавао утисак као да је настао деловањем људског фактора. Ортваи је у наставку описао бедеме и остатке тврђаве које је на том месту затекао, за које каже да је немогуће сумњати у њихово римско порекло[133]. Напомиње да их је

132 *Margum és Contra-Margum*, 63.

133 Подвлачећи римско порекло ковинских рушевина, Ортваи истиче да за њега гарантују четвороугаона основа и структура бедема, примећујући у исто време да је ко зна колико кућа и ограда у

као такве означио још Луиђи Фердинандо Марсиљи у свом делу *Панонско-мезијски Дунав* из 1726. године, али из незнања није могао да их идентификује као Контра-Маргум. Па ипак, Марсиљи је забележио да је у питању изузетно војничко насеље које су Римљани подигли против Дачана, иако није могао да каже ништа више о њему и његовој намени. Нацртао је његову основу коју је Ортваи као илустрацију уврстио у своју студију, а осим тога, приложио је и сопствени цртеж, унеколико детаљнији и информативнији, који је снабдео потребним објашњењима у самом тексту.

Анализу рушевина ковинске тврђаве Ортваи закључује следећим речима:

Ово је све што могу да кажем о Контра-Маргуму; очигледно је то врло мало, али чак је и то непроцењиво кад можемо проширити наша знања о дачко-мезијском Риму новим занимљивим подацима. Стицањем одређених [нових] *знања и његовом имену, постојању и локацији, такође смо сазнали да су војно и цивилно насеље након римског периода подигнути на основама старије римске културе. Најразвијенија села у средњем веку су обично подигнута на римским основама и овде подсећам поново да Београд лежи на истом месту као Синдидинум, Земун се уздиже на месту Таурунума, насупрот Синдидинуму; Смедерево се такође уздиже изнад римског насеља на ушћу Језаве, стару Бононију данас представља Видин, Дуростум представља Силистрија, Присту – Рушчук, а Никополе истоимени град.*

Студија се завршава Ортваијевим прављењем повезнице између Контра-Маргума и потоњег Ковина, односно истицањем значаја који је Ковин имао у мађарској средњовековној историји:

Ковински тврђава, град и жупанија нису непознати у нашој (мађарској – прим. Ф. К.) *историји* (...) *У ковинској тврђави је у време Соломуна краљ Андрија оставио своју војску када се враћао из опсаде Ниша; овде је краљ Емерих заробио кардинала Лава, изасланика Свете Столице који је носио краљевске чизме за бугарског краља Калојана, а који је био вазал мађарског краља*[134]*. Ковин је краљ Андрија II поклонио својој сестри Маргарети, бившој византијској царици и удовици цара Исака Анђела*[135]*, који јој је посед папа Хонорије III осигурао повељом издатом у Латерану. Овде су боравили, логоровали и војевали Ладислав Куманац, Жигмунд Луксембуршки и Јанош Хуњади; ову је тврђаву освојило победоносно оружје султана Мурата. Ковинску тврђаву су заузеле Османлије 1439. Године након пада Смедерева, али је она остала у мађарском поседу и значајно тржиште 1449. То се тржиште, 1460, након што га је утврдио Михаљ Силађи, храбро опирало непријатељу који га је опседао. Међутим, 1478, оно је почело да пропада и након смрти славног краља Матије Корвина коначно је, заједно са* [истоименом] *жупанијом потпало под турски јарам, да би, након ослобођења* [од турске власти] *1716, било разрушено према слову Београдског мира из 1739. године. Ковинска тврђава уздизала се изнад некадашњег римског Контра-Маргума, тј. каструма Августо Флавијаненсије, Прискове Констанције. Саградили су је Римљани, освојили Атилини Хуни, а пет и по векова касније, од кнеза Г(а)лада освојили Арпадови Мађари, као хунски наследници*[136]*.*

Прикази Ортваијеве студије

Читањем скраћене верзије свог рада на седници Мађарске академије наука одржаној 3. јануара 1876. у Будимпешти, Ортваи је и званично примљен у редове мађарских академика. Његова студија је исте године и публикована, а наишла је на добар пријем у мађарској научној заједници: о томе сведоче два стручна приказа, објављена недуго након њеног изласка из штампе.

Први је публикован исте године у *Билтену Мађарске академије наука*[137], а написао га је угледни историчар и црквени великодостојник Михаљ Хорват (1809–1878)[138]. Своју оцену је започео опаском како звучи невероватно да су и најприљежнији истраживачи правили грешке у вези

околини сазидано од грађе развучене са овог места (*Margum és Contra-Margum*, 64).

134 Види: Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 59.

135 П. Рокаи и др., *нав. дело*, 57. Од поседа (тврђава) које је Андрија даровао сестри Маргарети, П. Рокаи помиње само Петроварадин (*нав. дело*, стр. 61).

136 *Margum és Contra-Margum*, 69–70.

137 Horváth Mihály, *A Magyar Tudományos Akadémia Értesitője* 1876, 7–9.

138 Хорват је био угледни историчар, редовни члан Мађарске академије наука и члан њених управних тела, председник Мађарског историјског друштва и члан Друштва књижевника *Кишфалуди*. Написао је велики број радова из области мађарске историје. За детаљну Хорватову биографију види: Márki Sándor, *Horváth Mihály (1809–1878). Magyar történeti életrajzok*, Budapest 1917.

са локацијом овог града, који је представљао необично „мобилну тачку" на простору од Језаве и Мораве до Млаве и од Дунава до Мораве. *Било је и оних* [аутора], пише Хорват, *који су изашли из овог широког географског оквира, па су га чак сместили и у други део света, док га је значајан број наших домаћих писаца сместио на нашу територију, у Торонталску жупанију, на место Великог Бечкерека, додајући тако занимљиву епизоду нашој националној историји. Међутим, проучавање извора је аутору убрзо открило узалудност овог подухвата, јер је све говорило у прилог чињеници да се у томе огледа национална сујета на рачун историјске истине и некритичко сањарење*[139]. *У наставку је Хорват приметио да се Ортваи у својој потрази за Маргумом није ослањао на крхке аргументе мађарске историографије, нити на неодређене исказе у страној историјској науци, већ на савремене (античке) и средњовековне изворе, ни не слутећи при том да ће му на крају срећна случајност помоћи да постигне свој циљ. Иако се не може идентификовати ниједан историјски, нити географски или хорографски историјски извор, ни итинерар нити епиграфски извор који би могао посведочити о дачком, тј. мађарском, тј. дачком Маргуму, класични извори, посебно они од 3. до 9. века доказују да се толико спорни Маргум налазио у Мезији, у данашњој Србији.*

У продужетку Хорват наводи низ извора који су Маргум смештали на десну обалу Дунава, услед чега је аутору било немогуће да га тражи било где другде, али напомиње да ниједан од њих уопште не утврђује његову прецизну локацију. За ову околност Хорват пише да је деловала охрабрујуће и подстицајно на Ортваијеву студију. Не залазећи превише у детаље, у најкраћим могућим цртама информише читаоца како је овај пронашао римски каструм Маргум код Кулича, односно истоимени цивитас на локалитету Оращје код села Дубравица у општини Пожаревац. Након тога је било лако добити јасну представу о локацији Контра-Маргума, чији се остаци ван сваке сумње налазе у околини Ковина, на левој обали Дунава, а на које је својевремено пажњу скренуо још Луиђи Ф. Марсиљи.

Нешто обимнији од Хорватовог био је приказ Јохана Хајнриха Швикера (1839–1902), историчара, педагога и публицисте, који се огласио у часопису *Књижевни извештаји из Угарске* (нем. *Literarische Berichte aus Ungarn*)[140]. Швикер је 1877. преузео (и успешно обавио) амбициозан задатак да читаоцима овог гласила представи укупно четири значајне историјске студије објављене у току 1876. и 1877. године, а које су се односиле на подручје Јужне Угарске и међу којима је била и Ортваијева[141]. С обзиром да се о аутору и његовој студији изразио похвално и сажето, овде следи српски превод Швикеровог приказа у целости:

Ортваијева студија о положају Маргума и Контра-Маргума је приступно излагање марљивог младог академика, који се с посебном љубављу посветио старој топографији Угарске. У овој расправи он исправља прилично раширену заблуду у нашој домаћој историјској литератури о положају римског града Маргума који се наводно налазио у Јужној Угарској, у тзв. Банату, на месту или, пак, у близини данашњег Великог Бечкерека у Торонталској жупанији. Исправка ове грешке чини се важном стога што се за Маргум везују изванредна историјска сећања. Наиме, код Маргума је вођена одлучујућа битка између Карина и Диоклецијана и тиме је била одлучена судбина светског Римског царства. Овде је Бич Божји, хунски краљ Атила склопио онај мировни уговор који је поносне Византинце бацио у варварске окове; и напослетку, [овде] *код Маргума, где је већ у 5. веку столовао хришћански епископ, победоносно се борио последњи Атилин потомак Мундо против Сабинијана. Маргум је управљао целом Мезијом. То је дакле тачка од светско-историјског значаја, о чијем је прецизном топографском одређењу овде реч. Др Ортваи је приступио на овај посао добро припремљен и наоружан масивним критичко-научним апаратом* (подв. Ф. К.). *Студија је подељена на шест поглавља и бави се пре свега настанком и значајем „маргумског питања", пошто се показује да се Маргум није налазио у данашњој Угарској, него у Мезији, на десној обали Дунава. У даљем излагању аутор прати мањкаве податке о положају Маргума у општој стручној*

139 Horváth M., *нав. дело*, 7.

140 Овај часопис је био посвећен активностима Мађарске академије наука и њених одбора, Мађарског земаљског музеја, књижевног друштва *Кишфалуди*, Мађарског историјског друштва, Мађарског природњачког и других научних друштава и завода, као и књижевним стваралоцима. Издавао га је Пал Хунфалви (прим. Ф. К.).

141 Аутори преостале три студије су били Ортваијеве колеге и сарадници Фрињеш Пешти и Јене Сентклараи; Пешти је објавио две студије – *Некадашњи румунски дистрикти Северинске жупаније* (*A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek*, Budapest 1876) и *Поседи српског деспота Ђурђа Бранковића у Угарској и титула српских (рашких) деспота* (*Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czim*, Budapest 1877), док је Сентклараи објавио рад *Праисторијска насеља у Торонталској жупанији дуж Тисе* (*Torontáli őstelepek a Tisza mentén*, Temesvár 1877).

литератури и чини нам се, као да је урадио превише. Докле би стигли, ако би се само код посебних истраживања погрешни подаци тражили до школских уџбеника и школских атласа? Најзначајнији део је пето поглавље, у ком аутор положај града и тврђаве Маргум утврђује на основу личне потраге на лицу места. Према његовим налазима замак Маргум је лежао у данашњој Србији на ушћу реке Мораве у Дунав, и то на левој обали ове реке, где се данас налазе рушевине тврђаве Кулич. Град Маргум се, међутим, налазио на другом месту. За његово откриће др Ортваи има да захвали срећној случајности. Наиме, кренуо је на југ дуж тока Мораве. Између паробродарске станице Дубравица и Мораве лежи орахов гај, које тамошње становништво зове Орашје. Када је стигао тамо, српски сељаци су га обавестили да се дубље у шуми већ неколико дана врше већа ископавања. Овде се сада наш аутор нашао лицем пред рушевинама римског града Маргума. Терен је био раскопан на осам места и свуда су се налазили остаци римских грађевина. На једном месту је била ископана комплетна римска соба. Травнато земљиште било је прекривено читавим гомилама грађевинског шута. Удаљеност места од ушћа Мораве у Дунав износ око једну миљу, што се поклапа са подацима у изворима. У завршном поглављу др Ортваи испитује податке у вези са положајем Контра-Маргума. Према његовом мишљењу ово место се свакако налази у данашњој Угарској, дакле на левој обали Дунава, и то у близини данашњег Ковина (Тамишка жупанија), између рукавца Дунава Дунавца и речице Поњавице, где леже рушевине касније ковинске тврђаве[142].

Закључак

У 2026. години навршава се век и по од објављивања капиталне студије *Маргум и Контра-Маргум* мађарског историчара, свештеника и педагога Тивадара Ортваија (мађ. Ortvay Tivádár, 1843–1916). Повод за њен настанак била је ауторова намера да трајно отклони све недоумице и дубоко укорењене и често понављане наводе мађарске историографије о томе да се антички римски град Маргум налазио на територији ондашње (Аустро-)Угарске. Главна истраживачка питања која је Ортваи поставио на самом почетку студије гласила су: 1) Да ли се Маргум заиста налазио на угарској територији? 2) Где се тачно налазио? 3) Да ли се Контра-Маргум (насеље које се помиње у вези са Маргумом) налазио у Угарској, на Дунаву, у римској провинцији Дакији, или у Србији, на Морави, у римској Мезији?

У тражењу одговора на ова питања Ортваи је врло темељно и систематично комбиновао „кабинетско-академски" рад, односно проучавање извора и позамашне стручне и приручне литературе са истраживањима на терену. Најпре је помно испитао све расположиве историјске изворе римске и грчке провенијенције у којима се помиње Маргум, не би ли прецизно идентификовао аутора и дело у ком се јавила спорна недоумица; након тога је демонстрирао изузетну ерудицију консултовањем одговарајуће разноврсне литературе – историјских и географских атласа, картографске грађе, школских уџбеника, енциклопедија, лексикона, нумизматичких приручника итд., како би уклонио дилеме око тога да ли се Маргум налазио у Дакији или у Мезији. Неусаглашеност бројних наслова које је ишчитавао даље га је мотивисала да непосредним обиласком терена – ушћа Мораве у Дунав између села Кулич и Дубравица у непосредној близини Пожаревца – утврди прецизну локацију римског каструма Маргум (код Кулича), истоименог града (у атару Дубравице на локалитету званом „Орашје"), као и наређеног Контра-Маргума (на месту ковинске тврђаве, на другој обали Дунава).

Запажања до којих је тада дошао (уз претходно већ поменуте закључке које је извукао проучавајући релевантне изворе и литературу) Ортваи је изнео у студији невеликог обима, јасно структурираној у шест прегледних и веома информативних поглавља. Њена сажета верзија је представљена на седници Мађарске академије наука одржаној 3. јануара 1876, ком приликом је Ортваи именован за дописног члана ове институције. Наишавши на добар пријем у оновременој мађарској научној заједници, ово дело још увек чека на своје српско издање не би ли обогатило досадашња сазнања домаће историографије и археологије.

142 Johann Heinrich Schwicker, „Fr. Pesty, die ehemaligen Walachen-Districte des Severiner Comitates – Derselbe, die Besitzverhältnisse des serbischen Despoten Georg Brankovics in Ungarn. – Theodor Ortvay, Margum und Contra Margum. – Dr. Eug. Szentkláray, prähistorische Ansiedlungen in Torontál", in: Paul Hunfalvy (Hrsg.), *Literarische Berichte aus Ungarn* 1, Budapest 1877, 485–486.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Монографске публикације

1. IŠTVANIĆ, Živan. *Leonard Bem (1833–1924). Biografija i bibliografija*, Bela Crkva 2010.
2. JACANOVIĆ, Dragan / SPASIĆ Đurić, Dragana. *Margum*. Požarevac: Narodni muzej 2003.
3. KRISCHAN, Alexander. *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1993.
4. MÁRKI, Sándor. *Horváth Mihály (1809–1878). Magyar történeti életrajzok*, Budapest 1917.
5. MAŠKIN, Nikolaj A. *Istorija starog Rima*, Beograd 2001.
6. MIRKOVIĆ, Miroslava. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.
7. ORTVAY, Tivádar. *Margum és Contra-Margum (Castra Augusto Flavianensia, vagy Constantia) helyfékvése. Források és közvetlen helybevárlat alapján*. Budapest 1876.
8. SZENTKLARAY, Jenő. *Debreceni Bárány Ágoston: élete és munkai. Emlékezés Dél-Magyarország első magyar történetírójáról*, Budapest 1914.
9. ВУЛИЋ, Никола. *Антички споменици у Србији. Споменик Српске академије наука* XXXIX, Београд 1903.
10. КРЧМАР, Филип. *Од Млетака до Баната. Трагом Франческа Гриселинија*, Зрењанин 2019.
11. ПЕТРОВИЋ, Владимир П. *Дарданија у римским итинерарима. Градови и насеља*, Београд 2007.
12. РОКАИ, Петар / ЂЕРЕ, Золтан / ТИБОР, Пал / КАСАШ, Александар. *Историја Мађара*. Београд 2002.

Чланци, студије и прикази

1. BUGARSKI, Ivan / IVANIŠEVIĆ, Vujadin. „Migration period finds from Margum: a possible interpretation", *A nyiregyházi Jósa András múzeum évkönyve*, LV. évfolyam, Nyiregyháza 2013, 467–484.
2. HORVÁTH, Mihály. „Ortvai Tivadar az 1875. évi nagy gyülésen megválasztott lev. Tag felolvassa ily czimü székfoglaló értekezését: *Margum és Contra-Margum helyfekvése*", *A Magyar Tudományos Akadémia Értesitője*, Budapest 1876, 7–9.
3. SCHWICKER, Johann Heinrich. „A Szörény vármegyei hajdani oláh kerületek / Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czim / Margum és Contra-Margum helyfekvése / Torontáli őstelepek a Tisza mentén", in: Paul Hunfalvy (Hrsg.), *Literarische Berichte aus Ungarn* 1, Budapest 1877, 480–487.
4. VUJOVIĆ, Miroslav B. „Gladii from Dubravica. A Contribution to the Study of Roman Swords on Territory of Serbia", in: Мирослав Лазић (ур.), *Vestigatio vetustatis*, Београд, Филозофски факултет – Центар за археолошка истраживања 2001, 117–133.
5. ЈАЦАНОВИЋ, Драган / ЂОРЂЕВИЋ, Аца. „Вишеслојно праисторијско налазиште Орашје у Дубравици", *Viminacium* 4–5, Пожаревац: Народни музеј 1989–1990, 7–80.
6. ЈОВАНОВИЋ, Александар / ЦУЊАК, Млађан. „Археолошка истраживања у Дубравици (античком Маргуму) током 1989. и 1990. године", *Саопштења* XXVI, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе 1994, 107–122.
7. МАНО ЗИСИ, Ђорђе / МАРИЋ, Растислав / ГАРАШАНИН, Милутин. „Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947. години", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија,књ. 1, Београд 1950, 143–167;
8. МАНО ЗИСИ, Ђорђе. „Римски скиптар из Маргума", *Зборник радова Народног музеја* 1, Београд 1958, 51–61.
9. МАРИЋ, Растислав. „Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948. и 1949. години", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија, књ. 2, Београд 1951, 113–132.
10. МАРИЋ, Растислав. „Ситни прилози из археологије и епиграфике / Коштани *calamus* из Маргума", *Старинар. Орган Археолошког института*, Нова серија, књ. 5–6, Београд 1956, 356–361.
11. СПАСИЋ, Драгана. „Римске наушнице из Народног музеја у Пожаревцу", *Viminacium* 8–9, Пожаревац: Народни музеј 1994, 73–86.

Био-библиографски речници и лексикони

1. KALAPIS, Zoltán. *Életrajzi kalauz. Ezer magyar biográfia a délszláv országokból* I (A-Gy), Újvidék 2001.
2. PETRI, Anton Peter. *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992.
3. WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthumes Oesterreich*, Bd. 49, Wien 1884.

PhD. Filip Krcmar

Margum and Contra-Margum. On the occasion of 150th anniversary of Theodor Ortvai's Study about the Roman settlement in area of the present-day Požarevac

Abstract: In 1876, Hungarian priest and historian Theodor Ortvay (hung. Ortváy Tivádár, germ. Theodor Orthmayr or Theodor Ortváy) published a comprehensive study about the ancient Roman fortress Margum and its dependent neighbouring urban settlement of the same name. His work was prompted by an erroneous claim in Hungarian historiography that Margum was located in formerly Roman province of Dacia, suggesting that its remains would be found on Hungarian soil. It was even suggested that it used to lay on the site of Nagybecskerek (present-day Zrenjanin), administrative seat of Torontál County in region of Banat. In order to disprove this claim, Ortvay used his broad education and massive knowledge of foreign and classic languages. He meticulously consulted all the historical sources relevant to this matter, as well as various literature of historical, geographical and classical provenance, chronologically ranging from early Renaissance to the second half of the 19th century. While exploring dozens of atlases, maps, lexicons, encyclopedias, schoolbooks, various translations of ancient classics, historical works etc. in search of Margum, Ortvay displayed an enormous erudition, impressive even by modern day standards. His work was further supplemented by a field research that he had previously conducted in spring 1875, when he traveled to Morava estuary in order to personally try to locate Margum. After a thorough inspection of the area, he was successful in finding the remnants of its castle at the ruins of Kulič on the left bank of Morava. In its close proximity, but on the opposite side of river, he was was lucky enough to discover, by pure chance, the *civitas* Margum at Orašje site near Dubravica village in present-day Požarevac municipality. Therefore, he was successful in proving beyond every doubt that Margum was definitely a part of former Roman province of Moesia, and as such, could not be situated on Hungarian soil. On the other hand, he also inspected the area on the left bank of Danube in vicinity of Kovin, where he managed to find the Margum's less known and scarcely researched counter-part Contra-Margum (mentioned in ancient sources as Castra Augusto Flavianensia or Constantia).

Ortvay incorporated his observations into the study, whose somewhat shortened version he read at the Hungarian Academy of Sciences' assembly, held in Budapest on January 3rd 1876. On this occasion he was officially recognized and accepted as corresponding member of the Academy, whereas the integral version of his work was published later that year. It was received positively by the Hungarian scientific community, with prominent historians and academics such as Mihály Horváth and Johann Heinrich Schwicker giving it favourable reviews.

Marking the 150th anniversary since its publication (1876–2026), this contribution presents the reader with the general overview of the study's content and calls for its full and complete translation into Serbian, as it would hopefully shed more light and provide some previously unknown facts surrounding this topic.

Keywords: Margum, Contra-Margum, Theodor Ortvay, Požarevac, Dunav, Morava, Dubravica, Orašje, Roman Empire, archeology.

Сандра Радојчић[1]
Архив Војводине Нови Сад
Република Србија

UDK: 061.23(497.11)"1883/1934"

Прегледни научни рад

ОСНИВАЊЕ И РАД ДОБРОТВОРНЕ ЗАДРУГЕ „СРПКИЊА ВРШЧАНАКА”

Апстракт: У чланку је детаљно приказано оснивање и рад добротворне задруге „Српкиња Вршчанака” настале 1883. године у Вршцу. Убраја се у једну од најстаријих, женских организованих удружења на простору данашње Војводине, оформљена у циљу помагања сиротињи, са разгранатим програмом на просветном пољу. Током свог постојања пружала је хуманитарну помоћ Црвеном крсту у рату 1885/86, као и 1912. године, помоћ за поплављење у Србији 1910. године и др. Свечану прославу своје 50-годишњице одржала је 1933. године у Вршцу, под покровитељством краљице Марије Карађерђевић.

Рад је писан са циљем да се читалац упозна са настанком, развојем и делатношћу добротворне задруге „Српкиња Вршчанка” и информише о немерљивом значају ове институције.

Кључне речи: добротворна задруга, Вршац, оснивање, делатност, правила.

Уводне напомене

Идеја о организацији добротворних задруга Српкиња, као просветних и хуманих удружења српских жена, појавила се половином XIX века на простору бивше Аустроугарске монархије. „Прва таква задруга основана је 1867. године у Новом Саду,”[2] са хуманим циљевима.

„Добротворна задруга Српкиња у Новом Саду или Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња била је прва женска задруга, а сматра се да је основана 1880. године и то из Одбора госпођа новосадских који је основан 1862. године. После оснивања прве женске задруге 1880. године у Новом Саду, почињу да се оснивају женске задруге и у другим местима у Аустро-Угарској тако да је 1905. године постојало око 60 задруга са око 5000 чланица. Све ове задруге имале су исти циљ: да својим радом помогну сиротињу и да унапреде српску а нарочито женску омладину.”[3]

Вршачки Срби 1882. године оснивају „Дилетантски одбор” са намером да апелују на све доброчинитеље и имућније грађане који би материјално помагали сиромашне суграђане. Сврха оснивања огледала се у прикупљању прилога за одевање сиромашне школске деце. Један од најугледнијих Срба у Вршцу, трговац Јоца Недељковић, који је подржавао ову замисао покреће питање оснивања једне женске задруге, засноване на верској припадности која би се бавила хуманитарним и социјалним радом, у смислу дељења одеће и обуће ученицима којима је то било потребно. Конституишу један посебан Одбор, кога чине: Хаџи др Миша Деметровић, Ђура Богдановић, Арон Андрејевић, Аца Токин, Бранко Драгић, Стеван Токин, Никола Марковић, Јоца Недељковић, Васа Обрадовић и Иса Драгић. У Одбор су ушле и жене: Тереска Петровић, Милева Савић, Мила Токин, Драга Првуловић, Софија Драгић и Мила Недељковић. Одбор је за кратко време прикупио повећу суму којом су помогли сиромашној деци. После овог догађаја, у Одбору остају само жене и оснивају „Добротворну женску задругу Српкиња Вршчанака” 1883. године (у даљем тексту: Задруга). Оформљена је од 38 редовних и 28 помажућих чланица. Оснивачице су: Александра плем. Лазаревић (начелница), Софија Балашевић (подначелница), Мила Недељковић (благајник) и Јулија Нанчић Миловић (перовођа). Чланице су биле: Мила Токин, Милева Савић, Милева Бошковић, Драга Првуловић, Даница Поповић, Софија

1 Ауторка је виши архивист; дипломирала на Природно-математичком факултету у Новом Саду; у Архиву Војводине Нови Сад ради од 2007. године; е-маил: sandra.l@arhivvojvodine.org.rs

2 *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија*, том 1, А–Љутомер, Београд 1959, 384.

3 Гордана Ђоковић, Драгана Грујић, *Библиографија часописа Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња I део (1886–1890)*, Књиженство (електронски извор):часопис за студије књижевности, рода и културе, Год. 2, бр. 2, 2012.

Драгић, Агница Спатарију, рођ. Барајевац, Мила Цвејић, Софија Матејић, Тереска Петровић и Марија Кнежевић.

По узору на сестринску задругу „Српкиња Новосаткиња" састављају Правила која шаљу на одобрење надлежним властима.[4]

Оснивање добротворне задруге „Српкиња Вршчанка" 1883. године

Према Правилима која су била одобрена од угарске краљевске владе у Будимпешти 15. марта 1884. године, циљ оснивања је:

„Задруга Српкиња у Вршцу стара се и ради, да унапреди подмладак српски – нарочито женску страну – просветно и морално: доброчинством и својским настојавањем око тога; да унапређује женску страну српску у просветном и друштвеном животу, искорењујући мане и зле и застареле обичаје, подстичући и унапређујући разуман и моралан живот – на поштењу, заради и заштеди; а и једно и друго смером и посљетком родољубним и домољубним."[5]

Име задруге је: „Добротворна задруга Српкиња Вршчанака" и седиште јој је у Вршцу. Имала је свој печат, на којем је писало: „Печат добротворне задруге Српкиња Вршчанака, основане 1883.", а у средини печата је била вршачка кула.[6]

Задругу су чиниле редовне чланице и помагачице. Материјална средства којима је Задруга располагала за остварење својих циљева састојала су се од уписнине чланица, по одбитку трећине за задружни резервни фонд, из годишњих прилога чланица, по одбитку трећине за задружни резервни фонд, приходом са јавних забава и са јавних изложби по одбитку трећине за задружни резервни фонд, приходом завештаних задужбина, каматом резервног фонда Задруге. Задругом је управљала Задружна скупштина и Одбор са чланицама (начелницом, заменицом, перовођом, благајницом).

4 Архив Војводине, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (1929–1941), II 43448/1934 (даље АВ, Ф. 126).

5 АВ, Ф. 126, II 7043/1932.

6 О Вршцу види у: Андријана Радић, *Корзо у Вршцу у периоду између два светска рата*, Гласник Музеја Баната, Вршац, Зрењанин, Кикинда, Панчево 2016, 8–11; Душан Белче, *Сентименталне шетње кроз Вршац*, Вршац 2003.

Рад „Добротворне задруге Српкиња Вршчанка" до 1933. године

На својој Првој главној скупштини, одржаној 11. марта 1884. године, Задруга је прихватила позив сестринске Задруге у Новом Саду за учешће на изложби женских ручних радова, која је била отворена 3. августа 1884. године у Новом Саду. Вршчанке су изложиле 85 ручних радова за које су добиле диплому, а за 19 радова прву награду.

Већ следеће године, за време Српско-бугарског рата 1885/86, Задруга шири свој делокруг рада и шаље прилоге Црвеном крсту у Београду, у новцу, одећи, завојима и др. Због великодушног пружања ове помоћи, Задруга и подпредседница Софија Мите Матејића је одликована дипломом и орденом Црвеног крста за заслуге на хуманом пољу. Такође, 1886. године Задруга шаље обилну помоћ у новцу и одећи Србима погорелцима у Српској Црњи и Турском Бечеју (Новом Бечеју). Средства је прикупила на Земаљском пчеларском конгресу и изложби одржаној у Вршцу где је промовисала српске рукотворине, везове, ћилимове и др. Исте године, Задруга оснива „Друштвене вечере" на које долазе добротвори, те Задруга на тај начин прикупља средства за сиромашну децу. Те године, основан је и почео је излазити у Новом Саду часопис *Женски свет* (лист добротворних задруга Српкиња). Излазио је од 1886. године до 1914. године под уредништвом Аркадија Варађанина. Варађанин је био учитељ, а касније управник Српске више девојачке школе отворене 1874. године у Новом Саду. Основао је „Добротворну задругу Српкиња" у Новом Саду 1880. године.[7]

Свој десетогодишњи јубилеј Задруга обележава 24. јануара 1893. године и на Свечаној скупштини сажима свој досадашњи рад, те преко секретара Емила Пандука констатује: „Задруга је за 10 година плодоносно вршила свој племенити задатак, за све то време је издала у добротворне сврхе преко 3000 форинти, а имовина јој је у готову новцу 2000 форинти". Свечаност је закључена изношењем дугорочног плана којим је исказана жеља да се Задруга организује још боље и да прошири своју делатност и рад на отклањању социјалне беде у Вршцу.[8]

На Главној скупштини одржаној 1896. године, када је начелница била Јелена Деметровић, а перовођа учитељ Ђура Брашован, Задруга усмерава и проширује свој рад на

7 Г. Ђоковић, *...Библиографија часописа …*

8 АВ, Ф. 126, II 43448/1934.

просветном пољу. Те године је основан Фонд Љубе Рајића, судије, и Фонд Јоце Недељковића, трговца, од веће суме која је предата Српској црквеној општини у Великој Маргити, за одржавање основне школе. Помоћ је пружена и основној школи у Вршцу. Великом заслугом Задруге није дозвољено помађаривање српских основних школа. Задруга 1904. године оснива Радничку школу (претечу Женске занатске школе оформљене 1922. године), на иницијативу Маре Мандукић, у којој су младе ученице могле да изуче кројачки занат. Подучавала их је Даница Стојановић, учитељица кројења која се усавршила у Бечу, а била је питомица ове задруге. Вршачка српска црквена општина уступила је школи локал на бесплатно коришћење.

Прослава обележавања 25-годишњице постојања и успешног рада Задруге одржана је на Спасовдан 1908. године у Вршцу. Тада је констатовано да је „од свог оснивања до тог доба Задруга издала за разне добротворне, родољубиве и просветне циљеве 18 375 круна, а имала је до тог дана готовину од 13 605 круна". Наведено је да је Задруга била чланица Матице српске, Друштва за српско народно позориште у Новом Саду, Учитељског конвикта у Сомбору, Српске књижевне задруге у Београду, а помагала је Девојачки интернат „Алумнеум" у Сомбору и Загребу и српске ђаке у вишим и стручним школама.

Хуманитарно поље рада Задруге огледа се нарочито за време балканских ратова 1912. и 1913. године. Заслугом одборкиња Јулке Брашован, Маре Мандукић, Данице Обрадовић и Лепосаве Барбуловић број чланица Задруге се знатно увећао и бројао је 134 редовне и 40 помажуће чланице. Сакупљани су прилози за Црвени крст и за српске и црногорске рањенике прикупљена је велика свота. Списак дародаваца објављен је у тадашњем месном српском листу *Банаћанину*. Задруга је одржавала састанке и окупљања грађана на којима су се читале родољубиве књиге и чланци. Приређена су предавања за народ у Вршцу, Јабуци и Павлишу. Није запостављен ни други делокруг рада: настављена је обука сиромашних девојака, у домаћинству, вртларству и сл., шаљу се прилози српским школама у Епархији будимској и сиротим удовицама. Задруга је такође, приступила „Савезу Српкиња", те основала Фонд Драге Станивуковић, учитељице, за одевање сиромашне школске деце.

„Рад ове Задруге у 1912. години убележен је у аналима исте златним словима, јер тада је дошла кулминација Задружног рада."[9]

Почетком Првог светског рата Задруга је основала Народну кухињу да би прехранила децу и жене, без обзира на народност. Својим хуманим радом тада су се посебно истакле Марија Милетић и Лепосава Барбуловић које су радиле и у Црвеном крсту и Невенка Кешански. Овде се треба истаћи да је почетком рата 1. августа 1914. године умрла највећа добротворка Христина Недељковић, рођена Сефкеринац, која је сву своју имовину завештала Задрузи и чија је кућа била дом Задруге.

На обележавању 35-годишњице свог постојања и рада, Задруга истиче:

„Задруга је од свог оснивања до 1919. год. својски и свестрано извршила свој национални, хумани и културни посао, те је светла образа дочекала Ослобођење и Уједињење нашег народа. За све време овог периода налазиле су се у Задрузи и на челу исте ове заслужне, агилне, хумане и родољубиве госпође, чија ће делатност свагда служити примером млађима у сваком погледу: Гђе. Мила Недељковић, Христина Недељковић, Јулка С. Брашован, Драга Станивуковић, Лазар Ћосић, Јоца Недељковић, Лепосава Барбуловић, Невенка Кешански, Тереска Малушева, Марија Др Милетића, Катица Поповић, Олга Пантелићка, Мара Мандукићка, Меланија Гергеч, Меланија С. Петровић, Љубица Младеновић, Јелена Вргович, Меланија Др Дајковића, Даринка Петровић, Александра Петровић, Катица Јовановић, Емилија Урошевић, Наталија Акимовић, Катица Јоановић, Јулка Косировичка, Наталија Мандукић, Марија Вргович, Софија Сабовљевић, Савина Ђурић, Љубица Др Буторке, Савина Брашован, Олга Николајевић, Санда Др Николајевића, Софија Брашован, Катица Др Ђурића, Јулкица Драгић, Милушка Матејић, Марија Милићка и др.

Делатност Задруге у овим тешким али и највећим данима наше најславније историје, служи на част не само Задрузи, него и целој српској Војводини, те свима и свакоме показује, КАКО СУ СРПСКЕ ЖЕНЕ У ВРШЦУ УМЕЛЕ ДА ОДРЖЕ И ОЧУВАЈУ СВОЈУ ТЕКОВИНУ КОЈА ЈЕ СВАГДА БИЛА НЕ САМО ХУМАНА И КУЛТУРНА, НЕГО И ИЗРАЗИТО РОДОЉУБИВА СРПСКА."[10]

На Скупштини 1921. године разрешена је стара Управа, а у знак захвалности на добротворном раду, акламацијом је једногласно изабрана за доживотну почасну председницу Мила Недељковић. Она је оснивачица Задруге, прва благај-

9 АВ, Ф. 126, II 43448/1934.

10 АВ, Ф. 126, II 43448/1934.

ница у периоду од 1883. до 1908. године, када је изабрана за председницу. На том положају је остала до 1920. године када је због пресељења у Велику Кикинду, дала оставку. На чело нове Управе постављена је Јулкица Косировић, супруга тадашњег великог жупана и вршачког градоначелника. За подначелницу је изабрана Јулка Васић, за благајника Десанка Бојер, а за перовођу, поново Лаза Ћосић, учитељ. Током 1921. године на задружни дом је стављена спомен-плоча, уведене су друштвене значке, отворени су курсеви за домаћице. Задруга успешно обавља свој рад и током следећих година, а услед насталих друштвених промена сазива Ванредну скупштину 7. јула 1931. године, на којој расправља о измени задружних правила. Председница Задруге Милушка Матејић је у поподневним часовима отворила скупштину и прикладним говором објаснила потребу за изменом правила, те да се иста прилагоде „духу садашњице и поднесу високој влади на одобрење". Нова Правила су заменила прећашња из 1884. године, а одобрена су 13. октобра 1926. године.

Задруга је дефинисана као „установа којој је циљ да ради на добротворном, националном, хуманом, привредном и просветном пољу". Имала је свој печат, на којем је писало: „ Печат добротворне задруге Српкиња Вршчанака, основане 1883.", а у средини печата је била вршачка кула. Чланови су били: редовни, помагачи, утемељивачи, добротвори, велики добротвори и почасни.

Материјална средства којима је Задруга располагала за остварење својих циљева састојала су се из годишњих улога чланова и помагача, прилога у новцу и стварима, од поклона и завештења и од добити од забава, концерата, лутрија и др. Задругом су управљали: Часништво, које је бирала скупштина сваке године, а састојало се од председнице, две подпредседнице, два секретара и благајнице; Управни одбор од 30 лица које је бирала скупштина на две године и Надзорни одбор од три лица која је бирала скупштина сваке године. Управа Задруге је ради бољег и успешнијег, рада у друштвеним установама поделила рад на секције. Свака секција је имала свог шефа и одређени број чланица које су подносиле извештај о свом раду Управи. У Правилима, чланом 24 одређује се задатак Задруге о старању сиромашних девојака којима се морало обезбедити васпитање и осигурати стручна спрема. Наводи се да је Задруга почетком октобра 1922. године основала Женску занатску школу. За ову школу су у Министарству трговине и индустрије прописана правила која према потреби исто Министарство допуњује и мења, а Управа Задруге води сталан надзор путем школског одбора. Школски одбор се бирао на три године и чинили су га: председница, управитељ школе, једна наставница и четири члана Управе. Школски одбор је сваког месеца подносио Управи извештај о свом раду.[11]

Печат добротворне задруге Српкиња Вршчанака, основане 1883.

На Редовној скупштини Задруге одржаној 21. фебруара 1932. године усвојен је предлог за подизање дечјег обданишта. Ову идеју су подржали сви Вршчани. Извод из записника Редовне седнице Управног одбора Задруге одржане 9. октобра 1933. године гласи:

„Наш велики мештанин Г Паја Јовановић академски сликар из Париза, поклања Добротворној Задрузи Српкиња Вршчанака дом својих умрлих родитеља, за подизање дечјег обданишта."[12]

Задруга је 1. маја 1934. године послала Предстојништву градске полиције у Вршцу Правила Дечјег обданишта, са молбом да се иста доставе на надлежно место ради одобрења. Одобрена су 8. јуна 1934. године. У Правилима је наведено име обданишта – Дечје обданиште добротворне задруге Српкиња Вршчанака. Печат је овалног облика на којем се у средини налази слика примања деце у обданиште, а унаоколо је име обданишта.

„Циљ овог обданишта је, да децу почев од две па закључно до 7 година чува и подиже како физички и здравствено, тако просветно и морално, док су им родитељи ван куће а у

11 АВ, Ф. 126, II 7043/1932. У предмету се наводи да се на основу чл. 4 Закона о удружењима, зборовима и договорима од 18. септембра 1931. год. и овлашћења Министарства унутрашњих послова Д. З. Бр. 8470 од 13. октобра 1926. год. ова правила одобравају.

12 АВ, Ф. 126, II 35158/1934.

изузетним случајевима примаће и школску децу. У случају, да материјална средства омогуће проширење делокруга, прошириће се рад и на старање одојчади. Старање овог обданишта простире се на децу са терена града Вршца и предграђа."[13]

На свечаном обележавању 50-годишњице свог постојања и рада 1. октобра 1933. године прочитан је реферат о историјату Задруге и са поштовањем и пијететом су споменута имена жена која су својим угледом, добротом и пожртвованошћу оставиле трага и обележиле добротворну задругу „Српкиња Вршчанака".

Закључак

Кроз анализу архивске грађе, приказује се оснивање, правна акта, финансирање и одлуке скупштине добротворне задруге „Српкиња Вршчанка", као вредне институције у историји Вршца. Удружење је једно од најстаријих женских организованих удружења на простору данашње Војводине, те представља добар пример еманципације, хуманитарног рада и родољубља. Ово удружење имало је значајну улогу у социјалној заштити, пре свега у бризи за најмлађе, сиромашне и угрожене, а кроз организовање курсева, изложби и у сарадњи са другим удружењима подстицало је економску независност жена и ширило просветне идеје. Задруга је 1922. године основала Женску занатску школу, а 1934. и дечје обданиште.

Резиме. Идеја о организацији добротворних задруга Српкиња, као просветних и хуманих удружења српских жена, појавила се половином XIX века на простору бивше Аустроугарске монархије. Вршачки Срби 1882. године оснивају „Дилетаннтски одбор" са намером да апелују на све доброчинитеље и имућније грађане који би материјално помагали сиромашне суграђане. Један од најугледнијих Срба у Вршцу, трговац Јоца Недељковић, који је подржавао ову замисао покреће питање оснивања једне женске задруге, засноване на верској припадности која би се бавила хуманитарним и социјалним радом, у смислу дељења одеће и обуће ученицима којима је то било потребно. Добротворна задруга „Српкиња Вршчанака" основана је 1883. године у циљу помагања сиротињи, са разгранатим програмом на просветном пољу. Оснивачице су: Александра плем. Лазаревић (начелница), Софија Балашевић (подначелница), Мила Недељковић (благајник) и Јулија Нанчић Миловић (перовођа).

Током свог постојања Задруга је пружала хуманитарну помоћ Црвеном крсту у Српско-бугарском рату 1885/86, наредних година шаље помоћ погорелцима у Турском Бечеју, Српској Црњи и Кикинди, поплављенима у Србији и Црној Гори (1910.), а за време балканских ратова помаже српске и црногорске рањенике. За време Првог светског рата оснива Народну кухињу да би прехранила децу и жене, без обзира на народност.

На основу одлуке о прописивању нових правила које је Управа Задруге донела на Ванредној скупштини одржаној 7. јула 1931. године, измењена су она пређашња из 1884. године, а нова су одобрена 13. октобра 1926. године. Задруга је дефинисана као установа којој је циљ да ради на добротворном, националном, хуманом, привредном и просветном пољу.

Задруга је почетком октобра 1922. године основала Женску занатску школу, а на својој Редовној скупштини одржаној 21. фебруара 1932. године усвојила је предлог за подизање дечјег обданишта чија су Правила одобрена 8. јуна 1934. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Војводине, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (Ф. 126).
2. Гордана Ђоковић, Драгана Грујић, *Библиографија часописа Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња I део (1886–1890)*, Књиженство (електронски извор):часопис за студије књижевности, рода и културе, Год. 2, бр. 2, 2012.
3. Андријана Радић, *Корзо у Вршцу у периоду између два светска рата*, Гласник Музеја Баната, Вршац, Зрењанин, Кикинда, Панчево 2016.
4. Душан Белче, *Сентименталне шетње кроз Вршац*, Вршац 2003.
5. *Мала енциклопедија Просвета. Општа енциклопедија, том 1, А–Љутомер*, Београд 1959.

13 Исто.

Sandra Radojcic

Establishment and operation of the charitable cooperative “Srpkinja Vrščanaka”

Summary. The idea of organizing charitable cooperatives of Serbian women, as educational and humanitarian associations of Serbian women, appeared in the mid-19th century in the area of the former Austro-Hungarian monarchy. In 1882, the Serbs of Vrsac founded the “Dilettantski odbor” with the intention of appealing to all benefactors and wealthier citizens to provide material assistance to their poor fellow citizens. One of the most prominent Serbs in Vršac, merchant Joca Nedeljković, who supported this idea, raised the issue of establishing a women’s cooperative, based on religious affiliation, which would engage in humanitarian and social work, in terms of distributing clothes and shoes to students who needed it. The charitable cooperative “Srpkinja Vrščanaka” was founded in 1883 with the aim of helping the poor, with a wide-ranging program in the field of education. The founders were: Aleksandra plem. Lazarević (headmistress), Sofija Balašević (deputy headmistress), Mila Nedeljković (treasurer) and Julija Nančić Milović (headmistress).

During its existence, the Cooperative provided humanitarian aid to the Red Cross in the Serbo-Bulgarian War of 1885/86, in the following years it sent aid to the victims of fires in Tursko Bečej, Srpska Crnja and Kikinda, to the flood victims in Serbia and Montenegro (1910), and during the Balkan Wars it helped Serbian and Montenegrin wounded. During the First World War it founded the People’s Kitchen to feed children and women, regardless of nationality.

Based on the decision to prescribe new rules adopted by the Cooperative Management at the Extraordinary Assembly held on July 7, 1931, the previous ones from 1884 were amended, and the new ones were approved on October 13, 1926. The Cooperative was defined as an institution whose goal is to work in the charitable, national, humane, economic and educational fields.

The Cooperative founded the Women’s Craft School in early October 1922, and at its Regular Assembly held on February 21, 1932, it adopted a proposal for the establishment of a kindergarten, the Rules of which were approved on June 8, 1934.

Др Александар Пешић[1]
Економско-трговинска школа Врање

Бранислав Борић[2]
Историјски архив „31. јануар“ Врање
Република Србија

UDK: 94:623.41(497.11)"1876/1912"

Прегледни научни рад

МОДЕРНИЗАЦИЈА СРПСКЕ АРТИЉЕРИЈЕ ОД СРПСКО-ТУРСКИХ РАТОВА ДО ПОЧЕТКА БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Апстракт: Овај рад се бави историјским развојем српске артиљерије од средњег века до почетка XX века, са фокусом на период системске модернизације након српско-турских ратова. Анализирају се институционални оквири, технолошки напредак, кадровско усавршавање и спољнополитички утицаји који су обликовали артиљеријску доктрину и праксу. Посебна пажња посвећена је улози домаће индустрије, нормативној регулацији и процесу набавке савремених оруђа. На основу архивских и стручних извора, рад показује да је артиљерија постала централни носилац ватрене моћи српске војске уочи Балканских ратова.

Кључне речи: артиљерија, модернизација, Србија, војна историја, технички развој, XIX век.

Од традиционалне ка модерној артиљерији

Историја артиљерије је веома дуга и почела је пре око две хиљаде година са првим бацачким уређајима попут балиста, катапулта и фондибола. Ови механизми представљају најраније покушаје човека да гађа непријатеља са велике удаљености. Међутим, права артиљерија у данашњем смислу настала је много касније.

Прва ватрена оруђа у Европи појавила су се у 14. веку, када је барут почео да се користи за испаљивање пројектила из цеви. Овај моменат означио је почетак модерне артиљерије, која се у наредним вековима брзо развијала, дајући разна решења и оруђа различитих калибара и моћи. Развој је пратио достигнућа науке и технологије, а траје и данас. У 15. веку, дошло је до првих покушаја да се артиљерија стандардизује. Уведена су правила за производњу и употребу оруђа, а најважнији корак било је постављање топова на лафете, специјализоване носаче који су повећали стабилност и прецизност гађања. Један од кључних фактора моћи оруђа увек је била тежина пројектила (кугле), а самим тим и пречник цеви. Пошто се у Италији, тада најнапреднијој у артиљеријској технологији, маса мерила у либрама, јачина оруђа се одређивала према тежини кугле (од латинског „qua libra“ – „колико тешко“). Одатле потиче и данашњи појам „калибар“, који остаје један од најважнијих параметара при описивању артиљеријских система.

Први научни темељи за израду и употребу артиљеријских оруђа постављени су у 16. и 17. веку, у доба великог напретка науке и уметности. Радови научника попут Тарталье, Њутна, Галилеја и Торичелија допринели су развоју прецизније артиљерије. У то време уведене су нишанске справе и механизми за подешавање цеви, што је знатно повећало тачност гађања. Средином 19. века, откриће малодимног барута донело је нови замах у развоју оруђа. Пројектили су почели да се пуне експлозивом, што је повећало њихову разорну моћ. Да би се ова енергија што боље искористила, пројектили су добили издужен облик и побољшану аеродинамику, што им је омогућило дужи и прецизнији лет. До тада су оруђа имала круте лафете тј. цев је била чврсто везана за носач, што је захтевало масивне и тешке конструкције. Реч *лафет* потиче од француске

1 Аутор је доктор филозофије; као професор ради у Економско-трговинској и Техничкој школи у Врању; аутор је више стручних и научних радова; е-маил: alexpesicff@gmail.com

2 Аутор је дипломирани економиста, архивист у Историјском архиву „31. јануар“ Врање, Партизанска 17а, Врање, Србија; аутор је више стручних и научних радова, изложби, каталога и монографија; е-маил: baneboric83@gmail.com

речи *affût*, а то од енглеског *feet* (стопало), јер је служио као ослонац. Међутим, револуцију је донело увођење еластичне везе између цеви и лафета. Кључни тренутак било је проналажење хидрауличне кочнице трзања (1846. године, Кане), која је смањила ударце при испаљивању. Овај проналазак је знатно повећао прецизност, брзину гађања и стабилност оруђа, а самим тим и његову покретљивост. Даљи напредак омогућио је аутоматски затварач цеви, који је користио енергију трзања за брже поновно пуњење. Овим иновацијама артиљерија је постала много ефикаснија у борби.

На нашим просторима артиљерија се први пут појавила још у Дубровачкој републици 1351. године. У средњовековној Србији, кнез Лазар је користио прва артиљеријска оруђа (балисте за испаљивање стрела) током опсаде Ужица у борби против Николе Алтомановића.[3] Озбиљнији напредак у српској артиљерији десио се тек у Првом српском устанку (1804). У почетку су устаници имали само неколико дрвених топова, али касније су почели да набављају гвоздене топове, или илегално из Аустрије, или заробљавајући их од Турака. Схвативши колико је артиљерија битна, 1807. године Срби су почели да оснивају сопствене тополивнице. Најзначајнија од њих била је Крагујевачка тополивница, основана 1848. године, која је постала срце српске војне индустрије[4]. Током српско-турских ратова (1876–1878), српска војска је располагала са 350 артиљеријских оруђа. Од тог броја, преко 200 топова било је произведено управо у Крагујевачкој тополивници, што јасно показује њену пресудну улогу у модернизацији српске војске[5].

Уочи почетка Другог српско-османског рата 1877. године, постоји први прецизан приказ стања српске артиљерије. Према подацима из тог периода, основну снагу чинило је 19 топова калибра 12 фунти, од којих је 12 било у корпусној артиљерији, шест при Артиљеријској управи и само један у саставу позицијске артиљерије. Такође је било 150 тешких топова калибра 4 фунте: 138 у корпусној, осам у бригадној и четири у позицијској артиљерији. Лака артиљерија укључивала је 128 топова истог калибра, распоређених тако да се 16 налазило у корпусној, 64 у бригадној, 28 у позицијској артиљерији и 20 под управом артиљеријске администрације. Поред ових, бригадна артиљерија Дринског корпуса располагала је и са 13 мерзера од 4 фунте. Преостала артиљерија налазила се у гарнизонима градова Београда и Кладова, у позицијској артиљерији или је била под непосредном управом Артиљеријске управе[6]. Истакнуто је да су сва наведена оруђа у том периоду била изолучена, односно нису користила унапређену муницију.

Модернизација српске артиљерије после 1878.

Искуства стечена у српско-турским ратовима од 1876 до 1878. године и реформе које су уследиле након њих захтевале су модернизацију српске војске, посебно у погледу наоружања. Да би се олакшало финансирање оваквог подухвата, 7. (19.) јануара 1879. донет је *Закон о устројству оружног фонда*[7]. *Према овом закону, средства за набавку савремене наоружања обезбеђивала су годишња уштеда из војног буџета, доприноси од по пола динара по пореској глави, као и добровољни прилози. Овим механизмима обезбеђен је сталан прилив новчаних средстава, али пошто су она била недовољна, значајни део набавки финансиран је и ванредним кредитима. Питање наоружања решавано је постепено, уз стално праћење технолошких достигнућа у свету, али и у складу са реалним потребама и могућностима земље. Главну улогу у овом процесу имала је Артиљеријска управа, коју је водио управник са широким овлашћењима и директном везом са министром војним. У саставу Артиљеријске управе налазиле су се тополивнице, арсенали, лабораторије, пушкарнице, лафетнице, чаурнице и Управа барутана стражарских. Осим тога, под њеном надлежношћу били су и магацин сировина, магацини бојног материјала у Београду и Нишу, Чета лабораторијска и Возарско одељење. Ова организована структура омогућила је ефикасан развој и снабдевање српске војске савременим артиљеријским оруђима и муницијом.*

3 Владимир Ћоровић. *Историја Југославије*, Народно лето, Београд, 1933, 174 и даље.

4 Љубомир Лукић и Мирко Ђапић. Путевима инжењерства у Србији, у: *Зборник радова Добривоје с. Божић - изумитељ савременог система кочења воза*. Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву Универзитета у Крагујевцу, Краљево, 2016, 232.

5 Опсежну студију о развоју и производњи у Крагујевачкој фабрици оружја даје нам Живомир Спасић у својој књизи Крагујевачка фабрика оружја. Види: Живомир Спасић. *Крагујевачка фабрика оружја*, Војно издавачки завод, Београд, 1983.

6 Види: Иван Мијатовић и Небојша Ђокић. Градска и опсадна артиљерија војске кнежевине и краљевине Србије, у: *Весник Војног музеја 39*, Београд 2012, 109.

7 Закон о устројству оружног фонда, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/15-1879-pp-Zakon-o-ustrojstvu-oruznog-fonda-od-19-%20januara-1879.pdf, Приступљено: 25.06.2025.

Следећи примере војски из Европе, у Србији су формирани специјализовани комитети тј. војнонаучне установе задужене за решавање теоријских и техничких питања из области артиљерије и инжињерије. Да би се осигурао научни напредак, праћење развоја наоружања у Европи и његова адаптација на домаће услове, 6. октобра 1878. донето је Устројство војних комитета[8]. Званично су основани комитети за артиљерију и инжињерију 16. фебруара 1879. као посебне научне институције и непосредни саветодавни органи министра војног. Ови комитети су имали задатак да проучавају војну технику и њену практичну примену у српској војсци. На добијена техничка питања од министра или Главног генералштаба, комитети су давали стручне анализе и мишљења у облику реферата, по потреби опремљених и техничким цртежима. Чланови комитета су били дужни да, по позиву, учествују у заједничким седницама када се расправљало о кључним питањима из њихове надлежности. Имали су право да сами иницирају расправе о важним темама из свог делокруга рада. У случају потребе, могли су да затраже мишљење и од стручних официра ван комитета, који су били обавезни да дају писмена стручна мишљења у облику реферата. Оваква организација омогућила је систематско и стручно решавање сложених техничких питања у модернизацији српске војске.

Артиљеријски комитет је имао широк спектар надлежности, фокусирајући се на све аспекте развоја и примене артиљеријске технике у српској војсци. Његова делатност је обухватала:

1. истраживање и евалуацију тренутних и будућих потреба војске у области наоружања, укључујући и опсадну и градску артиљерију за утврђења,
2. проучавање техничких аспеката производње у артиљеријским радионицама – од оружја и муниције до барута и запрежних средстава,
3. организацију складишног система (арсенала, депоа) за готов и сиров материјал,
4. разраду административних структура, прописа и правила за артиљеријске јединице,
5. припрему наставних програма за артиљеријске школе и оцену стручне литературе,
6. подстицање иновација кроз награђивање значајних проналазака.

Рад комитета се одвијао кроз редовне седнице, где су одлуке доношене већинским гласањем. У случају изједначеног резултата, пресудну реч имао је председник или његов заменик. За сложенија питања, могло се формирати посебно истражно тело сачињено из редова чланова. Овај комитет, заједно са Инжињеријским, активно је пратио светске трендове у војној техници, посебно у Европи, и предлагао одговарајуће реформе за српску војску. Такође је препоручивао кандидате за студијска путовања и присуство пробним испитивањима у иностранству[9]. Организационо, оба комитета су имала сличну структуру, а то је подразумевало неодређени број чланова које је именовао министар војни, док је председника постављао кнез. Јавно информисање о раду комитета одвијало се преко званичног војног листа, по одлуци министра. За свој рад, комитети су имали приступ специјализованој библиотеци са домаћом и страном литературом, артиљеријском стрелишту, збиркама оружја и опреме, као и техничкој документацији (моделима и цртежима), што им је омогућавало темељно проучавање и евалуацију нових решења.

Ратови од 1876 до 1878. године показали су да крагујевачка војна фабрика не може да прати динамични развој европске војне индустрије. Новим захтевима за већим дометима и прецизнијим гађањем могло се удовољити једино повећањем почетне брзине пројектила, што је захтевало јача барутна пуњења. Међутим, традиционална бронза од које су се израђивале цеви топова није могла да издржи таква оптерећења, што је онемогућавало даљу домаћу производњу[10]. Ова ситуација приморала је српску војску да се окрене увозу пушака и топова из иностранства.

Пред српске војне стручњаке поставило се сложено питање модернизације и увођења јединственог система стрељачког наоружања, уз обзир на ограничене финансијске ресурсе. Решење је требало да буде пажљиво бирано како би ново наоружање дуже време одговарало свим критеријумима савремене војне опреме. Да би се ово питање системски решило, министар војни пуковник Јован Мишковић је 25. децембра 1878. (6. јануара 1879.) године издао наредбу пуковнику Сави Грујићу, председнику Артиљеријског комитета којем је поверен задатак да детаљно проучи најсавременије системе наоружања у свету и предложи

8 Види: Устројство војних комитета, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/16-78-pp-ustrojstvo-vojnih-komiteta.pdf, Приступљено: 19.06.2025.

9 Види: Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање, *Ратник*, књ. II, св. VII, 1879, 52 и даље.

10 Види: Живомир Спасић. *Крагујевачка фабрика оружја*, Војно издавачки завод, Београд, 1983, 75-92.

оптимална решења која ће одговарати савременим достигнућима ратне вештине и технике[11]. Ова иницијатива представљала је корак ка систематској модернизацији српске војске у складу са европским стандардима.

Финансијски исцрпљена ратовима, Србија је приступила постепеном преоружавању, прво пешадије, а затим артиљерије. Након што је пешадија добила нове остругуше, дошло је време за модернизацију артиљеријског наоружања. Крајем 19. века, европске војске су већ прелазиле на нову генерацију топова – остругане са челичним цевима, који су нудили већу почетну брзину пројектила и знатно бољу прецизност у односу на старе бронзане топове са предњим пуњењем. У српској војсци, главнину артиљеријског наоружања чинили су бронзани топови француског система „La Hitte“, познати као „четворофунташи“ и „двanаестофунташи“. Ови топови су се показали као застарели, са ограниченим дометима (до 2.700 м за тешке топове) и различитим калибрима, што је стварало логистичке проблеме. Ситуацију је додатно компликовала шароликост наоружања – у складиштима су се налазили топови различитих порекла (француски, немачки, швајцарски, аустријски), материјала (бронзани, челични, гвоздени) и конструкција (дугачки, кратки, остругани, спредњаци). Многи од ових топова били су технички истрошени, са преко хиљаду испаљених метака.

Свесни потребе за хитном модернизацијом, српски војни стручњаци су већ 1878. године покренули иницијативу за преоружавање. Мајор Павле Шафарик и капетан Коста Костић послати су у Немачку да проучавају најновије технологије код фабриканта Крупа[12]. Паралелно, официри су били упућени на студијске боравке у Русију[13] и Аустрију[14], док је потпуковник Илија Чолак-Антић три месеца проучавао производњу „челик-бронзаних“ топова у Аустрији и Италији. Ови напори представљали су прве кораке ка модернизацији српске артиљерије, која је требало да је доведе у ред са европским стандардима.

У октобру 1878. године мајор Павле Шафарик је у свом извештају[15] упозорио да је постојећи артиљеријски фонд потпуно застарео, како у конструктивном тако и у балистичком смислу, што га чини неупотребљивим за озбиљније војне операције. Овај извештај покренуо је низ седница Артиљеријског комитета на којима је детаљно анализирана ситуација у европској артиљеријској производњи и могућности њене примене у српским условима. Истраживања су показала да су европске силе користиле разне материјале за израду топовских цеви: Прусија, Русија и Француска су се ослањале на челик, Швајцарска и Француска на обичну бронзу, Аустрија, Русија и Италија на ојачану бронзу, Енглеска на ковано гвожђе, а Шведска на ливено гвожђе. Иако су челични топови због своје издржљивости представљали златни стандард у европским армијама, њихова висока цена била је препрека за Србију. Артиљеријски комитет је предложио привремено решење, а то је слање официра на специјализацију у земље са развијеном производњом бронзаних топова како би се проучавале најновије технике. Тек на основу њихових извештаја требало је донети коначну одлуку о типу бронзе и систему топова који ће се усвојити. У сваком случају, циљ је био увођење модерних остругана најновијег система. Да би се остварио овај план, било је неопходно послати млађе официре у водеће европске барутане ради усавршавања, затим ангажовати стручњаке (конструкторе, хемичаре, технологије, механичаре) и проширити производне капацитете у Крагујевцу изградњом нове ливнице, пећи и увођењем парне машине Комитет је проценио да је за потпуну модернизацију артиљерије потребно 1,5 до 2 године за усвајање технологије, и до 6 година за потпуну замену застарелог наоружања и реконструкцију фабрике. Иако су се појавили предлози за изградњу нове фабрике на погоднијој локацији, стратешки разлози, традиција, доступност стручног кадра и финансијска ограничења осигурали су да Крагујевац и даље остане центар српске војне индустрије[16].

Свесни немогућности да се у кратком року изврши потпуна модернизација војне индустрије, српске власти су се усредсредиле на очување кључних производних капацитета,

11 Славица Ратковић-Костић. *Европеизација српске војске*, Војноисторијски институт, Београд 2007, 291 и даље.

12 Пр. Никола Шкеровић, Н. *Записници седница Министарског савета Србије 1862-1892*, Београд, 1952, 365.

13 Опширније: Слободан Ђукић. Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века, у: *Војноисторијски гласник*, 1/2015, 61-76.

14 Опширније: Слободан Ђукић. Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века, у: *Војноисторијски гласник*, 1/2014, 80-102.

15 Види: Илија Чолак-Антић. Извештај Господину министру војном, *Ратник*, књ. III, св. I-VI, 1880, 120-130.

16 Љубомир Лукић и Мирко Ђапић. Путевима инжењерства у Србији, у: *Зборник радова Добривоје с. Божић - изумитељ савременог система кочења воза*. Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву Универзитета у Крагујевцу, Краљево, 2016, 234.

посебно у области муниције и одржавања оружја. Овај приступ је наглашен током дебате о војном буџету 1881. године, где је министар војни истакао да, иако се наоружање мора увозити, домаћа производња муниције и поправка оружја остају од стратешког значаја. Међутим, функционисање војне фабрике у Крагујевцу било је озбиљно угрожено недостатком стручних кадрова[17]. Артиљеријски комитет је уочио да је надзор над производњом претежно у рукама мајстора, без адекватног стручног вођства официра. Ова ситуација, заједно са свешћу о ограниченој способности домаће индустрије да се прилагоди ратним потребама, навела је Комитет да предложи опсежан програм усавршавања. Предвиђено је да четири официра прођу двогодишњу специјализацију у европским војним фабрикама. Након школовања, следило би шестомесечно путовање по европским војним постројењима ради стицања практичног искуства. Ова иницијатива имала је за циљ да обезбеди квалификоване кадрове способне да воде и развијају домаћу војну индустрију, што је представљало кључни корак ка њеној будућој модернизацији.

Године 1884, у време заоштрених српско-бугарских односа и немачког мешања у овај спор, краљ Милан Обреновић и српска влада тражили су француску подршку како би створили противтежу немачком утицају. У том контексту, француски посланик у Београду незванично је предложио усвајање француског топа „Де Банж“ за српску војску. Да би се донела одлука о набавци нових топова, формирана је специјална комисија официра под председништвом генерала Тихомиља Николића[18]. Ова комисија је обишла водеће европске фабрике оружја у Француској, Аустро-Угарској, Енглеској и Немачкој. По повратку, комисија је предложила да се организују пробе у Београду, где би се тестирали топови различитих произвођача. „Београдски опит“ одржан је крајем 1884. године, са три кандидата: француским „Де Банж“, немачким „Круп“ и енглеским „Армстронг“ топовима. Иако су пробе показале да је француски топ био најбољи, а истовремено и стандардно наоружање француске армије, комисија је иницијално показивала склоност ка немачком „Крупу“[19].

Тек након личне интервенције краља Милана и председника владе Милутина Гарашанина, коначно је одлучено у корист француског топа[20].

Српска војска је 1885. године увела у наоружање нови артиљеријски систем - 80 мм пољски топ М 85 и његову брдску варијанту истог калибра. Овај француски „Де Банж“ систем постао је окосница српске артиљерије, са поручених 45 пољских и 7 брдских батерија (по 6 топова по батерији). Пољска батерија је обухватала 6 топова, 8 кара и резервни лафет, док је брдска имала 6 топова, 8 лафета и 120 муниционих сандука[21]. Иако су топови првобитно били дизајнирани за црни барут, касније су адаптирани за модернији малодимни барут. 80 мм топ М 85 је остао у оперативној употреби чак 25 година, све до 1910. године када је започето преоружавање са француским брзометним „Шнајдер“ топовима. Међутим, ови „Де Банж“ топови су и даље играли значајну улогу и коришћени су у Балканским ратовима (1912-1913) на секторима где није било модерније артиљерије, затим у Првом светском рату (1914-1916) и приликом повлачења 1916. године, где их је српска војска онеспособљавала да не би пали у непријатељске руке.

Да би се артиљерци прилагодили новим технолошким променама, пуковник Сава Грујић[22], председник Артиљеријског комитета, предложио је израду приручника намењеног војницима и подофицирима. Ова иницијатива резултирала је настанком књиге *Топџија*, написане једноставним и разумљивим језиком, која је требало да послужи као упутство за руковање новим оруђима. Током наредних година, објављено је још неколико сличних приручника, углавном аутора Константина Миловановића[23].

У циљу модернизације производње барута, почетком 1879. године организовано је слање млађих официра на специјализацију у иностранство. Група официра упућена је у руски Охитински барутни завод, где су изучавали

17 Види: Живомир Спасић. *Крагујевачка фабрика оружја*, Војно издавачки завод, Београд, 1983, 92 и даље.

18 Опширније: Милан Ђ. Милићевић. *Поменик знаменитих људи новијега доба*, Српска краљевска штампарија, Београд, 1888, 438.

19 Види: Небојша Ђокић и Оливера Думић. Наоружање српске војске у време мобилизације 1914. године, у: *Расински анали 14*, Крушевац 2016, 67 – 104.

20 Опширније: Славица Ратковић-Костић. *Европеизација српске војске*, Војноисторијски институт, Београд 2007, 62 и даље.

21 Види: ур. Боривоје М. Срећковић. *Илустрована војна енциклопедија* Св. 2, А-Б, Штампарија Драгутина Поповића, Београд, 1936, 106.

22 Види: ур. Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књига 1, А-З*, Библиографски завод д.д., Загреб, 1925, 792.

23 Види: ур. Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књига 2, И-М*, Библиографски завод д.д., Загреб, 1927, 927.

најновије методе производње и организацију барутних магацина[24]. Ова истраживања била су посебно важна у светлу тога што је руска војска тада вршила интензивно преоружавање, увођењем модерних пушака и челичних остргана, као и заменом традиционалног црног барута малодимним варијантама веће енергетске моћи. Средином 1881. године, на предлог министра војног, млади официри послати су на студијска путовања у Француску и друге западноевропске земље, са задатком да проучавају тамошње фабрике и барутане[25]. Ова искуства искоришћена су за модернизацију барутане у Страгарима, која је укључивала промену састава барута, увођење нових метода контроле квалитета и производњу крупнозрнастог барута за топове већих калибара.

Иако је Србија након ратова 1876-1878. године започела процес преоружавања, недостатак муниције остао је озбиљан проблем. Новоуведени „Де Банж" топови стигли су тек у фебруару 1886. године[26], што је значило да је српска војска током рата са Бугарском 1885. године била приморана да користи застарело наоружање из претходних сукоба. Ова ситуација показала је изазове са којима се суочавала српска војска у процесу модернизације, посебно у погледу синхронизације набавке нових оруђа и одговарајуће муниције.

Иако су знатни напори уложени до средине 1890-их година, опремање српске војске новим наоружањем није било задовољавајуће. Заоштрена политичка ситуација на Балкану, посебно криза у грчко-турским односима, истакла је хитну потребу за решењем овог проблема. Детаљна анализа показала је да српска војска није била адекватно припремљена за потенцијални сукоб. Српска артиљерија је располагала са 270 пољских и 42 брдска топа система „Де Банж" калибра 80 мм, који су набављени 1884. а испоручени 1886. године. Ови топови, првобитно дизајнирани за црни барут (а касније адаптирани за малодимни), показали су се као поуздани са добрим балистичким карактеристикама, прецизношћу гађања и ефикасношћу против живих циљева[27]. Међутим, њихова ефикасност у рушењу утврђених објеката била је ограничена због релативно малог калибра и конструкције граната.

Стручне комисије су утврдиле да је за комплетирање артиљеријске моћи неопходно додатно набавити топове јачег калибра. Препоручиле су да се свакој дивизији доделе додатне две батерије топова калибра 90 мм истог система, као и да се уведе нова врста муниције - бризантне гранате са повећаним разорним дејством. Ове мере требало је да повећају борбену ефикасност артиљерије у нападу на утврђене положаје и објекте. Крајем 19. века, са појавом првих брзометних топова у Европи, српска војна команда је пажљиво пратила овај технолошки напредак. Након што су Француска, Немачка, Аустрија и Русија увеле овај нови систем у своје армије, и Србија је активирала процес изучавања ових иновација. Артиљеријско-техничко одељење Министарства војног и Артиљеријски комитет редовно су слали официре у европске фабрике оружја, где су имали прилику да детаљно проучавају конструкцију и употребу брзометних топова.

Српска градска и опсадна артиљерија током деведесетих година XIX века и даље је користила хетероген парк топова - мешавину заробљеног турског наоружања из ратова 1876-1878. и преправљених старих бронзаних предњака. Ови топови, због дугогодишње употребе и застареле технологије, изгубили су већину својих балистичких особина, што је довело до тога да министар војни отворено призна да их се може сматрати „практично непостојећим" у погледу борбене ефикасности[28].

Стручне комисије, уз учешће Артиљеријског и Инжињеријског комитета, разрадиле су планове за модернизацију опсадног парка и граничних утврђења. Иако су утврдиле минималне потребе у погледу броја оруђа и калибара, ови планови су остали на хартији због константних финансијских проблема. Чак и под владом Стојана Новаковића, која је била свесна хитности овог питања, нису се нашли средствима за реализацију.

Политичка ситуација на Балкану, са сталном претњом од избијања рата, истакла је акутну потребу за хитном модернизацијом. Међутим, српска војска није била у стању да води успешне операције које би омогућиле остварење националних аспирација, посебно у односу на Бугарску и османске територије на које је Србија полагала право.

24 Слободан Ђукић. Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века, у: *Војноисторијски гласник*, 1/2015, 68.

25 Ибид., 69.

26 Види: ур. Боривоје М. Срећковић. *Илустрована војна енциклопедија* Св. 2, А-Б, Штампарија Драгутина Поповића, Београд, 1936, 106.

27 Ибид., 106.

28 Опширније: Иван Мијатовић и Небојша Ђокић. Градска и опсадна артиљерија војске кнежевине и краљевине Србије, у: *Весник Војног музеја 39*, Београд 2012, 101 – 120.

Средином 1896. године, упркос свесности о критичном стању, влада је била спутавана финансијским ограничењима[29] - чак и након конверзије државног дуга (укључујући и дуг Русији из 1876. године), нису се појавила средства за хитну набавку оружја. Ова ситуација оставила је Србију у рањивом положају, без реалних могућности за брзо решавање кључних питања војне модернизације. Српска влада је била приморана да се обрати повериоцима како би обезбедила средства за преоружање војске, подижући привремену позајмицу од 4 милиона динара. Криза на Криту и грчко-турски рат 1897. године истакли су хитну потребу за модернизацијом, иако су резултати владиних напора под Ђорђем Симићем постали видљиви тек након што је непосредна ратна претња прошла.

Године 1897. закључен је уговор са Француском о набавци 44 топа „Шнајдер Кане" система, укључујући топове калибра 120 мм, хаубице и мерзере. Међутим, испорука је била знатно одложена - током посете фабрици у Крезоу 1898. године, министар иностраних послова Владан Ђорђевић констатовао је да је готов само мали део нарученог материјала. Топови су коначно стигли у Србију тек јесени 1900. године, али су се убрзо показали њихови недостаци: отежано пуњење и нишањење, затим недостатак предњих заклона, што је угрожавало руковаоце, потом проблеми са окидачима на хаубицама и мерзерима (крива ударна игла) и непоузданост граната које су се често неактивирале[30]. Крагујевачка фабрика је успела да делимично реши проблеме модификацијом окидача, али питање неисправних граната остало је отворено све до 1907. године, када се још увек расправљало о томе да ли је потребно ангажовати француске стручњаке или послати домаће специјалисте на обуку.

Ова ситуација илуструје тешкоће са којима се Србија суочавала у процесу модернизације свог артиљеријског наоружања - од финансијских ограничења до проблема са квалитетом увезене опреме и дуготрајним решавањем техничких недостатака.

Краљ Милан Обреновић, по преузимању команде над Активном војском, нашао се пред већ започетим процесом набавке позиционих топова, па је своју пажњу усмерио на решавање питања брзометне артиљерије. Када је Србија тражила зајам од Аустро-Угарске за куповину 23 батерије (по шест оруђа), Беч је као услов поставио набавку аустроугарских брзометних топова. Краљ Милан је прихватио овај услов, видећи у томе двоструку корист тј. осигурање кредита и модернизацију артиљерије[31]. Међутим, преговори су завршени без успеха због техничких проблема са прототиповима „Шкодиних" топова, посебно са стабилизацијом лафета. Последњи озбиљни преговори вођени су током краљеве посете фабрици у Плзењу средином 1900. године, непосредно пред његово повлачење из јавног живота након женидбе краља Александра. Овај неуспех оставио је српску војску без модерне брзометне артиљерије у критичном периоду на прелазу у нови век.

Уочи Првог Балканског рата, српска артиљеријска снага састојала се од 544 оруђа различитих типова и система. Најзначајнији део чинили су модерни брзометни топови - 188 пољских и 36 брдских, док су застарели „Де Банж" системи (30 брдских и 180 пољских топова) још увек чинили значајан део арсенала. Тешку артиљерију представљало је 17 топова калибра 120 mm, 28 хаубица и мерзера, као и 65 градских и опсадних топова[32]. Најкритичнији недостатак огледао се у недостатку брдске артиљерије са само девет батерија, па је често долазило до ситуација где пешадијске јединице нису имале адекватну артиљеријску подршку. Овај проблем посебно је био изражен у планинским теренима.

Завршно разматрање

Историјски развој српске артиљерије од средњовековног периода до уочи Балканских ратова представља сведочанство о дугорочним напорима модернизације, технолошког напретка и адаптације у складу са европским стандардима. Процес артиљеријског развоја у Србији био је снажно условљен унутрашњим ограничењима, пре свега финансијским, кадровским и индустријским, али и спољнополитичким факторима који су снажно утицали на избор добављача и типова наоружања.

Од првих покушаја домаће производње у Крагујевцу, преко оснивања артиљеријских и инжињеријских комитета, па до студијских путовања и технолошких испитивања у

29 Опширније о економској историји Србије у овом периоду види: Бошко Мијатовић. *Историја државних финансија Србије 1876-1895*, Архипелаг, Београд, 2021.

30 Небојша Ђокић и Оливера Думић. Наоружање српске војске у време мобилизације 1914. године, у: *Расински анали 14*, Крушевац 2016, 76 - 77.

31 Димитрије Ђорђевић. *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 46.

32 Небојша Ђокић и Оливера Думић. Наоружање српске војске у време мобилизације 1914. године, у: *Расински анали 14*, Крушевац 2016, 84.

иностранству, српска војна управа показала је висок степен рационалног планирања и настојање да модернизацију не темељи на импровизацијама, већ на систематском усвајању знања и технологије. Модернизација артиљерије није била изолован процес, већ део ширег програма професионализације и институционалне реформе српске војске. Упркос застоју у реализацији планираних пројеката, често узрокованом недостатком средстава и политичком нестабилношћу, до уочи Првог балканског рата српска војска је располагала импресивним бројем модернизованих пољских и брдских батерија, као и позиционом и тешком артиљеријом, што је омогућило оперативну флексибилност у предстојећим кампањама.

РЕЗИМЕ.

Рад *Артиљеријски развој Србије на путу ка Балканским ратовима* представља детаљну и аргументовану историјску анализу еволуције српске артиљерије од средњег века до почетка XX века, с акцентом на период од осамдесетих година XIX века до уочи Првог балканског рата.

Полазећи од застарелости постојећег наоружања након српско-турских ратова (1876–1878), рад истиче оснивање артиљеријског комитета и низ реформских корака који су усмерени на избор, набавку и домаћу адаптацију савремених артиљеријских система. Посебна пажња посвећена је „Београдском опиту“ из 1884. године, на коме су тестирани француски, немачки и енглески топови, што је резултирало избором француског система „Де Банж“ након директне интервенције краља Милана и председника владе Гарашанина. Овај систем постаје основ српске артиљерије у наредне три деценије.

Истиче се и кључна улога Крагујевачке тополивнице, организација Артиљеријске управе, улога војнонаучних комитета и образовање кадра у иностранству. Посебно су анализиране тешкоће везане за финансирање, техничку застарелост, недостатак муниције и спору испоруку страних оруђа. Рад такође критички сагледава стратешке последице неодговарајућег техничког нивоа неких артиљеријских јединица уочи Балканских ратова.

Истраживање се заснива на обимној архивској и библиографској грађи и даје значајан допринос разумевању начина на који је артиљерија као род војске постала кључни носилац ватрене моћи српске војске у првим деценијама XX века. Рад показује да је артиљеријска модернизација била не само техничко, већ и политичко и институционално питање, дубоко повезано са спољнополитичким оријентацијама Србије.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бошко Мијатовић. *Историја државних финансија Србије 1876-1895*, Архипелаг, Београд, 2021.
2. Владимир Ћоровић. *Историја Југославије*, Народно лето, Београд, 1933.
3. Димитрије Ђорђевић. *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962.
4. Живомир Спасић. *Крагујевачка фабрика оружја*, Војно издавачки завод, Београд, 1983.
5. *Закон о устројству оружног фонда*, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/15-1879-pp-Zakon-o-ustrojstvu-oruznog-fonda-od-19-%20januara-1879.pdf. Приступљено: 25.06.2025.
6. Иван Мијатовић и Небојша Ђокић. Градска и опсадна артљерија војске кнежевине и краљевине Србије, у: *Весник Војног музеја 39*, Беогрд 2012, 101 - 120.
7. Илија Чолак-Антић. Извештај Господину министру војном, *Ратник*, књ. III, св. I-VI, 1880: 120-130.
8. Љубомир Лукић и Мирко Ђапић. Путевима инжењерства у Србији, *Зборник радова Добривоје с. Божић - изумитељ савременог система кочења воза*. Факултет за машинство и грађевинарство у Краљеву Универзитета у Крагујевцу, Краљево, 2016, 225-254.
9. Милан Ђ Милићевић. *Поменик знаменитих људи новијега доба*, Српска краљевска штампарија, Београд, 1888.
10. Небојша Ђокић и Оливера Думић,. Наоружање српске војске у време мобилизације 1914. године, у: *Расински анали 14*, Крушевац 2016, 67-104.
11. Никола Шкеровић. *Записници седница Министарског савета Србије 1862-1892*, Београд, 1952.
12. Славица Ратковић-Костић. *Европеизација српске војске*, Војноистројски институт, Београд 2007
13. Слободан Ђукић. Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века, у: *Војноисторијски гласник*, 1/2014, 80-102.

14. Слободан Ђукић. Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века, у: *Војноисторијски гласник*, 1/2015, 61-76.
15. Боривоје М. Срећковић. *Илустрована војна енциклопедија* Св. 2, А-Б, Штампарија Драгутина Поповића, Београд, 1936.
16. Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књига 2, И-М, Биоблиографски завод д.д., Загреб, 1927.
17. Станоје Станојевић. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књига 1, А-З, Биоблиографски завод д.д., Загреб, 1925.
18. *Устројство војних комитета*, https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/16-78-pp-ustrojstvo-vojnih-komiteta.pdf , Приступљено: 19.06.2025.
19. Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање, *Ратник*, књ. II, св. VII, 1879.

PhD. Aleksandar Pesic
Branislav Boric

Modernization of Serbian Artillery from the Serbian–Ottoman Wars to the Outbreak of the Balkan Wars

Abstract: This paper examines the historical development of Serbian artillery from the Middle Ages to the beginning of the twentieth century, with a particular focus on the period of systematic modernization following the Serbian–Ottoman Wars. It analyzes the institutional frameworks, technological progress, personnel training, and foreign policy influences that shaped artillery doctrine and practice. Special attention is given to the role of domestic industry, regulatory frameworks, and the process of procuring modern artillery pieces. Based on archival and professional sources, the paper demonstrates that artillery became the central carrier of the Serbian army's firepower on the eve of the Balkan Wars.

Keywords: artillery, modernization, Serbia, military history, technological development, nineteenth century.

Resume: The paper *The Development of Serbian Artillery on the Road to the Balkan Wars* offers a detailed and well-founded historical analysis of the evolution of Serbian artillery from the medieval period to the early 20th century, with a particular focus on the period from the 1880s to the eve of the First Balkan War.

Starting from the obsolescence of existing weaponry after the Serbian–Ottoman Wars (1876–1878), the study highlights the establishment of the Artillery Committee and a series of reform measures aimed at selecting, acquiring, and adapting modern artillery systems for domestic use. Special attention is given to the "Belgrade Trials" of 1884, during which French, German, and British artillery pieces were tested. This process ultimately led to the selection of the French *De Bange* system, following direct intervention by King Milan and Prime Minister Garashanin. The *De Bange* system went on to form the backbone of Serbian artillery over the next three decades.

The paper also emphasizes the crucial role of the Kragujevac cannon foundry, the organization of the Artillery Administration, the function of military-scientific committees, and the education of personnel abroad. Particular challenges are examined, including financial limitations, technological obsolescence, a lack of ammunition, and delays in the delivery of foreign armaments. The study critically addresses the strategic implications of the inadequate technical level of certain artillery units on the eve of the Balkan Wars.

Based on extensive archival material and relevant literature, the research provides significant insight into how artillery evolved into a key element of Serbia's military firepower in the early 20th century. The paper demonstrates that artillery modernization was not only a technical issue but also a political and institutional one, closely tied to Serbia's foreign policy orientations.

Борис Миливојевић[1]
Међуопштински историјски архив Ваљево
Република Србија

UDK: 61:929 Миливојевић А.

Прегледни научни рад

„ОД БАЛИНОВИЋА ДО ДАВОСА: ЖИВОТ И ПОСЛЕДЊА ЖЕЉА ДР АНДРИЈЕ (АНДРЕ) МИЛИВОЈЕВИЋА“

Апстракт. Тестамент др Андрије (Андре) Миливојевића представља значајан писани историјски извор који открива личне мисли, патриотизам и моралне вредности једног српског лекара током Балканских ратова и Првог светског рата. Документ пружа увиде у рад санитетске службе, тешкоће лечења и страдање војника и цивила, али и у животну посвећеност и пожртвованост појединца. Захваљујући оваквим изворима, историја постаје ближа и разумљивија кроз људске судбине.

Кључне речи: Тестамент, др Андрија (Андра) Миливојевић, Балкански ратови, Први светски рат, санитетска служба, патриотизам, личне судбине.

Увод

Историја једног народа не састоји се само од великих историјских догађаја, ратова и политичких одлука, већ и од живота појединаца који су били њихови сведоци или учесници, чије поступке, изборе и жртве чине стварну, људску страну прошлости.

Да бисмо прошлост разумели на прави начин, неопходно је користити аутентичне писане изворе. Они нам дају могућност да директно „чујемо“ гласове наших предака. Лични документи, као што су писма, мемоари, дневници и тестаменти, дају увид у унутрашњи свет појединца, откривајући његове најдубље мисли, осећања и вредносне ставове.

Изузетно драгоцен историјски извор представља тестамент др. Андрије (Андре) Миливојевића, резервног санитетског капетана II класе. Овај документ не представља само правни акт, већ и снажно сведочанство о страдању, пожртвованости и патриотизму српског народа у време Балканских ратова и Првог светског рата. Кроз његов животни пут и последњу жељу могу се сагледати тешке околности у којима је живела и деловала једна генерација српских интелектуалаца.

Ратни санитет Краљевине Србије уочи Првог светског рата

Краљевина Србија нашла се пред великим изазовом након што јој је Аустроугарска упутила неприхватљив ултиматум: прихватити његове услове или се, у одбрану своје независности, супротставити знатно надмоћнијем противнику. Изабравши одбрану слободе и државне части, иако се није опоравила од два рата вођена 1912. и 1913. године са Турском и Бугарском, као ни од побуне Албанаца у граничном појасу са новоствореном државом Албанијом, Србија се изненада изложила великим искушењима.

Оптерећена великим ратним дуговима, Србија до новог рата није стигла да обнови утрошене залихе ратног и санитетског материјала. Чак ни у последњи час купљени санитетски материјал није стигао до ње — заплењен је током проласка воза кроз Аустроугарску. Значајну улогу имао је Српски Црвени крст, који је у периоду од годину дана успео да поправи монтажне бараке, санитетске возове и други инвентар коришћен током претходних ратова, као и да у последњем тренутку набави преко потребан памук из Египта, којег у државним резервама више није било.

Једино су Утермеленови први завоји, преостали из претходних ратова, били расположиви у довољним количинама. Санитетска опрема и инструменти, који су након демобилизације били одложени у магацинима дивизијских

1 Борис Р. Миливојевић рођен је 1988. године у Ваљеву. Завршио је мастер академске студије из економије. Објавио је више стручних радова, углавном из области завичајне историје, а један је од аутора публикације *„Заједничке судбине српског и руског народа у Ваљевском крају почетком 20. века (1900–1939)“*; ради као архивиста у Међуопштинском историјском архиву Ваљево; e-mail: borisarhivva@gmail.com

области, нису били срећени ни поправљени, те су приликом поновне мобилизације затечени у истом, већ истрошеном стању.

Тешкоће нису погађале само санитет. Војници првог позива имали су довољно одеће, а други позив је делимично био опремљен шињелима и блузама. Међутим, велики број војника другог и трећег позива био је приморан да се бори у сопственој гардероби, што је представљало озбиљан ризик – у случају заробљавања могли су бити третирани као нерегуларне трупе, које међународне конвенције нису штитиле. Осетно је недостајала и зимска опрема, неопходна за борбе у хладним условима, а у оквиру наоружања било је мањка и пушака – процењено око 120.000 комада. Ситуацију је додатно компликовао недостатак артиљеријске муниције, која није била довољна за интензиван рат који се очекивао. Управа је била приморана да хитно наручи гранате из Француске, док је за пушке и одећу упућена молба за помоћ Русији, у нади да ће међународна подршка делимично ублажити недостатке и омогућити војсци да делује барем минимално ефикасно.

Поред наоружања и опреме, Србија се суочавала и са недостатком људске и сточне хране, јер су мобилизација и почетак рата наступили у јеку жетве, која није могла бити завршена. И овај недостатак морао је бити надокнађен увозом из Русије, преко Дунава. Упркос свим овим ограничењима и неизвесностима, земља је морала да настави борбу са оним чиме је располагала, ослањајући се на храброст, издржљивост и пожртвованост својих људи.

Краљевина Србија је после Балканских ратова имала око четири и по милиона становника, а у Први светски рат је ушла са готово истим санитетским капацитетима са којима је претходне сукобе завршила. Разлике су биле минималне:

Доктора медицине — 409 (од чега око тридесет хирурга), Резервних официра, војних обвезника и добровољаца — 320, Студената медицине — 203, Апотекара — 109, Студената и помоћника — 81, Ветеринара — 60, Студената и помоћника — 18.

По оперативном плану, за оперативне јединице било је предвиђено 224 лекара, за службе у војишној зони 91, а за позадинске војне установе 94 лекара. У цивилној служби за целу Србију остао је свега 61 лекар.

За разлику од Балканских ратова, када студенти (осим војних) и жене лекари нису били позивани, овога пута обавеза је проширена и на њих, па се у првом списку нашло и 17 жена лекара. Ипак, из непознатих разлога, око 30 студената медицине није позвано.

То је било све што је Србија могла да обезбеди за армију од око 520.000 војника: око 300.000 у првом позиву, 100.000 у другом и око 75.000 у трећем позиву. Под оружјем је било око 300.000 војника, подофицира и официра, док су остали били распоређени у позадинске службе (интендантура, инжењерија, комора, телеграфија и санитет).

Сваки пук располагао је по једном пољском болницом капацитета 100 постеља, са два лекара и помоћним особљем. У пракси, овај број често није био достигнут, па је други лекар неретко морао да обавља и послове медицинара. Свака дивизија имала је болничарску чету и дивизијско завојиште са три лекара – најчешће два лекара и један медицинар, од којих је један био хирург. Недовољан број особља, ограничена опрема и сталан прилив рањеника чинили су рад санитета изузетно тешким и захтевним, често у готово немогућим условима.

По објави Првог светског рата, Аустроугарска је, свесна недостатка медицинског кадра у Србији, забранила повратак око 120 српских студената медицине који су се налазили на школовању у иностранству, интернирајући их до краја рата. Ова мера је додатно отежала већ крхку ситуацију у српском санитету, јер је земља морала да се ослања на ограничен број стручних лица, док је потреба за лекарима и медицинским особљем све време расла.[2]

Живот, службовање и смрт др Андрије (Андре) Миливојевића

Др Андрија (Андра) Миливојевић припадао је генерацији српских лекара који су своје стручно формирање и животни пут везали за преломну епоху Балканских ратова и Првог светског рата. Рођен је 1887. године у сеоској породици у селу Балиновићу код Ваљева, од оца Драгића и мајке Станије. Одрастао је у патријархалној средини, где су рад, поштење и поштовање породице биле основне вредности. Основну школу завршио је у селу, а прва четири разреда гимназије похађао је у Ваљеву. Већ у раној младости показао је велику жељу за образовањем и напредовањем, што га је одвело у Београд, где је завршио преостала четири

2 Александар С. Недок, *Српски војни санитет од Цера до Целовца јул 1914 – јун 1919*, Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио телевизија Србије, 2022, 7–8.

разреда гимназије и започео студије права. Међутим, његово интересовање за медицину и жеља да помаже људима одредили су његов животни пут.[3]

Током 1910. године боравио је у Бечу, као питомац Ваљевског среза. Одавде је у име југословенског друштва имао част да реферише Његовом Величанству краљу Петру I Карађорђевићу о југословенској идеји, називајући га слободоумним владаром будуће заједничке државе. У марту 1911. године окончао је студије медицинских наука у Бечу као самоуправни питомац среза ваљевског. У аустроугарској престоници остао је на специјализацији из области унутрашњих болести, коју је прекинуо уочи ратних догађаја 1912. године. Овај податак је значајан јер сведочи о томе да је Краљевина Србија придавала велики значај образовању младих људи, који су се након школовања враћали у земљу како би своје знање ставили у службу народа и отаџбине.[4]

После одласка из Беча 1912, ступио је у војну службу као лекар у Првом балканском рату (тзв. Турски рат), сукобу вођеном између балканских савезника Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке против Османског царства са циљем ослобођења преосталих европских територија под турском влашћу. Као војни лекар, Миливојевић био је непосредни сведок великих људских губитака и напора војног санитета. Победе српске војске код Куманова и Битоља означиле су крупан преокрет у историји региона и довеле су до значајног проширења државне територије Србије.

Већ 1913. године учествовао је у Другом балканском рату, који је избио услед спора око поделе ослобођених територија међу дотадашњим савезницима. Бугарска је напала Србију и Грчку, али је поражена. Исте године дошло је и до Албанске побуне на новоослобођеним подручјима, где су албанске оружане групе пружиле отпор успостављању српске управе. Др. Миливојевић је и у тим околностима вршио дужност војног лекара. У априлу 1913. године унапређен је у чин резервног санитетског поручника, а исте године одликован је Крстом милосрђа (први пут), златном медаљом за ревносну службу и споменицом.[5]

После демобилизације, 1914. године постављен је за самоуправног лекара среза ваљевског, са почетном платом од 2.500 динара годишње. По избијању Првог светског рата поново је ступио у војну лекарску службу, примајући искључиво официрску плату. Учествовао је у операцијама приликом преласка српске војске у Срем, код Чеврнтије и Сремске Митровице. При повлачењу и препливавању реке Саве задобио је повреду леве стране грудног коша и тешку прехладу. Констатован му је бронхитис и одобрено 15 дана поштеде, али се убрзо вратио у службу услед развоја ратних прилика. На дужност је пристигао у јеку епидемије пегавог тифуса у Ваљеву. Ваљево је представљало највеће жариште епидемије пегавог тифуса у Србији. Одатле се епидемија проширила и на друге делове земље. Главни извори заразе били су аустроугарски заробљеници и заражени болесници који су слати у друге градове, а немарно су смештани и рањеници српске војске.

Поред окружне болнице др Селимира Ђорђевића, у граду су организоване резервне болнице – у здању Гимназије, Медицинској школи у касарни Петог пешадијског пука, па чак и у кафанама. По околним селима подизане су пољске болнице. Лекари нису могли да зауставе болест, а ни да је успоре. Пегави тифус био је најопаснији – у неким болницама од 1600 примљених, заражених је било 1100, а смртност је понегде достигла 70 одсто.[6]

Током 1915. године, др Миливојевић је унапређен у чин резервног санитетског капетана II класе и добио је орден Крста Милосрђа (други пут).[7] Крајем исте године, приликом повлачења српске војске, у изузетно тешким климатским и материјалним условима, његово здравствено стање се додатно погоршало.

У пролеће 1916. године јавио се Врховној команди Српске војске у Солуну на лекарски преглед. Констатована му је тешка упала плућа и одобрено 40 дана боловања. Потом је упућен на Солунски фронт, који је након

3 Милић Ј. Милићевић, *Посвећеници и жртве, Српски санитет у Ваљевској болници у Првом светском рату*, Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2021, 83; *Поменик пођинулих и помрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, уредио Радоје Чоловић, Београд: Српско лекарско друштво, 2012, 65.

4 Државни архив Србије (у даљем тексту ДАС), Фонд Министарства народног здравља НР Србије (Г–216), досијеа, фасцикла – Персонална досијеа – др. Андрије (Андре) Миливојевића од 29. септембра 1918. године Давос Швајцарска.

5 ДАС, Фонд Министарства народног здравља НР Србије (Г–216), досијеа, фасцикла – Персонална досијеа – др. Андрије (Андре) Миливојевића, одликовања: Крст Милосрђа, златна медаља за ревносну службу, споменица.

6 Велибор Видић, *Страдање и хуманизам: Ваљевска болница 1914–1915*, Београд: Архив Србије; Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2015, 27–28.

7 ДАС, Фонд Министарства народног здравља НР Србије (Г–216), досијеа, фасцикла – Персонална досијеа – др. Андрије (Андре) Миливојевића. Године 1915. унапређен је у чин резервног санитетског капетана II класе и добио је орден Крста Милосрђа (Други пут).

повлачења српске војске преко Албаније представљао нову линију отпора. У том периоду оболео је од маларије и денга грознице, што је довело до даљег исцрпљивања организма. Комисија Врховне команде дијагностиковала је тешко обољење плућа, туберкулозу и упутила га на лечење у Давос, познато швајцарско лечилиште за плућне болести.

Средином септембра 1918. године у Давосу оболео је од шпанског грипа са компликацијом у виду запаљења плућа. Његово здравствено стање се погоршавало, одлуком конзилијума било је предложено извођење сложеног оперативног захвата – вештачког пнеумоторакса. Овај захват је раније предузиман код лечења туберкулозе. Захтевао је апсолутно мировање пацијената у дужем временском периоду. Решењем Министра војног Краљевине Србије од 20. октобра 1918. године ослобођен је војне службе и стављен на располагање Министру унутрашњих дела. У Солуну су о томе обавештене надлежне установе 21. октобра 1918. године. Дана 26. октобра из Давоса упутио је молбу Министру унутрашњих дела, тражећи продужење боловања, исплату заостале и редовне плате, као и повишицу. Почетком новембра је утврђено да др. Миливојевић није у могућности да се врати на дужност услед обољења од шпанског грипа. Због тога је упућен поново на лечење у Швајцарску.[8]

Свестан тежине и озбиљности свог здравственог стања, др Миливојевић написао је писмо војном изасланику Краљевине Србије у Берну, које је касније признато као његов тестамент. У њему је навео:

„Пошто сам тешко болестан, стављам Вам до знања да у случају моје смрти известите надлежне да све моје што имам остављам моме оцу г. Драгићу Миливојевићу, економу из села Балиновић... све што сам новца дао војсци у овим ратовима свима опраштам. Молим да ми поздравите Велику Србију, мој народ (Дринску Нахију), и моје родитеље, браћу и сестре. Реците им да се поносе, што ја исто чиним, што им и други син пада за Велику Србију".[9]

Поступак поводом последње воље др Андрије (Андре) Миливојевића започео је за његовог живота, када је, као резервни санитетски капетан II класе, тешко болестан у Давосу, саставио писмену изјаву последње воље и упутио је Војном изасланику Краљевине Србије у Берну.

У том писму навео је да, у случају своје смрти, жели да надлежни органи буду обавештени и изричито изјавио да сву своју имовину оставља свом оцу, Драгићу Миливојевићу из села Балиновић, Срез Ваљевски. Истовремено је навео да опрашта сва потраживања која је имао према војсци, односно новац који је у претходним ратовима дао војсци. У писму је назначио да ће, у случају његове смрти, Војни изасланик бити обавештен од стране енглеског и француског конзула у Давосу, те је изричито наложио да се писмо сачува и употреби када за то наступе услови.

Након смрти др Андрије (Андре) Миливојевића, која је наступила 11. децембра 1918. године (28. новембра по старом календару) у Давосу.[10] Војни изасланик у Берну, потпуковник Михаило Ненадовић, актом бр. 322 од 1. децембра 1918. године (по старом календару) доставио је Министарству војном оригинал писма покојника. У свом допису навео је да је покојни др. Миливојевић писмо оставио непосредно пред смрт и изразио мишљење да оно представља његов тестамент, због чега је предложио да се са тим писмом даље поступи као са тестаментом.

Министарство војно прихватило је овај предлог и актом Пов. Ф. Ђ. бр. 28295 од 22. марта 1919. године проследило је писмо Првостепеном суду у Ваљеву, као месно надлежном суду. У допису је наложило да се садржина писма саопшти оцу покојника, Драгићу Миливојевићу из Балиновића, а да се потом предмет реши у складу са надлежношћу суда. На тај начин Министарство војно није задржало предмет, већ га је упутило органу надлежном за вођење оставинског поступка.

Првостепени суд у Ваљеву примио је предмет 29. марта 1919. године. Истог дана судија је донео службену забелешку којом је наложио да се Драгић Миливојевић позове у суд и да му се саопшти садржина писма.

Поступајући по том налогу, Првостепени суд у Ваљеву је 5. маја 1919. године сачинио записник у којем је констатовано да је Драгић Миливојевић приступио суду и изјавио: „Признајем да ми је данас саопштено писмо мог пок. сина Др. Андрије (Андре) Миливојевића." Изјава је

8 Исто, исто – Персонална досијеа - др. Андрије (Андре) Миливојевића од 26. октобра 1918. године.

9 Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту МИАВ), фонд А.2.1.118, Окружни суд Ваљево (1804–1944), 1807–1944; Тестамент др. Андрије (Андре) Миливојевића. Неивентарисана грађа 1925. година. Предмет број Ф–43-37/925.

10 МИАВ; фонд А.2.1.118, Окружни суд Ваљево (1804–1944), 1807–1944; У допису Војног изасланика Краљевине Србије у Берну бр. 322 од 1. децембра 1918. године као датум смрти др Андрије (Андре) Миливојевића наведен је 28. новембар 1918. године, док је у осталој архивској документацији наведен 11. децембар 1918. године по Грегоријанском календару. Неивентарисана грађа 1925. година. Предмет број Ф–43-37/925.

потписана од стране Драгиња Миливојевића и оверена од стране судских службених лица.

Након што је утврђено да је садржина писма саопштена лицу које је у тестаменту означено као наследник, суд је актом бр. 6593-а-70 од 7. маја 1919. године констатовао да је наложена радња извршена и одлучио: „Пошто је саопштење извршено оцу покојног Др Андре Миливојевића, то предмет у акта.“ Тако је поступак поводом последње воље др Андрије (Андре) Миливојевића који је трајао од краја новембра 1918. године до 7. маја 1919. године, када је Првостепени суд у Ваљеву окончао службене радње и предмет архивирао.

Из наведене документације произлазило је да су надлежни државни органи од самог почетка писмо др. Миливојевића третирали као тестаментарну исправу.. Војни изасланик предложио је да се са њим поступи као са тестаментом, Министарство војно прихватило је тај предлог и предмет проследило надлежном суду, док је суд спровео службене радње поводом тестамента тако што је позвао наследника означеног у последњој вољи, упознао га са њеном садржином и предмет архивирао након извршеног саопштења. Целокупан ток поступка показао је да су државни органи признавали правни значај писмене последње воље др Миливојевића и да су поступали са њом као са тестаментом, у складу са тадашњим прописима и својом надлежношћу.

Закључак

Живот др Андрије (Андре) Миливојевића представља непроцењиво сведочанство о времену великих искушења, страдања и храбрости српског народа током Балканских ратова и Првог светског рата. Кроз његов лични пут – од детињства у селу Балиновићу, преко школовања у Београду и Бечу, до рада у служби среског лекара и резервног санитетског капетана – огледају се узори, вредности и изазови генерације која је живела у условима ратних несрећа, епидемија и свакодневних опасности. Др Миливојевић је својим радом исказивао храброст, посвећеност и несебичну љубав према људима, истовремено негујући дубок осећај родољубља и одговорности према отаџбини.

Тестамент који је написао у Давосу није био само правни акт, већ дубоко лични израз моралних принципа, скромности и патриотског поноса. Опраштање дугова војсци, остављање имовине породици и изјава о поносу што је живот положио за „Велику Србију“ откривају свест о сопственом и колективном доприносу у времену кризе. Овај документ омогућава да се прошлост сагледа кроз људске судбине, пружајући непосредан увид у рад санитетских служби, страдања рањеника и цивила, као и у изазове с којима су се суочавали образовани интелектуалци посвећени народу.

Историјска вредност тестамента др Миливојевића је вишеструка: он није само сведочанство о страдањима и медицинској служби у ратовима, већ и документ који осветљава етичке и патриотске величине једне генерације. Лични извори као овај, чине историју ближом и разумљивијом јер нам омогућавају да препознамо људске поступке, изборе и моралне дилеме које стоје иза великих историјских догађаја.

Животни пут и служба др Андрије (Андре) Миливојевића представљају пример пожртвованости, хуманости и истинског родољубља. Иако тешко болестан и свестан блиског краја живота, последње мисли није усмеравао ка сопственој судбини, већ ка отаџбини, народу и породици. За савремене генерације ова опорука представља упечатљиво историјско сведочанство, подсећајући да су лична жртва, част, оданост отаџбини и осећај дужности били дубоко утемељени идеали једног времена. Као таква, она инспирише и опомиње: историја је најпотпунија када се гледа кроз очи оних који су у њој учествовали и оставили трајне људске и моралне вредности.

Резиме

Рад се заснива на анализи архивске грађе и историјских извора који се односе на живот и службовање др Андрије (Андре) Миливојевића, резервног санитетског капетана II класе, као и на његов тестамент састављен у Давосу 1918. године. Посебна пажња посвећена је положају и раду српског војног санитета у Балканским ратовима и Првом светском рату, условима у којима су деловали лекари, као и околностима које су обележиле животни пут др Миливојевића – од школовања и учешћа у ратовима, до лечења у Швајцарској и смрти.

На основу анализиране документације приказан је поступак који су након његове смрти водили Војни изасланик Краљевине Србије у Берну, Министарство војно и Првостепени суд у Ваљеву поводом његове последње воље. Истраживање показује да су надлежни државни органи тестамент прихватили као пуноважну изјаву последње

воље и у складу са тадашњим прописима спровели потребне службене радње.

Тестамент др Андрије (Андре) Миливојевића представља драгоцен историјски извор који, поред правног значаја, сведочи о моралним вредностима, патриотизму, пожртвованости и професионалној посвећености једног српског војног лекара. Кроз овај документ и архивску грађу могуће је сагледати не само рад српског војног санитета већ и људску страну великих историјских догађаја, што доприноси потпунијем разумевању прошлости и очувању културно-историјског наслеђа.

Др Андрија (Андра) Миливојевић[11]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Државни архив Србије (ДАС),

- Фонд Министарства народног здравља НР Србије (Г–216), досијеа, фасцикла 96, бр. 21.

Међуопштински историјски архив Ваљево (МИАВ),

- Фонд А.2.1.118 Окружни суд Ваљево (1804–1944), 1807–1944 Ваљево. Неинвентарисана архивска грађа, 1925 година.

Литература:

1. Видић, Велибор. *Страдање и хуманизам: Ваљевска болница 1914– 1915*. Београд: Архив Србије; Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2015.
2. Милићевић, Ј. Милић. *Посвећеници и жртве, Српски санитет у Ваљевској болници у Првом светском рату*. Ваљево: Међуопштински историјски архив Ваљево, 2021.
3. Недок, С. Александар. *Српски војни санитет од Цера до Целовца јул 1914 – јун 1919*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио телевизија Србије, 2022.
4. *Поменик погинулих и умрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*. Уредио Радоје Чоловић. Београд: Српско лекарско друштво, 2012.

11 *Поменик погинулих и умрлих лекара и медицинара у ратовима 1912–1918*, 65.

Boris Milivojevic

From Balinović to Davos: the life and last wish of Dr. Andrija (Andre) Milivojević

Abstract. The testament of Dr Andrija (Andra) Milivojević represents a significant written historical source that reveals the personal thoughts, patriotism, and moral values of a Serbian physician during the Balkan Wars and the First World War. The document provides insights into the work of the medical service, the difficulties of treatment, and the suffering of soldiers and civilians, as well as into the life-long dedication and self-sacrifice of an individual. Thanks to such sources, history becomes more tangible and understandable through human destinies.

Keywords: Testament, Dr. Andrija (Andra) Milivojević, Balkan Wars, First World War, medical service, patriotism, personal destinies.

Summary. This paper is based on the analysis of archival records and historical sources concerning the life and service of Dr. Andrija (Andra) Milivojević, a Reserve Medical Captain Second Class, as well as his testament written in Davos in 1918. Particular attention is devoted to the organization and work of the Serbian military medical service during the Balkan Wars and the First World War, the conditions under which military physicians performed their duties, and the circumstances that marked Dr. Milivojević's life—from his education and wartime service to his treatment in Switzerland and his death.

Based on the analyzed documentation, the paper reconstructs the legal procedure conducted after his death by the Military Envoy of the Kingdom of Serbia in Bern, the Ministry of War, and the Court of First Instance in Valjevo regarding his last will. The research demonstrates that the competent state authorities recognized the document as a valid expression of his final wishes and handled it in accordance with the legal regulations in force at the time.

The testament of Dr. Andrija (Andra) Milivojević represents a valuable historical source which, in addition to its legal significance, bears witness to the moral values, patriotism, self-sacrifice, and professional dedication of a Serbian military physician. Together with the accompanying archival records, it provides important insight not only into the work of the Serbian military medical service but also into the human dimension of major historical events, thereby contributing to a more comprehensive understanding of the past and to the preservation of Serbia's historical and cultural heritage.

Стефан С. Филиповић, мср.[1]
Архив Косова и Метохије, Приштина-Чаглавица
АП Косово и Метохија
Република Србија

UDK: 37:929 Кијаметовића М.
94:323.1(497.115-89)"1908/1912"

Прегледни научни рад

МЛАДОТУРСКА РЕВОЛУЦИЈА 1908. ГОДИНЕ КРОЗ ПРИЗМУ МЕМОАРА МИХАИЛА КИЈАМЕТОВИЋА: ИСТОРИЈСКИ И ПОЛИТИЧКИ ФЕНОМЕН

Апстракт: У раду је елаборирaн политички и историјски феномен младотурске револуције кроз призму учешћа и личног сведочанства Михаила Кијаметовића у првим данима младотурске револуције и касније побуне „старотурака" из 1912. године, односно албанског беговата из Старе Србије. Михаило Кијаметовић нуди српској историографији детаљне описе првих дана младотурске револуције и реакција српске стране, како званичног Београда, тако и српске организације на терену Старе Србије. У раду су описани и анализирани детаљи и околности побуне албанског беговата 1912. године. Кијаметовић даје виновнике, детаље о састанцима и преговорима албанских првака као што су Идриз Сефер и Иса Бољетинац, као и однос Краљевине Србије и њене политике у односу на побуњенике, као и уздрмани режим младотурака на простору Косова и Метохије и Вардарске Македоније. У раду је коришћен компаративни политиколошки и историјски метод у циљу поређења навода Михаила Кијаметовића са постојећим изворима и резултатима истраживања Ђорђа Микића, Уроша Шешума, Биљане Вучетић, Александра Растовића, Славенка Терзића, Михаила Војводића и Весне Зарковић.

Кључне речи: Младотурска револуција, Михаило Кијаметовић, албански беговат, Стара Србија, Хуријет, Српска демократска лига.

„Био сам на служби у Одбору извршном у Врању све до избијања младотурске револуције, која је била 1908. године (…) када су оборили султана Хамида и преузели власт у своје руке. Младотурци су објавили да ће они сваког добро примити и тражили да се све комите и војводе родом из Турске империје врате својим домовима и да ће их они волети као своју браћу, јер и они су се борили против трулог режима против кога су се борили и они, младотурци".

Михаило Кијаметовић
Живот и рад Михаила Кијаметовића учитеља
и националног радника (1882-1961)

Увод

Младотурска револуција је присутна у српској историографији и политичкој историји као важан историјски сегмент процеса ослобођења и уједињења, посебно у периоду од 1903. до избијања саме револуције 1908. године. Као јединствен историјски и политички моменат она није дубље истраживана ван контекста Балканских ратова, ослобођења Старе Србије, те државног и политичког краја Османског царства на тлу Европе. А када се прецизније истражује, младотурска револуција бива анализирана са позиција слабљења османских власти на простору Косова и Метохије и Вардарске Македоније, те специфично, организовања и јачања српског политичког фактора у оквиру османске државе под управом младотурака, што можемо наћи у научним доприносима Ђорђа Микића, Александра Растовића, Весне Зарковић, али и раније у делу Јаниђија Поповића, *Живот Срба на Косову 1812-1912*.

Међутим, младотурска револуција представља историјску вододелницу, епилог источног питања, катализатор

1 Аутор је мастер политиколог, архивист, stefan.filipovic.pr@gmail.com stefan.filipovic.kim@arhivsrbije.rs

дубоких политичких промена које су усмериле главни ток историје Балкана и Блиског истока. Као што су последице младотурске револуције биле сложене и вишезначне, тако се и њени основи и почеци налазе у сету различитих историјских околности, геополитичких датости, националних интереса и дугорочних планова кључних сила тога времена. Разумљив је суздржанији однос српске историографије и политикологије према овом феномену, јер након победа у Балканским ратовима 1912. и 1913. године интерес Краљевине Србије сеже до граница са Бугарском и Грчком на југу у југоистоку, а младотурци постају далека и готово заборављена прошлост.

Младотурска револуција 1908. године представља дефинитивни почетак краја Османске империје као апсолутистичке и теократске државе на историјској сцени. С друге стране она представља почетак рађања једне нове политичке нације која ће се заснивати на турском језику, турском националном идентитету, османизму као политичкој идеологији и делатној стратегији, на исламском културном обрасцу али и републиканизму као државном уређењу. Младотурска револуција представља почетак краја источног питања на Балкану и Леванту ако источно питање сведемо на ниво постојања Османског царства. Међутим у питању је сложенији историјски и геополитички процес на Медитерану, екваторији Црног Мора, Крима, Босфора, Свете земље, све до решавања источног питања Лозанским уговором 1923. године (Растовић, 44).

Са циљем да младотурску револуцију сагледамо ближе, као историјски и политички феномен, са позиција српског културног, научног и националног интереса, у раду се анализира низ догађаја и околности уочи, током и након младотурске револуције кроз призму једне личности, Михаила Кијаметовића. У питању је учитељ и национални радник, оставио је савременој српској историографији богату грађу за истраживање феномена младотурске револуције. У питању су критички објављени мемоари, који као такви представљају добру полазну основу за сложенија и дубља историографска, политиколошка, социолошка, антрополошка и културолошка истраживања младотурске револуције.

Михаило Кијаметовић – сведок и протагониста

Рођен 1882. године у Вучитрну, као османски поданик, а преминуо је у Београду 1961. године. Михаило Кијаметовић је био учитељ, наставник, национални радник, члан Српске одбране и Народне одбране, четник, обавештајац, повереник за спровођење аграрне реформе у Грачаничком срезу, школски надзорник за Срезове лапски и грачанички, активиста Демократске странке Љубе Давидовића, логораш у Првом светском рату, искрени и делатни патриота, пријатељ и прикривени сарадник немалог броја чланова организације „Уједињење или смрт“. Ову тврдњу поткрепљује писмо артиљеријског мајора Љубомира Љубе Вуловића, упућено свом саборцу Тодору Станковићу. Љубомир Љуба Вуловић је био један од истакнутих припадника организације „Уједињење или смрт“ осуђен и стрељан у Солуну 1917. године заједно са Драгутином Димитријевићем-Аписом и Радетом Малобабићем.

„…Када се вратиш ако Бог да у Отаџбину слободну и уједињену поздрави ми много ако их затекнеш живе, проту Анђелка и друге пријатеље из Косовске Митровице а нарочито Кијаметовића у Вучитрну. Реци им да сам их се на последњим часовима својим сетио као мојих пријатеља“.

Љубомир Љубо Вуловић, артиљеријски мајор Српске војске, Солун 1917. године (Кијаметовић: 21).

Михаило Кијаметовић је припадао генерацији српских националних радника који су својим деловањем учинили много на плану ослобођења и уједињења српског народа и развоју српске делатне националне и државотворне идеје у 20 веку. Историографији познати, осталим друштвеним наукама, несхватљиво-незанимљиви, а за ширу српску јавност готово непостојећи, то су укратко, имена великог броја културних, просветних и националних радника са простора Старе Србије и Македоније с краја 19. и почетком 20. века. Они су били својеврсна културна, просветна и национална елита са из средишта српског народа, у великој мери заслужни за значајна померања и усмеравања главног тока српске историје. У питању је плејада људи попут Богдана Раденковића, Давида Димитријевића, Саве Стојановића, Петра Костића, Дене Дебељковића, Глише Елезовића, Милана Чемерикића, Давида Парлића, Анђелка Нешића, Стојана Зафировића, Лазара Божовића, Михаила Кијаметовића, Стојана Капетановића, Рајка Вучића, Зарије Ђорића, Лазара Кујунџића, Григорија Божовића, Јаниџија Поповића и других Старосрбијанаца и Македонаца у Приштини, Призрену, Куманову, Скопљу, Прилепу, Битољу и Солуну. У питању су људи, који су упркос огромним потешкоћама отоманског поданства, сиромаштва, дискриминације, насиља, подозривости османских власти, успели

да се образују, подреде своје животе и каријере просвети, култури и националном раду, те постану горостаси српске делатне националне идеје 20. века.

Михаило Кијаметовић је након завршене основне школе у Вучитрну, те једног разреда више основне школе у Приштини, прешао у гимназију у Скопље, где завршава 6 разреда. Током гимназијских дана показује свој национални дух, 1899. године бива ухапшен и затворен у злогласни затвор у Скопљу, Куршумлихан. Разлог за хапшење био је сукоб са бугарашким ученицима и наставницима бугарске егзархијске гимназије. Након свршене гимназије, бежи преко границе у Краљевину Србију, где завшава познату Учитељску школу у Алексинцу. Његов просветни и национални рад почиње 1904. године у Косовској Митровици, наставља се у Приштини а од 1906. године Михаило Кијаметовић је распоређен као учитељ у Куманову. Његово деловање у Куманову није дуго трајало због контраобавештајног рада непријатеља. Дошло је до синергије непријатељског деловања уједињених снага ВМРО[2]-а, османских снага безбедности и аустроугарских војно-полицијских саветника, који су имали за задатак реформу османске полиције и жандармерије. Међутим, ти саветници[3], посебно извесни мајор Триничек, су показали изузетну посвећеност у борби против српских оружаних снага широм Македоније. Након Куманова, Кијаметовић прелази у Врање, на место секретара Извршног одбора Српске одбране све до 1908. године, када је након младотурске револуције распуштена Српска одбрана (Кијаметовић: 43). Ово указује на изузетну сложеност околности под којима је радио, не само Кијаметовић, већ читава мрежа Српске одбране под командом Богдана Раденковића. Од Кијаметовићевог ангажмана у Македонији, његову каријеру и рад можемо пратити паралелно са животом и радом Богдана Раденковића[4]. Раденковић је био надређен не само Кијаметовићу, већ читавој српској организацији у Старој Србији (Терзић: 157–174). У методолошком смислу, личност Богдана Раденковића би за потребе даљег истраживања могао представљати својеврсну феноменолошку и методолошку компарациону основу за даља истраживања. Како за потребе компарације, тако и праћење хронологије догађаја. Међутим, он није тема овог рада, иако је и више него значајна личност српске историје, посебно у контексту младотурске револуције и српске акције у Старој Србији и Македонији.

Младотурска револуција

Султан Абдул Хамид је 1876. године, донео Устав (Хуријет), као последица процеса дугог трајања, реформи османског царства познатије као танзиматске реформе, према иницијативи Мидхат паше. Силе тога времена[5] нису имале поверења да ће се уставне одредбе спроводити, па су тражиле да надгледају имплементацију, што је султан одбио и због чега, између осталог, креће рат 1877-1878 године, где ће Османско царство, након Берлинског конгреса изгубити Бугарску, Источну Румелију, Босну и Херцеговину, делове Србије и значајне територије на Кавказу (Микић: 9).

По угледу на Мацинијеву Младу Италију 1865. године у Цариграду је основано друштво Младотурци. Након сукоба са султаном и групом конзервативних официра, напуштају Османско царство и бивају у политичком егзилу широм Европе. Идеја младотурака није уништена у земљи. Студенти војномедицинске академије су 1889. године основали Комитет за јединство и напредак. Касније друштво добија нови назив, Отаџбина и слобода (Ватан и хуријет).

2 ВМРО — Вътрешна македоно-одринска революционна организация (Унутрашња македонско-одринска револуционарна организација), бугарска револуционарна организација која је деловала на простору Македоније и Одринског вилајета крајем XIX и почетком XX века (Шешум, Урош Српска четничка акција (1897–1908), Београд, 2019).

3 У питању је распоређивање аустроугарских, италијанских француских, енглеских и руских саветника, на основу споразума у Мирцштету из октобра 1903. године, у 5 европска вилајета Османског царства (Косовски, Битољски, Солунски, Драмски и Серски). Распоређивање саветника је имало за циљ реформу и модернизацију османске полиције и жандармерије. Ово је суштински оцртавало зоне утицаја и интереса различитих сила. Тако да су у Косовском вилајету распоређени аустроугарски саветници и то само за Скопски санџак, јер су Албанци инсистирали да у Приштинском и Новопазарском нема потребе за реформама и модернизацијом снага безбедности. У Солунском вилајету су били распоређени Руси, у Битољском Италијани, у Серском Французи и у Драмском Енглези (Вучетић, Биљана (2018). *Богдан Раденковић судбина једног српског националисте*. Београд).

4 Богдан Раденковић (1874-1917) српски национални радник, рођен у Бугарићу крај Звечана, данашњи Србовац. Богослов, учитељ, правник, секретар Митрополије скопске, умало и митрополит Рашко-призренски, четник, обавештајац, дипломата, шеф Српске одбране у Османском царству, председник прве српске политичке организације Срба у Османском царству, иницијатор, оснивач и члан организације „Уједињење или смрт“(Вучетић, Биљана (2018). *Богдан Раденковић судбина једног српског националисте*. Београд: Историјски институт Београд; Аздејковић, Милош, Бојиновић, Јовица (2023). *Мајор Војислав Танкосић*. Београд: Медија центар Одбрана).

5 Русија, Немачка, Аустроугарска, Италија, Француска и Велика Британија.

Њима се 1906. године придружио Кемал Паша Ататурк, који ће одредити будућност османске и потоње турске државе све до данашњих дана. Два најјача упоришта младотурског покрета били су Солун и Битољ, а суштински најјаче упориште младотурака су били млади, образовани и либерални официри османске војске, који су желели реформе, демократизацију и напредак њихове државе и либерализацију друштва.

Трећег јула 1908. године Ахмед Нијази бег покреће младотурску револуцију у гарнизону у Расену, док су убрзо главна упоришта постала Солун и Битољ, у штабу Хилми Паше. Политички део револуције је завршен 23. јула 1908. године када је султан прихватио захтеве младотурака. Овим је тек почела суштински да се одвија друштвена, структурална револуција, која је имала и своју јаку контрареволуцију, ослањајући се на веру и култ султана. Званично је проглашена једнакост свих поданика, без обзира на веру и нацију. Међутим, младотурци су желели да формирају централизовану владу, по европском моделу, која би зависила од скупштине, тиме је укинут вековни систем милета у Османском царству. У листу „Косово" 24. јула 1908. године, на српском језику и азбучном писму, објављен је Устав. Младотурци су одмах саопштили да признају постојање српске и бугарске народности у Османском царству али да неће толерисати оружану и пропагандну акцију других држава (Вучетић: 176-179).

На савет руског конзула Орлова, српски конзул Живојин Балугџић се састајао са младотурцима у Скопљу и износио захтеве српске стране, који су били послати и у централу младотурака у Солун. Два основна захтева су била да се: 1) српска организација прихвати као легитиман комитет; 2) Да се сви политички затвореници ослободе (Вучетић:179). Осетна је била разлика у односу према младотурцима, између конзула Балугџића и Срба који су на терену морали да спроводе политику МИД-а Краљевине Србије. О томе сведочи извод из разговора Богдана Раденковића шефа Српске одбране у Старој Србији и српског конзула у Скопљу Живојина Балугџића. Наиме, Богдан Раденковић је од Живојина Балугџића захтевао већи степен поверења и слободе у свакодневном оперативном раду на терену, аргументујући то бољим познавањем прилика и већим разумевањем самог карактера како Албанаца тако и представника Османских, младотурских власти (Вучетић: 181).

На српском банкету за младотурке, који је у српском конзулату у Скопљу, приредио конзул Живојин Балугџић, према писању Антонија Тодоровића, Богдан Раденковић је одржао говор у коме је истакао:

„Срби Османлије, жељни грађанских права а и услед животне несигурности латили смо се оружја да се бранимо и боримо. Данас кад је прокламована слобода свима народима у Отоманској држави ми напуштамо оружану борбу јер тврдо верујемо, да ће младотурски комитет испунити дата обећања Османлијским народима. Но ако та обећања не буду испуњена, српски народ ће бити приморан да поново узме оружје и оде у шуму" (Вучетић: 183).

Јула 1908. године Михаила Кијаметовића, младотурска револуција, затиче на позицији секретара Извршног одбора Српске одбране у Врању (Кијаметовић: 48). Међутим, сам Кијаметовић је са представницима младотурског покрета имао контаката и раније, посебно у Куманову, где је био праћен и гоњен од стране локалних власти, потпомогнутих, раније поменутим аустроугарским официром Триничеком. Триничек је добијао информације, како од Албанаца тако и од Бугараша, односно припадника ВМРО (Кијаметовић: 40). Да би избегао званичну оптужницу или хапшење, одржавао је комуникацију са официрима у војном гарнизону и делом чиновништва, који су проналазили начин да му помогну. За младотурски покрет, сви непријатељи тадашњег режима султана Абдула Хамида Хана II, били су њихови савезници. Ово јасно указује и на сам карактер младотурске револуције, тј. да су њени протагонисти били део система власти, на многим важним позицијама у војсци, полицији и државној управи.

Триничек је располагао разгранатом мрежом агената, посредством којих је пратио рад српске организације и подстицао османске власти да прогоне њене припаднике. Како би избегли његове замке, Кијаметовић и његови сарадници пронашли су плаћене поверенике међу османским официрима и чиновницима, који су их благовремено обавештавали о намераваним мерама власти. Истовремено су успоставили везе и са официрима из локалних гарнизона који су припадали младотурском покрету, што им је омогућавало да несметаније наставе рад на снабдевању српских чета на терену (Кијаметовић: 40).

Услед новонасталих политичких околности, безбедносног и војног развоја ситуације, политика Краљевине Србије према Старој Србији и Македонији, захтевала је минимални период обуставе свих оружаних активности, како би се стекао јаснији увид у ситуацију на терену. Оружана компонента Српске одбране се привремено прекида, Извршни одбор у Врању се распушта. Михаило Кијаметовић

од стране Министарства образовања добија службу у Жичком срезу, село Грачац (Кијаметовић: 49). Почетно одушевљење младотурцима, као и већину тадашњих актера, обузима и Михаила Кијаметовића, који прве дане младотурске револуције описује на следећи начин:

„Био сам на служби у Одбору извршном у Врању све до избијања младотурске револуције, која је била 1908. године (…) када су оборили султана Хамида и преузели власт у своје руке. Младотурци су објавили да ће они свакога добро примити и тражили да се све комите и војводе родом из Турске империје врате својим домовима и да ће их они волети као своју браћу, јер и они су се борили противу трулога режима противу кога су се борили и они, младотурци“ (Кијаметовић: 48).

Младотурци су прогласили општу амнестију, за све противнике бивше власти, како их Кијаметовић назива-старотурци. Сходно томе, ова прокламација се односила и на припаднике српске четничке акције на територији Косовског, Битољског и Солунског вилајета (Шешум: 356). У питању је прокламација која је уследила 5 дана након 23. јула 1908. године, када је султан Абдул Хамид ирадом објавио враћање на снагу Устава из 1876. године (Шешум: 358). Уприкос „благонаклоној неутралности“ која је била саветована од стране МИД-а[6] Краљевине Србије, српски конзулати су били у сложеној ситуацији због комплексних односа на терену Македоније, пуне противуречности и потешкоћа (Шешум:359). Кијаметовић у својим мемоарима на следећи начин описује прве дане по проглашењу амнестије, као и деловање Краљевине Србије, четничке организације на терену и младотурака.

„По наређењу Министарства иностраних послова, Извршног комитета у Врању скупљене су све војводе: Бабунски[7], Глигорије Соколовић[8], Ђорђе Скопљанче[9], Довезенски[10] итд… и отишли и јавили се валији у Скопљу који им је спремио свечан дочек и најљубазније их упутио сваког у свој крај са напоменом да им нико неће чинити никакво зло и молио их да помогну да се уведе демократски режим за све становнике целе Отоманске империје без обзира на веру и народност итд“ (Кијаметовић: 48).

Политичке околности младотурске револуције и политика Краљевине Србије, која се базирала на уверењу, да су створили услови да се за права српског народа може борити политичким и институционалним средствима, довеле су до укључивања Срба у политички живот младотурског режима Османског царства. Представници Срба из читаве Старе Србије формирају прву српску легалну политичку организацију у Скопљу на Српској конференцији од 10. до 13. августа 1908. године, *Српску демократску лигу*, на челу са Богданом Раденковићем. Већ фебруара 1909. године, симболично на Сретење одржана је Скупштина Срба у Османском царству и формирана је централна и формалнија политичка структура под називом *Организација српског народа у Османском царству* (Микић: 20; Војводић: 183–248).

О етатистичком, централистичком и етно-центричном карактеру Младотурске револуције говори чињеница да је 20. новембра 1909. године усвојен *Закон о забрани политичких организација*. Због тога се званично Краљевина Србија повукла и затворила Српски клуб у Скопљу и припадајуће вилајетске подружнице у Битољу и Солуну (Микић: 21). Убрзо након револуције и промена које су обећане народима Османског царства, младотурци, односно странка *Јединства и напретка* већ 1910. године губи легитимитет и власт базира на сили војске, жандармерије и чиновништва (Микић: 25).

Недржање обећања и издају прокламованих принципа младотурске револуције од стране њених протагониста, Михаило Кијаметовић посматра кроз однос власти према кључним четничким војводама Српске одбране и поновно покретање српске акције али сада у форми, која је у историографији позната као Народна одбрана. Додатно, политику младотурака оцењује као германофилску и директно уперену против интереса Краљевине Србије и ослобођења и уједињења српског народа.

Према Кијаметовићевом сведочењу, младотурци се нису придржавали раније датих обећања, већ су започели спровођење германофилске политике и прогон свих оних који нису прихватали њихова упутства, посебно Срба. Такав однос испољио се у убиству војводе Глигорија Соколовића и припремању замке Јовану Стојковићу, војводи Бабунском, који је успео да избегне опасност и пребегне у Србију. У околностима које су наговештавале даље погоршање положаја српског становништва, Главни одбор Народне одбране

6 Министарство иностраних дела Краљевине Србије

7 Јован Стојковић-Бабунски (1875-1920), учитељ, велешки војвода (Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић*..., 123).

8 Глигор Соколовић (1872-1910), прилепски четнички војвода (Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић*..., 124)

9 Ђорђе Ристић-Скопљанче (1881-1911), кумановски четнички војвода (Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић*..., 144).

10 Јован Станојковић-Девезенски (1873-1935), учитељ и четнички војвода (Биљана Вучетић, Богдан Раденковић..., 145).

у Београду преузео је задатак да пронађе начине за олакшавање живота Срба у Османском царству (Кијаметовић: 49).

Сличну оцену младотурске револуције у односу према српском националном интересу и уопште према могућности опстанка српског народа на територији Старе Србије даје и Јанићије Поповић у свом делу *Живот Срба на Косову (1812-1912)*. Своје виђење младотурске револуције Поповић даје кроз коментаре о покушају легалне и легитимне политичке организације српског народа, која се због неискрености младотурака показала неуспешном. У делу књиге насловљеном *Хуријет*, што је турски израз за враћање на снагу Устава из 1876. године, Јанићије Поповић описује:

„Хришћански народи вероваху да ће им заиста синути сунце слободе и равноправности, те се истински обрадоваше и међу собом, па и са Турцима, грлише се и љубише, и песму улицом певаху:

Јашас и хуријет! … (Живела слобода и устав)

Јашас и милет! … (Живео народ)

Јашас и ватан! … (Живела отаџбина)

То одушевљење је трајало неколико дана. А после? Стара песма на нов глас! – рече наш народ, а ја се ни првог дана нисам одушевио, јер сам добро знао да Турчин и равноправна слобода не могу ићи заједно! (…) Ето то је видно шта смо од хуријета добили, иначе патња и невоље остале су по старом“(Поповић: 191-192).

Због младотурске револуције Михаило Кијаметовић је био приморан да обустави свој национални рад и посвети се просветном. Међутим, динамика политичког и безбедносног развоја ситуације у режиму младотурака, убрзо враћа Кијаметовића у структуру националне организације и на задужења која је најбоље знао да обавља. Кијаметовић је од стране МИД-а постављен за повереника за заграничне послове у селу Ристовац на самој граници са Османским царством, док је за јавност он био сеоски учитељ (Кијаметовић:51). У својим мемоарима Кијаметовић себи допушта и својеврсну геополитичку анализу и општи преглед ситуације. Политичку и управљачку елиту младотурског покрета одређује као германофилну. Османску царевину под вођством младотурака, чији систем државне управе, војску и полицију модернизују и реформишу аустријски и немачки официри, види као најозбиљнију претњу и препреку националном ослобођењу балканских држава али и као озбиљног геополитичког изазивача Велике Британије, Француске а посебно Русије (Кијаметовић: 54-55). Захваљујући динамичном развоју ситуације у односу према младотурском режиму, балканске државе, у датом случају Краљевина Србија, спроводе убрзане припреме за рат против Османског царства, као једну од последица младотурске револуције (Војводић: 249–305). Кијаметовић наводи да га је Народна одбрана позвала у Београд, где је добио потребна упутства за прекогранични рад, тј. *заграничну рад*, како у тадашњем духу језика пише Кијаметовић. Том приликом изложио је секретару Главног одбора Народне одбране Милану Васићу план који је подразумевао коришћење незадовољства присталица старотурског режима политиком младотурака. Иако је допуштао могућност да су и други разматрали сличан приступ, Кијаметовић га је представио као резултат сопствених промишљања и активности. План се заснивао на уверењу да је већина Албанаца, а нарочито њихови прваци, незадовољна и изразито непријатељски расположена према младотурском режиму, будући да су за време владавине султана Абдула Хамида уживали наклоност и добијали бројне бенефиције од стране султана и других структура централне власти *(Кијаметовић: 55; Зарковић: 163–165)*.

Наредни редови имаће за циљ разматрање детаља и околности побуне албанског беговата на простору Косовског вилајета током јула 1912. године, против режима младотурака који се већ од 1911. године налазио у својеврсној политичкој кризи.

Албанска контрареволуција у косовском вилајету 1912. године

У самом раду младотурска револуција се не анализира и разматра као јединствен догађај који је једноставно хронолошки одредити и дефинисати. У питању је политички процес са својом динамиком и околностима, који траје. Михаило Кијаметовић, као савременик, сведок и протагониста сложених политичких и историјских процеса током младотурске револуције својим сведочењем пружа савременој историографији значајне детаље не само на почетку младотурске револуције, већ и на крају српско-османских, тј. младотурских односа на територији Старе Србије, пар месеци пре њеног коначног ослобођења 1912. године.

Младотурска револуција није имала једнобразан ток, поред сложености у кључним центрима политичке моћи османске државе, на простору Косовског вилајета је од самог почетка покренута својеврсна контрареволуција у редовима албанског беговата. Албански бегови нису желели да се одрекну својих бенефиција, ни политичких ни

друштвених позиција које су заузимали као део исламског умата[11]. Краљевина Србија је планирала да искористи овакву ситуацију и својој војсци обезбеди што лакши почетак ратних операција, за које се припремала. У питању је била доктрина дестабилизације регуларних османских снага безбедности, албанским устанком, и покушај пасивизације албанског беговата према наступајућој српској војсци.

Михаило Кијаметовић у својим мемоарима даје детаљне описе тока устанка, протагониста, вођа, комуникације са доносиоцима одлука у Београду, тактике али и понашања и немоћи младотурака да се супротставе. Током 4 године власти, младотурци нису успели да у Косовском вилајету учврсте власт и пронађу алтернативу за албански беговат, који је имао свој паралелни систем власти и спремност да тај систем оружано брани, у сваком моменту. Кијаметовић истиче значај и улогу Краљевине Србије у албанској контрареволуцији, али узроке исте, треба тражити и у интересима албанског беговата с једне стране и у бирократској, етатистичкој централизацији власти на којој су инсистирали младотурци, с друге стране. Додатно, младотурска револуција је довела до јачања (не)албанских и хришћанских народа на Балкану и јачања османлијског идентитета, који је на крају завршио у турском етно-филетистичком национализму републиканског типа, а на уштрб албанског националног идентитета који је бујао од Призренске лиге 1878. године.

Кијаметовић даје описе богате детаљима боравка и преговора албанске делегације у Београду, на челу са Идризом Сефером[12], албанским прваком из Гњилана, из маја 1912. године. Кијаметовићев задатак је био да делегацију у тајности спроведе до Београда. Кијаметовић наводи два боравка албанске делегације, коју су, поред Идриза Сефера, чинили још и Сали Ага и Емин Будрига, истакнути албански прваци Косовског Поморавља. Михаило Кијаметовић је успео да организује састанке са Миланом Ракићем, Миланом Васићем, Божидаром Јанковићем, Војиславом Војом Танкосићем, Богданом Раденковићем и краљем Петром Карађорђевићем. Даље наводи да су у међувремену направљени контакти и са другим значајним албанским првацима као што су Мамут Зајим из Пећи, Иса Бољетинац из Шаље[13], Риза бег из Ђаковице, Мемет Дерала из Тетова, Садик Рама из Кијева[14] и Бајрамом Цуром из Скопља. Ови главари су сачињавали кључну управљачку структура албанског устанка јула 1912. године (Кијаметовић: 59). У мају 1912. године, када су припреме за албански устанак биле у поодмаклој фази, Кијаметовић је, у складу са раније утврђеним планом, допратио албанске прваке у Београд. Они су били смештени у хотелу *Женева*, код Тоше Македонца, такође члан организације Народне одбране. Ради прикривања њиховог идентитета и несметаног путовања били су обучени у униформе финансијских стражара. Циљ ове посете био је додатно учвршћивање њихове сарадње са српском страном у тренутку када су припреме за рат против Османског царства већ биле приведене крају (Кијаметовић: 60; Терзић: 147–156).

Устанак подигнут јула месеца 1912. године био је успешан и јако динамичан, један за другим падале су косовске и метохијске вароши Косовска Митровица, Пећ, Ђаковица, Вучитрн, Приштина, Гњилане, Феризовић (Урошевац). Крајем јула и почетком августа, Скопље је било опкољено, једини пут за одбегле младотурке је била пруга ка Велесу и Битољу. Скопље је пало, почели су преговори са младотурцима који су послали свог представника.

Организациони и територијални врхунац албанске побуне је достигнут заузимањем Скопља, након чега устанак стаје и улази у фазу преговора. Сходно томе, устанак се зауставља у Скопљу, из разлога што се ту завршава албански етнички простор, у правцу према Битољу и Солуну. Ово указује да албанска контрареволуција, није само сукоб са младотурцима већ национално обојен устанак.

„Постепено су улазиле побуњеничке чете у Скопље, а они фанатици одани младотурском режиму постепено су железницом напуштали Скопље. Примопредаја власти је брзо извршена и место војних стража на свима важним местима су се појавили у народном арнаутском оделу страже са војничким пушкама, које су узели од младотурских стражара. Целокупну власт узели су у Скопљу Арнаути, који су одређени од својих првака да врше своју дужност. Ове се десило крајем јула и почетком августа 1912. године“ (Кијаметовић:71).

11 Исламска верска заједница, заједница припадника ислама у земљи или конкретној заједници.

12 Идриз Сефер (1864-1916) албански главар из Гњилана, подржавалац идеја Призренске (1878) и Пећке лиге (1899) и један од предводника албанског устанка 1912. године (Зафировић, Стојан (2022) *Моје службовање у српским школама у Старој Србији у време последњих година турске владавине*: 36).

13 Простор севера Косова и Метохије североисточно од Косовске Митровице и Звечана.

14 Село у општини Клина на Косову и Метохији 37 км удаљено од Пећи.

Према наводима Михаила Кијаметовића, заједно са знаменитим свештеником из Косовске Митровице, Анђелком Нешићем, прикривени, као извесни Албанци из Вучитрна, под заштитом албанских чувара, присуствовали су састанцима побуњеничких вођа који су се организовали сваког дана у скопским Менди-беговим конацима у Чаиру[15], те извештавали Богдана Раденковића и српски конзулат, а ови даље МИД у Београду (Кијаметовић: 73). Ток преговора побуњених Албанаца и представника султана нису имали напретка, због тога се Идриз Сефер обратио српској страни. Кијаметовић износи тврдњу да је Идриз Сефер затражио од Михаила Кијаметовића да одмах отпутује за Београд и затражи од краља Петра да пошаље писмо султану са захтевима побуњеника, јер нису имали поверења у преговараче. Идриз Сефер је тврдио да писма која они шаљу уопште не стижу до султана, док писмо краља Петра, младотурци неће смети да склоне или униште (Кијаметовић: 73).

Сложене и измењене околности на терену, тачније на граници Црне Горе и Османског царства у Метохији, довеле су до тога да је Кијаметовићев одлазак за Београд постао непотребан. Наиме, Кијаметовићу непозната група, са црногорске територије извршила је препад на положаје османских граничара. Иса Бољетинац је овај догађај искористио да унесе пометњу међу албанске вође, представљајући могућност црногорског заузимања њихове земље као непосредну опасност. Због тога их је позвао да обуставе борбу против султана, прихвате услове које им је понудио царски изасланик и врате се својим кућама како би, у случају потребе, бранили државну територију, тачније своја имања (Кијаметовић: 74; Зарковић: 181).

Под утицајем аустроугарског конзула и притиском кризе на граници са Црном Гором, где је изгорела османска караула према Колашину, са десетинама погинулих са обе стране, шестог августа 1912. године постигнут је договор између албанског беговата и младотурака о прекиду непријатељстава и повлачењем побуњеника у своје градове (Бакић: 89-98). Овим је завршена албанска контрареволуција у Косовском вилајету, чиме су дефинитивно утврђене слабости османског режима на овом простору и остварена садржајнија сарадња између српске и албанске стране, која ће омогућити даље контакте и комуникацију између српских обавештајних и безбедносних структура са албанским првацима на плану припрема наступајућих војних операција у Старој Србији.

15 Четврт у старој чаршији у Скопљу.

Закључак

Покушаји инхерентних промена у Османском царству још од Танзиматских реформи 1839 али и многобројни спољни утицаји на тај процес, посебно од Кримског рата (1853-1856) године, кулминирају током велике источне кризе 1875-1878. године, категоричким одбијањем султана Абдула Хамида да проведе уставне реформе (Растовић: 36). Упорно одбијање реформи османских конзервативних политичких елита индуковало је конституисање либералног круга османског друштва, посебно увреженог у млађим официрским круговима. Ова политичка и парадигматска дихотомија османског царства, готово да је присутна и данас у савременом турском друштву, посебно прожетом неоосманизмом. У овој чињеници лежи потреба и научно-истраживачки значај изучавања феномена младотурске револуције из 1908. године. За историју Балкана 1908. година је од великог значаја, њу обележавају својеврсни геополитички земљотреси као што су: младотурска револуција; анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, царински рат Србије и Аустроугарске. Такође, треба истаћи да су 1908. годину обележила два значајна национална покрета: младотурски и албански (Растовић: 137).

Кијаметовићеви мемоари доносе савременој историографији детаље, изузетно прецизне описе догађаја, околности, описе историјских личности, те њихових односа са њим или другим значајним личностима српске историје с краја 19. и почетка 20. века. Мемоари Михаила Кијаметовића, „представљају аутентично сведочанство учитеља, обавештајца и државног службеника чији је вишедеценијски ангажман обухватио не само просветни и културни рад, већ и учешће у политичком и друштвеном животу на Косову и Метохији у прве три деценије 20. века „ записала је у рецензији објављених мемоара др Биљана Вучетић (Вучетић: 157). Проф. др Милош Јагодић и Урош Шешум, који се у свом научном опусу баве управо овом епохом, сагласни су око оцене да мемоари Михаила Кијаметовића представљају значајан допринос историографији и науци уопште. Политичка и безбедносна нестабилност, као и турбулентне историјске околности на Косову и Метохији и Македонији током читавог 20. века условиле су недостатак архивске и мемоарске грађе (Јагодић:158; Шешум:161). На тај начин, ови мемоари успевају да осветле оне сегменте српске историје за које смо веровали да су заувек изгубљени.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Аздејковић, Милош; Јовица Бојиновић (2023). Мајор Војислав Танкосић. Београд: Медија центар Одбрана.
2. Бакић, Дарко (2017). Погранични црногорско-турски сукоби у Зети код Мојковца 1912. године, Историјски записи. Подгорица: Историјски институт Црне Горе.
3. Војводић, Михаило (2019). *Србија и Турска 1878–1914: политички односи*. Београд: Филип Вишњић.
4. Вучетић, Биљана (2018). *Богдан Раденковић судбина једног српског националисте*. Београд: Историјски институт Београд.
5. Вучетић, Биљана (2025). Рецензија у: Кијаметовић, Михаило (2025). *Живот и рад Михаила Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, приредили: Марковић, Марко, Димитријевић, Немања, Филиповић, Стефан. Приштина-Чаглавица: Архив Косова и Метохије.
6. Зарковић, Весна (2020). *Иса Болетинац и младотурски режим*. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 50(4), 161–184.
7. Јагодић, Милош (2025). Рецензија у: Кијаметовић, Михаило (2025). *Живот и рад Михаила Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, приредили: Марковић, Марко, Димитријевић, Немања, Филиповић, Стефан. Приштина-Чаглавица: Архив Косова и Метохије.
8. Кијаметовић, Михаило (2025). *Живот и рад Михаила Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, приредили: Марковић, Марко, Димитријевић, Немања, Филиповић, Стефан. Приштина-Чаглавица: Архив Косова и Метохије.
9. Микић, Ђорђе (2013). *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби. Насилни и необављени парламентарни избори 1912*. Бањалука: Независни универзитет Бањалука.
10. Поповић, Јанићије (2007). *Живот Срба на Косову 1812-1912*. Грачаница: Никанор.
11. Растовић, Александар (2015). *Велика Британија и Косовски вилајет 1877-1912*. Београд: Завод за уџбенике.
12. Терзић, Славенко (2012). *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*. Нови Сад: Православна реч; Београд: Историјски институт.
13. Шешум, Урош (2019). *Српска четничка акција (1897-1908)*. Нови Сад: Матица Српска.
14. Шешум, Урош (2025). Рецензија у: Кијаметовић, Михаило (2025). *Живот и рад Михаила Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, приредили: Марковић, Марко, Димитријевић, Немања, Филиповић, Стефан. Приштина-Чаглавица: Архив Косова и Метохије.

Stefan Filipovic, MA

The Young Turk Revolution of 1908 - Through the Prism of Mihailo Kijametović's Memoirs: A Historical and Political Phenomenon

Summary. This paper examines the political and historical phenomenon of the Young Turk Revolution through the prism of the participation and personal testimony of Mihailo Kijametović during the first days of the Revolution, as well as during the subsequent uprising of the "Old Turks" in 1912, more precisely the revolt of the Albanian beys of Old Serbia. Kijametović provides Serbian historiography with detailed accounts of the initial stages of the Young Turk Revolution and the reactions of the Serbian side, both those of official Belgrade and of the Serbian political and national organization operating in the territory of Old Serbia. The paper further describes and analyzes the circumstances and details of the uprising of the Albanian beys in 1912. Kijametović identifies the principal actors and offers valuable information regarding meetings and negotiations among prominent Albanian leaders, including Idriz Seferi and Isa Boletini. He also sheds light on the attitude of the Kingdom of Serbia and its policy toward the insurgents, as well as on the weakened Young Turk regime in the regions of Kosovo and Metohija and Vardar Macedonia. The study employs a comparative political and historical methodology in order to assess and compare Kijametović's accounts with existing sources and interpretations found in the scientific researches of Đorđe Mikić, Uroš Šešum, Biljana Vučetić, Aleksandar Rastović, Slavenko Terzić, Mihailo Vojvodić, and Vesna Zarković.

Keywords: Young Turk Revolution, Mihailo Kijametović, Albanian beys, Old Serbia, Hürriyet, Serbian Democratic League.

Мр Драган Шалер, проф.[1]
Пожаревац

Огњан Петровић[2]
Крушевац
Република Србија

UDK: 629.7(497.11)(091)

Прегледни научни рад

ПРВИ ЛЕТ АЕРОПЛАНА У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: У тексту су описани догађаји пре и током посете авијатичара Чеха Рудолфа Симона, који је у Краљевину Србију стигао почетком септембра 1910. године. Он је својим приватним двокрилним аеропланом, типа Лонер Симон I, летео са летелишта Бањица код Београда. Први пробни лет успешно је извршен 19. септембра 1910, док се лет од 21. септембра завршио падом и ломом аероплана. То су били први летови једног аероплана у Краљевини Србији.

Кључне речи: Рудолф Симон (Rudolf Simon), Лонер (Lohner), Симон I (Simon I), Анцани (Anzani), Карл Паулал (Karl Paulal), Бањица, Мерћеп комитски

У другој половини, а посебно крајем прве деценије 20. века, у развијеним европским земљама дошло је до убрзаног развоја ваздухопловства и израде великог броја типова авиона. У то доба „*пионирске авијације*“, највећи број авиона имао је крхку конструцију и релативно слабе особине у лету. Многи конструктори и авијатичари имали су велике проблеме због недостатка поузданих мотора и недовољних сазнања о технологији израде лаких а чврстих конструкција авиона. Због тога се само мали број авиона могао сматрати успешним и релативно безбедним.

Током 1910. у Аустро-угарском царству (Österreichisch-ungarische Monarchie) израђено је чак 29 типова аероплана и 4 типа једрилица[3], обучено првих 19 цивилних пилота и одржан већи број аеромитинга и такмичења у Бечу, Будимпешти, Загребу и другим местима царства.

У том периоду, поглед јавности и војних власти све више се окретао ка новом чуду технике, *„летећој справи“*,

1 Аутор је дипломирао и магистрирао на Машинском факултету Универзитета у Београду на групи за Аерокосмотехнику. У почетку је радио као сарадник на Машинском факултету у Београду, потом као професор на Високој техничкој школи Пожаревац. Аутор је десет књига, уџбеника, збирки, скрипти предавања и практикума из предмета које је предавао. Такође је аутор или коаутор око четрдесет научних и стручних радова. У последњих тридесетак година се активно бави историјом ваздухопловства и ваздухопловне конструкције. Сарађивао је са више научноистраживачких установа, музеја, филмских студија, установа културе и уметности, часописима и ауторима књига у земљи и иностранству (Велика Британија, Француска, Белгија, Пољска, САД). Том приликом је израдио више десетина мултимедијалних презентација, пројеката и реконструкција, 3Д модела, 3Д графичке презентације, анимације и визуализације старих авиона. Аутор је или коаутор више књига, радова и комплета постера из ове области објављених у земљи и иностранству; живи и ради у Пожаревцу; e-mail: dragan.saler@gmail.com

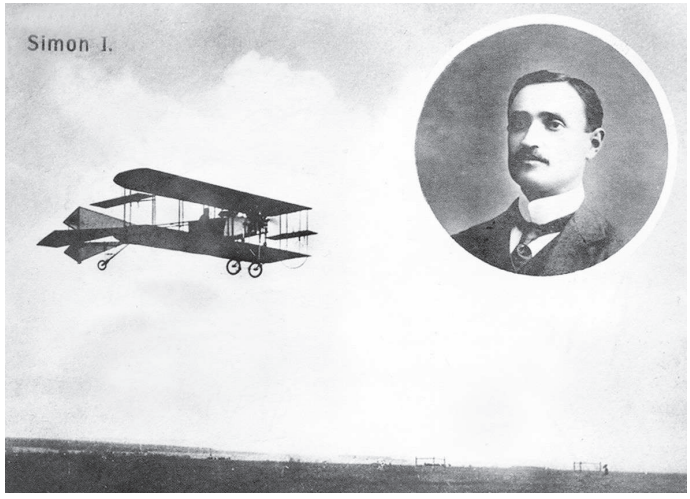
2 Аутор је машински инжењер, радио је 30 година у Развојном бироу Фабрике „Процесна опрема“ у Индустрији „14. октобар“ у Крушевцу на конструкторско-пројектантским пословима. Од 1968. бави се истраживањем и историографијом српског и југословенског ваздухопловства, а од 1982. објављује чланке и цртеже авиона у домаћим и страним часописима. Аутор је више од 1.300 техничких и цртежа у боји (artworks) српских и југословенских авиона и преко 180 научних, стручних и популрних чланака у домаћим и страним часописима: Фронт, Народна армија, Војска, YUVAM билтен, Аероплан, Аеро магазин, Модел арт, YASIG, Лет, Наша крила, Аеросвет, Расински анали, Весник, Браничево кроз културну и војну историју Србије, Записи - Историјског архива Пожаревац, TIM, Scale Models, Avions, Air Britain Archive, Military revue. Илустровао је више књига других аутора. Коаутор је више књига о авијацији: Српска авијатика (група аутора, 1992), Век авијације у Србији (2010), The Century od Sport Aviation in Serbia (2011), Short History of Aviation in Serbia (2011), Кратка историја ваздухопловства у Србији (2011), Творци ваздухопловства Краљевине Србије (2017), све у коауторству са Чедомиром Јанићем; Yugoslav Fighter Colours 1918-1941 Vol. 1 (2020), Vol.2 (2021), Yugoslav Electras (2022), Against Hitler's Luftwaffe i the Balkans (2023), све у коауторству са Ђорђем Николићем. Учествовао на више научних скупова и симпозијума, приредио неколико изложби цртежа из области ваздухопловства. Написао каталоге: Српска авијатика 1916-1918. - Орлови са Кајмакчалана и Витезови челичног неба - 51. ваздухопловсна група (2020) и 41 44 99 Београд (2021), за истоимене ликовне изложбе; e-mail: ognjanmpetrovic@gmail.com

3 Keimel 1981, 79-82, 147-216.

аероплану. И у Краљевини Србији, нарочито у Београду, јавило се велико интересовање за ваздухопловство, посебно међу школском и студентском омладином. Многи млади људи су били чланови више новооснованих *„авијатичарских група“*, у којима су израђивали једрилице и покушавали летење на њима. Таквом развоју ситуације у Србији посебно су допринели летова пионира авијације у Београду. Први међу њима је био чешки авијатичар Рудолф Симон.

Рудолф Симон и његов аероплан Симон I

Рудолф Симон (1878-1960), Чех по народности, држављанин Аустро-угарског царства, спортиста, механичар, пилот и заљубљеник у ваздухопловство, инспирисан летом Луја Блериоа, израдио је 1909. концепцију двокрилног моторног авиона и ујесен исте године наручио израду код познате бечке фабрике „Лонер“ (Jacob Lohner & Co.)

Разгледница: двокрилац Симон I и његов власник Рудолф Симон (Правда 26.8./8.9. 1910)

Та фабрика је започела 1909. своју ваздухопловну производњу израдом једрилица, а током 1910. израдила је чак шест спортских аероплана различитих типова, од којих су три били пројекти инжењера Паулала (Ing. Karl Paulal 1879-1920), техничког директора фирме „Лонер“. Први тип фабрике и први тип моторног аероплана Ing. Паулала био је двокрилац Рудолфа Симона, означен са Симон I (Lohner-Doppeldecker „Simon I“). Израда тог спортског авиона трајала је од новембра 1909. до априла 1910. године. Први лет је извршен 13. априла исте године.[4]

Половином 1910, тачније 13. јуна, Рудолф Симон је положио пилотски испит и добио диплому цивилног пилота бр. 4 Аустријског Аероклуба (Diplom Nr.4 des österreich. Aëro-Club). Био је четврти од 19 првих аустроугарских цивилних пилота који су добили дипломе 1910. године.[5]

Летење Симона у Аустрији

На аеродрому у Винер-Нојштату (Wiener Neustadt), 50 km јужно од Беча, организована су током лета 1910. два ваздухопловна такмичења. На 1. такмичењу (1. Preisfliegen), одржаним од 10, 17. и 24. јула 1910. и на 2. такмичењу (2. Preisfliegen) на дан 31. јула, учествовали су само авијатичари базирани на том аеродрому. Установљене су награде за брзину, висину и укупно време лета, а такође и *„Јуниорска награда“* („Jungfliegerpreis“) за најдужи лет пилота који није учествовао ни на једном другом такмичењу, такозваних *„младих летача“* („Jungfliegern“). Међу многим авијатичарима био је и Рудолф Симон са својим авионом Симон I.[6]

Током првог дана такмичења, у недељу 10. јула, званично забележени резултати у дисциплини максимално трајање лета рангирали су петорицу авијатичара. Први је био познати аустријски авијатичар Варшаловски (Ing. Karl Warchalowski) са импозантним летом од 1 часа 15 минута и 17 секунди, док је последњи (пети) био Симон са скромних 5 секунди. У извештајима такмичења у брзини и висини није забележено учешће Симона.[7]

Симон, који је имао једини наступ 10. јула, описан је као неискусан пилот-конструктор који је хтео да тестира своју двокрилну машину и који је успео да полети али је остао у ваздзху само пет секунди.[8]

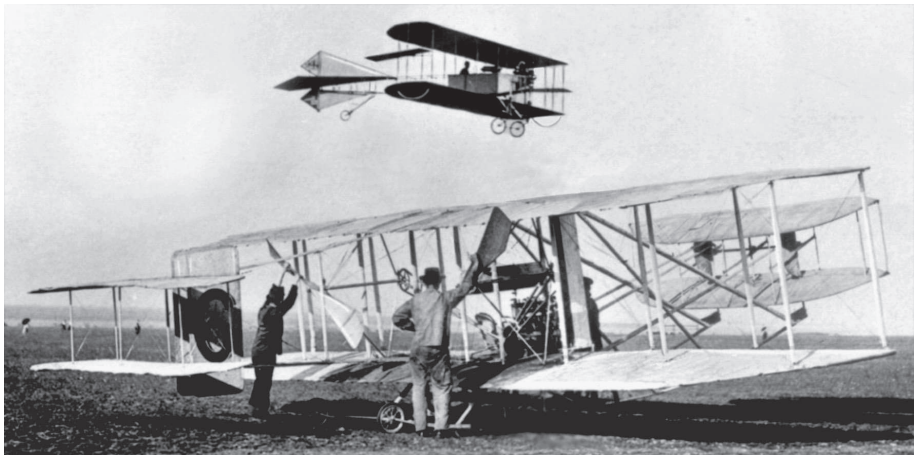
4 Keimel 1981, 175-180. „Лонерови“ типови авиона iz 1910. су били: „Simon I“, „Rumstien“, „Pfeilflieger I“ (сви пројекти Паулала), „Umlauff “, „Minimus“ и „Bussard“.

5 Keimel 1981, 383.

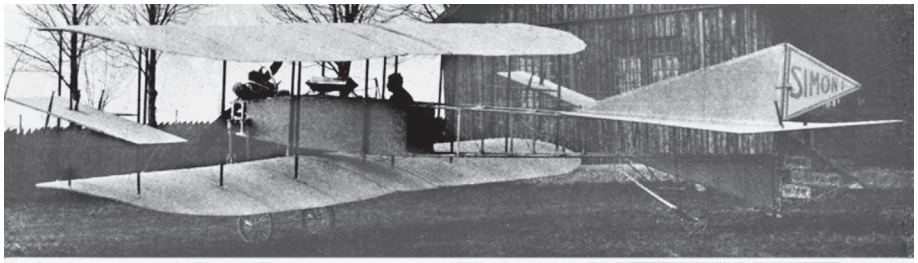
6 Keimel 1981, 102-103.

7 Keimel 1981, 103.

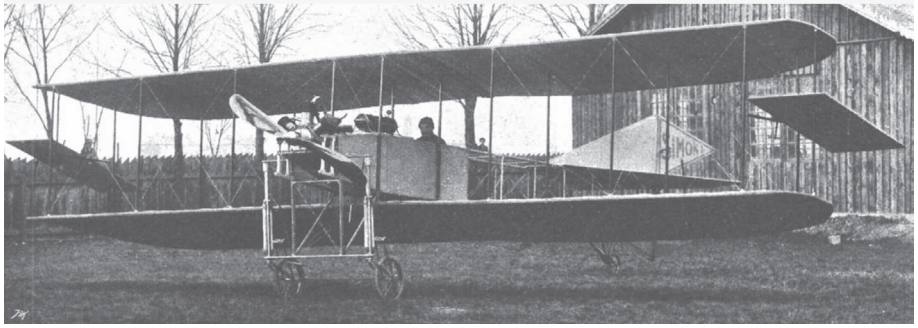
8 https://www.thefirstairraces.net/meetings/wn1007/events.php (приступљено 20.05.2026)

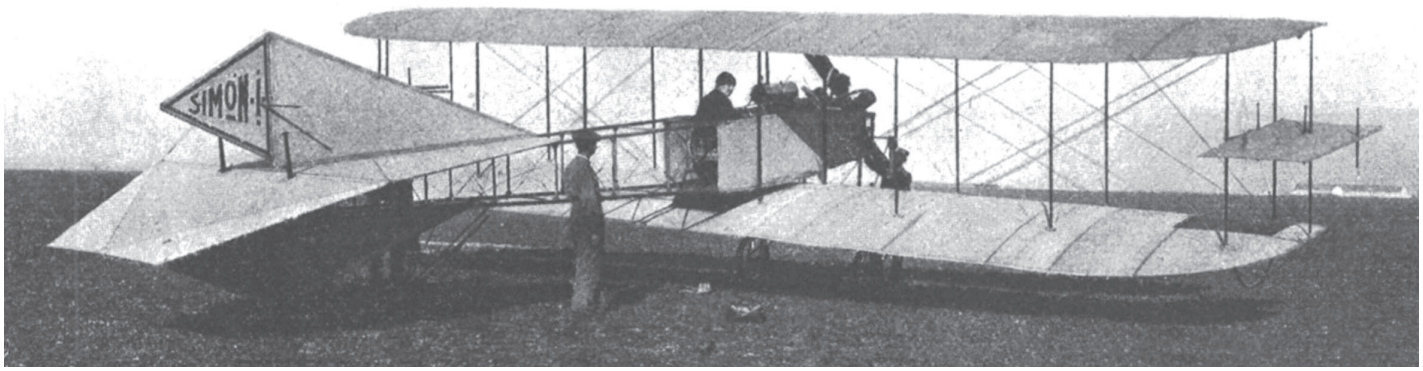
Авион Симон I у лету изнад авиона Рајт Кнолер (Wright Knoller), 17. јул 1910, други дан 1. такмичења (I Preisfliegen) у Винер-Нојштату (непозната штампа)

Симон I почетком 1910. у Винер-Нојштату (Allgemeine Automobil Zeitung бр. 15, 10.4.1910.)

На старту, Винер-Нојштат (Allgemeine Automobil Zeitung бр. 26, 26.6.1910.)

Несрећа Симона у Загребу

Управа „Загребачког збора“[9] имала је намеру да помогне развој ваздухопловног спорта. После демонстрација с балоном, планиране су утакмице аероплана, али познати авијатичари нису показали интерес. Коначно, после дугих преговора, пилот Рудолф Симон склопио је уговор за гостовање, а нешто касније и мађарски авијатичар инж. Секељи (Ing. Mihály Székely). Одмах су отпочеле припреме за аеромитинг у Загребу (уређивање хангара, подизање трибина), а штампа је припремила јавност.[10]

Рудолф Симон није успео да у августу 1910. полети у Загребу. Сва догађања у вези са летењем на загребачком летелишту Кустошија, детаљано су испратиле загребачке новине на немачком језику, Agramer Zeitung.

Новинска вест од 18. августа 1910. најавила је да ће, у оквиру Пољопривреног јесењег сајма у Загребу („Agramer Herbstmesse“), *„авијатичар Рудолф Симон у недељу поподне приказити продукцију са аеропланом на сопствену одговорност и ризик.“*[11]

Сутрадан, 19. августа, под насловом *„Авијацијски успон у Загребу“*, објављено је да су улазнице доступне за *„успон који ће се одржати ове недеље“* (21. августа) и да је *„Симон већ саставио свој авион и јуче је посетио инжењера Пенкалу, који му је радо обезбедио радну снагу и материјал за монтажу.“*[12]

Три дана касније, 22. августа, вест *„Несрећа авијатичара Симона“*, извештава читаоце да је, Симон, у покушају да испроба свој авион и терен, *„прекјуче* (20. августа 1910) *извршио пробни лет, али је доживео тешку несрећу.“* Услед налета ветра авион је пао са висине од 15 m, при чему су оштећене носеће површине, а пилот није био повређен. Симон је одмах отишао у Беч да набави резервне делове и *„вероватно ће овде бити већ у недељу, и полетети.“*[13]

Следећа новинска вест о Симону (*„Авијатичарски лет“*), објављена 27. августа, најављује да ће, *„у недељу поподне* (28. августа 1910), *авијатичар Симон, својим авионом предузети лет са парадног полигона код Кустошије.“*[14]

Ни тај лет није извршен, а новине 29. августа доносе вест (*„Један неуспешан лет“*): *„полетање авијатичара Симона са његовим самоконфигурисаним авионом, које је било заказано за недељу, 21. овог месеца, и одложено за јуче поподне, поново је пропало јуче, ...“* Такође је пропао и лет мађарског авијатичара инж. Секељија.[15]

Сутрадан, 30. августа, новински чланак (*„О неуспешном лету у Загребу“*), поред осталог извештава да ће Секељи остати у Загребу са намером да полети а да се *„авијатичар Симон, јуче* (29. августа 1910) *вратио у Винер-Нојштат“*.[16]

И коначно, последња вест (*„Завршила се афера Симон-Секељи“*) у којој се каже да је после неуспешних покушаја летења, и *„Секељи спаковао своју летећу машину и отишао за Београд“*.[17]

Тако се завршио месец август 1910, несрећно за Рудолфа Симона, који није успео да прикаже летење у Загребу. Али Симон није одустајао, спремао се за наступ у Краљевини Србији, у Београду.

Летење и пад Симона у Београду

Слично као бечка и загребачка штампа, и српска, београдска штампа уредно је извештавала о свим догађајима везано за Симона и његов аероплан. Српска јавност је била врло заинтересована за ваздухопловство и са нестрпљењем је очекивала приказ и летење аероплана у Београду. Већ 27. августа 1910, два дана пре повратка Симона из Загреба у Беч, београдска Политика доноси вест да је *„за сутра заказано прво летење чешког авијатичара Симона на Бањичком Пољу“*, али услед пада у Загребу *„машина је толико искварена да се мора прво поправити“*. Због тога је летење одложено за 4. септембар 1910. године“.[18] Та вест говори да је Симон још док је био у Загребу, на захтев Српског олимпијског клуба, договорио демонстрацију у Србији.

9 „Загребачки збор“ је назив међународне привредне изложбе и деоничарског друштва, које је деловало у Загребу од 1909. до 1946; претеча „Загребачког велесајма“.

10 Kirić 1960, 76-77.

11 *Agramer Zeitung* No187, 18.08.1910.

12 *Agramer Zeitung* No188, 19.08.1910. Eduard Slavoljub Penkala, инжењер и проналазач холандско-пољског порекла, израдио је 1910. у Загребу авион по својим нацртима.

13 *Agramer Zeitung* No189, 22.08.1910. У иностраној литератури се (погрешно) тврди да је авион Симон I уништен у Загребу.

14 *Agramer Zeitung* No194, 27.08.1910.

15 *Agramer Zeitung* No195, 29.08.1910.

16 *Agramer Zeitung* No196, 30.08.1910.

17 *Agramer Zeitung* No197, 31.08.1910.

18 *Политика*, 14/27. 08. 1910. Датуми у тексту су дати по, данас важећем, новом (Грегоријанском) календару. Датуми изласка српских листова дати су у фуснотама у оригиналу, по старом (Јулијанском) календару, који је тада коришћен у Краљевини Србији, а иза косе црте су аналогни датуми по новом календару.

Први аероплан који је стигао у Београд из Загреба предвече 2. септембра 1910. био је аероплан инж. Секељија. Сутрадан су постављени плакати којима су позивани Београђани да 4. септембра присуствују *„првом јавном летењу“* Секељија. Међутим, то летење није одржано.[19] Секељи је, пошто је вратио дуг од 1.400 динара једном београдском предузимачу, прешао са аеропланом у Земун.[20]

Политика је у четвртак 7. септембра објавила кратку вест о летењу у Београду. *„Посредовањем г. А. Поробића, шпедитера, у идућу недељу, шак ће се приредити на Бањици летење на аероплану. Летење ће предузети г. Симон и то на аероплану, којег је он сам конструисао“*.[21]

Истог дана, Правда под насловом *„Спорт - Први авијатичар у Београду“*, најављује да ће Симон (*„Чех, рођен у Бриксу, сад му је 35 година“*) предузети летење на Бањици. *„Данас пре подне отпочеће монтирање апарата“*, а *„у петак ће Симон предузети прво летење, коме ће присуствовати новинари, а у недељу летеће за широ публику“*.[22] Сутрадан, у петак 8. септембра 1910, Правда је објавила разгледницу, фотографију Симона и његовог аероплана.[23]

После многих неизвесности и компликација, најављено је да ће Београђани имати прилику да виде *„тај највећи проналазак двадесетог века, ... како лети“*. Вест у Политици од 9. септембра (*„Београд противу аероплана“*) обавештава јавност да је *„г. Рудолф Симон, механичар и авијатичар из Беча приспео у Београд и свој аероплан већ извео на Бањицу и отпочео монтирање“*.[24] Аероплан је из Земуна, у отвореном вагону, стигао на београдску железничку станицу.

Прво представљање тога аероплана у Београду био је важан догађај који је код Београђана, посебно код омладине, изазвао велико интересовање и одушевљење. Са великим нестрпљењем очекивало се прво летење у Београду.[25]

Штампа је писала о томе да *„поједина приватна лица“*, чак и полиција, чине све да се *“Београђанима ускрати прилика“* да виде летење. Те сметње су превазиђене пошто је Симон 9. септембра положио кауцију од 3.000 динара а Управа вароши је допустила да се летење изведе на Бањици.[26]

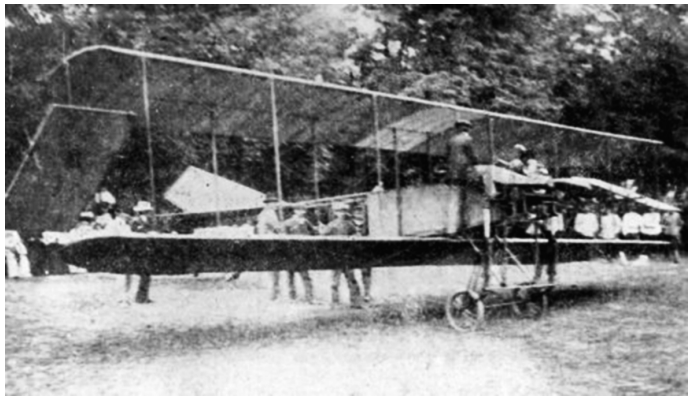
Мали Журнал објављује две кратке вести, прва (*„Авијатичар Симон“*), јавља да се *„аероплан монтира данас“* (10. септембра), а друга (*„Летење на Бањици“*) извештава да ће Симон вршити пробу и летење (11. септембра).[27] Политика доноси 10. септембра вест (*„Аероплан у Београду“*) да је опет дошло до одлагања најављеног летења (само за новинаре) због непредвиђених сметњи које су онемогућиле монтирање аероплана.[28]

Следећа вест од 12. септембра информисала је јавност да *„Симон мисли да покуша летење кроз два дана, ако буде погодно време“*.[29]

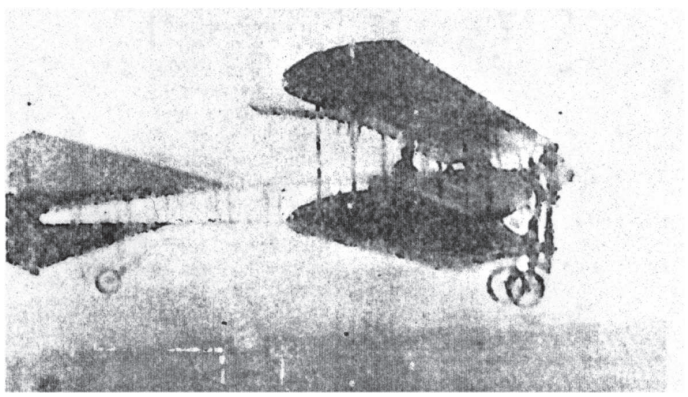
И после најављеног датума, летење је поново одложено све до 17. септембра, када је Симон покушао да лети, али без успеха. У тексту *„Летење на Бањици“* Политика је донела дужи опис догађаја. Први неуспешан покушај летења на Бањичком брду извршен је у 8 часова, а потом још два, такође неуспешна. На Бањици се сакупила велика маса света, око 16.30 часова дошао је краљевић Ђорђе Карађорђевић, а присуствовали су многи официри и војници, омладинци као и неколико новинара. Према опису у новинама, Симонов апарат је уз *„велику тутњаву“* полетео великом брзином низ поље, подижући се неколико стопа увис, а онда се спустио на земљу. Симон је изјавио да је *„сасвим сигуран да ће летети, чим испита терен“*. Новинар наводи да Симон *„на овом истом аероплану већ пео за 300 метара у ваздух и летео“* у Винер Нојштату, питајући се *„да ли ће исте среће бити и у Београду“*. На крају текста написано је да је Симонов аероплан *„до сада носио нумеру 13 а вечерас су монтери смакли те нумере“*.[30]

Коначно, Рудолф Симон је 19. септембра 1910. остварио лет због којег је дошао у Краљевину Србију. Дан касније, Политика је у чланку *„Симон лети!“* донела детаље догађаја. *„После дуготрајаног монтирања и неколико неуспелих покушаја, ... авијатичар Симон направио је синоћ на Бањици два врло лепа лета“*. Око 5 часова по подне, на простору пред краљевом трибином на коњском тркалишту сакупило се доста света и официра из бањичког логора. С обзиром да је аероплан у претходним покушајима *„врло добро функционисао“* многи су очекивали да ће Симон успешно летети, што се и остварило. Аероплан је изгуран из

19 *Политика* 21. 08. / 03. 09. 1910.
20 *Политика* 23. 08. / 05. 09. 1910.
21 *Политика*, 25. 08. / 07. 09. 1910.
22 *Правда*, 25. 08. / 07. 09. 1910.
23 *Правда*, 26. 08. / 08. 09. 1910.
24 *Политика*, 27. 08. / 09. 09. 1910.
25 Микић 1932, 15.
26 Политика, 27. 08. / 09. 09. и 28. 08. / 10. 09. 1910.
27 *Мали журнал* 28. 08. / 10. 09. и 29. 08. / 11. 09. 1910.
28 *Политика*, 28. 08. / 10. 09. 1910.
29 *Политика*, 30. 08. / 12. 09. 1910.
30 *Политика*, 05. 09. / 18. 09. 1910. Број 13 је био исписан на вертикалном стабилизатору.

„Аероплан Ї. Симона“ у Београду (Мали журнал бр.250, 10.9/23.9.1910, снимио Сиђ. Вебер, фото-цинкограф)

Симон I у лету (Мали журнал бр. 252, 12.9/25.9.1910, снимио С. Вебер)

„гараже“, Симон је сео у седиште и упалио мотор, механичари су отпустили аероплан, који се одмах покренуо.[31]

Новинар Политике детаљно је описао тај први Симонов лет у Београду.

„...Онда се прво диже задњи точкић у вис, одмах затим и предња два и – аероплан је био у ваздуху на висини од 12 до 15 метара, право ка бањичкој механи. Кад је стигао онде, где тркачки коњи праве окуку улазећи у праву линију к циљу, аероплан направи леп лук, дохвати се торлачког друма и онда све паралелно с њиме пође право у варош ка Стефановићевом имању. Кад је стигао до оних кућа, које се пружају дуж друма, преко пута стрелишта, Симон обори побочна крила и аероплан се лагано и елегантно спусти на земљу“.[32]

Вест у Малом журналу (*„Летење Симоново*“) наводи да се авион *„попео на висину од 12 и прелетео простор од 4.000 метара. ... Направивши елиптичан лук ... вратио се истим путем* “ и слетео.[33]

Одушевљена публика овацијама је испратила лет. По слетању, маса је јурнула према месту где се аероплан спустио, али је Симон покренуо мотор, поново узлетео и тим летом завршио своје летење тога дана. Симон није покушавао пењање на висину, већ је пратио теласасти терен, задржавајући увек исту висину у односу на земљу. Следећи, јавни лет је најављен за сутрадан или евентуално нешто касније.

Два дана касније, 21. септембра, догодила се несрећа, Симонов авион се срушио. О томе је нашироко писала сутрашња Политика у свом чланку под насловом *„Пад авијатичара Симона*“. Поднаслов текста сувопарно је објаснио шта се догодило: *„Јуче поподне је авијатичар Симон на Бањици приликом покушаја летења пао са својим аеропланом те се повредио а аероплан је поломљен*“. Свуда око импровизованог летелишта налазила се велика маса света који је хтео да види летење. Одмах после 16 часова аероплан је изгуран из провизорног хангара, стартован је мотор и аероплан се лако подигао у ваздух *„за једно осам метара*“. Али, већ после неколико десетина метара, авијатичар је *„заокружио*“ аеропланом улево, изгубио контролу и срушио се на земљу. Лако повређени Симон колима је пребачен у град, а многобројна радознала публика се окупила око превернутог аероплана, којем је цела лева страна била поломљена, такође део репа и точкови. Механичари су одмах почели демонтажу одређених делова. По њиховим причама, аероплан је коштао 30.000 а штета је износила близу 20.000 динара.[34]

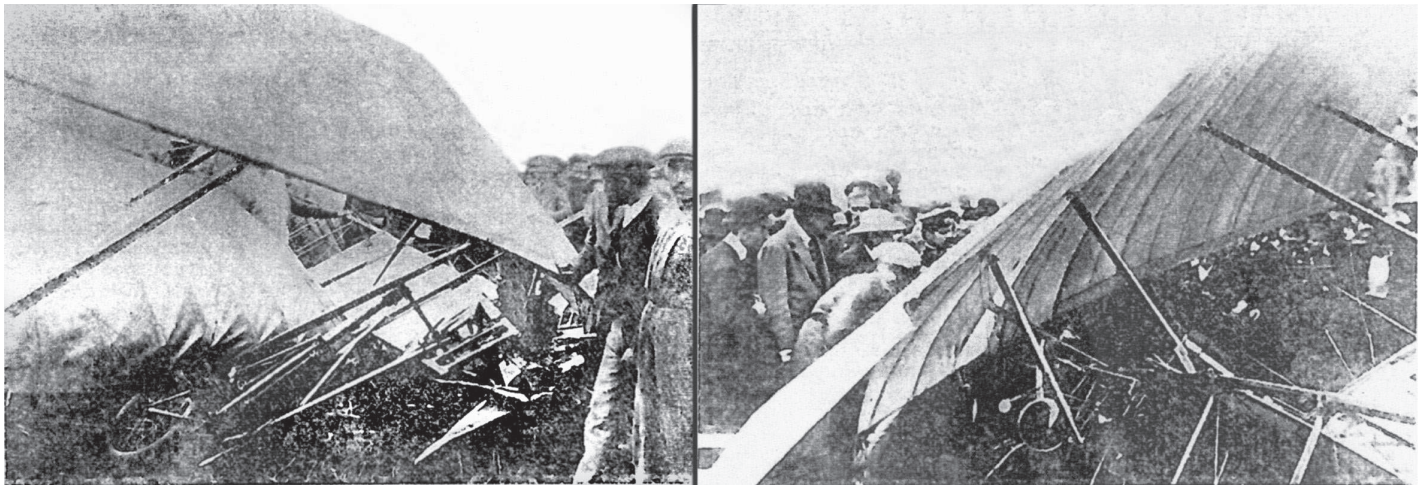
И београдска Правда је донела вест о догађају под насловом *„Катастрофа „Симона I.“*“. Расположени Симон заузима своје пилотско место у 16.30 часова; авион *„појури по земљи неколико метара, да се одмах за тим као птица вине у ваздух*“, одушевљена публика пљеска. После кратког лета, апарат *„нестаде у јарузи*“, а у публици се зачу врисак.

31 *Политика*, 07. 09. / 20. 09. 1910.

32 *Исто*.

33 *Мали журнал* 07.09. / 20. 09. 1910.

34 *Политика* 09. 09. / 22. 09. 1910; Janić, Petrović 2011, 6-7; Томић 2015, 7, 15.

„На месту катастрофе“ (Мали журнал бр. 251, 11.09/24.09.1910, снимио С. Вебер)

Поломљени Симонов авион на Бањици (Мали журнал бр. 252, 12.09/25.09.1910, снимио Вили Кауфман, електротехничар из Београда)

„Апарат је био сав искрхан“, а Симон је пренет у бараку где је лекар утврдио повреде на носу и грудном кошу.[35]

Опис несреће дале су и Вечерње новости (*„Летење на Бањици“*). На летелишту се окупила велика маса света, са раније купљеним улазницама, као и комплетан београдски гарнизон. Симон је стартовао мотор са закашњењем од пола сата, а после рулања од 120-150 m, полетео и достигао висину од око 10 m. При покушају да изведе леви заокрет ради повратка на стартну позицију, услед отказа мотора, закачио је левим крилом земљу и срушио се. Повређеном пилоту указао је помоћ дежурни лекар, др Свет. Марковић.[36]

Мали журнал је објавио пет фотографија. Два дана после несреће, 23. септембра, објављује фотографију (*„Аероплан г. Симона“*) снимљену „пред сам почетак летења“.[37] Сутрадан је објављена фотографија *„На месту катастрофе“*,[38] а 25. септембра три фотографије, авион у лету и две снимка поломљеног авиона.[39]

Пад Симона изазвао је мучан утисак на многобројну публику. *„Публика је саучествовала у овој несрећи и разишла се симпатично говорећи о младом авијатичару“*. Једни су жалили пилота, други су га осуђивали што је летео несавршеним авионом.[40] Ипак, летови Симона представљали су успех за српске омладинце који су се занимали за ваздухопловство, јер су имали прилику да први пут виде лет аероплана. За успомену на Симона, једна улица у Бечу носи његово име.

35 *Правда*, 09. 09. / 22. 09. 1910.

36 *Вечерње новости* 09. 09. / 22. 09. 1910; Ђокић 1999, 223.

37 *Мали журнал*, 10. 09. / 23. 09. 1910.

38 *Мали журнал*, 11. 09. / 24. 09. 1910.

39 *Мали журнал*, 12. 09. / 25. 09. 1910.

40 Ђокић 1999, 223.

Post scriptum

Лет Рудолфа Симона од 3-4 km извршен 19. септембра 1910. изнад Бањичког Поља био је први лет једног аероплана на територији Краљевине Србије. А пад од 21. септембра био је прва ваздухопловна несрећа у истој држави. За чланове београдских ваздухопловних група посебно је био значајан сусрет са првим авионом који је стигао у Београд.

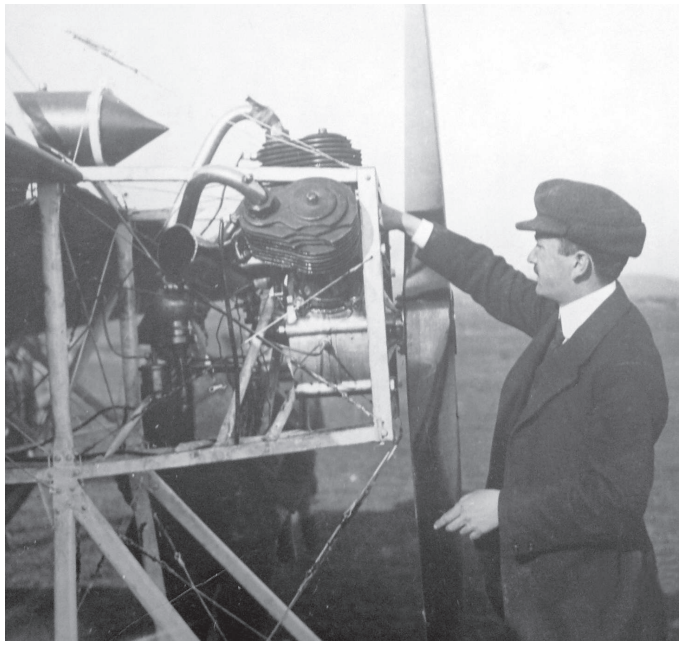
Међутим, прича о авиону Симон I није била завршена његовим падом и ломом. Симон је оставио поломљени авион *„повериоцима који су платили подвоз до Београда“*, а један београдски шпедитер убрзо је почео да нуди на продају неисправан мотор Симоновог авиона.[41]

После Симона, у Београду убрзо су летела још двојица авијатичара. Један је био успешни Рус Маслеников (Борис Семёнович Масленико́в) који је извршио 26 летова од 18. децембра 1910. до 03. јануара 1911. на аероплану Фарман (Henry Farman HF.IV). Следећи, трећи, Словенац Едвард Русјан погинуо је на Калемегдану 09. јануара 1911. на авиону Мерћеп-Русјан.[42]

Удес Симона и погибија Русјана растужили су пријатеље авијације у Београду, али је Маслеников, захваљујући бољем аероплану, повратио пољуљано поверење у могућности авијације. Убрзо по Русјановој погибији, мала група чланова патриотске комитске организације, која се састајала у *„комитској“* кафани „Балкан“, донела је одлуку о набавци *„прво српско и балканско аероплана“*. Тај авион би послужио за пренос оружја и лекова на Косово и Стару Србију. Комите су, после летова Симона, Масленикова и Русјана, заступали став да Краљевина Србија не сме да заостане иза других држава у развоју ваздухопловства и да мора да набави аероплане за неминовни сукоб са Турцима и Аустроугарима. Многи припадници те групе постали су српски авијатичари у наредним годинама.[43]

Сакупљена су финансијска средства, купљен је Симонов мотор за 1.600 динара, а студент-комита Драгиша Стојадиновић поручио је код загребачке фирме „Аеропланска радионица М. Мерћеп“ (M Mercep Aeroplanwerkstatte, Agram, Österreich-Ungarn) израду једног апарата система „Блерио“ (Blériot), по цени од 6.000 динара. Стојадиновић је дао највећи део тих пара од свог хонорара за стручни рад написан за потребе српске Народне скупштине. Авион је опремљен мотором, резервоаром и инструментима скинутим са Симоновог авиона. Изграђен је хангар на Бањици, уз велику помоћ омладине и љубитеља авијације. По превазиђеним тешкоћама око царине, Михајло Мерћеп је стигао почетком маја 1912. на Бањицу и монтирао аероплан. На дан најављеног лета, Мерћепов пилот је одбио да лети (јер терен није био подесан), а у авион је сео Д. Стојадиновић и полетео. Иако није имао потребна знања за летење, успео је да направи један кратак и хаотичан лет пре него се зауставио у кориту потока.[44]

Авион је тада оштећен, а поправку је помогао инж. Душан Милојковић (дипломирао 1911), каснији пилот на Солунском фронту, члан послератног Аероклуба и несуђени службеник Ваздухопловне дирекције Министарства саобраћаја. Пре одласка на школовање за пилоте у Француску, 1912. године, српски питомци су се упознали са конструкцијом тога авиона.[45]

Драгиша Стојадиновић испред авиона Мерћеп комитски, Бањица, мај 1912 (Чедомир Јанић)

41 Микић 1932, 21; Петровић 2014, 120.

42 Циглић 2009, 14; Петровић 2014, 109; Томић 2015, 7.

43 Микић 1932, 19-22; Петровић 2014, 120; Јанић, Петровић 2017, 217. У кафани „Балкан“ окупљали у се припадници четничког покрета. Ту је вршена и „регрутација“ добровољаца за борбу против Турака у Старој Србији. Стални гости били су и Воја Танкосић, Војин Поповић, војвода Доксим, Василије Трбић, војвода Бабунски и други познати четници.

44 Микић 1932, 22-25; Јанић 1979, 9; Јанић, Петровић 2010, III; 136 Јанић, Петровић 2017, 136, 217.

45 Микић 1932, 25, 423.

Све до одласка у војску јула 1912, Стојадиновић је тим авионом, правио све дуже скокове и био на путу да као самоук добро савлада вештину летења. Недовољно заштићен у дрвеном хангару, авион су током зиме 1912-1913. тешко оштетили трећепозивци ложећи ватру деловима хангара (када се овај срушио на авион) и деловима авиона. Тај једнокрилац, трећи Мерћепов авион, познат под ознаком Мерћеп-комитски, или само Комитски, био је први комерцијални авион у југоисточној Европи, први српски авион уопште, први српски аероплан у цивилном власништву и несуђени први герилски авион у историји. А Драгиша Стојадиновић је био први Србин који је пилотирао једним моторним аеропланом.[46]

Конструкција авиона ЛОНЕР СИМОН I

Авион ЛОНЕР СИМОН I је био једномоторни једносед, биплан, у основи дрвене конструкције, намењен првенствено за промотивне летове. Концепција двокрилца са вучном елисом је, у време када је направљен, била прилично ретка.

Погонску групу је чинио француски троцилиндарски мотор Анцани (Anzani) снаге 45 KS (33 kW), максималног броја обртаја од 1400 min^{-1} и масе од 105 kg који је погонио двокраку елису пречника 2,5 m. Елиса је имала масу од 7,75 kg, а саграђена је од јасеновог дрвета из пет слојева.[47] Тај мотор се производио у Француској од септембра 1909. године и веома је сличан мотору истог произвођача снаге 25 KS (18 kW), што је често доводило до забуне.[48]

Мотор се напајао горивом и мазивом из резервоара слободним падом. Резервоар од бакарног лима, цилиндричног облика са коничним крајевима, налазио се иза мотора, испред пилотске кабине. Подељен је на два дела, већи за гориво и мањи за мазиво. За подмазивање је коришћено рицинусово уље. Радом мотора се управљало ручицом за подешавање смеше у карбуратору, а контрола је вршена обртомером.

Труп дужине 8,25 m у основи је дрвене решеткасте конструкције квадратног попречног пресека. Носећи део је сачињен од четири дрвена уздужника међусобно повезана дистанчницима који су спојени оковима од челичног лима. Целокупна конструкција трупа је учвршћена челичним затегама са затезачима.

На предњи део трупа постављен је моторски носач направљен од четири челична лимена профила. Иза њега је резервоар, уздигнут изнад горње површине трупа, челичним лименим тракама спојен за оквире. Непосредно иза резервоара скромно је опремљен простор за пилота. У њему се, поред седишта, налазио још и волан за управљање са стартером, ручица за гас, обртомер у висини погледа пилота, ручна пумпа и мерач протока уља.[49] На задњем крају трупа се налазе челични лимени окови који су представљали ослонце за репне површине, као и репни точак.

Труп је у предњем делу, са стране до иза кабине, обложен импрегнираним лаженим платном, док је са доње стране оплата од алуминијумског лима.

Горње и доње крило размаха 12 m и тетиве 1,95 m су идентична, правоугаоног облика са заобљеним крајевима и углом уградње од 8,5°. Основну структуру сваког чине две дрвене рамењаче од којих је предња уједно и нападна ивица и 31 ребро. Крила укупне површине 46,8 m^2 међусобно су спојена са укупно 18 дрвених упорница. Централне упорнице, по две са сваке стране кабине, су вијчаним везама спојена за структуру трупа. Оба крила са упорницама су међусобно учвршћена челичним затегама са затезачима и на тај начин је постигнута потребна крутост. На спољним упорницама, са сваке стране између крила су постављена крилца правоугаоног облика, површине по 1,9 m^2. Целокупна површина је пресвучена импрегнираним платном.

Основа конструкције вертикалног стабилизатора је подељена на два неједнака дела троугластог облика, изнад и испод трупа. За труп су причвршћени челичним лименим оковима, а сваки од њих је шаркама везан за идентична крмила правца облика једнакокраког троугла и висине 1 m. Површина стабилизатора износи 2,3 m^2, а крмила 1 m^2.[50]

Хоризонтална репна површина од 4,2 m^2 трапезног је облика. Веза са трупом је остварена на идентичан начин као код вертикалног стабилизатора. И крмило висине је у почетку било у облику једнакокраког троугла али је касније, због повећане површине, добило облик трапеза.

Целокупна структура репа је израђена од дрвета, обложена импрегнисаном лаженим платном и утегнута челичним затегама.

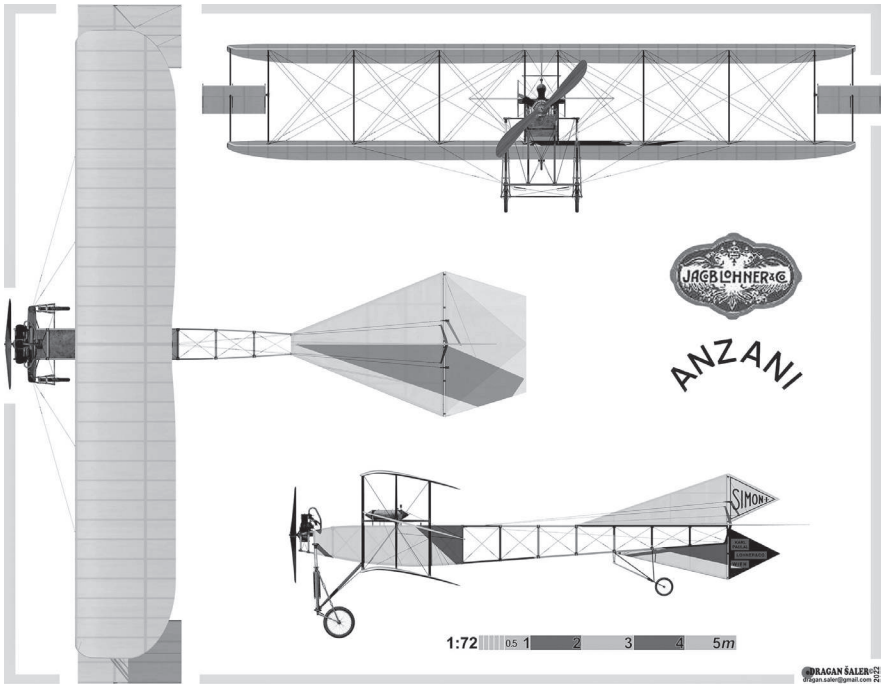
46 Циглић 2009, 16; Петровић 2014, 106, 120-121; Јанић, Петровић 2017, 136, 217-218.

47 Woreiter 1911, 158.

48 Bodemer, Laugier 1987, 66-67. Фирма Anzani произвела је пет ваздухом хлађених типова 3-цилиндарских (3-W, тзв. fan тип) мотора снаге 10/12, 12/15, 25/30, 40/45 и 45/50 KS.

49 *Allgemeine Automobil Zeitung*, Wien, 17. 04. 1910.

50 *Allgemeine Automobil Zeitung*, Wien, 10. 04. 1910.

Аероплан Симон I (Simon I), три пројекције (Artwork Драган Шалер)

Дизајн главног стајног трапа је специфичног облика и у потпуности урађен по узору на Блериоову (Blériot) конструкцију. Има облик рама састављеног у основи од две широке хоризонталне дрвене, тање греде. Горња греда је позиционирана иза носача мотора. Доња је причвршћена за доње крајеве вертикалних дрвених упорница које су са на врху спојене са уздужницима трупа. Греде су на крајевима, лево и десно, међусобно повезане вертикалним металним цевима. На дну цеви су зглобно постављене виљушке на које су монтирани точкови.

Осовина сваког точка пролази кроз упарен цевасти носач (виљушку) на чијем се горњем крају налази клизна чаура која клизи по вертикалној цеви. Чауре су везане са по две гумене траке које су са доње стране фиксиране за доње греде. Овако конструисан систем формира деформабилни троугао. На тај начин се енергија удара са точкова преноси на клизне чауре које га преко гумених трака амортизују.

Репни точак је танким челичним цевима везан за доње уздужнике трупа испод вертикалног репа, као и дрвеним носачем преко гумених трака које имају улогу амортизера.

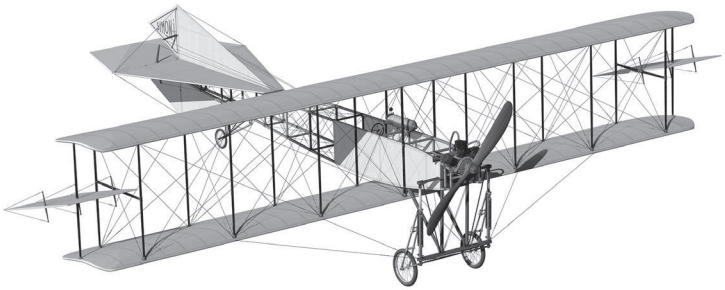
Команде за управљање су биле типа Бреге (Breguet). Тај систем је карактеристичан по томе што није имао ножне команде, а управљало се само воланом.[51] Померањем напред-назад, преко сајли, вршио се отклон хоризонталних крмила, док се ротацијом око осе волана командовало вертикалним крмилима. На тај начин се управљало авионом по висини и правцу. За командовање по нагибу требало је волан померати у лево или у десно што је изазивало наизменични отклон крилаца на крајевима крила, а авион би се нагињао на једну или другу страну.

Управљачки систем највероватније није направљен у фабрици „Лонер“ већ је као готов склоп набављен у Француској.

На основу претходних описа може се извести закључак да је авион Лонер Симон I био квалитетно грађен, прилично оригиналне конструкције са појединим елементима који нису до тада били уобичајени.[52] По свој прилици је имао чврсту, предимензионисану структуру што је за последицу имало

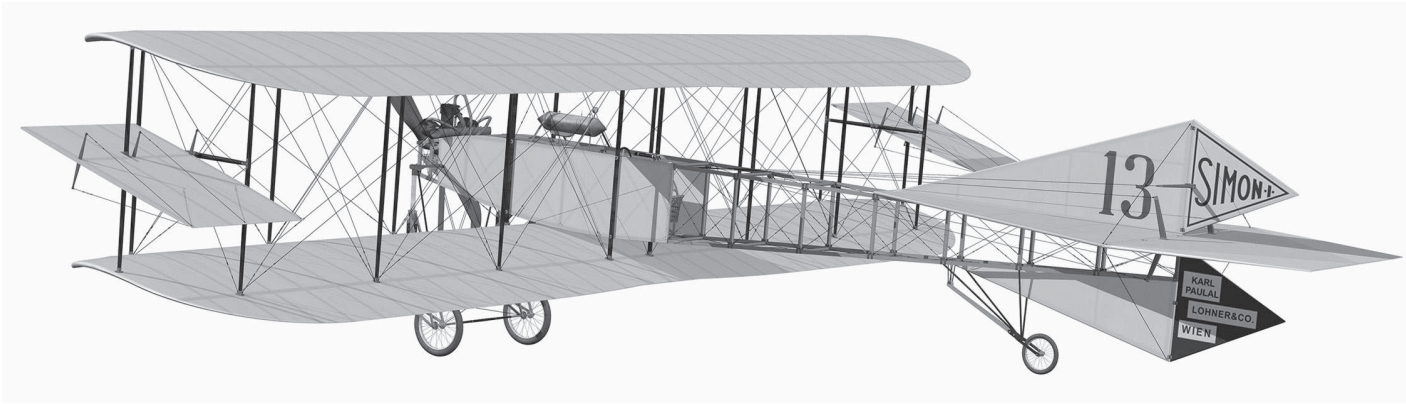
51 *Allgemeine Automobil-Zeitung*, Wien, 26. 06. 1910.

52 *Flugsport*, Frankfurt a. M., 20. 04. 1910.

Симон I спреда и с лева (цртеж Драган Шалер)

Симон I од позади и с десна (цртеж Драган Шалер)

знатно већу масу од успешних биплана, сличне снаге мотора, тога времена. Што се тиче стабилности и управљивости није могуће извести поуздан закључак да ли је проблем био у самој конструкцији авиона или недовољној обучености пилота.

Lohner SIMON I
општи подаци[53]

произвођач:

Jacob Lohner & Co., Wien-Floridsdorf,
Österreichisch-ungarische Monarchie

конструктори:

инж. Карл Паулал (Ing. Karl Paulhal),
Рудолф Симон (Rudolf Simon)

ознака

фабричка: Simon I
општа аустроугарска: Lohner „Simon I" 1910
српска: Simon

погонска група: Anzani 33 kW (45 KS)

намена:

спортски авион (Sportflugzeug),
за промотивне летове

статус:

демонстрација у Краљевини Србији,
септембар 1910. г.*

корисник: приватни (Rudolf Simon)

посада: 1 члан

производња: 11. 1909 – 04. 1910. г.

продукција: 1 авион

фабрички број (с/n): 1

* поломљен 21. 09. 1910. на Бањици

53 Keimel 1981, 175.

Тактичко-технички подаци[54]

дужина:	10,00 m
размах крила:	12,00 m
(са крилцима):	13,00 m
укупна висина:	3,20 m
површина крила:	46,80 m^2
размак точкова:	1,40 m
маса празног:	398 kg
гориво:	15 kg
оптерећења површине:	10,9 kg/m^2
снаге:	27,7 kg/kW

Мотор

произвођач:	Anzani Moteurs d'Aviation, Courbevoie, Paris, République française
порекло мотора:	француско
производња од:	1909. године
снага мотора:	45 KS (33 kW)
број обртаја мотора:	1400 min^{-1}
радна запремина:	6.44 lit
пречник цилиндара:	135 mm
ход цилиндара:	150 mm
маса:	105 kg

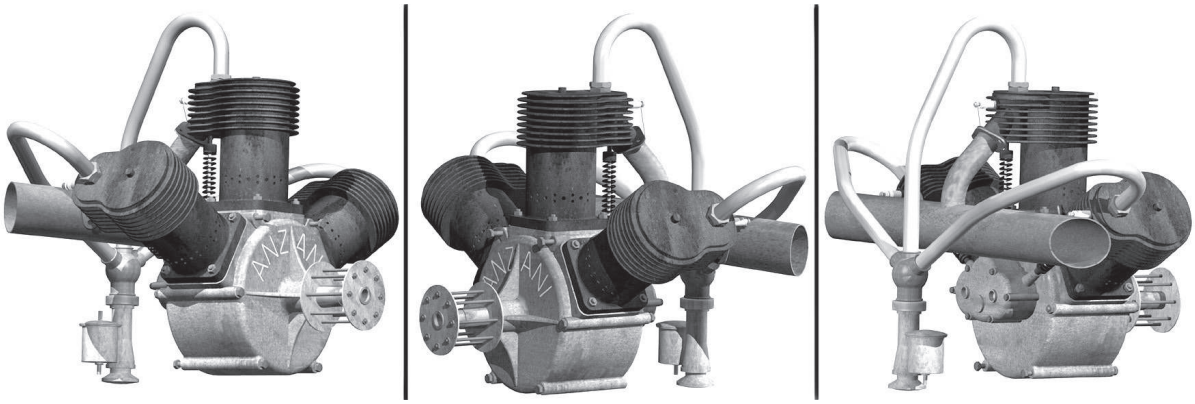
Закључак

Летови Рудолфа Симона у Београду, иако релативно неуспешни, имали су одређени утицај и значај у Краљевини Србији. Српска јавност, посебно омладина веома заинтересована за ваздухопловство, имала је прву прилику да уживо види лет једног аероплана. Интересовање за тај први лет у Краљевини било је огромно што се види по редовном извештавању српске штампе.

Пре доласка у Београд, Симон је имао удес у Загребу, али се потрудио да оправи оштећени аероплан и покуша презентацију. На жалост српске публике, није дошло до неких спектакуларних летова на Бањици. Ми данас немамо података да би са сигурношћу навели праве разлоге за пад Симона. Вероватни разлози су били Симоново неискуство, проблеми са авионом и мотором, можда и неподесан терен.

Било како било, Симонов лет у Београду остаје запамћен као први лет у Краљевини Србији. Осим тога, мора се поменути да је мотор са Симоновог авиона касније употребљен за погон првог српског авиона Мерћеп комитски.

Лет чешког авијатичара Рудолфа Симона из септембра 1910. у Београду био је први лет једног аероплана (авиона) у Краљевини Србији. Догађај се десио у време такозваног „пионирског периода" авијације, када је развој ваздухопловних средстава (авиона, балона, дирижбла) у свету тек хватао озбиљан замах. Симонов лет, иако не баш спектакуларан, имао је утицаја на став српских војних власти, јер

Мотор Анцани (Anzani) (цртежи Драган Шалер)

54 Keimel 1981, 175.

је Краљевина Србија, већ у мају 1912. упутила шест својих питомаца у француске пилотске школе, на „изучавање пилотаже“, чиме је започет процес формирања Српског ваздухопловства. Оснивањем Ваздухопловне команде Српске војске 24. децембра 1912, нешто више од две године после Симоновог лета, Краљевина Србија се сврстала у ред неколико првих земаља у свету које су имале ваздухопловство.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Bodemer, A., Laugier, R., 1987. *Les Moteurs a Pistons Aeronautiques Francais (1900/1960) Tome I.* Docavia/Editions Lariviere Vol. 24, Paris.

2. Ђокић, Н., 1999. Прво успешно летење авионом у Београду у: *Годишњак града Београда*, 1998-1999.

3. Јанић, Ч., 1979. Седам деценија наших крила у: *Специјални додатак Политике*, 10. 06. 1979.

4. Јанић, Ч., Петровић, О., 2010. *Век авијације у Србији 1910-2010*. АЕРО комуникације, Београд.

5. Janić, Č., Petrović, O., 2011. *Short History of Aviation in Serbia*. AERO komunikacije, Belgrade.

6. Јанић, Ч., Петровић, О., 2017. *Творци ваздухопловства Краљевине Југославије*. Музеј науке и технике, Београд.

7. Keimel R., 1981. *Osterreichs Luftfahrzeuge Geschichte der Luftfahrt von den Anfangen bis Ende 1918*, H.Weishaupt Verlag, Graz.

8. Kirić, L., 1960. *Počeci zrakoplovstva u Hrvatskoj*. Zagreb.

9. Микић, С., 1932. *Историја Југословенског ваздухопловства*. Београд.

10. Петровић, О. 2014. Ваздухопловна команда и српски авиони 1912-1913. у: *Весник* бр. 41, Београд, август 2014, 101-147.

11. Томић, М. 2015 (ed. Огњевић, А., Петровић, О., Миклушев, Н.). *Споменица Српског војног ваздухопловства*. Огњевић, Петровић, Београд

12. Циглић, Б., 2009. *Крила Србије*. Infinitas, Београд.

13. Woreiter A., 1911. *Jahrbuch über Fortschritte in allen Bereichen des Luftverkehrs 1911*, K. Lemans, München.

MsC. Dragan Saler, prof.
Ognjan Petrovic

The First Airplane Flight in the Kingdom of Serbia

Abstract: The text describes the events before and during the visit of the Czech aviator Rudolf Simon, who arrived in the Kingdom of Serbia in early September 1910. He flew his private biplane, the Loner Simon I, from the Banjica airfield near Belgrade. The first test flight was successfully carried out on September 19, 1910, while the flight on September 21 ended with the crash and breakage of the airplane. These were the first flights of an airplane in the Kingdom of Serbia.

Keywords: Rudolf Simon, Lohner, Simon I, Anzani, Karl Paulal, Banjica, Komitski (Guerilla's)

Слободанка Цветковић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 37.091(497.11)"1941/1944"
373.5-057.876(497.11)"1941/1944"
94(497.11)"1941/1944"

Прегледни научни рад

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ШКОЛСТВА У ОКУПАЦИЈИ 1941-1944. СПИСАК ПРОФЕСОРА ДРЖАВНЕ РЕАЛНЕ ГИМНАЗИЈЕ У ПОЖАРЕВЦУ

Апстракт: Рад представља прилог историји школства и образовања у окупираној Србији током Другог светског рата. Списак професора и наставника Државне реалне гимназије у Пожаревцу који су током периода окупације у тешким условима настојали да одрже образовни процес у каквом-таквом облику, урађен је на основу оригиналне архивске грађе која се чува пре свега у Историјском архиву Пожаревац, у архивском фонду Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац (1919-1980) и у Државном архиву Србије, у архивским фондовима Министарство просвете и вера (1941-1944) и Министарство просвете НРС (1945-1951). За значајан број професора дати су биографски подаци из службеничких досијеа, односно подаци о кретању у служби.

Кључне речи: Пожаревачка гимназија, окупација, Други светски рат, Пожаревац, руска емиграција, образовање, гимназија, професори, наставници

Увод

Пожаревачка гимназија је 2012. године обележила 150 година постојања, између осталог, објављивањем обимне монографије групе аутора под насловом *Пожаревачка гимназија 1862-2012*.[2] У монографији је том приликом објављен списак професора и наставника, дат азбучним редом, током читавог периода постојања школе, али без посебног назначавања периода у коме су радили и других података. Списком професора и наставника у овом чланку, циљ је да допунимо и обогатимо сазнања о раду Пожаревачке гимназије кроз биографије појединих професора школе у периоду окупације 1941-1944. године. Чланак ће презентованим подацима бити допуна историји школства у Србији током окупационог периода у Другом светском рату. Хронолошке одреднице су школска 1940/41. и почетак школске 1944/45. године, односно, закључно са децембром 1944. године, пре свега као илустрација односа нових власти након ослобођења према наставном кадру током окупације. Као што нису сви били подобни за рад у периоду окупације, тако ни после ослобођења појединци нису задовољили критеријуме нових револуционарних власти.

За потребе израде монографије и овог чланка истраживана је архивска грађа у Историјском архиву Пожаревац и у Државном архиву Србије. У Историјском архиву Пожаревац је истраживана архивска грађа архивског фонда Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац током периода окупације. У Државном архиву Србије истраживано је у архивском фонду ГЗ – Министарство просвете и вера (1941-1944), где су идентификована бројна документа настала различитим поводом са списковима наставног особља током окупационог периода, односно извештаји школе достављани Министарству просвете и вера и његовим органима, а из којих су коришћени подаци о запосленима. Иста методологија је примењивана и кроз истраживање архивске грађе архивског фонда Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац у Историјском архиву Пожаревац.

1 историчар, архивски саветник, slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs, slobodankasasa@gmail.com

2 Аутори су: Јасмина Живковић, др Мирољуб Манојловић, Слободанка Цветковић, Ана Влајовић, Иван Маринковић и Снежана Маринковић Милишић. Издавач је Пожаревачка гимназија. Рецензенти књиге били су проф. др Арсен Ђуровић и проф. др Љубодраг Димић.

Списак је за добар део наставног особља обогаћен пронађеним биографским подацима. Биографски подаци су реконструисани из службеничких досијеа сачуваних пре свега у Државном архиву Србије у фонду Г–183 – Министарство просвете НРС (1944–1951), али и једног броја досијеа запослених сачуваних у архивском фонду Гимназиј „Јован Шербановић“ у Историјском архиву Пожаревац.[3] У архивској грађи фонда Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, између осталих, налазе се досијеа професора из периода окупације, Игора Плетњева, Јелисавете Богдановић, Катарине Митровић, Јелене Станковић, Десанке Првановић, Миодрага Петровића и Стевана Пијука.[4]

Значајан ослонац у подацима у реконструкцији списка наставног кадра током периода окупације пружио је *Годишњи извештај за школску 1940/41 годину*, који је у штампаном облику, у форми књижице, 1941. године, након званичног завршетка школске године објавила Државна реална гимназија у Пожаревцу. Из *Извештаја* смо успели да реконструишемо који су професори и наставници започели да раде у школи и како су им распоређени предмети током школске године коју ће прекинути напад на Југославију 6. априла 1941. године. Извештај прати промене са стањем на крају школске године, 30. августа 1941, када је на списку професора и наставника са распоредом предмета, часова и одељења било 60 имена.[5] Касније промене у наставном кадру реконструисане су на основу Књиге записника седница Наставничког савета од школске 1940/41. до последње седнице одржане 20. јануара 1945. године, пре свега пописивањем имена која су се јављала приликом одлука о распореду наставника на предмете, али и података о отказима, отпуштању и новим постављењима, односно друге архивске грађе и спискова који су састављани за различите намене. Од значаја за упоређивање били су и фрагментано сачувани платни спискови, за децембар 1943. године у архивском фонду Гимназије „Јован Шербановић“ у Пожаревцу.

На премештаје и размештаје наставника утицали су нови окупациони прописи донети у мају и јуну 1941. године. Одлука о регулисању службеног односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби резултирала је отпуштањем удатих службеница чији су мужеви радили или имали имовину у износу изнад прописаног минимума за егзистенцију. Од утицаја је била и одлука којом је било предвиђено пензионисање свих службеника и службеница који су навршили 30 година државне службе или 60 година живота, као и Уредба о утврђивању броја и врсте службеничких места, распореду службеника на појединa систематизована места и разврставању дневничара у Министарству просвете и вера и подручним му установама, која је почела да се примењује у јулу 1941. На отпуштање и промене у наставном кадру утицала је и стално потенцирана „национална поузданост“ у складу са Уредбом о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе, од 6. августа 1941. године, као и антисемитска и антикомунистичка политика нових власти због којих су се сви неподобни, пре свега Јевреји и комунисти или њихови симпатизери уклањали из државне службе. Уредба о изузетним дисциплинксим мерама против државних службениика од 6. априла 1943. године утицала је на отпуштање службеника који су немарни, неуредни, или недостојног држања у служби, а најчешће отпуштане по том основу биле су жене.[6] Убрзо ће након ослобођења Пожаревца 15. октобра 1944. године, Месни народноослободилачки одбор Пожаревац донети одлуку (27. октобра 1944.) да се врате на дужност сви који су отпуштени или пензионисани у току рата, наравно уз одговарајућу проверу.[7]

Овај прилог представља допринос историјату Пожаревачке гимназије, али може бити и користан извор пода-

3 За изводе из биографија Ратиборке Митић, Игора Плетњева, Стевана Пијука, Христине Пијук, Горгија Орлова, Милице Живковић и Немање Томића захваљујем Ивану Маринковићу, професору историје Пожаревачке гимназије са којим сам заједнички истраживала ову тему 2012. године.

4 Поред ових, сачувана су и досијеа Мирковић Николе, служитеља, Видака Крговића (нема података да је радио у Гимназији, наводи се као учитељ у народној школи), Радмиле Туцаковић, Параскеве Антић Спасојевић, Љубице Комарчић, Станојевић Богољуба, Данице Вукићевић, Вере Динић Обрадовић и Марјановић Драгомира.

5 ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, *Извештај за школску 1940/41. годину*, Државна реална гимназија у Пожаревцу, Штампарија „Јадран“, Пожаревац 1941, 10-20.

6 Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944, Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009, 108, 114-115, 118, 121, 127-128, 137; Јасмина Живковић, др Мирољуб Манојловић, Слободанка Цветковић, Ана Влајовић, Иван Маринковић, Снежана Маринковић Милишић (даље Група аутора), *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012, 264-275.

7 Од 18. новембра 1944. године на рад су се јавили: Замуровић Радмила, професор, Обрадовић Драгиња, професор, Првановић Десанка, професор, Пијук Стеван, учитељ вештина, Ковачевић Радојка, професор, Јовичић Даница, професор, Орлов Милица, професор. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012, 318.

така за истраживања рада других образовних установа у погледу кретања наставног кадра и биографских података о наставницима. Један део наставног кадра били су и руски емигранти који су својим доласком у Краљевину СХС после Октобарске револуције значајно утицали на образовање у Краљевини.

У наставку следи списак наставног особља Пожаревачке гимназије током периода окупације, почев од школске 1940/41. године, па до почетка школске 1944/45, односно до краја календарске 1944. године.[8] Списак је дат по редоследу како су професори и наставници наведени у Извештају за школску 1940/41. годину (првих 60 имена), а касније имена и презимена су додата на основу анализе и упоређивања архивских докумената. Напомињемо да је средње слово код удатих жена било почетно слово имена супружника. За сваког од лица са списка наведени су подаци којима смо располагали, било да су то биографски подаци на основу службеничких досијеа, односно других докумената, било да су то подаци о кретању у служби у смислу премештања у Државну реалну гимназију у Пожаревцу.

Списак професора Државне реалне гимназије у Пожаревцу 1941-1944.

1. **Драгомир Ф. Симић**, професор француског и српског језика и директор

Рођен је у Смедереву 1893. године у трговачкој породици. Завршио је Филозофски факултет у Београду 1919. године, а дипломски испит је положио наредне године. Диплома о положеном испиту за професора средњих школа за групе наука француски језик као главни и српски језик као споредни предмет, издата му је 30. априла 1928. У тренутку окупације имао је 21 годину службе. Радио је као професор француског језика, као главног и српског језика као споредног предмета. Радио је у Пожаревцу, Београду, Јагодини, Аранђеловцу, Смедеревској Паланци, Петровграду (данашњи Зрењанин). Био је ожењен, отац једног детета. Није имао имовине. У Пожаревцу је био подстанар и плаћао кирију 600 динара месечно. Учествовао је у Априлском рату. На дан почетка немачког напада на Југославију био је у Белој Паланци на војној дужности. Био је директор Пожаревачке гиманзије до октобра 1941. године када је одлуком министра просвете прешао на рад у Министарство просвете. У службеничком досијеу је наведено да је објављивао стручне радове по домаћим часописима.[9]

2. **Љубомир С. Мијовић**, професор математике и физике, директор

Рођен је 1895. године у Грачаници, службовао у Пећи, Беранама, Подгорици и Куманову. Био је ожењен и имао четворо деце. У Пожаревцу није имао имовине, а стан је плаћао 400 динара месечно. Мијовић је био директор током читавог периода окупације. У октобру 1941. је изабран за вршиоца дужности, након преласка директора Драгомира Симића у Министрство просвете, а именован је у новембру 1941. Од окружног начелника оцењиван је одличном оценом. Мијовић је био директор до примопредаје дужности професору Митру Папићу, 6. новембра 1944.[10]

3 **Немања Ч. Томић**, професор филозофије и српског језика са књижевношћу

Рођен је 13. октобра 1887. године у Пожаревцу, где је завршио гимназију 1906. године полагањем вишег течајног испита. Завршио је Филозофски факултет у Београду 1910. године, а дипломски испит положио 1911. Стручни професорски испит положио је у Београду 1921. године. Главни предмет му је била педагогија и методика са основама психологије, логике и историје педагогије, а споредни српски језик и књижевност. Службовање је започео у Пожаревцу 1911. као суплент у Гимназији. Радио је као суплент у Нишу (1919), у Ужицу (1920), потом као професор Мушке учитељске школе у Неготину (1921), Мушке учитељске школе у Сомбору (1922), Учитељске школе у Скопљу

8 На списку нису професори који су били професори ове школе почетком школске 1940/41. године, а потом разрешени дужности или додељени на рад другим школама или министарству у току 1940. године: Мидић Десанка, Димитријевић Бора, Благојевић Наталија, Крстић др. Марко, Симић Јелена, Вандровска Јелена, Стојадиновић Катарина, Клер Лоран, Поповић Ђорђе. ИАП, *Извештај за школску 1940/41...*, 3-5.

9 Симић Драгомир, директор Реалне гимназије у Петровграду, премештен је у Пожаревац по молби без права на дневнице, с тим да врши дужност директора одлуком II бр. 9326 од 23. маја 1941. године. Јавио се на дужност и примио дужност директора 27. маја 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*, 5-6; Државни архив Србије (даље ДАС), Г-183, С-XII, 46; Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац 2012, 276.

10 Љубомир Мијовић је био директор Реалне гимназије у Куманову, по молби без права на дневнице распоређен је одлуком II бр. 8903 од 16. маја 1941. године у Пожаревац за професора математике у Државној реалној гимназији у Пожаревцу. Јавио се на дужност 23. маја 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*, 5. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*,276-277.

(од 1925), Учитељске школе у Прилепу (1926), Гимназије у Белој Цркви (1926), Гимназије у Сомбору (1927), Гимназије у Ужицу, потом Прве мушке гимназије у Крагујевцу (1928). Поново се враћа у Пожаревац од 1933. Током рата био је у заробљеништву. Враћен је у службу школске 1945/46. када је предавао српски језик, руски језик и филозофију. Пензионисан је 1946. године.[11]

4 **Никола Б. Бошковић**, професор српског језика са књижевношћу и француског језика

Рођен је 5. августа 1888. године у Шекулару, Срез андријевички, Бановина зетска и изјашњавао се као Србин. Имао је шесторо деце, од којих је троје умрло. За време балканских ратова био је добровољац четник. За време Првог светског рата био је цензор поште у Ћуприји и Штипу, потом у Француској на Корзици секретар Просветног одељења за Корзику. Одликован је орденом Светог Саве IV степена 1940. године. Гимназију са испитом зрелости је завршио школске 1908/9. Студије српске књижевности са југословенском књижевношћу и француски језик са књижевношћу окончао је на Филозофском факултету у Београду 1920. године. Професорски испит је положио 1925. Говорио је француски језик, а служио се турским и албанским. Био је од 1913-1915. наставник приватне гимназије у Ћуприји, потом суплент у гимназији у Штипу. Од 1921. је суплент гимназије у Пожаревцу, потом и професор. У току окупације, 1943. је одређен је за в.д. директора Браничевског музеја у Пожаревцу, поред редовне професорске дужности. Бошковић је пензионисан 6. новембра 1945. године. У старешинском листу попуњеном 1943. године пише да је *солидне стручне спреме* и да постиже *задовољавајући* успех у настави. Оцењен је као васпитач са довољно искуства, а замерена му је благост и попустљивост према ученицима. Наведено је *да има доста такта*, да се према ученицима односи „очински па и доста благо", те да би при оцењивању требао да буде доста строжији. Од стране тадашњег директора Љубомира Мијовића оцењен је као сталожен, тих, разборит, поверљив, да живи уредним домаћинским животом, попуно *национално поуздан*. Наведено је и да прати развој науке са „живим интересовањем", као и да се бави археологијом, те је зато вршио дужност директора Окружног музеја.[12]

5 **Радмила С. Замуровић**, професор зоологије, ботанике, минералогије и геологије

Рођена је 11/24. априла 1890. године у Пожаревцу. Рођени брат јој је био професор Немања Томић. Завршила је основну школу у Пожаревцу. Последњи разред гимназије завршила је у Београду, потом Женску учитељску школу у Београду и Вишу педагошку школу у Београду 1930. године. Професорски испит из зоологије и ботанике као главног и минералогије с геологијом и хемијом као споредног предмета, положила је пред комисијом у Београду 1932. и 1933. године. Одмах потом, 1933. је распоређена у Грађанску школу у Београду и преведена у звање професора. Премештена је потом у Женску учитељску школу у Новом Саду, а потом додељена на рад Мушкој грађанској школи у Новом Саду. Унапређена је 1936. године. У Новом Саду је упознала будућег мужа, такође професора у Новом Саду, али је већ 1940. остала удовица. Од 17. маја 1941. је у Државној реалној гимназији у Пожаревцу. Пензионисана је 15. јула 1941. По ослобођењу није враћена у службу јер је констатовано да је напунила године за пензију. Пензионисана је 6. новембра 1945.[13]

6 **Миодраг Р. Петровић**, професор физике, хемије и математике

Рођен је 3. јула 1893. године у Ћуприји, Срез раванички. Завршио је Филозофски факултету у Београду, за предмете физика, хемија и математика, а професорски испит је положио 1927. године. Био је ожењен Љубицом и имао сина Славољуба, рођеног 1936. године. Био је трајно ослобођен обавезе служења војске. Прва државна служба била му је у Ћуприји 1922. године где је радио као суплент. Од марта до октобра 1928. године био је у оставци, да би од 1. октобра 1928. године поново био распоређен на дужност професора Гимназије у Ћуприји. Од 1. децембра 1930. године је професор Гимназије у Пожаревцу, где је предавао физику,

11 Немања Томић, професор филозофије и српског језика са књижевношћу, постављен је за в. д. директора, одлуком II бр. 337 од 4. 1. 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 3, 10. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267; ДАС, Г-183, Ф – XIII, 32.

12 ДАС, Г-183, Б-XL, 54. Током окупације, са професором Георгијем Орловим био је ослобођен наставе појединим данима, због ангажовања у Управи за радове у Костолцу, ради археолошких истраживања као кустос Окружног музеја. После ослобођења био је такође ангажован у археолошком музеју. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268, 273.

13 ДАС, Г-183, Ф–II, 17; Школске 1940/41. била је распоређена за професора Учитељске школе у Новом Саду, али је по молби, без права на дневнице, одлуком II бр. 8903 од 16. маја 1941. године додељена Гимназији у Пожаревцу. Јавила се на дужост у Пожаревац 22. маја 1941. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 5. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-202*..., 267, 268.

астрономију и математику. У службеничком листу из 1946. године је оцењен да је „солидне стручне спреме“ и да постиже „задовољавајући успех“ у настави. Констатовано је да „има такта“ као васпитач и да се лепо опходи према ученицима *за које има пуно љубави и разумевања*, да је марљив и реностан у раду и школи, да не избегава поверене дужности и да их тачно извршава. У ваншколском раду се није видније ангажовао, али је беспрекорног владања, посвећен породици и школи и ужива поштовање ученика и грађана, констатовао је Миодраг Цуверовић као директор у својој белешци 1946.[14]

Миодраг Р. Петровић (ИАП)

7 **Десанка Првановић**, професор ботанике, зоологије, минералогије и геологије

Рођена је 15. јануара 1897. године у Пожаревцу у породици трговца Михаила Ж. Девића и мајке Данице, рођене Наумовић. Завршила је гимназију у Пожаревцу 1919. године. Уписала се 1919. године у Београду на Филозофски факултет, али је на јесен исте године отишла у Нанси у Француској где је завршила Факултет природних наука. Ботанику је дипломирала 1921, а геологију и зоологију 1922. године. Положила је испит за професора средњих школа за предмете ботаника, зоологија, минералогија са геологијом

Десанка Првановић (ИАП)

1928. Постављена је 1922. године за привремену предметну учитељицу у гимназији, да би потом била суплент у Пожаревцу. Професорски испит је положила 1927. године када је радила у Женској гимназији у Новом Саду. Распоређена је убрзо за професора гимназије у Пожаревцу, а 1929. је у Гимназији Бачком Петровцу. Одатле је 1931. премештена у Мушку реалну гимназију у Новом Саду, 1933. у Женску учитељску школу у Новом Саду, а 1935. у Женску реалну гимназију у Новом Саду. Венчала се 1934. са Божидаром Првановићем професором Мушке гиманзије у Новом Саду, и са њим добила сина Милоша 1936. године. У Пожаревцу је у Државну реалну гимназију поново распоређена од 13. августа 1940. године. Током окупације је била у служби до лета 1941. године, када је пензионисана, на основу Закона о чиновницима и Уредбе о доношењу одлука о службеним односима државних чиновника грађанског реда, све до ослобођења. По ослобођењу је поново ангажована у гимназији у Пожаревцу. У карактеристици која је о њој написана после Другог светског рата се наводи да је и пре рата била врло напредан просветни радник.[15]

8 **Христина С. Пијук**, професор француског језика са књижевношћу и историје народне књижевности

Рођена је 4. марта 1896. године у Лучици у учитељској породици, од оца Јована и мајке Персиде. Основну школу је завршила у селу, а гимназију са вишим течајним испитом у Ници у Француској 1917. године. Уписује Филозофски факултет у Београду који завршава 1921, а наредне године је дипломирала француски језик са књижевношћу. Службовала је у Лозници 1921. као учитељ, затим у Ћуприји (1922), поново у Лозници (1923) и у Пожаревцу од 1924. У Ћуприју је поново премештена 1929. године, потом у Алексинац 1931, да би 1933. поново била враћена у Пожаревац. Пензионисана је 1941. године на основу окупационих прописа.[16]

14 ДАС, Г-183, Р-XXVI, 2; ИАП, Гимназија Јован Шербановић Пожаревац, службеничка досијеа. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 265, 269.

15 ИАП, Гимназија „Јован Шербановић Пожаревац, службеничка досијеа. Првановић Десанка, професор Женске раеалне гимназије у Новом Саду, по молби је премештена у Пожаревачку гимназију указом II бр. 18295 од 13. августа 1940. године. Јавила се на дужност 1. 9. 1940. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 3. Пензионисана у лето 1941. Налази се на списку професора Гимназије од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

16 ДАС, Г–183, G – 183, F – XXX, 56. Пензионисана на основу прописа Савета комесара из јуна 1941. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267. Видети и досије Стевана Пијука ДАС, Г – 183, F – XXX, 55. Нема је на списку професора од 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

9 **Александар К. Лукијанов**, професор математике и физике

10 **Драгиња С. Обрадовић**, професор опште и народне историје и историје народне књижевности[17]

11 **Драгољуб С. Ђурић**, професор опште и народне историје и земљописа[18]

12 **Божидар Бранковић**, професор класичне филологије и српског језика[19]

13 **Франо А. Жиц**, учитељ вештина (гимнастика)[20]

14 **Драгољуб М. Јовичић**, професор српског језика и књижевности и народне историје

Рођен је 28. септембра 1901. године у Великом Поповцу, Срез млавски. Завршио је Реалну гимназију у Пожаревцу школске 1922/23. године, а потом дипломирао на Филолошком факултету Универзитета у Београду 1929. године. Професорски испит је положио 1932. за предмет српски језик и југословенска књижевност као главни и народна историја као споредни предмет. После средње школе кратко време је био званичник финансијске управе у Жабарима. Био је ослобођен војне обавезе. Прва служба у школи била је у Реалној гимназији у Врању, затим у Гимназији у Ужицу где стиче звање професора. Потом је био професор у Новој Градишци, професор Мушке гимназије у Скопљу, потом у Државној реалној гимназији у Пожаревцу где се јавио на дужност 31. маја 1941. године. Током 1942. године додељен је на рад Окружном начелству у Пожаревцу као стручни референт за послове ресора Министарства просвете, али је у септембру 1942. враћен у гимназију у Пожаревцу, да би у септембру 1943. распоређен и у Трговачку академију. Разрешен је дужности 20. марта 1946. године и премештен у гимназију у Пожеги по потреби, где му је престала служба без права на отпремнину. Поново је 1949. постављен за професора Ниже гимназије у Пожеги, а исте године премештен за професора Гимназије у Врању. Према карактеристици тадашњег директора Државне реалне гимназије у Пожаревцу, Љубомира Мијовића, насталој 1942. године, он је наставник који у настави српског језика *подлвачи националну црту и свој предмет ставља у службу главног циља: националног васпитања*... Пре рата је сарађивао у стручним часописима.[21]

15 **Надежда Д. Вељковић**, професор опште и народне историје и земљописа[22]

16 **Поповић Жарко**, професор веронауке[23]

17 **Видосава Н. Стојановић**, професор француског језика и књижевности и југоловенске књижевности[24]

17 Пензионисана је у лето 1941. године. Враћена након укидања одлука министарства из окупације о пензионисању и отпуштању после ослобођења. Налази на списку професора од 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

18 Био је професор мушке реалне гимназије у Новом Саду, а одлуком II бр. 9325 од 23. маја 1941. распоређен у Државну реалну гимназију у Пожаревцу по молби, без права на дневнице, где се јавио на дужност 2. јуна 1941. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6.

19 Био је професор Реалне гимназије у Никшићу, а по молби без права на дневнице, одлуком II бр. 11772 од 20. јуна 1941. године премештен је у Пожаревачку гимназију, али недостаје податак када се јавио на дужност. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6. Био је у распореду наставника на почетку школске 1941/42, али је остао без часова латинског језика, предавао их је само Александар Тараканов. Премештен у Гимназију у Пожаревцу 1943/44. Видети ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“, Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 2957 од 27. 9. 1943. Враћен је у службу након укидања одлука Министарства просвете из окупације о пензионисању и отпуштању, те се налази на списку професора од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268-269.

20 Учитељ Војне академије распоређен по молби без права на дневнице одлуком II бр 10111 од 3. 6. 1941. године. Јавио се на дужност 11. јуна 1941. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6.

21 ДАС, Ф–183, F-XXXII, 3 1901. Распоређен у Реалну гимназију у Пожаревцу по молби без права на дневнице са места професора у II мушкој реалној гимназији у Скопљу, одлуком II бр. 9705 од 30. маја 1941. Јавио се на дужност 31. маја 1941. Премештен је из Скопља као избеглица са подручја ван територије Војног заповедника Србије. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269. Премештен касније у Трговачку академију у Пожаревцу. Видети ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“, Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 2957 од 27. 9. 1943.

22 Додељена је на рад из II мушке реалне гимназије у Скопљу, по одлуци II бр. 9705/41. Радила је на крају школске 1940/41. *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 12-13. Налази се на списку професора школе од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

23 Додељен је по молби без права на дневнице као професор-вероучитељ II мушке реалне гимназије у Новом Саду, одлуком В. бр. 10456 од 27. маја 1941. године. Нема податка кад се јавио на дужност. На списку је наставника на крају школске 1940/41 године. *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 12-13. Нема га на списку професора од 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

24 Професор VIII мушке реалне гиманзије у Београду, по службеној потреби премештена у Пожаревачку гимназију Указом II бр.

18 **Загорка Д. Бокшан**, професор хемије и природописа[25]

19 **Даница Д. Јовичић**, професор српског језика и југословенске књижевности и народне историје[26]

20 **Петар С. Павловић**, професор хемије, физике и математике

Рођен је 8. јануара 1903. године у Доњој Ливадици, Срез моравски. Имао је супругу Загорку Павловић, учитељицу Народне школе у Љубичеву. Жена му је била отпуштена из службе, иако је у том тренутку 23. 8. 1941. године била трудна у шестом месецу трудноће.[27]

21 **Др Игор В. Плетњев**, професор народне и опште историје и југословенске књижевности

Рођен је 30. јула/12. августа 1905. године у месту Лихачевка (тада СССР). Син је Владимира Плетњева и Евгеније. Завршио је школске 1923/24. осми разред у Првој руско-српској гимназији у Београду и полагао виши течајни испит 1924. године. Завршио је 1928. године Филозофски факултет у Прагу, а 1929. је докторирао на тему „Идеја Москве III Рима". За контрактуалног суплента гимназије у Пожаревцу је постављен 21. јануара 1930. године. Професорски испит је положио 1933. за професора предмета општа и народна историја као главне и јужнословенска књижевност као споредног. Држављанин Краљевине Југославије је постао 5. новембра 1930. године полагањем заклетве у Среском начелству у Пожаревцу. Венчао се 1930. године са Анђелијом Тадић чији су родитељи били Пожаревљани, Милан и Даница Тадић. Са Анђелијом је добио ћерку Светлану, 1935. Његов рођени брат, др Растислав Плетњев, био је професор гимназије у Ваљеву. Током окупације му касније нису додељени часови, те се не налази на списковима наставника. У карактеристици из 1946. године се наводи да је своју струку *пратио са интересовањем које је прелазило обичну границу школског рада*. Наводи се да је аутор „Историјског синхронистичког приручника" и да је преводио са руског језика.[28] Игор Плетњев је био први руководилац Архивског средишта у Пожаревцу по његовом оснивању, 24. априла 1948. године. На том положају је остао до 20. октобра 1949. године када је именован Тодор Илић, професор.[29]

Др Игор Плетњев (ИАП)

22 **Љубица Д. Милосављевић**, професор српског језика и југословенске књижевности и народне историје[30]

23 **Георгије Орлов**, професор историје

Рођен је 21. септембра 1893. године у Риги, тадашњем СССР-у, данашњој Летонији. Од 12. јуна 1941. године је професор Пожаревачке гимназије, у коју је премештен по сопственој молби из Скопља. Предавао је историју као главни предмет, а споредни му је била југословенска књижевност. Предавао је касније и руски језик.[31]

18296 од 13. августа 1940. године. Јавила се на дужност 18. 9. 1940. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41 године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41.годину*..., 3, 12-13. Нема је на списку професора од 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

25 Додељена на рад по молби и без права на дневнице, из Реалне гимназије у Сомбору у гимназију у Пожаревцу, одлуком II бр. 9519 од 28. маја 19451. године. Јавила се на дужност 1. јуна 1941. Налази се на списку наставника на крају школске 1940/41. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 12-13. Није на списку професора од 2. 12. 1944. године. Нема је на списку професора од 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

26 По молби без права на дневнице, дедељена је на рад у Пожаревачку гимназију из Непотпуне женске гимназије у Скопљу, одлуком II 10504 од 9. 6. 1941. године. Јавила се на дужност 13. јуна 1941. На списку је професора на крају шкосле 1940/41. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*, 6, 12-13. Налази на списку професора 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

27 Био је у заробљеништву. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 271.

28 ДАС, G – 183, F – XXXIII, 16; ИАП, Гимназија „Јован Шербановић" Пожаревац, службеничка досијеа.

29 Министарство просвете НРС, акт бр. 24610 од 24. априла 1948. године. У: *60 година Историјског архива Пожаревац*, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац 2008, 14-15.

30 Налази се на списку професора Гимназије школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 12-12. Налази се на списку професора од 2. 12. 1944, односно школске 1944/45. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269, 344.

31 ДАС, Г – 183, F – VI, 10. По молби без права на дневнице додељен је на рад Пожаревачкој гимназији са места професора II мушке Реалне гимназије у Скопљу, одлуком II бр. 10975 од 12. јуна 1941. Нема података кад је јавио се на дужност. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6. Био је кустос Браничевског музеја током окупације 1941-1944. Докторирао је археологију, а на исту тему му је објављена књига "Viminacijum emisije lokalnog novca". Ви-

24 **Стеван А. Пијук**, учитељ вештина (гимнастика)

Пијук Стеван (ИАП)

Рођен је 24. септембра 1892. у Идрији (Словенија) од оца Антона и мајке Франциске. Основно образовање је стекао у родном месту, а завршио је и приправни разред реалне гимназије без вишег течајног испита и соколски течај. У периоду 1898-1912. радио је у Соколу, стоји у службеничком досијеу. У гимназију у Лозници је дошао 1914. као учитељ вештина. Државни испит за учитеља вештина – гимнастика положио је 1924. године. У Пожаревцу је радио од 1924. године, у Ћуприји од 1929, у Алексинцу од 1931, затим поново у Пожаревцу 1933. Био је мобилисан 1941. као резервни наредник, а 20. априла је одведен у заробљенички логор у Пожаревцу из кога је пуштен 2. маја 1941. године због старости. Вратио се на дужност у гимназију у Пожаревцу, али је новембра 1941. премештен у Прокупље где је остао до јула 1942. када је послат у пензију. Како наводи у изјави коју је попунио, у периоду окупације бавио се *домаћим пословима*. У Књизи записника са седница Наставничког савета Државне реалне гимназије у Пожаревцу (1940-1944), од 1. октобра 1941. године је на списку професора за расподелу предмета за гимнастику, али га нема у расподели у записнику са седнице од 20. октобра 1941.[32] Од 1945. је в. д. секретара Пожаревачке гимназије. Био је и секретар Управног одбора Радничке службеничке набављачко-потрошачке задруге у Пожаревцу од њеног оснивања месеца маја 1945. Супруга, Христина Пијук, била је професор Државне реалне гимназије у Пожаревцу. Нису имали деце.[33]

25 **Персида Г. Хоперска**, професорка ботанике и зоологије, минералогије и геологије[34]

26 **Смиља Д. Милосављевић**, професор латинског и грчког језика и историје Старог века[35]

27 **Љубица В. Кузмановић**, професор француског језика и југословенксе књижевности[36]

28 **Милица М. Максимовић**, професор југословенске књижевности и српског језика и народне историје[37]

29 **Борислав Ђ. Младеновић**, професор геологије, земљописа, минералогије и хемије[38]

дети: *Digitalna biblioteka Požarevac*, приступљено 12. мај 2026., https://www.digitalna.nbpo.rs/items/show/1775. Георгије Орлов се налази поново на списку професора школске 1944/45, односно на списку од 2. децембра 1944. године. Група аутора. *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269. Георгије Орлов (1893-1971) вршио је истраживања на Виминацијуму и објавио више научних радова. Бранка Пражић, *Завичајна библиографија пожаревачког краја 1826-2017*, Пожаревац 2024, 28, 91, 255, 302, 311, 358. Доступно на: https://www.nbpo.rs/wp-content/uploads/2024/10/Zavi%C4%8Dajna-bibliografija-po%C5%BEareva%C4%8Dkog-kraja-1826-2017-Z%D0%90-SAJT.pdf

32 ИАП, Гимназија „Јован Шербановић" Пожаревац, Књига записника Наставничког савета (1940-1945), бр. 2604 од 20. 10. 1941.

33 ДАС, Г – 183, F – XXX, 55. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 14-15. Био је пензионисан према прописима у јуну 1941. године, али је убрзо враћен на часове због потреба за наставним кадром. Налази се на списку професора школске 1944/45, односно од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

34 Премештена је у Мушку реалну гимназију у Суботици по службеној потреби Указом II бр. 18296 од 12. 8. 1940. године. Разрешена дужности 11. 9. 1940. године. По молби без права на дневнице, одлуком II бр. 9473 од 26. маја 1941. године, премештена је из Суботице у Државну реалну гимназију у Пожаревац. Јавила се на дужност 30. маја 1941. године. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 3, 6, 14-15. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269. ДАС, Г-183, X-VIII, 38. У службеничком досијеу нема биографских података, осим картона промене на положају где стоји да је била на положају в. д. директора као професор средњих школа у Женској гимназији у Лесковцу од 20.10.1947. г, по одлуци Министарства просвете Србије.

35 Из Женске реалне гимназије у Суботици, одлуком II бр. 9545 од 27. маја 1941. премештена по молби и без права на дневнице у Државну реалну гимназију у Пожаревцу. Јавила се на дужност у Пожаревац 2. јуна 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 14-15.

36 На списку наставника школе на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 14-15.

37 По молби, без права на дневнице, додељена на рад у Пожаревачку гимназију из Непотпуне женске реалне гимназије у Скопљу, одлуком II бр. 11091 од 13. јуна 1941. године. На списку наставника школе на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 14-15. Отпуштена је током 1941. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267.

38 Додељен на рад прво Реалној гимназији у Краљеву одлуком II бр. 21181 од 18.9.1940. а разрешен 6.10.1940. Потом је из Реалне

30 **Велько П. Васић**, професор вероучитељ

Рођен је 14. августа 1904. у Босанској Градишкки. Завршио је Православни богословски факултет у Београду 1931. године. Био је званичник дневничар Канцеларије Патријаршије Српске православне цркве од 23. марта 1931. до 5. фебруара 1932. године. Размештен је за писара приправника у Духовном суду Архиепископије београдске где је остао до 6. јуна 1933. године. Професорски испит је положио 1938. године из групе наука историја опште хришћанске цркве и историја српске цркве. Био је суплент приправник у Бањалуци, потом по молби додељен у Пожаревац у Државну реалну гимназију 23. маја 1941. године. Поново је размештен 17. фебруара 1942. године у Гимназију у Пожаревцу, а 4. септембра 1942. године је додељен на раду Гимназији у Смедереву. После ослобођења, одлуком Министарства просвете НР Србије отпуштен је из државне службе 11. марта 1946. године. Рад му је оцењиван одличним оценама.[39]

31 **Миодраг Б. Поповић**, професор вероучитељ[40]

32 **Мара Срдић**, професор српског језика и књижевности и народне историје[41]

33 **Петар М. Момировић**, професор вероучитељ[42]

34 **Миодраг В. Митић**, професор математике и физике

Рођен 12. јула 1909. године у Књажевцу, Срез заглавски, Моравска бановина. Заробљен је 22. априла 1941. године у Пожаревцу као резервни артиљеријски поручник. Супруга Ратиборка Митић, била је суплент у гимназији у Пожаревцу. Становали су у улици Браничевска бр. 5 са дететом које је у августу 1941. имало 10 месеци.[43]

35 **Јелена Т. Ристић**, професор земљописа, народне историје и српског језика[44]

36 **Божидар Н. Трудић**, професор математике и физике[45]

37 **Милица Г. Орлов**, професор југословенске књижевности, српског језика и народне историје[46]

38 **Јулијана Д. Пејовић**, учитељица ручног рада[47]

гимназије у Краљеву одлуком II бр. 8932/41. по молби, без права на дневнице додељен Реалној гимназији у Пожаревцу. ИАП, Извештај за школску 1940/41...,4-5, 14-15. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

39 ДАС, Г-183, В IV – 12; Са места професора Мушке ралне гимназије у Бањалуци, одлуком II бр. 9068 од 20. маја 1941. премештен је у Државну реалну гимназију у Пожаревцу, с тим да врши дужност секретара, по молби и без права на дневнице. Јавио се на дужност 7. јуна 1941. године. Налази се и на списку професора на крају школске године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 5, 14-15. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

40 На списку наставника школе 1940/41. ИАП, Извештај за школску 1940/41..., 14-15. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

41 На списку наставника школе 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 14-15. На списку је професора од 2. децембра 1944. као професор руског језика. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

42 На списку наставника школе 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 14-15. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269, 271.

43 На попису наставника школе на крају школске године 1940/41. наводи се да је заробљен, ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 16-17. Видети списак особља које се налази у заробљеништву од 23. 8. 1941. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 271.

44 На списку наставника школе 1940/41. ИАП, Извештај за школску 1940/41..., 16-17. Приликом расподеле предмете у октобру 1941. године добила је часове за предмет земљопис, али се не налази на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

45 Са места професора Реалне гимназије у Призрену додељен је на рад по молби без права на дневнице Реалној гимназији у Пожаревцу одлуком бр. II бр. 8903 од 16. маја 1941. године. Јавио се на дужност 17. маја 1941. Налази се на списку наставника на крају школсе 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 3, 16-17. Не налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

46 Професор Реалне гимназије у Лесковцу, додељена на рад у Женску реалну гимназију у Скопљу одлуком II бр. 10314 од 4. јуна 1941. године, па распоређена по молби без права на дневнице у Државну реалну гимназију у Пожаревцу где се јавила се на дужност 14. јуна 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 16-17. Била је пензионисана по прописима из јуна 1941. године, међутим, налази се на списку је професора на крају школске године. На списку је професора од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

47 Учитељица вештина Реалне гимназије у Ст. Бечеју распоређена по молби без права на дневнице, одлуком II бр 10054 од 2. јуна 1941. године. Јавила се на дужност 7. јуна 1941. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 16-17. Премештена из Бечеја као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

39 **Надежда Р. Здравковић**, суплент са положеним професорским испитом, за математику и физику

Рођена је 1907. године као Надежда Школник. Била је распоређена у Прву мешовиту грађанску школу од 1936. године у Београду. Школске 1936/37. распоређена је у Пожаревац у Реалну гимназију. Од 1937. је Здравковић Р. Надежда.[48]

40 **Милица В. Живковић**, суплент зоологије и ботанике, минералогије, геологије и хемије

Рођена је као Милица Ђорђевић, 28. јуна 1910. године у Дрмну, а од 1922. године је настањена у Пожаревцу. Неко време је живела код ујака у Београду, али се 1931. године налази на списку матураната Пожаревачке гимназије. Завршила је Филозофски факултет у Београду 1936, а прву службу, суплент у Пожаревачкој гимназији, добија 1937. године, према сопственом признању, уз помоћ за другог намењене „везе" и неспоразума (особа са истим именом је требала преко везе да добије посао, па су их помешали). Муж јој је током рата био у заробљеништву. По ослобођењу, била је изабрана за секретара Антифашистичког већа жена (АФЖ) у Пожаревцу. Предавала је предмете ботаника и зоологија, минералогију са геологијом и природопис.[49]

41 **Вера Ж. Стевић**, суплент историје, југословенске књижевности, српског језика и народне историје[50]

42 **Живка С. Стојановић**, суплент француског језика и југословенске књижевности, латинског језика и упоредне књижевности[51]

43 **Ратиборка М. Митић**, суплент историје југословенске књижевности, српског језика и народне историје

Рођена је 20. октобра 1912. године у Пожаревцу где је завршила Гимназију и положила виши течајни испит 1931. године. На Филозофском факултету у Београду је дипломирала 1936. године. Пред одбором Сталне комисије за полагање професорских испита у Београду 1943. године је положила професорски испит за предмете југословенска књижевност и српски језик и народна историја. Из Књажевца је по молби премештена у Пожаревац 2. августа 1939.[52]

44 **Вијорка Г. Бајић**, суплент са положеним професорским испитом српског језика и књижевности и народне историје

Рођена је 30. октобра 1906. године у Пљевљима. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду 1932. године. Професорски испит је положила 1937. из групе наука српскохрватски језик и југословенска књижевност, као главни и народна историја као споредни предмет. Радила је 1939. године у Гимназији у Краљеву, а од 23. априла 1942. је постављена за професора у Гимназији у Пожаревцу. Од 1945. ради у гимназији у Смедереву.[53]

45 **Јевгенија А. Мељникова**, суплент немачког језика и упоредне књижевности[54]

46 **Анка М. Богићевић**, суплент енглеског језика, југословенске књижевности, француског и латинског[55]

47 **Љубица М. Стојановић**, наставник земљописа, етнологије и народне историје[56]

48 Отпуштена на почетку окупације, после враћена на посао. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 16-17. Налази се на списку професора 2. 12. 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269. ИАП, службеничка досијеа.

49 ДАС, G – 183, Ž – V, 43. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 16-17. Такође је на списку професора од 2. децембра 1944. године али са напоменом да није добила часове јер ради у АФЖ. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

50 Отпуштена на почетку окупације. Враћена убрзо због потреба за наставним кадром. На списку је професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 16-17.

51 Као суплент Реалне гимназије у Приштини, одлуком II бр. 9758 од 31. маја 1941. распоређена по молби без права на дневнице у Државну реалну гимназију у Пожаревац. Јавила се на дужност 16. јуна 1941. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*.., 6. Премештена из Приштине као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. На списку је професора 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

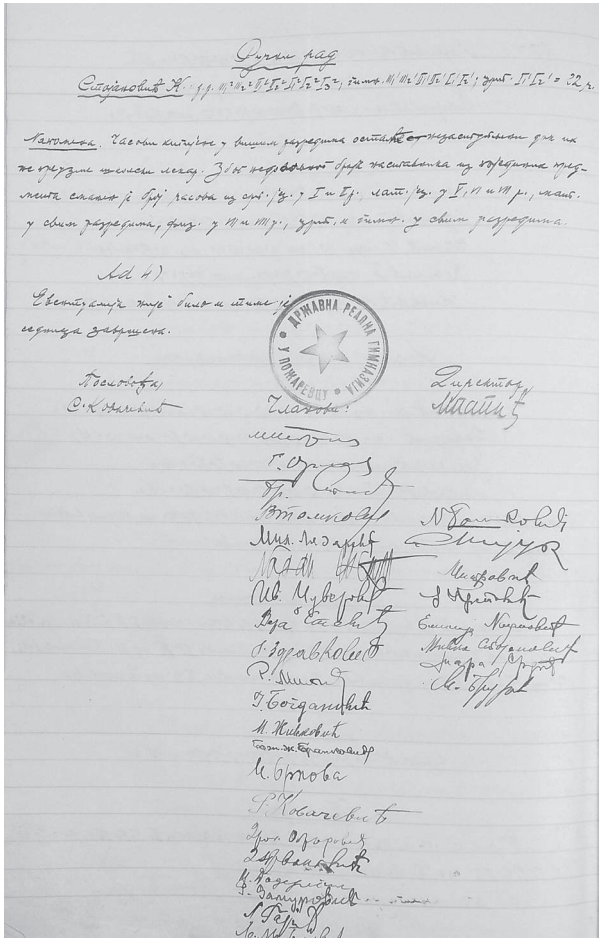
52 ДАС, G – 183, F – LVI, 22; Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

53 ДАС, Г-183, Ба-IV-9;

54 На списку је наставника школе за школску 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 18-19.

55 Додељена је на рад из Мушке реалне гимназије у Бањалуци II бр. 9068/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 18-19. Премештена из Бањалуке као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269

56 На списку је професора школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41*..., 18-19. Налази се на списку професора 2. децембра 1944. као професор земљописа. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

Потписи професора школе, 16. новембар 1944. (ИАП)

48 **Оскар Ј. Вејнштајн**, контрактуални суплент немачког језика и математике

Рођен је 30. септембра 1887. године у Двинску у Русији. По народности Рус, лутеранске вере. Учествовао у Првом светском рату и грађанском рату на југу Русије све до 1920. године. Са женом Јеленом и ћерком Олгом је у Краљевину СХС дошао 26. децембра 1920. године. У краљевини СХС је одликован Краљевским орденом Св. Саве V реда 1925. Одликован је и у Русији и то орденом Св. Ане IV реда за храброст, орденом Св. Ане III реда са мачевима и траком, орденом Св. Ане II реда са мачевима и траком, орденом Св. Станислава III реда са мачевима и траком и орденом Св. Владимира са мачевима и траком. Завршио је Чугујеву пешадијску војну академију, Вишу ђенералштабну академију у Петрограду и геометарски курс за руске ђенералштабне официре при Министарству финансија Краљевине СХС. Испит спремности за наставничку дужност положио је у Скопљу 1924. године. Био је наставник у Пећи, а од 1925. је контрактуални суплент у Пожаревцу до 25. јуна 1941. када му престаје служба одлуком Министарства просвете. Од 11. децембра 1941. је поново био постављен за професора у Пожаревцу. У старешинском листу у службеничком досијеу има добре карактеристике које је потписао директор Љубомир С. Мијовић 1943. године. У њима стоји да је *врло солидне стручне спреме*, да ради по прописаном програму, да постиже изванредно леп успех у настави и васпитању, да се истичу његови *правилни погледи на васпитање омладине* и да је врло агилан као васпитач. Наведено је да има богато педагошко искуство, да успешно утиче на васпитање омладине и њену оријентацију. Владање у служби му је оцењено као беспрекорно, да је врло поздан и *одлучан у сузбијању свега што је анационално*.[57]

49 **Владимир И. Зозулевић**, суплент за предмете историја, филозофија, латински језик

Рођен је 5. јула 1882. године у месту С. Николајеву у Русији, Рус по народности. Завршио је Историско-филолошки факултет Универзитета у Петрограду. Био је наставник средњих школа у Русији до емиграције и директор гимназије у Николајеву школске 1918/19. Емигрирао је и постао поданик Краљевине Југославије. Од школске 1924/25. радио је као редовни професор српско-руске девојачке гимназије у Великој Кикинди, био контрактуални суплент гимназије у Чачку и годину дана у Призрену. По уговору са Министарством просвете закљученим 1932. године запослен је као контрактуални суплент Гимназије у Пожаревцу, од 1. маја 1932. године где је предавао историју, филозофију и латински језик. Уговор му је обнављан више пута до 25. јуна 1941. године,

57 ДАС, Г-183, В – V, 131; Конктрактуални суплент, продужен/обновљен му је уговор од 25. марта 1941. године за годину дана одлуком II бр. 3764 од 17. 2. 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*.., 3, 18-19. Био је изостављен из расподеле предмета у 1940/41. због неодговарајуће стручне спреме, па враћен на посао у школској 1942/43. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

када у досијеу стоји забелешка „престанак службе“. Био је трајно настањен у Пожаревцу.[58]

50 **Бранко Б. Станковић**, привремени учитељ вештина (цртање и писање)[59]

51 **Василије А. Гаврилов**, контрактуални привремени учитељ вештина, певања и свирања[60]

52 **Борис А. Рехак**, контрактуални наставник цртања и писања[61]

53 **др Гојко Давидовић**, лекар, хигијена[62]

54 **Иванушец Вид**, жупник и вероучитељ католичке теологије[63]

55 **Александра Серђукова**, професор француског језика и југословенске књижевности[64]

56 **Татјана Пајић**, суплент за предмете ботаника и зоологија, геологија, физика[65]

57 **Вера Југовић**, суплент немачког језика и југословенске књижевности[66]

58 **Радојка Ковачевић**, професор зоологије, ботанике и геологије[67]

59 **Слободан Ковачевић**, професор, српског језика и народне историје[68]

60 **Гаврило Ковијанић**, професор веронауке[69]

58 ДАС, Г-183, 3-VIII-13; Продужен/обновљен му је уговор као контрактуалном супленту за годину дана од 1. марта 1941. године одлуком II бр. 31283 од 27.12.1940. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 3, 18-19. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

59 Био је привремени учитељ вештина IV мушке реалне гимназије у Београду, а премештен у Гимназију у Пожаревцу одлуком II бр. 17688 од 10. августа 1940. године по службеној потреби. Јавио се на дужност 9. септембра 1940. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 3.

60 У извештају за школску 1940/41. стоји напомена да је Гаврилову Василију, контрактуалном привременом учитељу вештина одлуком II бр. 10781 од 10. јуна 1941. године отказан уговор с тим да му престане служба на дан истека уговора, 24. 10. 1941. године. На списку је професора на крају школске 1940/41. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 8, 18-19. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

61 Рехак Борису, контрактуалном наставнику, продужен је и обновљен уговор од 3. марта 1941. године за годину дана олдуком II бр. 3761 од 17. Марта 1941. године. На списку је наставника на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. Годину*..., 4, 18-19. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269. Рехак Борис, учитељ вештина је на основу пресуде Војног суда Команде војног подручја Пожаревац као члан „Културбунда“ и припадник емигрантског корпуса стрељан у новембру 1944. ИАП, Збирка плаката 1941–1944, Саопштење бр. 2 Војног суда Команде војног подручја Пожаревац од 3. 12. 1944.

62 Помиње се на списку професора школске 1941/42. у октобру 1941. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 266. Наводи се у расподели предмета на наставнике у априлу 1943. ИАП, ПГ, Књига записника са седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 420 од 19. 4. 1943.

63 Постављен је у Гимназију у Пожаревцу, римокатолички жупник за римокатоличку веронауку без права на хонорар, одлуком г. Бана IV бр. 63922 од 26. 12. 1940. године. На списку је наставника на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 3, 18-19. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

64 Професор Реалне гимназије у Новом Саду, премештена по молби без права на дневнице одлуком II бр 11441 од 23. јуна 1941. године. Нема података кад се јавила на посао. На списку је наставника на крају школске године 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 6, 18-19. Није на списку наставника 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

65 Суплент Реалне гимназије у Требињу, на раду у Реалној гимназији у Зајечару, одлуком II бр. 12285 од 25. јуна 1941. године по молби без права на дневнице додељена Гимназији у Пожаревцу. Нема података кад се јавила. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 20-21. Премештена је из Требиња као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Није на списку професора 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

66 Суплент Мешовите реалне гимназије у Земуну, по молби, без права на дневнице додељена на рад Гимназији у Пожаревцу одлуком II бр. 12284 од 25. јуна 1941. године. Нема података кад се јавила на посао. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 20-21. Није на списку професора 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

67 Додељена на рад за професора Реалне гимназије у Дарувару, одлуком II бр. 12285 од 25. јуна 1941, а по молби без права на дневнице додељена Пожаревачкој гимназији. Не пише кад се јавила на дужност. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 20-21. На списку је професора школе од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

68 Професор Реалне гимназије у Дарувару одлуком II бр. 12285 од 25. јуна 1941. године, по молби, без права на дневнице прешао у Пожаревачку гимназију. Нема података кад се јавио на дужност. Налази се на списку професора на крају школске 1940/41. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 20-21. Премештен из Дарувара као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. На списку је професора школе од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

69 Професор Реалне гимназије у Пећи, распоређен одлуком В. Бр. 1273 од 23. јуна 1941. По молби без права на дневнице, премештен

61 **Ђорђевић Радмила**, суплент[70]

62 **Радивоје Пејић**, професор историје[71]

63 **Михаило Семјонович Токарев**, професор математике

Рођен 1. октобра 1899. године у Петропавловску (тадашњи СССР). Није учествовао у Првом светском рату јер је као рударски инжењер и као директор рудника био ослобођен војне обавезе. Завршио је Политехнички институт, рударски одељак. Положио је *испит спремности* за вршење наставничких дужности. Аутор је Збирке израђених задатака из математике за ученике од трећег до осмог разреда за државне средње школе у Краљевини Југославији. Збирка је била одобрена од Главног просветног савета. Аутор је и Збирке задатака из планиметрије, стереометрије, тригонометрије и аналитичке геометрије. Одлуком Министарства просвете од 1. септембра 1941. додељен је на рад у фимназију у Пожаревцу. Претходно је службовао као професор у Сомбору у Женској учитељској школи.[72]

64 **Мирослава Коплић**, професор[73]

65 **Миодраг Цуверовић**, професор српског језика[74]

66 **Ана Јазић**, суплент, вероучитељ[75]

67 **Игел Фердинанд**, привремени учитељ вештина (гимнастика)[76]

68 **Марија Брујић**, професор немачког језика[77]

69 **Иванка Цуверовић**, суплент, професор француског језика[78]

70 **Бранко Станић**, професор природописа[79]

71 **Гљеб Петров Молоденски**, професор хемије

Рођен је 15. маја 1883. године у Оранијенбауму у Русији. По народности је Белорус. Завршио је Филозофски факултет Универзитета у Петрограду. Учествовао је у Првом

у гимназију у Пожаревцу. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 20-21. Премештен из Пећи као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Није на списку професора школе од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 269.

70 Суплент Мешовите реалне гимназије у Земуну, по молби, без права на дневнице распоређена је у Државну реалну гимназију у Пожаревцу одлуком II бр. 12027 од 23. јуна 1941. године. Нема података кад се јавила на дужност, нити је наведена у попису наставника на крају школске године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину*..., 7, 10-20.

71 Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941, али га нема на списку од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

72 ДАС, Г-183, Т-Х 42; Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941, али га нема на списку од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

73 Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941, али га нема на списку од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

74 Премештен из Лознице као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941, али га нема на списку од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

75 Ана Јазић је по образовању била теолог и радила је као вероучитељ. Према неким сводочењима боравила је и у манастиру једно време. У окупирану Србију је дошла као избеглица у Пожаревац где је издржавала старију сестру. Била је дубоко побожна и привржена идејама Димитрија Љотића. Штићенице су је звале „Женски поп“. У Заводу је распоређена по решењу Министра просвете и вера из септембра 1943. године одакле је дошла са места професора веронауке Државне реалне гимназије у Пожаревцу. Аутор наводи да је била строга у дисциплиновању штићеница. Видети: Александар Стојановић, *Завод за принудно васпитање омладине 1942-1944*, Институт за новију историју Београд, Београд 2024, 100-101. Ана Јазић се у архивској грађи гимназије у Пожаревцу помиње на списку наставног особља Државне реалне гимназије из септембра 1941, али није на списку професора 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269. На седници Наставничког савета од 27. 9. 1943. године директор школе наводи „С обзиром на то да је из ове школе премештена А. Јазић, проф...“ ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 2957 од 27. 9. 1943.

76 Премештен из Суботице као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941. Није на списку професора 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269. Фердинанд Игел, наставник гимнастике, је погинуо у децембру 1944. код Косјерића у партизанским јединицама. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 283.

77 Премештена из Госпића као избелгица ван територије Војног заповедника Србије. Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941. Налази се на списку професора 2. децембра 1944. године са напоменом да предаје француски језик. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

78 Премештена из Лознице као избеглица ван територије Војног запосведника Србије. Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. са напоменом да није добила часове јер је ангажована у АФЖ. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267-269.

79 Премештен из Госпића као избеглица ван територије Војног заповедника Србије. Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

светском рату као резервни официр царске војске. Одликован је са више одликовања у Русији. Професорски испит за рад у средњим школама за групу предмета зоологија и ботаника и као споредни предмет минералогија, положио је 1933. године. Предавао је ботанику и зоологију као главни и минералогију као споредни предмет. У гимназији у Пожаревцу био је ангажован од 1. септембра 1941. до 3. септембра 1942. године.[80]

72 **Живојин (Петар) Ћулум**, професор математике

Рођен је 8. новембра 1911. године у Батајници. Завршио је Филозофски факултет у Београду, група наука теоријска математика, рационална механика и теоријска физика и физика. Дипломирао је 1936. године, а професорски испит положио 5. децембра 1940. године из групе наука математика и физика. Радио је као суплент Државне реалне гимназије у Горњем Милановцу, Сремским Карловцима, затим као професор Државне класичне гимназије у Сремским Карловцима и Државне реалне Гимназије у Пожаревцу. Имао је чин резревног потпоручника. У Пожаревац је распоређен од 5. августа 1941. Његова супруга Станка Николетић била је из Пожаревца. Према мишљењу директора гимназије у Пожаревцу Љубомира Мијовића, ретко се сусреће пример да неко ради са толико љубави према раду као професор Ћулум. Владање у служби му је оцењено као беспрекорно, као и да је *национално потпуно поуздан* и да *живо прати развој науке своје струке и непрестано се усавршава*.[81]

73 **Шилов П. Евгеније**, професор математике, физике, хемије

Рођен је 8. марта 1900. у Кијеву, тадашњи СССР. Свршио је Филозофски факултет Београдског универзитета, главни предмет општа и народна историја, а споредни југословенска књижевност. У Пожаревцу је радио као професор од 1. септембра 1941. до 29. јануара 1943.[82]

74 **Петар Кучерја**, учитељ вештина (цртање и писање)[83]

75 **Максимилијан Микшик**, учитељ вештина (певање)[84]

76 **Божидар Прванович**, професор немачког језика[85]

77 **Александар Тараканов**, професор латинског језика[86]

78 **Надежда Крстовић**, професор земљописа[87]

79 **Емилија Наумовић**, професор земљописа[88]

80 **Станко Модиц**, професор математике, физике, хемије[89]

81 **Надан (Винко) Шепић**, учитељ вештина (певање)

Рођен је 2. новембра 1904. у месту Бузет у Истри. Изјашњавао се као Србин. Завршио је Музичку академију 1929. године, а професорски испит је положио 1934. године. Отац му је био учитељ. Био је ожењен Анђелијом која је радила као чиновник у општини. Од 1929. године је радио као суплент, а од 1934. као професор. До 6. априла 1941. године био је суплент у Крушевцу и Бањалуци. Од 6. априла 1941. је професор у Пожаревцу, што ће остати и после ослобођења. Предавао је клавир и историју и естетику музике. У карактеристици директора Миодрага Цуверовића из 1946. године стоји да је имао *крут однос* према ученицима, да добро ради, али под контролом и да

80 ДАС, Г – 183, Р-XX-33; Помиње се први пут на списку наставног особља из септембра 1941. Нема га на списку наставника 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

81 ДАС, Г-183, Ћ IV-43; Помиње се први пут на списку наставног особља из септембра 1941. Нема га на списку наставника 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

82 ДАС, Г-183, F-VIII,26; Помиње се први пут на списку наставног особља из септембра 1941. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267.

83 Помиње се први пут на списку наставног особља из септембра 1941. Нема га на списку наставника 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

84 Помиње се први пут на списку наставног особља из септембра 1941. Нема га на списку наставника 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 269.

85 Помиње се школске 1942/43. године као професор немачког језика. Професори овог предмета су били дефицитарни. Нема га на списку запослених школске 1943/44. јер је у међувремену преминуо. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 267, 268.

86 Помиње се у школској 1942/43. као професор латинског језика. У расподели је предмета као професор латинског језика и 1943/44. У списку наставника од 2. децембра 1944. године није наведен као запослени. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268, 269.

87 Помиње се као нов професор земљописа школске 1942/43. На списку је наставника од 2. децембра 1944. године као професор земљописа. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268, 269.

88 Помиње се као нов професор земљописа школске 1942/43. Налази се на списку професора школске од 2. децембра 1944. Живковић и др, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268, 269.

89 Помиње се као професор математике 1942/43. Није на списку професора 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*..., 268, 269.

је добар као хоровођа. Замерао му је да не ради на својој личној изградњи и што се недовољно залагао на послу и ван школе. Наводи даље да *сада* (1946. прим. аут.) *ради у рејону... помаже у културном раду помало.*[90]

82 **Митар Папић**, православни вероучитељ[91]

83 **Лепосава Гајић**, наставница француског[92]

84 **Ана Шпадијер**, суплент, српски језик[93]

85 **Јелисавета Богдановић**, наставница природописа

Рођена је 31. маја 1900. године у Малом Црнићу, у учитељској породици, од оца Димитрија и мајке Лепосаве. Отац јој је умро у интернацији у Бугарској у Пловдиву 1917. године. Завршила је Гимназију у Пожаревцу, а потом Филозофски факултет у Београду и положила професорски испит. Радила је у Пожаревцу 1929/30, потом у гимназији у Вуковару у периоду 1929-1933. У Ваљево у гимназију је распоређена од октобра 1933. а од августа 1934. у Крагујевац. Рат је затекао у Крагујевцу где је била професор тамошње гимназије. Одатле је по молби премештена 21. августа 1942. у Пожаревац где је, како се наводи у службеничком листу радила од 1942. до 1944. и после од 1944.[94]

Јелисавета Богдановић (ИАП)

86 **Љубица Бојовић**, професор српског и руског језика[95]

87 **Васа Томковић**, професор веронауке и руског језика[96]

88 **Јелена Станковић**, суплент, историја

Рођена је 15. јануара 1912. године у Пругову од оца Драгутина и мајке Лепосаве, рођене Животић. Завршила је гимназију у Пожаревцу школске 1931/32, а потом Филозофски факултет у Београду 1943. године, на коме је дипломирала историју. У Пожаревцу је у звању суплента радила од 11. марта 1944. године. Од новембра 1945. радила је у гимназији у Петровцу, после од јануара 1946. распоређена је у Нову Варош, а од јула 1946. поново ради у Пожаревцу у гимназији. Није била у народно-ослободилачком покрету, већ је током окупације боравила на свом имању и полагала испите, како наводи у својој изјави.[97]

Јелена Станковић (ИАП)

89 **Милорад Лазаревић**, професор земљописа[98]

90 **Милица Дракулић**, професор хемије, физике и математике[99]

90 ДАС, Г- 183, Ш-VI, 59; Помиње се на списку наставног особља из септембра 1941. Налази се на списку професора као професор певања од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 267, 269.

91 Јавља се први пут на спику професора 1943/44 као православни вероучитељ. После ослобођења постао директор школе. Од Љубомира Мијовића је преузео дужност 6. новембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 268, 277, 318, 344.

92 Јавља се први пут на списку наставника школске 1943/44. као професор француског. На списку је професора од 2. децембра 1944. као професор француског језика. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 268, 269.

93 Налази се на списку професора 2. децембра 1944. године уз напомену да није добила часове, да је сулент, станује у Забели и нема обуће. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

94 Наводи се као нова наставница природописа школске 1943/44. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 268, 269. ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, службеничка досијеа.

95 На списку је наставника за поделу предмета на дан 31. августа 1942. године. ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, Књига записника са седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 3117 од 31. 8. 1942. Наводи се да је током 1943. професорка Бојовић водила са професорком Јовичић дилетантску позоришну дружину. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

96 Наводи се у расподели предмета школске 1943/44. Видети ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“, Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 2957 од 27.9.1943. На списку је професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

97 Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

98 Премештен у Пожаревачку гимназију. Видети ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“, Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 2957 од 27.9.1943. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

99 Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

91 **Катарина Митровић**, суплент, математика

Рођена је 1903. године. Дипломирала је на Филозофском факултету. Радила је као суплент 1926. у гимназији у Лесковцу, потом 1928. у гимназији у Ћуприји. Постаљена је 1944. за суплента у гимназији у Пожаревцу. Професорски испит је положила 1947. године.[100]

92 **Милка Подерегин**, професор руског језика[101]

93 **Катарина Стојановић**, учитељица вештина (ручни рад и писање)[102]

94 **Боривоје Сотировић**, професор[103]

95 **Љубомир Иванчевић**, професор веронауке[104]

96 **Божидар Николић**, учитељ вештина (цртање и писање)[105]

97 **др Ј. Банковић**, лекар, хигијена[106]

100 ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, службеничка досијеа. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

101 Налази се на списку професора 2. децембра 1944. године, као и у расподели предмета на наставнике на седници Наставничког савета, бр. 3093 од 10. новембра 1944. године. ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945). Група аутора. *Пожаревачка гимназија 1862-2012...* 269. Рођена је 28. августа 1904. у Пљевљима као Милка Бајић, а преминула 1971. године у Лондону. Дипломирала је на катедри за светску и националну књижевност Филозофског факултета у Београду. Била је професор у Пљевљима, Прокупљу и Краљеву до 1941. Муж Игњатије Подерегин, Рус пореклом и професор у гимназији у Крагујевцу стрељан је 1941. године. Према доступним биографским подацима она после са ћеркама прелази у Пожаревац, касније у Београд. Умире у Лондону 1971. године Аутор је романа „Свитање“ који је објављен постхумно 1987. године. Из *Белешке о писцу*. Милка Бајић Подерегин, *Свитање*, Београд 2008, 6.

102 У расподели је наставника школске 1943/44. за предмет домаћинство, материнство и ручни рад. ИАП, Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац, Књига седница Наставничког савета (1940-1945), бр 2957 од 27. 11. 1943. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

103 Професор Реалне гимназије у Петровграду, по молби, без права на дневнице распоређен у Пожаревац одлуком II бр. 8982 од 18. маја 1941. године. Јавио се на дужност 5. јуна 1941. године. Одмах по том је као професор пожаревачке гимназије враћен у Реалну гимназију у Петровграду, одлуком II бр. 10374 од 6. јуна 1941. године. ИАП, *Извештај за школску 1940/41. годину...*, 5, 7.

104 Наводи се у расподели предмета у априлу 1943. ИАП, ПГ, Књига записника са седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 420 од 19. 4. 1943.

105 Наводи се у расподели предмета у априлу 1943. ИАП, ПГ, Књига записника са седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 420 од 19. 4. 1943. Налази се на списку професора од 2. децембра 1944. године. Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012...*, 269.

106 Наводи се у расподели предмета на наставнике у априлу 1943. ИАП, ПГ, Књига записника са седница Наставничког савета (1940-1945), бр. 420 од 19. 4. 1943.

Закључак

Промене у наставном кадру у Државној реалној гимназији у Пожаревцу током периода окупације у Другом светском рату биле су честе. Од почетних 60 запослених у школској 1940/1941. години, па до децембра 1944. године (школска 1944/1945.) списак оних који су дуже или краће времена провели на раду у Државној реалној гимназији у Пожаревцу броји чак 97 ангажованих професора и наставника. Разлози за честе промене у наставном кадру били су премештаји у друга места, отпуштање и пензионисање оних који се нису уклапали у систем колаборационих власти. Најчешће су отпуштане жене, али и други који су оцењени као „национално непоуздани“. Међу наставницима било је избеглица из других крајева Краљевине Југославије, али и Руса који су Краљевину Југославију видели као сигурно уточиште после Руске револуције. Списком професора и наставника у овом чланку прецизира се хронолошки и именично допуњује списак професора Државне реалне гимназије у Пожаревцу објављен 2012. године у монографији *Пожаревачка гимназија 1862-2012*. Списак се допуњује и биографским подацима, односно подацима о кретању у служби једног броја наставног особља, чиме су бар донекле попуњене празнине у историји средњошколског образовања у Србији.

Резиме. У раду је на основу оригиналне архивске грађе и објављене литературе начињен списак професора и наставног особља који су радили у Државној реалној гимназији у Пожаревцу током периода окупације у Другом светском рату. Хронолошки оквир на који се списак односи иде од стања током школске 1940/41. године, односно до ослобођења Пожаревца у Другом светском рату 15. октобра 1944. године. Како је настава у новој школској 1944/45 почела 15. новембра у обзир су узети и подаци са списка запослених од 2. децембра 1944. године, што је код професора који су били ангажовани након ослобођења назначено у фусноти. За одређени број професора дати су и биографски подаци, односно код осталих подаци о кретању у служби пре доласка у Пожаревац.

Приложени биографски подаци, као и сам списак могу бити од значаја за реконструкцију образовне политике,

историјата образовања и рада школа током периода окупације. Подаци о кретању службеника у средњим школама, пре свега у Државној реалној гимназији у Пожаревцу, у периоду окупације али непосредно пре и после, као и биографије појединих професора могу бити од значаја истраживачима историјата других средњошколских установа у Србији. Списак је значајан јер садржи попис и биографије наставника који су били пореклом Руси, па свакако може бити од одређене користи истраживачима који се баве питањем руске емиграције у Краљевини Југославији, посебно њиховог утицаја на образовање.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Државни архив Србије:

- Министарство просвете и вера (1941-1944)
- Министарство просвете НРС (1945-1951)

Историјски архив Пожаревац:

- Гимназија „Јован Шербановић“ Пожаревац (1919-1980)

Литература:

- Бајић Подерегин, Милка. *Свитање*, Београд 2008.
- Живковић, Јасмина и други, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац 2012.
- *Извештај за школску 1940/41. годину*, Државна реална гимназија у Пожаревцу, Штампарија „Јадран“, Пожаревац 1941.
- Пражић, Бранка. *Завичајна библиографија пожаревачког краја 1826-2017*, Пожаревац 2024. Доступно на: https://www.nbpo.rs/wp-content/uploads/2024/10/Zavi%C4%8Dajna-bibliografija-po%C5%BEareva%C4%8Dkog-kraja-1826-2017-Z%D0%90-SAJT.pdf
- Стојановић, Александар. *Завод за принудно васпитање омладине 1942-1944*, Институт за новију историју Србије, Београд 2024.
- Шкодрић, Љубинка. *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944, Судбина институције под окупацијом*, Архив Србије, Београд 2009.

Slobodanka Cvetkovic

A Contribution to the History of Education During the Occupation (1941–1944). List of Teachers at the State Real Gymnasium in Požarevac

Abstract. Based on original archival material and published literature, this paper presents a list of professors and teaching staff who worked at the State Real Gymnasium in Požarevac during the occupation in World War II. The chronological scope of the list extends from the 1940/41 school year through to the liberation of Požarevac on October 15, 1944. As classes for the new 1944/45 school year began on November 15, data from the employee list dated December 2, 1944, were also taken into account; this is noted in a footnote for teachers engaged after the liberation. Biographical details are provided for a certain number of teachers, while for the others, information regarding their career history prior to arriving in Požarevac is included.

The provided biographical data, as well as the list itself, may prove significant for reconstructing educational policy and the history of education and school operations during the occupation. Information regarding the movement of staff in secondary schools—particularly at the State Real Gymnasium in Požarevac—during the occupation and the periods immediately preceding and following it, along with the biographies of individual teachers, may be of value to researchers studying the history of other secondary educational institutions in Serbia. The list is significant because it contains a roster and biographies of teachers of Russian origin; it can certainly be of use to researchers studying the Russian emigration in the Kingdom of Yugoslavia, particularly regarding their influence on education.

Драгана Станисављевић[1]
Бранка Јаначковић[2]
Историјски архив „31. јануар“ у Врању
Република Србија

UDK: 329.78(497.11)
331.103.5-053.81(497.1)

Прегледни научни рад

УЧЕШЋЕ ОМЛАДИНСКЕ РАДНЕ БРИГАДЕ „СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ“ ИЗ ВРАЊА НА ОМЛАДИНСКИМ РАДНИМ АКЦИЈАМА

Апстракт: Омладинска радна бригада „Сима Погачаревић“ из Врања формирана је 1945. године и учествовала је на свим југословенским, великим и легендарним радним акцијама. У раду је представљено њено ангажовање на омладинским радним акцијама током 70-их и 80-их година прошлог века. Општинска конференција Савеза социјалистичке омладине Србије у Врању је руководила овом бригадом и организовала њено учешће на радним акцијама. Врањска бригада је учествовала у изградњи ауто-пута „Братство–јединство“, у одржавању и изградњи инфраструктуре у више градова, а поред тога, радила је и на горанским акцијама. Освојила је Траку акције више од двадесет пет пута за изузетно залагање на траси, као и Повељу друштвених активности. Захваљујући одговорном и пожртвованом раду њених чланова добитник је многих признања, диплома и похвалница. Највише признање које се додељује бригади је Плакета „Велько Влаховић“, које је добила пет пута од стране Конференције Савеза социјалистичке омладине Југославије, а осим тога добитник је и републичких признања, од Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Србије и Републичке конференције Савеза социјалистичке омладине Хрватске.

Кључне речи: Омладинска радна бригада (ОРБ) „Сима Погачаревић“, омладинска радна акција, бригадири, траса, дневне заповести, Трака акције, ударништво.

Омладинске радне акције у послератном периоду организоване су са циљем подизања привреде и изградње инфраструктурних објеката, чиме су се стварали услови за бржи развој земље. Добровољно учешће омладине на радним акцијама доприносило је не само привредној, него и социјалистичкој изградњи целокупног друштва. Учешћем омладинских бригада на радним акцијама из свих крајева земље неговао се дух братства и јединства, као једна од главних тековина социјалистичке Југославије.

Учешће омладине Југославије на радним акцијама одвијало се у три фазе. У првој фази од 1945. до 1952. године омладина је радила на обнови земље, када је током петогодишњег плана радила на 70 значајних објеката. Након тога уследио је период локалних радних акција до 1958. године, да би у трећој фази отпочео нови талас савезних акција. На Шестом конгресу Народне омладине Југославије (1958) преузета је обавеза да се изгради комплетан ауто-пут „Братство–јединство“, од Љубљане до Ђевђелије, чиме би се повезале две најудаљеније републике, Словенија са Македонијом.[3]

Омладинска радна бригада „Сима Погачаревић“ формирана је 1945. године, а према казивању старих акцијаша, млади из Врања учествовали су скоро на свим југословенским, великим и легендарним радним акцијама. Све до краја шездесетих година ова бригада позната као „врањска“ имала је различита имена, да би од тада носила име народног хероја из Врања Симе Погачаревића. У периоду од 1959. до 1961. године на ауто-путу „Братство–јединство“, на деоницама од Ђевђелије до Јесеница, ОРБ из Врања је радила и у пет до шест смена годишње и освајала изузетне резултате.[4]

1 Ауторка је дипломирани васпитач, виши архивист у Историјском архиву „31. јануар“ у Врању; e-mail: draganastanisavljevic969@gmail.com

2 Ауторка је дипломирани професор историје, архивски саветник у Историјском архиву „31. јануар“ у Врању; e-mail:brankaarhiv@gmail.com

3 Слободан Селинић, *Омладина гради Југославију, Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946-1963*, Архив, Београд 2005, 87, 89, 90.

4 Историјски архив „31. јануар“ у Врању (у даљем тексту ИАВр), Општинска конфернција Савеза социјалистичке омладине Србије у Врању (у даљем тексту ОК ССО Србије у Врању), Информације о ОРБ „Сима Погачаревић“ из 1990. године, кут. бр. 18.

Општинска конференција Савеза социјалистичке омладине Србије у Врању је руководила овом бригадом и организовала њено учешће на радним акцијама. Прецизни подаци о учешћу врањске бригаде на омладинским радним акцијама постоје за период 70-их и 80-их година прошлог века, и то: „Нови Београд 69“, „Београд 71“, изградња пруге Београд–Бар 1972, „Морава 75“, „Лебане 76“, „Крагујевац 77“, ауто-пут „Братство–јединство 78“, „Крагујевац 78“, „Врање 79“, „Козара 79“, „Београд 80“, „Ниш 81“, „Крагујевац 82“, „Кумровец 82“, „Вировитица 83“, „Пештер 83“, „Подриње–Колубара 84“, „Огулин 84“, „Неготин 85“, „Ђердап 86“, „Неретва 86“, „Врање 87“, „Подриње– Колубара 87“, „Пештер 88“, „Власина 89“ и „МК Смедерево 90“.

Омладинске радне бригаде за време учешћа на радној акцији биле су у обавези да воде књигу дневних заповести. На основу дневних заповести добија се увид о дужностима бригадира, односно о њиховом ангажовању током целог радног дана. Сваког дана наведено је тачно време: устајања, фискултуре, спремања алата, подизања заставе, доручка, поласка на трасу, повратка са трасе, ручка, вечере и повечерја, као и имена оних који подижу и спуштају заставу. Путем дневних заповести командант бригаде одређивао је дежурне бригадире и пожарство. Осим тога, у дневним заповестима се налазе имена похваљених бригадира због изузетног залагања на траси.[5]

ОРБ „Сима Погачаревић“ из Врања заједно са још 13 омладинских бригада радила је **на изградњи Новог Београда**, у првој смени акције од 12. маја до 13. јуна 1969. године. Командант је био Стојан Младеновић, члан Председништва Општинске конференције Савеза омладине у Врању.[6]

Врањску омладинску радну бригаду чинило је 44 младих из Врања, Бујановца, Трговишта, Владичиног Хана и Сурдулице. За постигнуте радне успехе бригада је два пута похваљена, а у другој декади била је најбоља у насељу. Осморица акцијаша проглашени су ударницима, тројица су похваљена, док је један освојио специјалну похвалу. Иако су за време трајања акције скоро сви омладинци посећивали неки од курсева, само су њих десеторица на крају успешно стекли звање полуквалификованих радника. Врањанци су били успешни и у спортским активностима. Проглашени су најбољом екипом у малом ногомету и наступили као репрезентација насеља у сусрету са одговарајућом селекцијом студентске омладине.[7]

Након две године врањска бригада је поново учествовала на **ОРА „Београд 71“** у трећој смени од 8. августа до 4. септембра.[8]

Омладинска радна бригада „Сима Погачаревић“ састављена од 38 омладинаца из Врања, Сурдулице и Босилеграда, заједно са више хиљада младића и девојака из целе Југославије, учествовала је 1972. године **на омладинској радној акцији изградње пруге Београд–Бар.** Бригаде су биле смештене у омладинском насељу код Чајетине. За изузетно залагање и постигнуте одличне резултате у раду, проглашена је ударном и једном била похваљена. Један омладинац је као најбољи бригадир освојио ударничку значку, а још тројица су проглашена ударницима. За допринос у друштвено-политичком раду, културном и спортском животу, бригада је добила четири специјалне похвалнице и исто толико пута била похваљена.[9]

Бригадири ОРБ „Сима Погачаревић“ ангажовани су на **ОРА „Морава 75“**, у првој смени од 8. јуна до 3. јула 1975. године. Бригада је бројала око 50 омладинаца, а њен командант био је Милован Тасић. Бригадири на овој радној акцији радили су на изградњи одбрамбеног насипа, односно на регулацији слива Велике Мораве.

У радној бригади из Врања били су веома млади људи, углавном средњошколци, неколико незапослених омладинаца и пољопривредних произвођача. Бригада се са акције није вратила као ударничка, већ је само похваљена. Као разлог што бригада није постигла очекивани успех, чланови Председништва Општинске конференције ССО у Врању на састанку одржаном 21. јула те године закључили су да је погрешно обављена селекција бригадира, као и избор руководећег кадра. Осим тога, ни организација у самом насељу није била на завидном нивоу, јер упркос раном устајању, у насељу је културно-забавни програм трајао до касно у ноћ.

Иако се, од десет радних бригада учесница акције „Морава 75“, врањска бригада једина вратила са акције без ударничког звања, ипак је забележила неке резултате.

5 Исто, Књиге дневних заповести, 1975, 1976, 1978, 1979, 1981, 1982, 1984, 1986, 1987, 1988.

6 „Отпутовала и врањска омладинска бригада“, *Слободна реч* бр. 800, 16. мај 1969.

7 „Вратила се врањска бригада са акције ‘Нови Београд 69’“, *Слободна реч* бр. 805, 20. јун 1969.

8 „У припреми радна бригада“, *Врањске новине* бр. 896, 4. јун 1971.

9 „Врањска бригада ударна“, *Врањске новине* бр. 948, 8. септембар 1972.

Наиме, десет бригадира је добило ударничке значке, десет је специјално похваљено, а бригада је добила специјалну похвалу за постигнуте резултате у области техничког образовања.[10]

За време слободних дана, бригадири су два пута посетили Врњачку Бању, 9. и 15. јуна, манастир Жичу, а Крагујевац су обишли 22. јуна 1975. године.[11]

Наредне године ова бригада учествовала је на **ОРА „Лебане – Братство–јединство 76“.** Око 250 бригадира из Прешева, Врања, Лесковца, Црне Траве, Лебана, Сурдулице и других места јужноморавског региона радило је на отклањању последица изазваних катастрофалним поплавама 6. и 7. јуна те године, када је набујала Јабланица поплавила град и уништила 80 одсто стамбеног и пословног простора, а више од 1 000 лица остало без крова над главом. Њихов задатак био је усмерен на поправци улица, путева, мостова и других објеката оштећених воденом стихијом. Командант радне акције био је Предраг Стаменковић.

На овој радној акцији у првој смени од 16. јуна до 6. јула 1976. године ангажовано је 42 бригадира ОРБ „Сима Погачаревић“, а њихов командант био је Никодије Стојановић, рођен 1921. године. Већина припадника бригаде рођени су 50-их година 20. века, а само мањи број рођен је 40-их, два бригадира 30-их и два 60-их година прошлог века. Бригадири су били запослени у „Симпу“, Дуванској индустрији, Трикотажи, „Коштани“, Памучном комбинату Врање, Металцу, Конфекцији „Слобода“, Хемијској индустрији Врање, „Алфи“, Новоградњи, ТИВ-у Врањска Бања, Медицинском центру, СУП-у Врање, а поред њих било је и других чланова бригаде.[12]

Педесет бригадира из ОРБ „Сима Погачаревић“, од двостуко више пријављених, одабрано је да учествују на **ОРА „Крагујевац 77“**. У периоду од 12. јуна до 9. јула, они су радили на уређењу корита реке Лепенице и других објеката у граду. Бригаду из Врања сачињавали су ученици средњих и виших школа, као и незапослена лица. За команданта врањске бригаде изабран је Никола Гргур, наставник српскохрватског језика у Основној школи „Јован Јовановић Змај“ у Врању, као вишеструки учесник радних акција.[13]

Врањска бригада четири пута је била проглашена ударном, 17 бригадира добило је ударничке значке, а 14 похвале, док је бригада добила „Повељу самоуправе“.

За време боравка у Крагујевцу, бригадири су посетили Фабрику аутомобила „Црвена застава“ и Спомен парк „Крагујевачки октобар“ у Шумарицама.

Учесници акције били су укључени и у културно-забавни и спортски живот. Посебно добре резултате забележили су стрелци, који су добили дипломе.[14] Бригада је за успешно постигнуте резултате добила престижно републичко признање – Плакету „16. новембар“, коју Републичка конференција ССО Србије додељује бригади за самопрегоран рад, изузетно залагање и постигнуте резултате у остваривању задатака радног и друштвеног ангажовања младих.[15]

ОРБ „Сима Погачаревић“ 1978. године била је ангажована у првој смени, од 14. јуна до 7. јула, на **ОРА ауто-пута „Братсво–јединство 78“.** Бригада је била смештена у омладинском насељу Катланово, а бригадири су радили на изградњи деонице ауто-пута „Братсво–јединство“, од Куманова до Велеса. Командант бригаде био је Никола Гргур.[16]

Педесеторо омладинаца и омладинки из ове бригаде је пребацивало норму од првог радног дана, због чега је шеснаесторо младих градитеља и похваљено. У раду се посебно истакло десетак бригадира, међу којима су тројица за само један дан ископали и избацили 18 кубних метара земље и тиме стекли, као и цела бригада, популаран назив „ровокопачи“. Командант бригаде Никола Гргур за *Врањске новине* истакао је да су у насељу важили као стручњаци за ископ канала, да су од 22 радна дана, 19 провели на обављању тог дела посла.[17]

У првој смени рада бригаде су премашиле норму за 70 одсто. Свих пет бригада, међу којима је била и „Сима Погачаревић“, пет пута су проглашене ударничким и све су освојиле Траку акције „Братсво–јединство“.[18]

Омладинци из Врања на овој радној акцији окитили су се са 19 ударничких значака, освојили су прво место у

10 „Само похваљени“, *Врањске новине* бр. 1084, 25. јул 1975.

11 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести за 1975. и 1976, кут. бр. 18.

12 Исто, Књига дневних заповести за 1975. и 1976, кут. бр. 18.

13 „ОРА Крагујевац 77“, *Врањске новине* бр. 1171, 10. јун 1977.

14 „Врањски бригадисти међу најбољима“, *Врањске новине* бр. 1176, 15. јул 1977.

15 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

16 Исто, Књига дневних заповести за 1978. и 1979, кут. бр. 18.

17 „Изванредни резултати врањских бригадира“, *Врањске новине* бр. 1223, 14. јул 1978.

18 „Стижу бригадисти из СССР, Велике Британије и Шведске“, лист *Борба*, 12. јул 1978.

друштвеним активностима, а друго на траси.[19] Осим тога, због изузетно успешно постигнитих резултата бригада је добила највише признање које додељује Конференција ССО Југославије – Плакету „Вељко Влаховић“.[20]

Наредног месеца те године бригада је учествовала у трећој смени на **СОРА „Крагујевац 78“**, а њен командант Мирослав Стојановић водио је дневне заповести од 6. до 30. августа у којима је записано да се радило по плану и програму Штаба ове омладинске радне акције.[21]

Педесет бригадира ОРБ „Сима Погачаревић“ радило је на уређењу обала водоплавне Лепенице, која је, изливајући се, причињавала огромне штете пољопривреди. Бригаду је сачињавало 20% радничке класе, исто толико девојака, затим средњошколци, студенти и други омладинци. Учествовао је и већи број ударника из петоструко ударне бригаде, која је у првој смени радила на ауто-путу Велес–Куманово, и служила им као пример.[22] Са ове радне акције бригада се вратила са најпрестижнијем савезним признањем – Плакетом „Вељко Влаховић“.[23]

На **ОРА „Врање 79“** учествовале су три бригаде, ОРБ „Никола Миљановић – Караула“ из Подравске Слатине, ОРБ „Христијан Тодоровски Карпош“ из Куманова и ОРБ „Сима Погачаревић“, чији је командант био Небојша Крстић, стари акцијаш.[24] Књигу дневних заповести за све бригаде водио је командант акције Никола Гргур од 4. до 29. јула, а бригадири су радили на уређењу градске реке и спортско-рекреативног центра.[25]

Врањска бригада бројала је 49 бригадира, и то: студената, средњошколаца и основаца, међу којима је било и десет девојака. Од 49 чланова, њих петоро су били чланови СКЈ. Просек старости бригаде био је 16 година.

Учинак на траси у сменском просеку бригада је остварила са 134,84%. За изванредно постигнуте резултате, проглашена је пет пута ударном, освојила је 17 ударничких значака и 15 похвала, добила Повељу друштвених активности и Траку акције. Бригада није предложена за републичко признање због тога што у свом саставу није имала 25% девојака, већ 21%.[26]

Као резултат међусобне сарадње и зближавања бригадира врањске бригаде са омладинцима из бригада Подравске Слатине и Куманова потписана је Повеља о сарадњи и пријатељству. За време трајања акције бригада је сарађивала са припадницима ЈНА и са становницима Друге месне заједнице на чијој се територији налазило радилиште. Акцијаше ове бригаде су посетили борци из Врања, саборци народног хероја Симе Погачаревића, са којима су положили цвеће на његов споменик у кругу фабрике „Симпо“. За време прве смене ОРА „Врање 79“ организована је акција добровољног давања крви.[27]

Након завршене прве смене на радној акцији у Врању, ова бригада узела је учешће у трећој смени на **СОРА „Козара 79“**. Заједно са омладинцима из свих крајева Југославије, Врањанци су радили на уређењу Спомен-парка. За ову радну акцију омладина је показала велико интересовање, пријавило се 280 младића и девојака.[28] Само њих 45 најискуснијих бригадира је чинило бригаду, међу којима је било 12 девојака. Социјална структура бригаде била је следећа: 10 радника, 22 ученика, 7 сеоских омладинаца и 6 студената, а просек старости бригадира био је 18 година. У својим редовима имала је 15 чланова СКЈ, а 13 је предложено за пријем у ову организацију.[29]

Трећа смена ове омладинске радне акције организована је од 5. августа до 1. септембра 1979. године, а командант врањске бригаде био је Мирослав Стојановић.[30]

Резултат бригаде у трећој смени у просеку био је 186,15%, што је допринело да заузме прво место у раду на траси и у друштвеним активностима.

ОРБ „Сима Погачаревић“ проглашена је пет пута ударном, освојила 16 ударничких значака и исто толико похвала, добила две Повеље друштвених активности и Заставу

19 „Бригадисти из Врања међу првима“, лист *Борба*, 22. јул 1978.

20 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

21 Исто, Књига дневних заповести за 1978. и 1979, кут. бр. 18.

22 „Врањски ударници опет на траси“, *Врањске новине* бр. 1224, 21. јул 1978.

23 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

24 Радоман Ирић, Србољуб Николић, *Волим ше зелено – ОРА „Врање 1979-1988“*, Врање 1988, 13.

25 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести за 1979, кут. бр. 18.

26 Исто, Извештај о раду ОРБ „Сима Погачаревић на ОРА „Врање 79“, 14. септембар 1979, кут. бр. 17.

27 Исто.

28 „Из Врања на Козару“, лист *Борба*, 28. август 1979.

29 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Извештај ОК ССО Србије у Врању достављен Међуопштинској конференцији ССО Србије Јужноморавског региона у Лесковцу, 14. септембар 1979, кут. бр. 17.

30 Исто, Књига дневних заповести за 1978. и 1979, кут. бр. 18.

„Хероји Козаре“.[31] Осим тога, добитник је и највишег савезног признања – Плакете „Велько Влаховић“.[32]

Поред постигнутих великих резултата на траси, врањска бригада добила је и највише оцене у друштвеним активностима. Комисија за културу 31. августа 1979. године за укупну културно-забавну активност у трећој смени бригади је доделила оцену 10, исту оцену добила је од Комисије за информисање, као и на пољу спортско-рекреативне активности.

Све бригаде су 12. августа организовано посетиле Спомен-парк на Мраковици и присуствовале часу историје. Један део бригадира истог дана посетио је ОРА „Јасеновац“ и обишао Спомен-подручје Јасеновац.[33]

Врањска бригада је током августа 1980. године, у трећој смени, радила на **СОРА „Београд 80“**. У њеном саставу било је 53 омладинаца, међу којима је било десет девојака и два ветерана. Просек „старости“ бригаде био је 16 и по година, а 11 бригадира је поседовало партијске књижице. Председник Збора бригадира био је Драган Петровић. Захваљујући радним, а исто тако и резултатима постигнутим у друштвеним активностима, бригада је освојила Траку акције, док је на такмичењу у ногомету заузела прво место.[34] На овој радној акцији бригада је за успешан рад и постигнуте резултате од Републичке конференције ССО Србије награђена признањем – Плакетом „16. новембар“.[35]

За учешће на **СОРА „Ниш 81“** врањска бригада конституисана је 13. јуна 1981. године на састанку Комисије задужене за формирање бригаде. У саставу бригаде било је 54 бригадира, од којих 13 девојака. За председавајућег Збора бригадира изабран је Сретен Анђелковић, за председника Комисије за градилиште изабран је Мирослав Андрејић, а за председништво Збора бригадира поред ове двојице, изабрано је још пет чланова. За члана председништва Скупштине смене изабран је Мирослав Андрејић, за делегата за Самоуправну контролу Томислав Јовановић, за председника Комисије за друштвене активности Миљана Јосифов, док је за председника Кадровске комисије на нивоу насеља изабран Сретен Анђелковић.

У оквиру друштвених активности изабрани су председници комисија за: културу – Невенка Вуколић, спорт – Србољуб Костић, идејни рад – Славча Стаменов, информисање – Драгица Јовановић, ОНО и ДСЗ – Будимир Симоновић, образовно-техничке активности – Слађана Томић. За економа – Стојан Младеновић, санитет – Милевка Јовановић, за секретарицу Мирјана Андрејић и њеног помоћника – Љубинка Јовић. Бригада је имала 15 чланова СКЈ.

У првој смена на ОРА „Ниш 81“ бригаде су радиле од 14. јуна до 11. јула на изградњи насипа у насељу Женева, на радилишту Бубањ, као и на осталим радилиштима у Нишу.[36]

У радним активностима бригадири су остварили просек норме од 120,72% у првој декади и 137,56% у другој, тако да је бригада на крају смене заузела пето место од десет бригада учесница. У друштвеним активностима врањска бригада је била једна од бољих. Проглашена је два пута ударном, и освојила је Траку „ОРА Ниш 81“. Девет бригадира проглашено је за ударнике, а исто толико их је похваљено.

Омладинци из ове бригаде учествовали су у квизу на нивоу насеља и освојили прво место. Поред тога, активно су учествовали на свим трибинама које су организоване од стране службе ОРА и других бригада. Бригада је успешно сарађивала са домаћинима (ВП, ОУР и МЗ) на спортском и културном плану.[37] За успешан рад и постигнуте резултате добила је највеће републичко признање – Плакету „16. новембар“.[38]

У периоду од 13. јуна до 9. јула 1982. године ова омладинска радна бригада ангажована је на **СОРА „Крагујевац 82“** под слоганом „Напред у нове радне победе за ОРА ‘Крагујевац 82’!“.[39]

Поред ОРБ из Врања у првој смени било је још пет бригада које су радиле на припреми терена за изградњу нових погона завода „Црвена застава“, водоводном сис-

31 Исто, Извештај ОК ССО Србије у Врању достављен Међуопштинској конференцији ССО Србије Јужноморавског региона у Лесковцу, 14. септембар 1979, кут. бр. 17.

32 Исто, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

33 Исто, Извештаји комисија ССО БиХ ОРА „Козара 79“ за: културу, информисање и спортко-рекреативне активности, 31. август 1979, кут. бр. 17.

34 „Трака акције – признање за несебично залагање“, *Врањске новине* бр. 1326, 5. септембар 1980.

35 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

36 Исто, Књига дневних заповести ОРА „Ниш 81“ – прва смена, кут. бр. 18.

37 Исто, Извештај о постигнутим резултатима ОРБ „Сима Погачаревић“ на ОРА „Ниш 81“, кут. бр. 17.

38 Исто, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

39 Исто, Књига дневних заповести ОРА „Крагујеац 82“ – прва смена, кут. бр. 18.

тему „Гружа“ и ауто-путу „Братство–јединство“ кроз Багрдански теснац.[40]

У првој декади ове смене ОРБ „Сима Погачаревић“ у радним нормама заузела је друго место са резултатом од 167,23% и просечном оценом 29,00.

Комисије за информисање свих бригада у насељу радиле су на издавању зидних новина и билтена, а најбоља идејно-техничка решења имала је Комисија за информисање из ОРБ „Сима Погачаревић“.[41]

Председник Збора бригадира Миле Николић тада је за *Врањске новине* изјавио да су бригадири веома млади, да и поред тога свакодневно пребацују норму, као и то да су многима жуљеви на рукама попуцали, али да их то није спречило да успешно раде.[42] Током смене бригадири ове бригаде константно су пребацивали норму за око 50 одсто, а по речима Милета Николића бригада „има посебне обавезе према овој акцији, јер је и добитник Повеље града Крагујевца, а на ову акцију долази већ три пута.“[43]

Те године ОРБ „Сима Погачаревић“ учествовала је у трећој смени на **ОРА „Кумровец 82“** од 4. до 28. августа, а у дневним заповестима стајао је слоган „Напред у нове радне победе за ОРА ‘Кумровец 82’!“.[44]

Председник Збора бригадира био је Зоран Стевановић. На овој радној акцији бригада је радила на изградњи објеката инфраструктуре и постигла друго место у радним и прво место у друштвеним активностима. Освојила је два редовна ударништва, два ванредна и једно ванредно ударништво за ванредно ударни дан. Просечна норма бригаде на траси износила је 140%. Ударничке значке освојило је 15 бригадира, а за успешан рад и друштвене активности још дванаесторо је добило посебне похвале и повеље. Поред тога, ОРБ „Сима Погачаревић“ освојила је и Траку акције.[45] За постигнуте резулате бригада је добила највише републичко признање Плакету „Владимир Назор“, коју додељује Републичка конференција ССО Хрватске.[46]

СОРА „Вировитица 83“ у првој смени окупила је шест бригада: ОРБ „Сима Погачаревић“ – Врање, ОРБ „Мирко Гинов“ – Скопље, ОРБ „Братство–јединство“ – Оџаци, Ораховац, ОРБ „23. август“ – Добој, ОРБ „Ивица Хабунек“ – Загреб и ОРБ „Кадињача“ – Титово Ужице, Бајина Башта.[47]

У саставу ОРБ „Сима Погачаревић“ било је 59 младића и девојака.[48]

Бригадири прве смене обрадили су укупно 534,18 хектара у пољопривреди и 82,2 хектара у шумарству.[49]

Кућни ред ове радне акције утврђен је на састанку зборова бригадира бригада прве смене који је одржан 20. јуна 1983. године, а председавао је секретар акције Фрањо Сабел. Тада је одређено тачно време устајања, гимнастике, намештање кревета, подизања заставе и пуштања химне док су бригаде у строју. Уколико се нека бригада не построји, било је потребно обавестити председника Збора бригадира те бригаде. Устајање и подизање заставе било је обавезно и за чланове секретаријата СОРА. Након тога лекар је вршио преглед бригадира, а затим је следио доручак. Приликом одласка на трасу, у аутобусу, било је потребно да свака бригада преда извештај о свом бројном стању. У насељу су остајала два пожарна из сваке бригаде и акцијаши који су на поштеди.

Кућним редом било је предвиђено одржавање хигијене у насељу где су биле смештене омладинске радне бригаде. Ту обавезу имала је дежурна бригада која је одржавала хигијену просторија и простора око објеката. Бригаде су по распореду имале задатак да чисте и санитарне чворове.

Просторије за друштвене активности чистили су чланови Комисије за друштвене активности.

Дежурни у кухињи имали су обавезу да очисте ресторан и бришу посуђе, било им је забрањено да улазе у кухињу и врше остале послове.

По доласку са трасе бригадири су имали 10 минута за купање, следио је одлазак на ручак на коме су били у обавези да буду у униформи. После ручка били су слободни до 17 часова.

У поподневним сатима одвијале су се спортске активности, а курсеви су организовани четири дана у недељи. Спортски сусрети одржавани су средом, суботом и не-

40 „На радилиштима нови бригадисти“, лист *Борба*, 15. јун 1982.

41 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Извештај о постигнутим резултатима у првој декади прве смене ОРА „Крагујевац 82“, кут. бр. 17.

42 „Наши бригадисти испуњавају обећање“, *Врањске новине* бр. 1415, 25. јун 1982.

43 „Достојно представљају свој крај“, *Врањске новине* бр. 1417, 9. јул 1982.

44 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести ОРА „Кумровец 82“, кут. бр. 18.

45 „ОРБ С. Погачаревић – петоструки ударник“, *Врањске новине* бр. 1421, 3. септембар 1982.

46 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

47 Исто, Записник председника зборова бригадира бригада прве смене СОРА „Вировитица 83“, 20. јун 1983, кут. бр. 18.

48 „Врањска бригада на ОРА ‘Вировитица’“, *Врањске новине* бр. 1462, 17. јун 1983.

49 „Пољопривреди 534 хектара“, лист *Борба*, 28. јул 1983.

дељом. За време одржавања утакмица било је дозољено да се изостане са курса.

Кућни ред је прописивао и правила излазака бригадира у град. Радним даном предвиђено је да у град може изаћи највише десет бригадира, од којих пет морају да буду на спуштању заставе. Суботом и недељом право на излазак у град имало је 50% бригадира из сваке бригаде, који су морали да се врате пола сата пре повечерја. Врата су закључавана у 22 сати и 30 минута.

Алкохолна пића су могла да се уносе само за потребе Штаба бригаде. Уколико је неко поседовао алкохолно пиће, пожарни је био у обавези да позове председника Збора бригадира.

Ношење униформе је било обавезно у поподневним сатима, а исто тако и увече, као и приликом изласка у град.

Резултати са градилишта морали су да се свакодневно објављују.

Планирано је да се састанци председника зборова бригадира бригада одржавају сваког дана у 21 сат.

Што се тиче рада на траси било је предвиђено шест сати ефективног рада, уз пола сата паузе за маренду. Економи су сами одлазили у економат службе СОРА ради требовања.

Председници зборова бригадира утврдили су да се кишни дани надокнаде тако што би се радило недељом, или свакодневно по сат времена дуже, а ударни дани да се накнадно одреде.

Кућним редом је предвиђено да патролу за град чине дежурни службе и два члана Комисије за општенародну одбрану (ОНО) и друштвену самозаштиту (ДСЗ).[50]

Комисије за друштвене активности у оквиру својих области имале су одређене задатке и оцењивале су рад и активности бригада. Комисија за идејно политичко оспособљавање (ИПО) имала је задатак да упозна бригадире са вредностима тадашњег самоуправног социјалистичког друштва, да ради на изграђивању социјалистичке свести код младих, на неговању револуционарних традиција, као и упознавање младих бригадира са марксистичком теоријом и праксом.

Осим тога, Комисија се ангажовала на изради билтена, зидних новина, одржавању трибина, као и на присуствовању бригадира предавањима програма политичке школе. Посебну пажњу посветила је односу бригадира према стави, ношењу униформе и одржавању кућног реда. Према одлуци ове Комисије од шест бригада које су учествовале на радној акцији СОРА „Вировитица 83“, ОРБ „Сима Погачаревић“ је добила оцену – истиче се.[51]

Комисија за информисање оцењивала је рад бригада на издавању: информативних летака, зидних новина, фото новина, као и на емитовању радио-емисија на интерном разгласу. Од стране ове Комисије ОРБ „Сима Погачаревић“ је добила оцену – истиче се.[52]

Комисија за ОНО и ДСЗ током прве смене на овој радној акцији имала је примедбе на понашање појединих припадника бригада „Ивица Хабунек“ и „Сима Погачаревић“. На састанку Комисије који је одржан 6. јула 1983. године изнете су тврдње да је највећи број бригадира из ових бригада одлазио у град без дозволе, јер су бригадири из ОРБ „Ивица Хабунек“ преправљали дозволе. Осим тога, тог дана поједини бригадири су из ове две бригаде самовољно напустили радилиште и отишли на обалу Дунава, уз границу, због чега је дошло до интервенције граничних органа. На основу ових чињеница Комисија је одлучила да рад ових бригада оцени оценом – задовољава, а остале бригаде добиле су оцену – истиче се.[53]

Комисија за образовно-техничке активности је ОРБ „Сима Погачаревић“ оценила успехом са 82%. Наиме, оцењивало се учешће бригадира на течајевима којих је било шест.[54]

По речима команданта бригаде Драгољуба Декића акцијаши из Врања остварили су норму од 147,92%, што је за проценат мање од најуспешније бригаде на овој радној акцији. Са ове акције врањска бригада се вратила као шестоструко ударна, освојила је Траку акције и Повељу друштвених активности. Поред тога, 13 врањских бригадира добили су ударничке значке, а исто толико их је похваљено.[55]

На **ОРА „Пештер 83“** у другој смени омладинци из Врања заједно са бригадирима из осталих крајева земље радили су на пошумљавању голети. Командант бригаде био је студент Вујица Величковић, а била је састављена

50 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Записник председника зборова бригадира бригада прве смене СОРА „Вировитица 83“, 20. јун 1983, кут. бр. 18.

51 Исто, Извештај Комисије за ИПО, кут. бр. 18.

52 Исто, Извештај Комисије за информисање, кут. бр. 18.

53 Исто, Извештај Комисије за ОНО и ДСЗ, кут. бр. 18.

54 Исто, Извештај Комисије за образовно-техничке активности, кут. бр. 18.

55 „Бригада из Врања шестоструко ударна“, *Врањске новине* бр. 1467, 22. јул 1983.

од 55 бригадира из организација удруженог рада и образовних центара. Међу њима је било шест пионира и седам девојака.[56]

Постројени бригадири ОРБ „Сима Погачаревић“ на ОРА „Пештер 83“ (ИАВр, Збирка фотографија)

Бригадири из Врања 1983. године радили су и у трећој смени, од 7. августа до 2. септембра, на **ОРА „Битољ 83“**, на изградњи пута од Битоља до Ресена. Те године омладинске радне акције у Македонији организоване су под називом „Пут младости“. На овој радној акцији, поред врањске бригаде која је бројала 55 чланова, а чији је командант био Часлав Трајковић, учествовало је још пет бригада, које су биле смештене у насељу на Пелистеру. Бригада је по завршетку смене проглашена ударном и освојила је Траку акције.[57]

ОРБ „Сима Погачаревић“ учествовала је 1984. године, у првој смени, на **СОРА „Подриње–Колубара“** у насељу Лозница. У саставу ове бригаде било је 50 бригадира, од тога три омладинке, пет пионира и 42 омладинца, који су радили на ископу канала за водовод, високонапонске, нисконапонске и телефонске каблове.[58]

Трака ОРА „Подриње – Колубара 84“ додељена ОРБ „Сима Погачаревић“ из Врања (ИАВр, фонд – Општинска конференција ССО Србије у Врању)

57 Податке доставио тадашњи командант ОРБ „Сима Погачаревић“ Часлав Трајковић из Дубнице код Врања, 7. август 2025. године.

58 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Информација о ОРБ „Сима Погачаревић“ о учешћу на СОРА „Лозница 84“, кут. бр. 17.

56 „Млади из Врања на ОРА 'Пештер 83'“, *Врањске новине* бр. 1466, 15. јул 1983.

Командант бригаде на овој радној акцији био је Љубиша Стошић, радник Производно-прометне радне организације „Врање“.[59]

На пољу радних активности бригада је заузела четврто место и била је пет пута ударна. За постигнуте резултате освојила је Траку акције. Поред радних активности бригадири су похађали разне курсеве: шест бригадира фото курс, четири новинарски, пет курс сито штампе, три ватрогасни курс, док је на електрозаваривачком курсу присуствовало пет бригадира.

У оквиру друштвених активности бригада је издала више билтена, зидних новина и приредила неколико бригадирских вечери, тако да је у овим активностима заузела прво место и освојила Повељу друштвених активности.

Бригада је награђена са 13 ударничких значки, 13 похвала, а свих 50 бригадира је добило учесничке књижице и учесничке значке. У свеукупним резултатима освојила је треће место.[60]

Осим у Лозници, те године врањска бригада учествовала је и на **ОРА „Огулин 84“** у трећој смени. Радила је на пословима инфраструктуре, односно ископу канала за струју и водовод.

На овој радној акцији ОРБ „Сима Погачаревић“ пожњела је сва могућа акцијашка признања. Проглашена је ударном пет пута, освојила је Траку акције и Повељу друштвених активности. Са ударничким значкама вратило се 18 бригадира.[61] Осим тога, због изузетних резултата које је постигла на траси и у друштвеним активностима, добила је највеће савезно признање – Плакету „Вељко Влаховић“[62]

Током рада на акцији, дневне заповести од 4. до 30. августа водио је командант бригаде Слободан Јовановић.[63]

Врањски прекаљени акцијаши су 1985. године учествовали на **ОРА „Неготин 85“.** Током августа бригадири су радили на реконструкцији шина, ископу канала и уређењу путева.[64]

Бригада од 50 чланова, на челу са командантом Николом Гргуром, освојила је сва ударништва која се додељују за успешан рад. Дванаест бригадира је добило ударничке значке, а исто толико их је похваљено. По речима команданта бригаде „Наши омладинци се нису штедели. Испод њихових жуљевитих руку пштало је камење на брду крај Неготина, којим је прошао канал за водовод до рекреационог центра ‘Стеванске ливаде’. И крампови су се ломили, али они нису посустајали.“[65]

На **СОРА „Неретва 86“** у Мостару ОРБ „Сима Погачаревић“ ангажована је у првој у смени. Бригада је бројала 45 бригадира.[66]

Младићи и девојке из ове бригаде на челу са командантом Милорадом Стојиљковићем, професором Образовног центра „Бора Станковић“ у Врању, радили су на изградњи и одржавању инфраструктуре Мостара.[67]

Бригада је освојила сва редовна и ванредна ударништва. На плану друштвених активности освојила је Плакету друштвених активности и добила захвалницу од Општинске конференције ССО Црквеница за изванредну сарадњу са ОРБ „Анка Пађен“ из овог места. Осим тога, врањска бригада проглашена је ударном и освојила је Траку акције. Ударничке значке добило је 12 бригадира, два су добила похвале и један бригадир захвалницу.[68]

Наредне године на **ОРА „Ђердап 86“** у трећој смени учествовало је десет бригада са око 450 бригадира, који су радили на уређењу обалоутврде код Кладушнице, на магистралном путу Неготин–Брза Паланка, на путу Михајловац–Неготин, на уређењу излетишта Вратна и на археолошким ископинама код Вајуге. Међу њима били су и омладинци из врањске ОРБ „Сима Погачаревић“.[69]

Бригада из Врања, чији је командант био Јован Коцевски, у трећој смени, од 3. до 29. августа, боравила је у омладинском насељу „Братство јединство“ на Караташу, и бројала је 48 бригадира, од тога пет девојака и седам пио-

59 „Врањанци на СОРА – Лозница 84“, *Врањске новине* бр. 1510, 15. јун 1984.

60 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Информације о ОРБ „Сима Погачаревић“ о учешћу на СОРА „Лозница 84“, кут. бр. 17; „Врањска бригада петоструко ударна“, *Врањске новине* бр. 1515, 20. јул 1984.

61 „Врањској бригади највећа признања“, *Врањске новине* бр. 1519, 14. септембар 1984.

62 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

63 Исто, Књига дневних заповести ОРА „Огулин 84“, кут. бр. 18.

64 „Врањска бригада креће 3. августа“, *Врањске новине* бр. 1564, 26. јул 1985.

65 „Прегршт ударничких значака“, *Врањске новине* бр. 1566, 6. септембар 1985.

66 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Извештај о постигнутим резултатима ОРБ „Сима Погачаревић“ из Врања на СОРА „Неретва 86“ Мостар, кут. бр. 17.

67 „На СОРА ‘Неретва 86’“, *Врањске новине* бр. 1606, 13. јун 1986.

68 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Извештај о постигнутим резултатима ОРБ „Сима Погачаревић“ из Врања на СОРА „Неретва 86“ Мостар, кут. бр. 17.

69 „Биће их десет“, лист *Борба*, 9. август 1986.

нира. Проглашена је два пута ударном, једанпут ванредно ударном, и са две похвале за радилиште, као и са Повељом друштвених активности заузела је пето место. Бригада је покренула иницијативу о братимљењу свих омладинских радних бригада у насељу, што је и обављено на дан свечаног затварања ОРА „Ђердап 86".[70]

Као део свог доприноса Међународној години мира, те 1986. године омладина Србије је одштампала летак који почиње текстом „Шта млади бригадисти даураде за мир?". Летак је на ову радну акцију стигао са караваном мира и солидарности са ослободилачким покретима у свету, које је у то време подржавала Југославија као чланица Покрета несврстаних. Двадесетак учесника каравана (представника организатора Републичке конференције ССО Србије и палестинских и намибијских студената у Југославији) дошло је у омладинско насеље радне акције, да кроз дружење, песму и „мировно ћоше" бригадирима приближе народе својих земаља, који на челу са покретима СВАПО и ПЛО воде ослободилачке борбе. На конкурсу за најбољу бригадирску поруку мира победила је ОРБ „Сима Погачаревић" – „Мада ми нисмо изазивачи ниједног рата апелујемо на све завађене и зарађене да извуку поуку из историје за своје добро и добро целокупног човечанства." Овим је омладина показала да није била равнодушна када је био у питању мир у свету.[71]

На **ОРА „Врање 87"** у првој смени било је око 200 младића и девојака из Београда – општина Врачар, Урошевца, СОУР „Југодрво комбинат" из Београда и ОРБ „Сима Погачаревић". Бригадири су пошумили 160 хектара голети и земљиште подложно ерозији у сливу реке Бањштице у Врањској Бањи.[72]

На почетку радне акције бригада је бројала 30 чланова, а на крају акције 41, међу којима су биле две девојке, радници, један студент, ученици и незапослена лица. Просек година старости бригадира био је 17, а двоје су били чланови СКЈ. Национални састав бригаде је био следећи: 21 бригадир је био српске националности, један хрватске, 17 македонске и др.[73]

Иако је те године ОРА „Врање" изгубила статус савезне, обезбеђени су радни задаци и други потребни услови за организовање акције која се одвијала у две смене, са укупно девет бригада, од око 400 омладинаца из 15 градова. Инвеститор – Шумско газдинство, обезбедио је близу 400 хектара голети на парцелама око Бањштице у Врањској Бањи, у селу Првонеку и на Бесној Кобили. Просечан учинак бригадира на траси у првој смени био је 115,94%, што је скроман резултат, и то из разлога што су бригаде дошле некомплетне, а ОРБ „Сима Погачаревић" заузела је друго место, са 160,54%. Челни човек врањске акције – командант, био је Жика Манасић.[74] Командант бригаде Срђан Костић водио је дневне заповести од 13. до 28. августа.[75]

Након прве декаде, после првог нужног периода прилагођавања, по речима команданта акције Жике Манасића резултати рада нису изостали, иако су то били претежно средњошколци од којих су многи тада први пут били на акцији.[76] На крају прве смене бригада је добила оцену 19,42 и остварила ефективу 99,55%. Од појединачних награда добила је 11 ударничких значака и исто толико похвала. Проглашена је два пута редовно ударном и једном ванредно ударном.[77]

За постигнуте резултате на овој радној акцији ОРБ „Сима Погачаревић" добила је Плакету Покрета горана Србије, освојила је Траку акције и Повељу за друштвене активности.[78]

Бригада из Врања по други пут је учествовала на **ОРА „Подриње–Колубара 87"** и то у трећој смени од 2. до 29. августа. Командант бригаде Срђан Костић водио је дневне заповести.[79]

ОРБ „Сима Погачаревић" 1988. године радила је у другој смени, од 3. до 29. јула на **ОРА „Пештер 88".** На почетку је имала 47 бригадира. Занимљива је чињеница да је у саставу бригаде била само једна девојка.[80]

70 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Извештај о постигнутим резултатима ОРБ „Сима Погачаревић" из Врања на СОРА „Ђердап 86" Кладово, кут. бр. 17.

71 „Мир путује караваном", лист *Борба*, 20. август 1986.

72 „Пошумили 160 хектара", лист *Борба*, 14. јул 1987.

73 ИАВр, Омладинска радна акција „Врање", Извештај о оствареним резултатима на ОРА „Врање 87", кут. бр. 8.

74 Радоман Ирић, Србољуб Николић, *Волим ше зелено – ОРА „Врање 1979-1988"*, Врање 1988, 65, 67, 68.

75 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести ОРА „Врање 87", кут. бр. 18.

76 „Уједначен учинак бригада", *Врањске новине* бр. 1654, 19. јун 1987.

77 ИАВр, Омладинска радна акција „Врање", Извештај о оствареним резултатима на ОРА „Врање 87", кут. бр. 8.

78 „Пребачен план пошумљавања", *Врањске новине* бр. 1658, 17. јул 1987.

79 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести ОРА „Подриње – Колубара 87", кут. бр. 18.

80 Исто, Извештај команданта бригаде Драгана Ивковића о учешћу ОРБ „Сима Погачаревић" на ОРА „Пештер 88", кут. бр. 18.

И поред тога што је бригада на почетку акције бројала 47 припадника, смену је завршила са 37 акцијаша. Просек година старости бригадира био је 19 година. Посматрајући националну структуру било је 39 Срба, један Македонац, шест муслимана и један Бугарин.[81]

Према процени команданта бригаде Драгана Ивковића, ОРА „Пештер" била је једна од тежих горанских акција, и то због радилишта које се сврстава у трећу категорију земљишта, као и због температуре ваздуха која је дању висока, а ноћи су хладне. Удаљеност трасе од бригадирског насеља била је велика, путовало се аутобусом од два и по до три сата и око 30 минута пешице. Због свега тога и радног неискуства бригадира, бригада је у почетку показала слаб успех, али се касније успех поправио. Током рада на пошумљавању голети, акцијаши су морали посебну пажњу да посвете квалитету садње, односно били су у обавези да се придржавају технологије сађења која се примењује на Пештеру. Уколико се неко није придржавао, морао је да напусти радну акцију, што се и десило појединцима.

Оцена рада бригаде била је 126/68, ефектива рада била је 97,82%, остварени радни учинак 124,42%. У друштвеним активностима бригада је оцењена са – истиче се. Од награда освојила је Траку акције, десет њених чланова је награђено ударничком значком, а четири бригадира примљена су у чланство Савеза комуниста. Осим тога, Покрет горана Србије доделио је три златне и пет сребрне значке, док је десет бригадира похваљено.[82]

Поред ових награда, додељена је и награда за ванредно ударништво једном бригадиру, а за редовно ударништво добила су два бригадира.[83]

На горанској акцији **„Власина 89"**, ОРБ „Сима Погачаревић" учествовала је у трећој смени, од 5. августа до 1. септембра. На акцију је отишла некомплетна, али је током смене комплетирана, тако да је на крају бројала 39 чланова, а од тога је било шест девојака. Социјална структура бригаде била је следећа: 22 радника, 11 ученика и шест незапослених лица. Бригадири су били различитог националног састава, из Врања, Бујановца, Сјенице, Босилеграда и Куманова.

Што се тиче услова рада, закључак команданта бригаде Драгана Анђелковића је да су трасе биле доста удаљене и тешке, да се до њих путовало два сата. И поред тога, бригадири су се истицали у радним резултатима, а друштвене активности су биле добро организоване.

ОРБ „Сима Погачаревић" на овој радној акцији постигла је следеће резултате: норма – 189,26%, ефектива – 100%, оцена на радилишту 24,66. Њено залагање у друштвеним активностима оцењено је оценом – посебно се истиче.

На основу учинка рада на траси и постигнутим резултатима у друштвеним активностима ОРБ „Сима Погачаревић" освојила је Траку акције. Од награда освојена су оба редовна и једно ванредно ударништво, а бригада је проглашена ударном.

Осим тога, на основу предлога Скупштине треће смене, бригада је као најбоља у радним резултатима у тој смени, предложена за најпрестижније признање Плакету – „Вељко Влаховић", коју је добила од Конференције ССОЈ.[84]

Бригада из Врања 1990. године била је ангажована у смени од 9. јула до 3. августа на **ОРА „МК Смедерево 90".** Радови су се изводили на рашчишћавању круга у Металуршком комбинату „Смедерево" и на изградњи инфраструктуре у месним заједницама (ископ и затрпавање канала, полагање ПТТ каблова и цеви за водовод и канализацију).

На овој радној акцији ОРБ „Сима Погачаревић" кренула је са 49 акцијаша. Била је састављена од радника, ученика и пољопривредика, међу којима је било пет девојака. По националности била је јединствена на радној акцији, јер је у њеном саставу било 38 Срба, три Црногорца, четири Рома и по један Македонац, муслиман, Албанац и Југословен.

Радни резултати бригаде били су: оцена рада 25,13, ефектива 96,83%, остварени радни учинак бригаде 125,61%.

За постигнуте резултате током рада на овој акцији бригада је добила највеће признање, Траку акције и Повељу друштвених активности. Додељено је 14 ударничких значака и исто толико похвала. Командант бригаде Драган Ивковић из Врања, са 25 година, до тада је већ учествовао на шест радних акција.[85]

81 Исто, Статистички подаци бригаде достављени од Драгана Стојковића, председника ОК ССО Врање, кут. бр. 18.

82 Исто, Извештај команданта бригаде Драгана Ивковића о учешћу ОРБ „Сима Погачаревић" на ОРА „Пештер 88", кут. бр. 18.

83 Исто, Статистички подаци бригаде достављени од Драгана Стојковића, председника ОК ССО Врање, кут. бр. 18.

84 Исто, Информације са ОРА „Власина 89" достављене од команданта бригаде Драгана Анђелковића, кут. бр. 18; Билтен – ОРА „Смедерево 90", кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

85 Исто, Извештај Драгана Ивковића команданта ОРБ „Сима Погачаревић" са ОРА „МК Смедерево 90", кут. бр. 18.

За време учешћа бригаде на омладинским радним акцијама водило се рачуна о испуњавању радних задатака, као и о дисциплини и понашању бригадира. Било је случајева када се појединци из бригаде нису придржавали свих прописа, који су били обавезни на траси током рада, а и у насељу. Због тога су органи бригаде и Општинска конференција ССО Србије у Врању били у обавези да предузимају одговарајуће дисциплинске мере. Забележен је случај омладинаца из Сурдулице који су самовољно напустили градилиште на радној акцији током изградње пруге Београд–Бар 1972. године.[86] Након завршене прве смене на ОРА „Морава 75“, на састанку бригадне Конференције 3. јула 1975. године предложено је да се три бригадира искључе из бригаде, али одлуком већине чланова они су кажњени само укором.[87] Самовољно напуштање радилишта бригадира врањске бригаде на ОРА „Вировитица 83“ допринело је да бригада буде оцењена са оценом – задовољава, за разлику од других које су добиле оцену – истиче се. Исто тако, због самовољног напуштања бригаде током учешћа на ОРА „Пештер 88“, Општинска конференција ССО Србије у Врању, 14. септембра 1988. године, донела је одлуку да се шесторици бригадира забрани учешће на омладинским радним акцијама у наредним годинама, а због недоличног понашања једном бригадиру изречена је казна напуштања радне акције.[88] Осим тога, и због неизвршавања радних обавеза, задатака и недисциплине Збор бригадира ове бригаде са ОРА „МК Смедерево 90“ донео је одлуку да петорица припадника бригаде буду кажњена и то: два бригадира су добила опомену, један опомену пред искључењем, док су два добила казнену меру искључење са омладинске радне акције.[89]

Током 70-их и 80-их година 20. века ова бригада, која је имала статус савезне бригаде до 1986. године, била је ангажована на многим радилиштима од ауто-пута „Братство–јединство“, одржавање и изградња инфраструктуре, пошумљавање голети и др. О успеху и постигнутим радним резултатима и резултатима у друштвеним активностима ОРБ „Сима Погачаревић“ на омладинским радним акцијама сведоче многа признања и награде. Међу најпрестижнијим је признање које додељује Конференција ССОЈ, Плакету „Велько Влаховић“, које је добила пет пута и то: 1978. године на СОРА „Крагујевац“ и на СОРА ауто-пута „Братство–јединство“, наредне године на ОРА „Козара“, 1984. на радној акцији „Огулин“ и на горанској акцији „Власина 89“. Републичка конференција ССО Србије три пута јој је доделила Плакету „16. новембар“ за учешће на акцијама у Крагујевцу 1977. године, у Београду и Нишу, док је Републичка конференција ССО Хрватске, доделила Плакету „Владимир Назор“ за постигнуте резултате на ОРА „Кумровец 82“. Скоро на свакој акцији освојила је Траку акције, тако да их има више од 25, као и Повељу друштвених активности коју је добила више пута. За учешће на ОРА „Врање 87“, на којој су бригадири радили на пушумљавању голети, добитник је Плакете Покрета горана Србије.[90] Многобројне награде – плакете, захвалнице, дипломе, ударничке значке, освојена ударништва, показатељ су успешног и прегалачког рада бригадира из Врања на разним радилиштима широм Југославије.

Резиме.

Омладинска радна бригада „Сима Погачаревић“ формирана је 1945. године, а према казивању старих акцијаша, млади из Врања учествовали су скоро на свим великим југословенским радним акцијама. Статус савезне бригаде имала је до 1986. године. Била је ангажована на многим радилиштима, као што су: изградња ауто-пута „Братство–јединство“, одржавање и изградња инфраструктуре, пошумљавање голети и др.

Општинска конференција Савеза социјалистичке омадине Србије у Врању руководила је овом бригадом и организовала њено учешће на радним акцијама. Постоје прецизни подаци о учешћу врањске бригаде на следећим омладинским радним акцијама: „Нови Београд 69“, „Београд 71“, изградња пруге Београд–Бар 1972, „Морава 75“, „Лебане 76“, „Крагујевац 77“, ауто-пут „Братство–јединство 78“, „Крагујевац 78“, „Врање 79“, „Козара 79“, „Београд 80“, „Ниш 81“, „Крагујевац 82“, „Кумровец 82“, „Вировитица 83“, „Пештер 83“, „Подриње–Колубара 84“, „Огулин 84“, „Неготин 85“, „Ђердап 86“, „Неретва 86“, „Врање 87“, „Подриње–Колубара 87“, „Пештер 88“, „Власина 89“ и „МК Смедерево 90“.

86 „Врањска бригада ударна“, *Врањске новине* бр. 948, 8. септембар 1972.

87 ИАВр, ОК ССО Србије у Врању, Књига дневних заповести за 1975. и 1976, кут. бр. 18.

88 Исто, Одлука ОК ССО Србије у Врању од 14. септембар 1988. године, кут. бр. 18.

89 Исто, Извештај Драгана Ивковића команданта ОРБ „Сима Погачаревић“ са ОРА „МК Смедерево 90“, кут. бр. 18.

90 Исто, Билтен – ОРА „Смедерево 90“, кут. бр. 17; Информације о бригади из 1990. године, кут. бр. 18.

О њеном успеху на радним акцијама сведоче многа признања и награде. Плакету „Вељко Влаховић“, као најпрестижније признање које додељује Конференција ССОЈ добила је пет пута, Републичка конференција ССО Србије доделила јој је три пута Плакету „16. новембар“, док је од Републичке конференције ССО Хрватске једном добила Плакету „Владимир Назор“. Учешћем на радилиштима широм Југославије ОРБ „Сима Погачаревић“ освојила је Траку акције више од 25 пута, Повељу друштвених активности добила је више пута, као и многобројне захвалнице и дипломе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Историјски архив „31. јануар“ у Врању

Фонд: Општинска конференција Савеза социјалистичке омладине Србије - Врање

Фонд: Омладинска радна акција „Врање“ - Врање

Штампа:

Слободна реч (Врањске новине), 1969, 1971, 1972, 1975, 1977, 1978, 1980, 1982-1987.

Борба, 1976, 1978, 1979, 1982, 1983, 1986, 1987.

Литература:

1. Ирић Радоман, Николић Србољуб, *Волим те зелено – ОРА „Врање 1979-1988“*, Врање 1988.
2. Селинић Слободан, *Омладина гради Југославију, Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946-1963*, Архив, Београд 2005.

Dragana Stanisavljevic
Branka Janackovic

Participation of the Youth Labor Brigade “Sima Pogačarević” from Vranje in youth labor actions

Summary. The “Sima Pogačarević” Youth Labor Brigade was formed in 1945, and according to old activists, young people from Vranje participated in almost all major Yugoslav labor actions. It had the status of a federal brigade until 1986. It was engaged in many construction sites, such as: the construction of the “Bratstvo-Jedinstvo” highway, maintenance and construction of infrastructure, afforestation of bare land, etc.

The municipal conference of the Alliance of Socialist Youth of Serbia in Vranje led this brigade and organized its participation in work actions. There is precise data on the participation of the Vranje brigade in the following youth work actions: “New Belgrade 69”, “Belgrade 71”, construction of the Belgrade-Bar railway in 1972, “Morava 75”, “Lebane 76”, “Kragujevac 77”, highway “Bratstvo-jedinstvo 78”, “Kragujevac 78”, “Vranje 79”, “Kozara 79”, “Belgrade 80”, “Niš 81”, “Kragujevac 82”, “Kumrovec 82”, “Virovitica 83”, “Pešter 83”, “Podrinje-Kolubara 84”, “Ogulin 84”, “Negotin 85”, “Đerdap 86”, “Neretva 86”, “Vranje 87”, “Podrinje-Kolubara 87”, “Pešter 88”, “Vlasina 89” and “MK Smederevo 90”.

Her success in work actions is evidenced by many awards and recognitions. She received the “Veljko Vlahović” plaque, the most prestigious recognition awarded by the SSOJ Conference, five times, the Republic Conference of the Serbian SSO awarded her the “November 16” plaque three times, while the Republic Conference of the Croatian SSO awarded her the “Vladimir Nazor” plaque once. By participating in work sites throughout Yugoslavia, the ORB “Sima Pogačarević” won the Action Ribbon more than 25 times, received the Charter of Social Activities several times, as well as numerous letters of appreciation and diplomas.

Доц. др Снежана Б. Алексић[1]
МБ Универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 347.731.4(497.11)"1941/1944"

Стручни рад

ИНСТИТУЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА И ВЕЋНИЦИ ТРГОВИНСКЕ КОМОРЕ БЕОГРАДА У ОКУПАЦИЈИ (1941-1944)

Апстракт: На основу грађе која се чува у Историјском архиву Београда, истраживана је институционална и персонална организација Трговинске коморе Београда у 1942. и 1944. години, са циљем да се дође до конкретних одговора на питања: како је организован рад Коморе и ко су били њени већници. Истраживање идентификује лица која су укључена у рад Трговинске коморе и доприноси сазнањима о институционалној и економској историји Србије у окупацији 1941-1944. године.

Кључне речи: Трговинска комора Београда, Србија, окупација, већници.

Увод

Од априла 1941. године, у Србији под немачком окупацијом, долази до радикалних промена у функционисању свих привредних и административних структура.[2] Привреда целе Србије и Београда као њеног центра, током Другог светског рата дубоко је поремећена и преобликована под утицајем окупационе власти.[3] Немачка привредна политика била је усмерена ка томе „да се из Србије стално и безобзирно извлачи што више привредних богатстава за подмирење непосредних, текућих потреба немачке оружане силе и становништва Рајха“.[4] У тој намери, Немачка је користила постојеће институције, између осталих, као инструмент у њеним рукама нашла се и Трговинска комора.[5]

У овом раду, на основу 4 документа која се чувају у Историјском архиву Београда (ИАБ), у фонду Трговинска комора Београда (ф.509, даље: ТК) истраживана је институционална организација и персонални састав Коморе у 1942.[6] и 1944.[7] години. У циљу што јасније слике о Коморином

1 Ауторка је доктор економских наука, доцент на МБ Универзитету, Пословни и правни факултет, где предаје Основе економије. Истраживач у областима економске, институционалне и социјалне историје, јавне економије и архивске методологије. Е-маил: snezanaaleksic3@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1908-2595

2 Србија је кроз анексију неких области од стране Мађарске, Бугарске, италијанске Албаније и Хрватске у априлу 1941. сведена на границе из 1912, уз припајање једног дела Косова и Баната. - Више в.: Slobodan D. Milošević, *Okupatorska podela Jugoslavije 1941-1945*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd, 1992, 125-143; Zoran Janjetović, *Borders of the German occupation zone in Serbia 1941–1944*, Vol.62, 2 Belgrade, 2012, 93-115; Маријана Т. Мраовић, *Феномен цензуре на територији окупиране Србије у Другом светском рату*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (Записи), год. XI, 11, Пожаревац, 2022, 128-146.

3 „Војни заповедник Србије преузео је извршну власт априла 1941. Њему подређене власти биле су у Београду, Нишу и Скопљу. Оне су штитиле војне интересе немачких власти и руководиле српским надлештвима по градовима и срезовима.“ Без аутора, *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, Београд, 24.04.1941, 1.

4 Милан Ж. Живановић, *О неким мерама и методама немачке привредне политике за време окупације Београда и Србије у Другом светском рату (1941-1944)*, Историјски часопис, 12-13, Београд, 1961-1962, 389.

5 Основана у Краљевини Србији (1910). У међуратном периоду Комора је била саветодавни орган државне управе, са утицајем на законодавство и економску политику. Призната је као јавноправна организација (1931), чиме је њена улога у друштву додатно учвршћена. – Више в.: Без аутора, *Свечана седница поводом 25-годишњице постанка и рада Трговинске коморе у Београду, одржана 08.12.1935*, Београд, 1935; Светислав Миодић (ур.), *Годишњак Трговинске коморе у Београду за год. 1939*, Београд, 1940.

6 ИАБ, ТК, кутија (к.)1, омот (о.).32, документ (док.) *Списак већника Трговинске коморе (Т.К.) у Београду, састављен по азбучном реду, 7. 12. 1942*; ИАБ, ф.509, к.1, о.32, док. *Одсеци и Одбори Т.К. у Београду, 7. 12. 1942.*

7 ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. *Списак већника Т.К. у Београду, састављен по азбучном реду, 18. 2. 1944*; ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. *Одсеци и Одбори Т.К. у Београду, 18. 2. 1942.*

раду у окупацији, приређени су поименични пописи њених чланова Скупштине, Одељења и Одбора. Ови пописи могу користити даљем просопографском истраживању Комориног чланства, а нарочито могу послужити у контексту истраживања послератних репресија које су у склопу мера трансформације друштва и привреде предузете после 12. септембра 1944. године.[8]

Институционална и персонална организација Трговинске коморе Београда у окупацији

Након формирања Владе народног спаса на челу са Миланом Недићем[9] (август 1941), у Србији је као политичка и економска нужност спроведена административна реформа, што је подразумевало увођење мањих управних подручја – Округа, који су се састојали од 93 Среза.[10] Донета је одлука да се подручја под надлежношћу Трговинских комора: Сарајева, Скопља и Подгорице,[11] која су се налазила на подручју Србије, сада у надлежности Војног заповедника, врате у надлежност Трговинске коморе Београда.[12] Тако се територијална надлежност Трговинске коморе Београда, изузимајући Банат, поклопила са окупационом зоном Војног заповедника у Србији.[13] У тим околностима деловање Трговинске коморе Београда било је ограничено, сведено искључиво на административну функцију у оквиру дириговане привреде.

Комора је имала своју Скупштину коју су чинили представници (већници) свих Удружења у њеној надлежности.[14] У 1942. години најзаступљенија су била Удружења из Београда са 32 представника, њихов удео у Скупштини износи је 66,67% док су представници Удружења из унутрашњости Србије са укупно 16 већника били заступљени са уделом од 33,33%. У 1944. години број представника из Београда повећан је на 34 већника (54,83%), док је већника из Удружења из унутрашњости Србије било 28 (45,16%).

У односу на територијалну припадност већника уочава се да Удружење из Алексинаца[15] није имало свог представника у 1944., а да у 1942. години представнике нису имала Удружења из: Јагодине, Косовске Митровице и Неготина. У

8 Више в.: Срђан Цветковић, *Између срца и чекића, Књ.1, Ликвидација „народних непријатеља" : 1944-1953*, Београд, 2019. Упор.: *Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944*, http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/ - приступљено 30.11.2024.

9 Више в.: Маријана Мраовић, *Пропаганда Владе народног спаса : Србија под окриљем Немачке*, Одбрана [Специјални прилог 144], Београд, 15.05.2016, 1-16; Маријана Мраовић, *Рад Владе „народног спаса" на сузбијању гласина*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, год, V, 5, Пожаревац, 2016, 147-153; Маријана Мраовић, *Организација и рад Одељења државне пропаганде Недићеве Владе у окупираној Србији 1941-1944. години*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, год. IX, 9, Пожаревац, 2020, 178-190; Маријана Јовелић, Маријана Мраовић, *Пропагандни правци у ширењу визије „бољег живота" Владе Милана Недића*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, год. XIII, 13, Пожаревац, 2024, 72-88.

10 „Банатски округ (Петровград); Београдски (Београд); Ваљевски (Ваљево); Зајечарски (Зајечар); Крагујевачки (Крагујевац); Краљевачки (Краљево); Крушевачки (Крушевац); Лесковачки (Лесковац); Митровачки (Косовска Митровица); Моравски (Ћуприја); Нишки (Ниш); Пожаревачки (Пожаревац); Ужички (Ужице), Шабачки (Шабац)." - Ivan Brbović, *Ministarski savet Milana Nedića decembar 1941 – novembar 1942*, Istorija 20. veka, 3, Beograd, 2010, 170 (169-180).

11 Након административне реорганизације (1929), којом је земља подељена на бановине, ступања на снагу Закона о радњама (1931), Уредбе о трговинским, индустријским и занатским коморама (1932), услед настојања да територијалне надлежности Трговинских комора прате границе Бановина, Трговинској комори из Београда смањена је надлежност у корист Сарајевске, Скопске и Подгоричке коморе. Више в. Снежана Алексић, *Трговинска комора Београда (1910–1940): прилог институционалној економској историји Србије и Југославије*, Архив, год. XXVI, 1-2, 2025, 97-109.

12 Војни заповедник прописује: „а) За подручје трговинско-индустријске и занатске коморе у Сарајеву вршиће све поменуте послове према надлежности трговинска, индустријска и занатска комора у Београду; б) за подручје трговинско-индустријске коморе и занатске коморе у Скопљу и за подручје трговинско-индустријске и занатске коморе у Подгорици које потпада у територију војног заповедника у Србији вршиће послове који спадају у надлежност трговинских и индустријских комора Трговинска и индустријска комора у Београду, а све послове који спадају у надлежност занатских комора вршиће занатска комора у Нишу". - Без аутора, *Рад у занатским коморама*, Општинске новине, 60, Београд, 13.06.1941, 6.

13 Трговинска комора Београда састојала од Удружења трговаца која су формирана на нивоу Округа (негде и Среза), тако да су током окупације са мањим или већим одступањем Удружења пратила територијалне опсеге Округа (Срезова) у границама Србије под Војним заповедником.

14 Одредбе Статута из 1938. које су се односиле на уређење организационо-административне структуре Коморе важиле су и у окупацији, с тиме што је надлежност Коморе проширена на подручја која су јој након укидања Бановина враћена у надлежност. - Без аутора, *Статут трговинске коморе у Београду*, Београд, 1938; Без аутора, *Рад у занатским коморама*, 6.

15 О Алексиначком трговачком удружењу више в.: Снежана Алексић, *Прилог економској историји Србије : Варош Алексинац и Алексиначки срез у документима Трговинске коморе Београда 1923-1947*, Пешчаник, XXVI, 26, Ниш, 2025, 173-191.

1944. укупан број већника у односу на 1942. годину повећан је за 14, и то са по 2 већника повећан је број у Удружењима из: Београда, Ваљева, Зајечара, Лесковаца, Ниша,[16] и са по 1 представником оснажена су Удружења из Ужица и Чачка.[17]

Табела 1. Места и број већника Трговинске коморе у 1942. и 1944. години

Место из ког већник долази	Број већника 1942.	Број већника 1944.
Алексинац	1	0
Аранђеловац	1	1
Београд	32	34
Ваљево	2	4
Горњи Милановац	1	1
Зајечар	1	3
Јагодина	0	1
Косовска Митровица	0	1
Крагујевац	1	1
Лесковац	1	3
Љиг	1	1
Неготин	0	1
Ниш	1	3
Пожаревац	1	1
Смедерево	1	1
Смедеревска Паланка	1	1
Ужице	1	2
Чачак	1	2
Шабац	1	1
Укупно већника	48	62

Извор: ИАБ, ф.509, к.1, о.32, док. од 07.12.1942. и док. од 18.02.1944.

У Србији је од пре рата постојала класификација струка и подструка у надлежности Трговинске коморе, она је важила и током окупације.[18] Према струкама из којих су долазили већници, највећи удео у Скупштини коморе у 1942. и 1944. години, заузимали су представници из трговачке бранше.

Табела 2. Број већника по струкама у 1942. и у 1944. години

Струка	Број већника 1942	Број већника 1944
Трговина	33	40
Угоститељство	9	13
Саобраћај	4	7
Осигурање	2	2
Укупно већника у годинама	48	62

Извор: ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. од 07.12.1942. и док. од 18.02.1944.

У 1942. и 1944. години Комора је радила са 2 Одбора и 5 Одсека. Надзорни одбор је радио у саставу од 5 чланова, његов председник у 1942. и 1944. био је Милош Петровић из Београда. Петровић се 1943. помиње и као председник Трговинске коморе.[19] Персонални састав Надзорног одбора (преостала 4 члана) у 1944. промењен је у односу на 1942., али су у обе године сви чланови били из Београда.

Одбор за Коморино газдињство у 1942. састојао се од 5 чланова, а у 1944. овај одбор чинила су 2 члана. У обе године чланови су били из Београда.

Табела 3. Број већника у појединачним Одсецима у 1942. и 1944. години.

Одсеци	Број чланова 1942	Број чланова 1944
Одсек увозне и унутрашње трговине	27	35
Одсек извозне трговине	4	5
Одсек угоститељства и туризма	13	14
Одсек транспортних послова и царинског посредништва	5	6
Одсек осигуравајућих послова	2	2
Укупно чланова	51	62

Извор: ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. од 07.12.1942. и док. од 18.02.1944.

16 О Нишком трговачком удружењу више в.: Снежана Алексић, *Цртице из економске историје града Ниша и Нишког среза са пописом грађе Историјског архива Београда*, Пешчаник, XXV, 25, Ниш, 2024, 49-60.

17 О економским приликама и раду Трговачког удружења у Чачку до 1940. године више в.: Снежана Алексић, *Економско-историјска анализа привредних делатности у Чачку од средине XIX века до 1929*, Друштвени хоризонти, год.V,10, Београд, 2025, 45-62; С. Алексић, *Трговинска комора Београда (1910–1940)*, 97-109.

18 ИАБ, ТК, к.1, о. 32, док. *Списак удружења која потпадају под надлежност Т.К. у Београду*; док. *Списак трговачких струка и подструка.*

19 Без аутора, *Обнављање Србије у духу националне солидарности*, Српски народ, Београд, 06.02.1943, 7.

У 1942. и у 1944. радило је по 5 Одсека. У 1942. појединi већници ангажовани су у раду више Одсека. Отуда је укупан број чланова у 5 Одсека у 1942. износио 51, а укупан број већника у истој години био је 48. У 1944. у 5 Одсека ангажовано је укупно 62 већника, што је био и укупан број већника у Скупштини коморе исте године.

Према броју ангажованих већника Одсек увозне и унутрашње трговине 1944. у односу на 1942. годину повећан је за 8 чланова.[20] Алексинац у обе године није имао свог представника у овом Одсеку.

У Одсеку извозне трговине који је чинило 5 чланова у 1942. сви представници су били из Београда, у 1944. години 3 члана су била из Београда, 1 из Зајечара и 1 из Ваљева.

Табела 4. Места и број већника у Одсеку увозне и извозне трговине 1942. и 1944. године.

Место из ког је већник	Број већника 1942.	Број већника 1944.
Алексинац	0	0
Аранђеловац	1	1
Београд	15	18
Ваљево	1	1
Горњи Милановац	1	1
Зајечар	1	1
Јагодина	0	1
Косовска Митровица	0	1
Крагујевац	1	0
Лесковац	1	1
Љиг	1	1
Неготин	0	1
Ниш	0	2
Пожаревац	1	1
Смедерево	1	1
Смедеревска Паланка	1	1
Ужице	1	1
Чачак	0	1
Шабац	1	1
Укупно већника	27	35

Извор: ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. од 07.12.1942. и док. од 18.02.1944.

20 У односу на 1942. број већника у 1944. повећан је за 3 члана из Београда, а повећање долази и зато што су у 1944. своје већнике имала и она места која нису делегирала већнике у 1942. (Јагодина +1, Косовска Митровица +1, Неготин +1, Ниш +2, Чачак +1, укупно =6). Крагујевац је имао 1 већника у 1942. али га није имао у 1944. (-1). Отуда: 3 + 6 -1=8.

Одсек угоститељства и туризма 1942. године имао је 13, а у 1944. години 14 већника. У 1942. однос већника из Београда према већницима из градова унутрашњости Србије био је 69,23% : 30,77%. У 1944. тај однос је сведен на 50% : 50%, што је био једини случај да је однос између већника из Београда и већника који су долазили из градова из унутрашњости Србије равномерно расподељен.

Табела 5. Број већника у Одсеку угоститељства и туризма 1942. и 1944.

Место из ког је већник	Број већника 1942.	Број већника 1944.
Алексинац	1	0
Београд	9	7
Ваљево	1	1
Зајечар	0	1
Крагујевац	0	1
Лесковац	0	1
Ниш	1	1
Ужице	0	1
Чачак	1	1
Укупно већника	13	14

Извор: ИАБ, ТК, к.1, о.32, док. од 07.12.1942. и док. од 18.02.1944.

Одсек транспортних послова и царинског посредништва у 1942. бројао је 5 чланова од којих су 4 била из Београда и 1 из Пожаревца. У 1944. број чланова овог одсека је повећан, имао је укупно 6 представника од којих су 4 члана била из Београда, 1 из Лесковца и 1 из Ваљева.

Одсек осигуравајућих послова у обе године бројао је по 2 члана, оба су била из Београда.

*

Списак већника Трговинске коморе у Београду, састављен по азбучном реду, 7. децембар 1942.[21]

1. Атанацковић Милорад, трговац, Пожаревац
2. Бабић Марко, угоститељ, Ваљево
3. Беловић Никола, трговац, Београд
4. Благојевић Никола, трговац, Београд
5. Богдановић Драгољуб, трговац, Крагујевац
6. Бојовић Милоја, угоститељ, Чачак

21 ИАБ, ТК, к.1, о.32.

7. Бошковић Маринко, отпремник, Београд
8. Голочевац Владан, трговац, Београд
9. Дачић Жарко, угоститељ, Београд
10. Димитријевић Борисав, угоститељ, Београд
11. Јовановић Владимир, трговац, Алексинац
12. Јовић Милан, трговац, Београд
13. Јовчић Милан, царински посредник, Београд
14. Марковић Милан, трговац, Смедеревска Паланка
15. Матић Чеда, трговац, Ваљево
16. Месаровић Миленко, угоститељ, Београд
17. Милачић др Стеван, претставник „Србопута“ Београд
18. Милићевић Лазар, трговац, Београд
19. Милишић Иван, трговац, Београд
20. Милојковић Јован, трговац, Београд
21. Милутиновић Бранко, трговац, Зајечар
22. Митић Влада, трговац, Београд
23. Митрашиновић Влада, трговац, Смедерево
24. Недељковић Милан, трговац, Љиг
25. Николић Војислав, угоститељ, Ниш
26. Николић Михаило, трговац, Лесковац
27. Николић Никола Ђ., угоститељ, Београд
28. Петровић Аца, трговац, Београд
29. Петровић Милош, трговац, Београд
30. Петровић Чедомир, трговац, Београд
31. Поповић Душан, извозник, Београд
32. Пржуљевић Петар, трговац, Ужице
33. Радошевић Бошко, трговац, Шабац
34. Савић Неделько, трговац, Београд
35. Савчић Владета, претставник осигуравајућег друштва „Србија“, Београд
36. Симић Вукашин, угоститељ, Београд
37. Симићевић Витомир, посредник за купопродају непокретних имања, Београд
38. Стаменковић Јоца, трговац, Београд
39. Станић Тихомир, трговац, Аранђеловац
40. Станковић Васа, пиљар, Београд
41. Станојевић Витомир, угоститељ, Београд
42. Стефановић Александар, извозник, Београд
43. Стојадиновић Милорад, бродар, Београд
44. Тадић Драгољуб, трговац, Горњи Милановац
45. Терзић Петар, трговац, Београд
46. Тодоровић Живан, представник осигуравајућег друштва „Шумадија“, Београд
47. Трајковић Светислав, трговац, Београд
48. Урошевић Драгомир, трговац, Београд

Одсеци и Одбори Трговинске коморе у Београду, 7. децембар 1942. године. [22]

Одсек увозне и унутрашње трговине:

1. Председник: Влада Митић, Београд
2. Заменик председника: Јован Милојковић, Београд
3. Атанацковић Милорад, Пожаревац
4. Белић Никола, Београд
5. Благојевић Никола, Београд
6. Богдановић Драгољуб, Крагујевац
7. Голочевац Владан, Београд
8. Јовић Милан, Београд
9. Марковић Милан, Смедеревска Паланка
10. Матић Чеда, Ваљево
11. Милишић Иван, Београд
12. Милутиновић Бранко, Зајечар
13. Митрашиновић Влада, Смедерево
14. Недељковић Милан, Љиг
15. Николић Михаило, Лесковац
16. Петровић Аца, Београд
17. Петровић Чедомир, Београд
18. Пржуљевић Петар, Ужице
19. Радошевић Бошко, Шабац
20. Сатић Недељко, Београд
21. Симићевић Витомир, Београд
22. Станић Тихомир, Аранђеловац
23. Станковић Васа, Београд
24. Тадић Драгољуб, Горњи Милановац
25. Терзић Петар, Београд
26. Трајковић Светислав, Београд
27. Урошевић Драгомир, Београд

Одсек извозне трговине:

1. Председник: Душан Поповић, Београд
2. Заменик председника: Александар Стефановић, Београд

22 ИАБ, ТК, к.1, о.32.

3. Јефтић Милан, Београд
4. Петровић Милош, Београд

Одсек угоститељства и туризма:

1. Председник: Миленко Месаровић, Београд
2. Заменик председника: Николић Ђ. Никола, Београд
3. Бабић Марко, Ваљево
4. Бојовић Милија, Чачак
5. Дачић Жарко, Београд
6. Димитријевић Борисав, Београд
7. Јовановић Владимир, Алексинац
8. Николић Војислав, Ниш
9. Николић Никола, Београд
10. Милачић др Стеван, Београд
11. Симић Вукашин, Београд
12. Станојевић Витомир, Београд
13. Стаменковић Јоца, Београд

Одсек транспортних послова и царинског посредништва:

1. Председник: Милан Јовчић, Београд
2. Заменик председника: Маринко Бошковић, Београд
3. Атанацковић Милорад, Пожаревац
4. Милићевић Лазар, Београд
5. Стојановић Милорад, Београд

Одсек осигуравајући[х] послова:

1. Савчић Владета
2. Тодоровић Живан

Надзорни одбор:

1. Председник: Милош Петровић, Београд
2. Заменик председника: Владан Голочевац, Београд
3. Благојевић Никола, Београд
4. Петровић Аца, Београд
5. Савић Недељко, Београд

Одбор за Коморино газдинство:

1. Председник: Владан Голочевац, Београд
2. Заменик председника: Иван Милишић, Београд
3. Дачић Жарко, Београд
4. Јовчић Милан, Београд
5. Станковић Васа, Београд

Списак већника Трговинске коморе у Београду, састављен по азбучном реду, 18. фебруар 1944. године.[23]

1. Атанацковић Милорад, трговац, Пожаревац
2. Бабић Марко, угоститељ, Ваљево
3. Беловић Никола, трговац, Београд
4. Благојевић Никола, трговац, Београд
5. Бојовић Милија, угоститељ, Чачак
6. Бошковић Маринко, отпремник, Београд
7. Вукомановић Александар, ресторатер, Крагујевац
8. Голочевац Владан, трговац, Београд
9. Грбовић Јевђен, трговац, извозник, Београд
10. Дачић Жарко, угоститељ, Београд
11. Димитријевић Борисав, угоститељ, Београд
12. Ђокић Бранко, сопственик аутобуског предузећа, Лесковац
13. Ђорђевић Радомир, трговац, Зајечар
14. Ерчић Јеремија, трговац, Ваљево
15. Јовић Аранђел, трговац, Неготин
16. Јовић Милан, трговац, Београд
17. Јовчић Милан, царински посредник, Београд
18. Марковић Велимир, сопственик аутобуског предузећа, Ваљево
19. Марковић Милан, трговац, Смедеревска Паланка
20. Матић Чеда, трговац, Ваљево
21. Месаровић Миленко, угоститељ, Београд
22. Милачић Стеван др, председник „Србопута“ Београд
23. Милићевић Лазар, трговац, Београд
24. Милишић Иван, трговац, Београд
25. Милојковић Јован, трговац, Београд
26. Милутиновић Бранко, трговац, Зајечар
27. Миљковић Никола Д., хотелијер, Лесковац
28. Митић Влада, трговац, Београд
29. Митрашиновић Влада, трговац, Смедерево
30. Недељковић Милан, трговац, Љиг
31. Николић Воислав, угоститељ, Ниш
32. Николић Илија С., трговац, Јагодина
33. Николић Михаило, трговац, Лесковац
34. Николић Никола Ђ., угоститељ, Београд
35. Петровић Аца, трговац, Београд

23 ИАБ, ТК, к.1, о.32.

36. Петровић Јордан, трговац, Ниш
37. Петровић Милош, трговац, Београд
38. Петровић Чедомир, Београд
39. Павловић Александар Ж., сопственик аутобуског предузећа, Београд
40. Поповић Душан, извозник, Београд
41. Пржуљевић Петар, трговац, Ужице
42. Радовић Недељко С., кафеџија, Ужице
43. Радошетић Бошко, трговац Шабац
44. Савић Недељко, трговац, Београд
45. Савчић Владета, претставник осигуравајућег друштва „Србија“ Београд
46. Симић Вукашин, угоститељ, Београд
47. Симићевић Витомир, посредник за купо-продају непокретних имања Београд
48. Стаменковић Јован, трговац, Београд
49. Станић Тихомир, трговац, Аранђеловац
50. Станковић Васа, пиљар, Београд
51. Станковић Влајко, трговац, Ниш
52. Станојевић Витомир, угоститељ, Београд
53. Стефановић Александар, извозник, Београд
54. Стојадиновић Милорад, бродар, Београд
55. Тадић Драгољуб, трговац, Горњи Милановац
56. Терзић Драгиша, трговац, Чачак
57. Терзић Петар, трговац, Београд
58. Тодоровић Живан, представник осигуравајућег друштва „Шумадија“ Београд.
59. Трајковић Светислав, трговац, Београд
60. Ћук Павле, трговац, Косовска Митровица
61. Урошевић Драгомир, трговац, Београд
62. Филиповић Тодор Х., угоститељ, Зајечар

Одсеци и Одбори Трговинске коморе у Београду, 18. фебруар 1944. године.[24]

Одсек увозне и унутрашње трговине

1. Митић Влада, Београд, председник
2. Милојковић Јован, Београд, заменик председника
3. Атанацковић Милорад, Пожаревац
4. Беловић Никола, Београд
5. Благојевић Никола, Београд
6. Голочевац Владан, Београд
7. Јовић Аранђел, Неготин
8. Јовић Милан, Београд
9. Марковић Милан, Смедеревска Паланка
10. Матић Чеда, Ваљево
11. Милићевић Лазар, Београд
12. Милишић Иван, Београд
13. Милутиновић Бранко, Зајечар
14. Митрашиновић Влада, Смедерево
15. Недељковић Милан, Љиг
16. Николић Илија С., Јагодина
17. Николић Михаило, Лесковац
18. Петровић Аца, Београд
19. Петровић Јордан, Ниш
20. Петровић Милош, Београд
21. Петровић Чедомир, Београд
22. Пржуљевић Петар, Ужице
23. Радошевић Бошко, Шабац
24. Савић Недељко, Београд
25. Симићевић Витомир, Београд
26. Стаменковић Јован, Београд
27. Станић Тихомир, Аранђеловац
28. Станковић Васа, Београд
29. Станковић Влајко, Ниш
30. Тадић Драгољуб, Горњи Милановац
31. Терзић Драгиша, Чачак
32. Терзић Петар, Београд
33. Трајковски Светислав, Београд
34. Ћук Павле, Косовска Митровица
35. Урошевић Драгомир, Београд

Одсек извозне трговине:

1. Поповић Душан, Београд, председник
2. Стефановић Александар, Београд, заменик председника
3. Грбовић Јевђен, Београд
4. Ђорђевић Радомир, Зајечар
5. Ерчић Јеремија, Ваљево

24 ИАБ, ТК, к.1, о.32.

Одсек угоститељства и туризма:

1. Месаровић Миленко, Београд, председник
2. Николић Никола Ђ., заменик председника
3. Бабић Марко, Ваљево
4. Војовић Милија, Чачак
5. Вукомановић Александар, Крагујевац
6. Дачић Жарко, Београд
7. Димитријевић Борисав, Београд
8. Миличић Стеван др, Београд
9. Миљковић Никола Д., Лесковац
10. Никола Војислав, Ниш
11. Радовић Недељко С., Ужице
12. Симић Вукашин, Београд
13. Станојевић Витомир, Београд
14. Филиповић Тодор Ж., Зајечар

Одсек транспортних послова и царинског посредништва:

1. Јовчић Милан, Београд, председник
2. Бошковић Маринко, Београд, заменик председника
3. Ђокић Бранко, Лесковац
4. Марковић Велимир, Ваљево
5. Поповић Александар Ж., Београд
6. Стојадиновић Милорад, Београд

Одсек осигуравајућих послова:

1. Савчић Владета, Београд, председник
2. Тодоровић Живан, Београд

Надзорни одбор:

1. Петровић Милош, Београд, председник
2. Бошковић Маринко, Београд
3. Милачић Стеван др., Београд
4. Стефановић Александар, Београд
5. Тодоровић Живан, Београд

Одбор за Коморино газдинство:

1. Голочевац Владан, Београд, председник
2. Грбовић Јевђен, Београд
3. Дачић Жарко, Београд
4. Јовчић Милан, Београд
5. Тодоровић Живан, Београд, заменик председника.

Закључак

Трговинска комора Београда је радила током свих година окупације. Њена институционална организација заснивала се на Одсецима и Одборима. Персонални пописи лица која су директно ангажована у раду Коморе, са информацијама о местима из којих та лица долазе, јасно сведоче о томе да су током окупације у раду Коморе, у својству њених већника, учествовали представници са целе територије окупиране Србије. Истраживање, засновано на архивској грађи Историјског архива Београда, показује да је институционална структура Коморе била континуирана, али да су уочљиве промене у њеном персоналном саставу између 1942. и 1944. године. Компаративна анализа указује на повећање броја већника 1944. године, као и на веће учешће представника из унутрашњости Србије, при чему су најзаступљенији били припадници трговачке струке. Таква територијална и професионална структура већника сведочи о широкој укључености привредних кругова са простора окупиране Србије у рад Коморе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори (архивска грађа):

- Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Трговинска комора Београда (ф.509; ТК).

Литература:

1. Алексић Снежана, *Прилог економској историји Србије : Варош Алексинац и Алексиначки срез у документима Трговинске коморе Београда 1923-1947*, Пешчаник, XXVI, 26, Ниш, 2025, 173-191.
2. Алексић Снежана, Цртице из економске историје града Ниша и Нишког среза са пописом грађе Историјског архива Београда, Пешчаник, XXV, 25, Ниш, 2024, 49-60.
3. Алексић Снежана, *Економско-историјска анализа привредних делатности у Чачку од средине XIX века до 1929*, Друштвени хоризонти, год. V, 10, Београд, 2025, 45-62.
4. Алексић Снежана, *Трговинска комора Београда (1910–1940): прилог институционалној економској историји Србије и Југославије*, Архив, год. XXVI, 1-2, 2025, 97-109.

5. Без аутора, *Свечана седница поводом 25-годишњице постанка и рада Трговинске коморе у Београду, одржана 08.12.1935*, Београд, 1935.
6. Без аутора, *Статут трговинске коморе у Београду*, Београд, 1938._
7. Brbović Ivan, *Ministarski savet Milana Nedića decembar 1941 – novembar 1942*, Istorija 20. veka, 3, Beograd, 2010, 169-180.
8. Живановић Милан Ж., *О неким мерама и методама немачке привредне политике за време окупације Београда и Србије у Другом светском рату (1941-1944)*, Историјски часопис, 12-13, Београд, 1961-1962, 390-412.
9. Janjetović Zoran, *Borders of the German occupation zone in Serbia 1941–1944*, god.62, 2 Belgrade, 2012, 93-115.
10. Јовелић Маријана, Мраовић Маријана, *Пропагандни правци у ширењу визије „бољег живота" Владе Милана Недића*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, (ур. Јасмина Николић), год. XIII, 13, Пожаревац, 2024, 72-88.
11. Milošević Slobodan D., *Okupatorska podela Jugoslavije 1941-1945*, Istorija 20. veka, 1-2, Beograd, 1992, 125-143.
12. Мраовић Маријана, *Пропаганда Владе народног спаса : Србија под окриљем Немачке*, Одбрана [Специјални прилог 144], Београд, 15.5.2016, 1-16.
13. Мраовић Маријана, *Рад Владе „народног спаса" на сузбијању гласина*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, (ур. Јасмина Николић), год, V, 5, Пожаревац, 2016, 147-153.
14. Мраовић Маријана, *Организација и рад Одељења државне пропаганде Недићеве Владе у окупираној Србији 1941-1944. години*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, (ур. Јасмина Николић), год. IX, 9, Пожаревац, 2020, 178-190.
15. Мраовић Маријана Т., *Феномен цензуре на територији окупиране Србије у Другом светском рату*, Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац, (ур. Јасмина Николић), год. XI, 11, Пожаревац, 2022, 128-146.
16. Мародић Светислав, (ур.), *Годишњак Трговинске коморе у Београду за год.1939*, Београд, 1940.
17. Цветковић Срђан, *Између српа и чекића, Књ.1, Ликвидација „народних непријатеља" : 1944-1953*, Београд, 2019.

Историјска периодика:

1. Без аутора, *Војни заповедник Србије преузео је власт*, Општинске новине, Београд, 24.04.1941.
2. Без аутора, *Рад у занатским коморама*, Општинске новине, Београд, 13.06.1941, 6.
3. Без аутора, *Обнављање Србије у духу националне солидарности*, Српски народ, Београд, 06.02.1943, 7.

Интернет извори:

- *Регистар жртава комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944*, http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/ приступљено 30. новембра 2024.

PhD. Snezana Aleksic, docent

Institutional Organization and Council Members of the Belgrade Chamber of Commerce During the Occupation (1941–1944)

Summary: This paper analyzes the institutional and personnel organization of the Belgrade Chamber of Commerce under the conditions of the occupation of Serbia from 1941 to 1944, with particular emphasis on the years 1942 and 1944. The research is based on archival materials from the Historical Archives of Belgrade and aims to determine the organizational structure and the personal composition of the members of the Chamber's governing council. A comparative analysis indicates that the number of council members increased in 1944 compared to 1942, alongside a greater representation of members from the interior of Serbia. Representatives of the commercial sector were the most prominently represented. The analysis of the territorial and professional structure of the council members points to a broad representation of economic circles from the territory of occupied Serbia. This study contributes to the examination of the institutional and economic history of Serbia during the occupation period and provides a foundation for further prosopographical research and the analysis of post-war processes.

Keywords: Belgrade Chamber of Commerce, Serbia, occupation, council members.

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Благородному Господину

Зору Богдановичу.

ВСЕМИЛОСТИВѢЙШІЙ ГОСУДАРЬ

КНЯЗЬ СРЕЗКІЙ

архивистика

archiva

arhivistika

archival
архивистика
arhivistika

Ђурђија Ацић[1]
Државни архив Србије Београд
Република Србија

UDK: 061.27(497.11)"18/19"
930.253(497.11)(093.2)
347.731.4(497.11)"1941/1944"

Прегледни научни рад

ПОЖАРЕВАЧКЕ ЗАДУЖБИНЕ У ФОНДУ ЗАДУЖБИНЕ ДРЖАВНОГ АРХИВА СРБИЈЕ I

Апстракт: У раду су обрађене задужбине чији су циљеви били помагање цркава и школа у Пожаревцу и околини као и Пожаревачкој гимназији. Међу оснивачима задужбина немали број добротвора био је из Пожаревца међу којима су трговци, наставници, свештена лица, политичари – некадашњи министар из Свилајнца Стојан Д. Рибарац. Имовина задужбина су била непокретна имања: куће са плацевима, дућани, плацеви са зградама и новчана средства. Рад је заснован на истраживању архивске грађе која се налази у Фонду Задужбине у Државном архиву Србије.

Кључне речи: *Задужбине, тестаменти, цркве, школе, Гимназија, Стојан Д. Рибарац.*

Увод

Архивска грађа фонда Задужбине Државног архива Србије пружа значајан увид у развој добротворних, просветних и верских завештања која су била повезана са Пожаревцем и његовом околином. Сачувани тестаменти, судска решења, статути фондова, преписка са државним органима и годишњи финансијски извештаји показују да су пожаревачке задужбине имале различите облике и намене, али да је њихова заједничка основа била тежња да се лична имовина стави у службу општег добра. Посебно место у овој грађи заузимају фондови намењени школовању и помагању сиромашних ученика, што сведочи о значају који су добротвори придавали просвети као темељу друштвеног напретка.

Фонд Задужбине Државног архива Србије садржи архивску грађу о укупно двадесет задужбина које су биле повезане са Пожаревцем и његовом околином. Због ограниченог обима овог рада било је могуће приказати и анализирати само десет примера. Преостале задужбине, које такође представљају значајан део пожаревачког задужбинарског наслеђа, биће предмет посебног рада у неком од наредних бројева часописа.

Задужбина Ристе Крстића[2]

Задужбина Ристе Крстића представља један од примера приватне добротворне делатности с почетка XX века чији су резултати били видљиви и на подручју Пожаревца. Риста Крстић, београдски предузимач, своју последњу вољу изразио је тестаментом састављеним 12. јуна 1912. године. Поред располагања личном имовином и одређивања наследника, тестамент је садржао и више одредаба добротворног карактера, које су имале за циљ трајно помагање просветних, верских и социјалних установа.

Основу задужбине чинила је кућа у Симиној улици број 39 у Београду. Завештaлац је изричито одредио да се непокретност не сме отуђити, већ да се њени приходи користе за извршавање задужбинских обавеза. Међу најзначајнијим одредбама издваја се намера да се издвоје средства за изградњу школе у Крушеву, месту његовог порекла, као и да се обезбеди набавка звона за стару пожаревачку цркву.[3]

Према одредбама тестамента, за израду и постављање звона било је предвиђено 1.500 динара. Завештaлац је наложио да на звону буду уписана имена њега и његове супруге, чиме је желео да остави трајан траг у верском и друштвеном животу Пожаревца. Овај податак сведочи о

1 Ауторка је архивист у Државном архиву Србије, Београд; е-маил: djurdjija87@gmail.com

2 Државни архив Србије, Београд, Задужбине/67 (ДАС, З/67).

3 Саборна црква Светих архангела Михаила и Гаврила.

значају који је задужбинар придавао цркви као једној од кључних институција локалне заједнице.

Након извршења наведених обавеза, преостали приходи задужбине били су намењени за издржавање чланова породице, помоћ школи у Крушеву и пружање помоћи сиромашним грађанима Београда. На тај начин задужбина је добила шири хуманитарни карактер, обједињујући породичне, просветне, верске и социјалне циљеве.

Оставински поступак окончан је решењем Првостепеног суда за град Београд 1924. године, којим је потврђена пуноважност тестамента и утврђен начин његовог извршења. Архивска документација показује да је током наредних деценија над спровођењем тестаментарних одредаба вођен институционални надзор. Посебно су значајни документи Задужбинског одсека Министарства просвете из тридесетих година XX века, који сведоче о настојањима државних органа да провере да ли су обавезе према школи у Крушеву и пожаревачкој цркви заиста извршене.

Сачувана преписка из 1936. године показује да су надлежне власти и више од двадесет година након састављања тестамента настојале да утврде судбину средстава намењених за црквено звоно. Ови подаци сведоче не само о значају задужбине већ и о развијеном систему државног надзора над добротворним фондовима и завештањима.

Задужбина Ристе Крстића представља значајан пример грађанског задужбинарства у Србији прве половине XX века. Иако није настала у самом Пожаревцу, њена непосредна повезаност са пожаревачком црквом сврстава је међу задужбине које су оставиле трага у културном и духовном животу града. Истовремено, она сведочи о ширини задужбинске идеје, која је повезивала различите средине и доприносила развоју просветних, верских и хуманитарних активности.

Фонд Ђорђа Селића, бив. трговца из Пожаревца[4]

Фонд Ђорђа Селића представља један од карактеристичних примера локалног задужбинарства насталог крајем XIX века на подручју Пожаревца. Њен оснивач, Ђорђе Селић, био је угледни пожаревачки трговац пореклом из села Курјаче. Своју последњу вољу изразио је тестаментом сачињеним 4. априла 1899. године, који је након његове смрти потврђен од стране Првостепеног суда у Пожаревцу.

Тестаментом је детаљно распоредио своју имовину међу сродницима и наследницима, али је посебну пажњу посветио добротворним циљевима. Као трајно завештање оставио је два дућана на малој пијаци у Пожаревцу и новчани износ од 3.000 динара Удружењу „Слога“ пожаревачких занатлија и радника. Завештање је било условљено обавезом да се из прихода ове имовине сваке године помажу сиромашни ученици Основне школе у Курјачу.

Према одредбама тестамента, средства су била намењена пре свега набавци одеће, обуће и школских потреба за сиромашну децу. Посебно је наглашено да се помоћ распоређује без разлике међу мушком и женском децом и да се води рачуна о њиховим стварним потребама. Завешталац је на тај начин показао изражену социјалну осетљивост и свест о значају образовања за друштвени напредак.

Поред помоћи школи у Курјачу, Ђорђе Селић је оставио и средства Основној школи у Дрмну ради набавке школског звона са натписом који би сведочио о његовом дародавству. И овај легат показује да је задужбинар своју добротворну делатност усмерио првенствено ка просвети и образовању младих.

Посебан значај има чињеница да је готово четири деценије након смрти завештаоца његова воља институционално уобличена кроз оснивање Фонда Ђорђа Селића. Статут фонда усвојен је 1938. године, а њиме је прецизно регулисан начин управљања, коришћења средстава и надзора над радом фонда. Као управник фонда одређено је Удружење „Слога“ пожаревачких занатлија и радника, док је надзор над његовим радом вршила задужбинска власт при Просветном одељењу Дунавске бановине.

Статут је предвидео да се капитал фонда чува као трајна главница, док се за добротворне сврхе користи искључиво приход од уложених средстава. Непотрошени приход припајао се главници фонда, чиме је обезбеђивано његово постепено увећање и дугорочна одрживост. На тај начин фонд је добио све карактеристике модерне задужбине засноване на принципу очувања основног капитала.

Решењем Просветног одељења Дунавске бановине од 5. септембра 1938. године одобрени су оснивачки акт и статут фонда, чиме је формално окончан поступак његовог конституисања. Тако је добротворна намера Ђорђа Селића добила трајни институционални облик, готово четрдесет година након његове смрти.

Значај фонда огледа се не само у материјалној помоћи коју је пружао сиромашним ученицима већ и у чињени-

4 ДАС, З/1004.

ци да сведочи о развијеној култури доброчинства међу пожаревачким трговцима крајем XIX века. Истовремено, он показује како су локална удружења, школе и државне институције сарађивали у очувању и спровођењу воље задужбинара, чиме су задужбине постајале важан део друштвеног и просветног живота Пожаревца и околине.

Фонд Христине Ћирковић[5]

Међу бројним доброчинитељима који су својом имовином помагали развој просвете у Србији налази се и Христина Д. Ћирковић, чије је завештање оставило трага у историји Пожаревачке гимназије. Иако се не убраја међу најпознатије српске задужбинаре, њена воља да своју имовину стави у службу образовања представља значајан пример грађанске филантропије у међуратном периоду.

Према архивској документацији, Христина Д. Ћирковић преминула је у Београду 7. јуна 1926. године. Како није имала потомака, своју имовину распоредила је тестаментом сачињеним непосредно пред смрт. Тестамент је састављен 2. јуна 1926. године у њеном стану у Каменичкој улици број 4 у Београду, у присуству судије и сведока. У записнику је наведено да је била тешко болесна, али потпуно свесна и способна да изрази своју последњу вољу. Пошто јој је десна рука била ампутирана, није могла лично да потпише документ, те је њена изјава унета у записник и оверена у складу са тадашњим законским прописима.

Из текста тестамента види се да је покојница располагала новчаним улозима, хартијама од вредности и покретном имовином. Посебно је нагласила своју жељу да део имовине буде усмерен ка просветним установама. Тестаментом је одредила да Пожаревачка, Панчевачка и Београдским гимназијама добију по 2.000 динара. Истовремено је наложила да се њена покретна имовина прода и да се добијена средства равноправно поделе између ове три гимназије. Поред тога, оставила је и посебан легат у износу од 500 динара Фаники Бирзи.

Оставински поступак трајао је више година. Срески суд за град Београд спроводио је поступак расправљања заоставштине, прикупљања доказа и саслушавања заинтересованих страна. У поступку су учествовали представници гимназија, рођаци покојнице и представници Министарства просвете. Архивска грађа показује да су сви тестаментарни наследници признали тестамент и прихватили наслеђе, док су најближи сродници потврдили да немају примедби на његову садржину.

Након вишегодишњег поступка, Срески суд за град Београд донео је 12. јуна 1933. године распоредно решење број 76491/Ћ-83. Тим решењем тестамент Христине Ћирковић проглашен је пуноважним, а Пожаревачка, Панчевачка и Београдска гимназија оглашене су за наследнике њене заоставштине на једнаке делове. Како су наследници били државне просветне установе, ослобођени су плаћања наследне таксе.

Посебно значајну улогу у реализацији тестамента имало је Министарство просвете, односно његов Задужбински одсек. Управо је ова служба преузела старање о спровођењу последње воље тестаторке, вођењу преписке са гимназијама и организовању исплате средстава. Из докумената се види да је Министарство више пута размењивало дописе са Пожаревачком, Панчевачком и Београдском гимназијом како би се утврдили услови за преузимање новца и спровођење тестаментарних одредаба.

Према финансијским извештајима који су настали након окончања оставинског поступка, вредност заоставштине износила је више од 44.000 динара. Средства су потицала од продате покретне имовине, уложених штедних књижица и хартија од вредности. Након исплате легата и намирења појединих трошкова, преостали износ био је намењен за извршење тестаментарних одредаба у корист гимназија.

Посебно занимљив део архивске грађе односи се на питање подизања споменика Христини Ћирковић и њеном супругу Драгутину. У тестаменту је наведено да се од преостале готовине након поделе средстава гимназијама подигне заједнички споменик. Међутим, службене белешке из 1935. године показују да ова обавеза још није била реализована. Чак је извршен и обилазак гробног места на Новом гробљу у Београду, приликом којег је утврђено да споменик није подигнут и да је на гробници постављена само плоча. Ова чињеница сведочи о сложености поступка извршења тестаментарних одредаба и годинама које су биле потребне да се заоставштина у потпуности приведе намени.

Случај Христине Ћирковић показује да извршење тестаментарних одредаба није увек било једноставан и брз поступак. Иако су наследници признали тестамент и прихватили његове одредбе, поједине обавезе, попут подизања

5 ДАС, З/654.

споменика, остале су нерешене годинама након окончања оставинског поступка, што сведочи о сложености управљања задужбинском имовином у међуратном периоду.

Архивска документа сведоче да интересовање за ову задужбину није престало ни током Другог светског рата. Године 1943. Панчевачка реална гимназија обратила се Министарству просвете тражећи препис тестамента и податке о главници из које су школи исплаћивани приходи. Као одговор, Министарство је доставило оверени препис тестамента и распоредног решења. Ова преписка показује да је задужбина Христине Ћирковић наставила да живи и више од деценије након окончања оставинског поступка.

За историју Пожаревачке гимназије ова задужбина представља значајан пример подршке коју су просветне установе добијале захваљујући доброчинству појединаца. Иако није била велика по обиму у поређењу са неким познатијим српским задужбинама, она сведочи о снажно развијеној свести да се лична имовина може ставити у службу општег добра. Одлука Христине Ћирковић да међу наследницима своје имовине уврсти Пожаревачку гимназију потврђује углед који је ова образовна установа уживала и ван граница свог града.

Задужбина Христине Д. Ћирковић тако остаје вредан пример задужбинарске традиције у Србији и сведочанство о улози коју су појединци имали у подршци развоју образовања. Њено име данас је готово заборављено, али архивска грађа чува успомену на жену која је своју последњу вољу повезала са будућношћу српских школа и ученика.

Фонд Данила Д. Јанковића[6]

Фонд Данила Д. Јанковића основан је 1926. године при Пожаревачкој гимназији као трајна успомена на прерано преминулог ученика ове школе Данила Д. Јанковића. Оснивачи фонда били су његови родитељи, Љубица Јанковић и др Драгољуб Јанковић, лекар из Пожаревца. Они су 1. јула 1926. године упутили писмо директору Пожаревачке гимназије у коме су навели да желе да сачувају трајан спомен на свог сина, ученика IV разреда гимназије, те су у ту сврху приложили 5.000 динара за оснивање посебног фонда.

Према жељи дародаваца, фонд је носио назив „Фонд Данило Д. Јанковић“, а приход од уложене главнице био је намењен награђивању доброг, сиромашног и владањем примерног ученика IV разреда Пожаревачке гимназије. Награда је требало да се додељује сваке године 25. маја, на дан смрти Данила Јанковића, чиме је хуманитарна сврха фонда била непосредно повезана са неговањем успомене на преминулог ученика.

После пријема донације, управа Пожаревачке гимназије покренула је поступак за званично образовање фонда и добијање одобрења надлежних државних власти. Министарство просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одобрило је оснивање фонда, а касније је спроведен и поступак израде и усвајања основног акта и статута задужбине. Иако је фонд фактички постојао од 1926. године, формално је правно уређен тек 1933. године, када је Наставнички савет Пожаревачке гимназије саставио правила фонда, која су потом одобрена од стране Краљевске банске управе Дунавске бановине.

Статутом је било прописано да главница фонда од 5.000 динара остане трајно нетакнута и уложена код Државне хипотекарне банке, док се искључиво камата могла користити за доделу награде. Избор награђеног ученика вршио је Наставнички савет Пожаревачке гимназије, а награда је свечано објављивана на школској прослави. Управљање фондом било је поверено истим органима који су управљали и Фондом за помагање сиромашних ученика Пожаревачке гимназије, чиме је обезбеђен континуитет надзора и финансијског пословања.

Посебно је занимљиво да је статут предвидео и случај престанка рада Пожаревачке гимназије. У том случају средства фонда требало је да буду предата Суду општине Пожаревац, који би приходима фонда награђивао најбољег ученика IV разреда основне школе у Пожаревцу. На тај начин оснивачи су настојали да образовна и добротворна сврха фонда буде очувана без обзира на будуће околности.

Архивска документа сведоче да је фонд активно функционисао током тридесетих година XX века. Сачувани су биланси за 1935, 1936, 1937, 1938. и 1939. годину, из којих се види да је главница од 5.000 динара остала очувана, док су се приходи остваривали од камате на уложена средства. Из годишњих прихода финансиране су награде ученицима, а део средстава коришћен је за неопходне административне трошкове вођења фонда.

Након доношења Закона о задужбинама, рад фонда је био под надзором надлежних државних органа, којима су редовно достављани финансијски извештаји и биланси. Извештај из 1941. године потврђује да је пословање фонда

6 ДАС, З/504.

контролисано од стране Задужбинског одсекаа Министарства просвете и да су документација и финансијски извештаји за претходне године уредно подношени.

Фонд Данила Д. Јанковића представља пример мање породичне задужбине чији је основни циљ био спајање култа сећања на преминулог члана породице са подршком школовању сиромашних и вредних ученика. Ова задужбина показује како су у међуратном Пожаревцу појединци и породице настојали да кроз образовне фондове допринесу развоју школства и истовремено очувају успомену на своје најближе.

Завештање Мите Белосавића[7]

Пожаревац је током XIX и почетком XX века имао значајан број имућних трговаца и грађана који су део своје имовине остављали у добротворне сврхе. Међу њима се налазио и трговац Мита Белосавић, чије име налазимо у архивској документацији сачуваној у фонду Задужбинског одељења Министарства просвете. Ови документи сведоче о постојању тестаментарних одредби које су биле предмет интересовања државних органа и више од деценије након његове смрти.

Према решењу Пожаревачког првостепеног суда од 6. новембра 1910. године, број 25018, спроведен је поступак расправљања заоставштине покојног Мите Белосавића. У тестаменту су подробно наведени наследници и начин расподеле имовине. Поред чланова породице, тестатор је водио рачуна и о својим сарадницима. Тако је дугогодишњем сараднику Гргуру Бркићу одређена награда у висини пет процената од чистог прихода имања. Из текста тестамента види се да је ова одлука образложена његовим дугогодишњим радом и доприносом увећању прихода имања.

Тестаментом су прецизиране и обавезе наследника у погледу плаћања пореза и других дажбина које терете наслеђену имовину. На тај начин оставилац је настојао да обезбеди несметано функционисање и очување имовине након своје смрти. У документу се помињу наследници Илија, Станко, Влада и Коста, што указује на пажљиво уређен систем наслеђивања.

Посебан значај овом случају даје чињеница да се у предмет касније укључило Задужбинско одељење Министарства просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Документ из 1923. године сведочи да је Министарство од суда у Пожаревцу тражило информацију да ли је решење из 1910. године у потпуности извршено. Четири године касније, 1927. године, Министарство је поново упутило допис Пожаревачком првостепеном суду тражећи податке о томе да ли је Мита Белосавић оставио тестамент и захтевајући достављање његовог овереног преписа.

Ова преписка показује да је држава посвећивала значајну пажњу контроли и надзору над задужбинама и завештањима. Иако расположива документација не омогућава потпуну реконструкцију рада ове задужбине, сама чињеница да је предмет остао у евиденцији Задужбинског одељења и више од петнаест година након доношења оставинског решења указује да је завештање сматрано правно и друштвено значајним. Делатност Задужбинског одељења била је усмерена на обезбеђивање спровођења воље завешталаца и заштиту средстава намењених општекорисним циљевима.

Случај Мите Белосавића представља вредан пример задужбинарске традиције у Пожаревцу почетком XX века. Иако сачувана документа не пружају потпуну слику о намени задужбине, она јасно сведоче о постојању завештања које је привукло пажњу надлежних државних органа и које је сматрано довољно значајним да буде предмет службених провера и преписке. Захваљујући овој архивској грађи могуће је реконструисати део историје једног од пожаревачких добротвора и указати на значај задужбинарства у развоју локалне заједнице.

Задужбина Мите Белосавића представља сведочанство о развијеној култури завештавања и доброчинства у Пожаревцу на почетку XX века. Архивска документа показују да су тестаментарне одредбе пажљиво формулисане и да су државни органи надзирали њихово извршење и више година након смрти завештаоца. Овај пример потврђује значај задужбинарства као важног облика друштвене одговорности и доприноса локалној заједници, што представља један од важних сегмената историјског развоја Пожаревца.

7 ДАС, З/826.

Фонд за потпомагање сиромашних ученика пожаревачких основних школа[8]

Међу бројним добротворним и просветним установама које су деловале у Пожаревцу крајем XIX и у првој половини XX века посебно место заузимао је Фонд за потпомагање сиромашних ученика и ученица пожаревачких основних школа. Основан крајем XIX века, фонд је више од четири деценије представљао један од најзначајнијих облика организоване помоћи деци слабијег материјалног стања и сведочио о развијеној култури задужбинарства и локалне солидарности.

Према подацима из задужбинског регистра, фонд је основан 31. марта 1899. године, а његов оснивач било је Наставничко веће пожаревачких основних школа. Седиште фонда налазило се у Пожаревцу, а основни циљ био је пружање помоћи сиромашним ученицима кроз набавку одеће и обуће. Правила фонда предвиђала су да право на помоћ имају ученици које за ту сврху изабере Учитељско, односно Наставничко веће.

Фонд је био организован у складу са тадашњим прописима о задужбинама. Чланство је било подељено на завештаче, добротворе, утемељаче и почасне чланове. Завештачима су сматрани они који су фонду остављали најмање 1.000 динара, добротворима лица која су улагала најмање 200 динара, а утемељачима они који су прилагали најмање 100 динара. Почасни чланови постајали су појединци који су својим радом или угледом доприносили остваривању циљева фонда.

Извори прихода фонда били су разноврсни. Поред улога чланова, средства су стицана добровољним прилозима, приходима од приредби и забава, прилозима поводом Светосавских прослава, као и каматама на уложени капитал. Посебно је било прописано да се главница фонда не сме трошити, већ да се за помоћ ученицима користе искључиво приходи које та главница остварује. На тај начин обезбеђивана је дугорочна одрживост фонда и трајност његове хуманитарне мисије.

Фондом је управљала управа коју је из својих редова бирало Наставничко веће на мандат од две године. Управу су чинили председник, секретар-благајник и два члана. Посебна комисија била је задужена за набавку и расподелу одеће и обуће, као и за контролу утрошка средстава. Рад управе био је под надзором надлежних задужбинских власти, а годишњи извештаји достављани су на увид и одобрење.

Током међуратног периода фонд је наставио континуирано деловање. Значајна прекретница уследила је 1934. године, када су стара правила из 1899. замењена новим правилима усвојеним на седници Наставничког већа Основне школе у Пожаревцу 17. марта 1934. године. Краљевска банска управа Дунавске бановине, као надлежна задужбинска власт, одобрила је ова правила решењем IV бр. 14743 од 26. марта 1934. године.

Нова правила потврдила су основну намену фонда, али су прецизније уредила начин управљања, изворе прихода и контролу рада управе. Посебно је значајно што је том приликом фонду прикључен и фонд покојног Димитрија Нешића, па је прописано да се средства тог фонда користе за набавку одеће једном годишње, на дан смрти завештача, 28. маја.

Подаци о имовинском стању фонда показују да је он располагао значајним капиталом. На дан 31. децембра 1935. године фонд је поседовао 427 динара готовине, улоге код Државне хипотекарне банке у износу од 34.629 динара и државне обвезнице номиналне вредности 12.000 динара. Укупна вредност фонда износила је 54.420 динара.

Годишњи извештај за 1935. годину показује да је управа фонда током године одржала пет седница. Приходи су остваривани пре свега од камата на уложени капитал, али и од добровољних прилога. Из фонда је финансирана набавка 65 порхета за сиромашне ученице школе у вредности од 950 динара. Истовремено су вршене и обавезе предвиђене правилима фонда, укључујући годишњи помен завештачима, добротворима и утемељачима.

Највеће увећање фонда догодило се захваљујући легату Даринке Миловановић. Даринка Миловановић, удовица из Пожаревца, саставила је 1928. године тестамент којим је значајан део своје имовине наменила просветним и добротворним установама. После њене смрти и окончања оставинског поступка, постало је могуће спровести њене задужбинске намере.

Тестаментом је за помагање сиромашних ученика пожаревачких основних школа остављена сума од 30.000 динара. Завештачка воља изричито је налагала да се троши само приход од уложеног капитала, док главница мора остати трајно сачувана. Овај легат био је посвећен успомени на њене родитеље Милеву и Светозара Андоновића.

8 ДАС, З/164.

Пошто је фонд већ постојао као регистрована задужбинска установа, средства нису употребљена за оснивање нове задужбине, већ су укључена у постојећи фонд. Ради тога су 1. марта 1941. године усвојене допуне правила фонда, којима је у члан 9 унета одредба о легату Даринке Миловановић. Краљевска банска управа Дунавске бановине одобрила је наведене измене решењем IV бр. 13522 од 21. марта 1941. године.

Уношењем легата Даринке Миловановић фонд је добио нови развојни подстицај и значајно увећао своју главницу. Тиме је обезбеђен већи и стабилнији приход од камата, што је омогућило наставак и проширење помоћи сиромашним ученицима. Истовремено, овај легат представља један од најзначајнијих примера задужбинарства у Пожаревцу између два светска рата.

Историја Фонда за потпомагање сиромашних ученика и ученица пожаревачких основних школа показује како су локална просветна заједница, добротвори и задужбинске власти заједнички стварали институционалне механизме социјалне подршке деци. Континуитет рада фонда од 1899. до 1941. године сведочи о трајности идеје да се образовање и школовање сиромашне деце подржавају организованим доброчинством и пажљивим управљањем задужбинском имовином.

Посматрано у ширем контексту развоја пожаревачког задужбинарства, овај фонд представља један од најдуговечнијих и најразвијенијих облика организоване помоћи ученицима. За разлику од појединачних легата и мањих школских фондова, он је током више деценија окупљао средства различитих добротвора и прерастао у централну установу за потпомагање сиромашне школске деце у Пожаревцу.

Фонд Димитрија Нешића[9]

Међу добротворним установама које су деловале у оквиру школског система у Пожаревцу током међуратног периода значајно место заузимао је Фонд пок. Димитрија Нешића. Фонд је био организован при Државној народној школи у Пожаревцу и представљао је један од облика задужбинског деловања усмереног на подршку образовању и помоћ ученицима слабијег материјалног стања. Сачувана документација сведочи о уређеном начину управљања средствима фонда, редовном финансијском извештавању и сталном надзору државних органа над његовим радом.

Управљање фондом било је поверено школској управи и управном одбору фонда, док је надзор над законитошћу пословања вршило Просветно одељење Дунавске бановине у Новом Саду. Сваке године састављани су биланси фонда, обрачуни имовине и дугова, као и извештаји о приходима и расходима. Након контроле документације издаване су службене разрешнице којима су рачунополагачи ослобађани одговорности за текућу годину, чиме је потврђивана исправност вођења послова фонда. Из разрешница је видљиво да су оне издаване на основу одредаба Закона о задужбинама и пратећих правилника, што показује да је рад фонда био усклађен са важећим прописима Краљевине Југославије.

Финансијску основу фонда чинио је капитал положен код Државне хипотекарне банке. Средства су доносила приход кроз камате, које су представљале готово једини извор увећања имовине фонда. Према обрачуну за 1936. годину, фонд је располагао капиталом од 12.767 динара, а приход од камате износио је 484 динара, тако да је на крају године стање фонда износило 13.251 динар. У току те године нису евидентирани расходи, па је целокупан износ пренет у наредну пословну годину.

Током 1937. године настављен је исти начин управљања средствима. Почетни капитал од 13.251 динар донео је приход од камате у износу од 503 динара, тако да је укупан капитал фонда на крају године достигао 13.754 динара. Ни у овој години није било расхода, што показује да је управа фонда настојала да постепено увећава основицу из које ће се у будућности финансирати добротворне активности.

Посебно значајни подаци односе се на 1938. годину. Фонд је у ту годину ушао са капиталом од 13.754 динара, а приход од камате износио је 504 динара, чиме су расположива средства достигла 14.258 динара. За разлику од претходних година, у обрачуну су евидентирани и расходи. Највећа ставка односи се на помоћ сиромашној деци у износу од 320 динара, док су разни административни расходи износили 4 динара. Укупни расходи тако су достигли 324 динара, а на крају године фонд је располагао капиталом од 13.934 динара.

Подаци из 1938. године имају посебан значај јер представљају непосредан доказ да је фонд заиста остваривао своју добротворну намену. Док су претходних година

9 ДАС, З/166.

средства углавном акумулирана путем камата, овде је забележена конкретна исплата намењена сиромашним ученицима. На тај начин може се закључити да фонд није постојао само као формална финансијска установа већ је активно учествовао у побољшању материјалног положаја ученика којима је помоћ била потребна.

Из сачуваних докумената могу се идентификовати и поједини носиоци одговорности у управљању фондом. Као председник управног одбора потписује се Љубомир Достанић, док је дужност рачунополагача обављала Добрила С. Миљковић. Њихови потписи налазе се на годишњим билансима и финансијским извештајима, што сведочи о њиховој непосредној одговорности за рад фонда.

Посматрано у целини, Фонд пок. Димитрија Нешића представља пример успешно организоване школске задужбине која је, захваљујући пажљивом управљању капиталом и строгом надзору државних органа, успевала да очува и постепено увећава своју имовину, а истовремено испуњава своју основну сврху – помагање ученика слабијег материјалног стања. Његова делатност сведочи о значају задужбинарства у развоју школства и социјалне бриге у Пожаревцу током међуратног периода.

Фонд Воје Ст. Рибарца[10]

Фонд Воје Ст. Рибарца представљао је једну од школских задужбина које су деловале при Пожаревачкој гимназији у периоду између два светска рата. Средства фонда била су намењена подстицању успешних ученика, а његов рад био је под непосредним надзором школске управе и надлежних органа Краљевске банске управе Дунавске бановине.

Према сачуваној документацији, главницу фонда чиниле су државне хартије од вредности у номиналном износу од 3.000 динара. Средства су била уложена у државни инвестициони зајам са каматом од 7%, док су приходи од камате представљали основни извор прихода фонда. Главница је током посматраног периода остала очувана, што указује на пажљиво и конзервативно управљање фондом.

Годишњи биланси показују да су приходи фонда постепено расли. За 1936. годину забележен је приход од 1.134 динара, уз расходе од 210 динара и остатак од 924 динара. Током наредних година приходи су износили 1.173 динара (1937), 1.216 динара (1938) и 1.262 динара (1939), док су расходи углавном задржавани на нивоу од 210 динара годишње. На тај начин је фонд сваке године увећавао расположиви новчани остатак, који је са 924 динара 1936. године порастао на 1.052 динара до краја 1939. године.

Рад фонда подлежао је редовној контроли Просветног одељења Краљевске банске управе Дунавске бановине у Новом Саду. Сваке године вршен је преглед рачуна, благајничких дневника и пратеће документације, након чега су издаване званичне разрешнице којима се потврђивало да су приходи и расходи правилно евидентирани и оправдани одговарајућим документима. Таква контрола представљала је важан механизам заштите задужбинске имовине и осигурања да се средства користе у складу са вољом оснивача.

Посебан значај има документација из 1939. године која сведочи о непосредној примени фондовских средстава. На основу одлуке наставничког савета, донете на предлог испитног одбора за виши течајни испит, награда из фонда Воје Ст. Рибарца у износу од 210 динара додељена је Богољубу Станојевићу, који је са најбољим успехом положио завршни испит. Овај податак представља непосредан доказ да је фонд остваривао своју основну сврху — награђивање најуспешнијих ученика и подстицање школског успеха.

Сачувани биланси, решења о контроли пословања и акта о додели награда показују да је фонд Воје Ст. Рибарца представљао добро организовану и финансијски стабилну школску задужбину. Захваљујући очуваној главници и редовним приходима од уложеног капитала, фонд је током више година успешно обезбеђивао средства за награђивање ученика, доприносећи развоју просвете и неговању културе задужбинарства у Пожаревцу.

Задужбина поч. Петра Шљивића, бив. протојереја из Пожаревца[11]

Међу просветним задужбинама које су деловале у Пожаревцу током прве половине XX века посебно место заузимала је задужбина проте Петра Шљивића, основана са циљем пружања помоћи сиромашним ученицима пожаревачке основне школе. Настала је на основу тестаментарне воље угледног пожаревачког протојереја Петра Шљивића, који је још крајем XIX века одредио да део његове имовине буде трајно посвећен добротворним и просветним сврхама.

10 ДАС, З/505.

11 ДАС, З/167.

Према сачуваним документима, Петар Шљивић је тестаментом од 25. јуна 1891. године оставио своју имовину под посебним условима. Наследница његових кућа и плаца постала је Љубица Милосављевић, али уз ограничење да непокретности не може отуђити нити оптеретити дуговима. У случају да умре без потомства, целокупна имовина требало је да пређе у власништво фонда намењеног школи и добротворним сврхама. После смрти Љубице Милосављевић 1922. године без законских наследника, судским решењем из 1924. године потврђено је право школе на наслеђену имовину, чиме су створени услови за формирање задужбинског фонда.

Током наредних година имовина је стављена под управу Месног школског одбора у Пожаревцу, који је располагао приходима у складу са вољом оставиоца. Формално правно уређење фонда окончано је 1934. године када је Краљевска банска управа Дунавске бановине одобрила правила фонда под називом „Фонд сиромашних ђака Пожаревачке основне школе – задужбина поч. Петра Шљивића, бившег протојереја из Пожаревца". Том приликом прецизно је дефинисана сврха задужбине: обезбеђивање одеће и обуће за сиромашне ученике пожаревачке основне школе, нарочито уочи божићних празника.

Основу имовине задужбине чиниле су непокретности у Карацићевој улици у Пожаревцу. Према подацима из регистарског листа из 1939. године, фонд је располагао са две куће и припадајућим плацем, чија је вредност процењена на 80.000 динара. Поред непокретне имовине, задужбина је поседовала и значајна новчана средства уложена код Државне хипотекарне банке и Пожаревачке трговачке банке. Укупна вредност имовине фонда 1939. године износила је 115.687 динара, од чега је 35.687 динара било у готовом новцу.

Приходи фонда остваривани су првенствено издавањем задужбинских станова и локала под закуп, као и каматама на уложени капитал. Сачувани годишњи обрачуни показују да је фонд током тридесетих година располагао стабилним приходима. Године 1933. укупни приходи износили су 36.570 динара, 1934. године 35.380 динара, 1935. године 36.724 динара, а 1936. године 37.076 динара. Истовремено, расходи су били знатно мањи од прихода, што је омогућавало постепено увећавање новчаних резерви фонда и очување његове финансијске стабилности.

Средства су коришћена у складу са наменом задужбине. У годишњим билансима редовно се појављују издвајања за куповину одеће и обуће сиромашним ученицима, што представља непосредан доказ да је задужбина заиста испуњавала своју добротворну улогу. Поред тога, део средстава издвајан је за плаћање пореза, осигурање објеката и неопходне поправке зграда које су представљале основни извор прихода фонда. Тако је, на пример, током 1938. године за помоћ сиромашним ученицима утрошено 1.937,50 динара, док су значајна средства уложена и у одржавање непокретности.

Рад задужбине налазио се под сталним надзором просветних и задужбинских власти. Сваки годишњи обрачун достављан је Просветном одељењу Краљевске банске управе Дунавске бановине, које је након контроле издавало решења о разрешењу управе фонда. Ова документа сведоче о развијеном систему државног надзора над задужбинском имовином и настојању да се обезбеди њено коришћење у складу са вољом оснивача.

Последњи сачувани документи из периода Другог светског рата сведоче о тешкоћама у раду фонда. У извештају упућеном Министарству просвете 1941. године наведено је да је готово целокупна архивска грађа задужбине уништена током ратних дејстава заједно са архивом народне школе, док су сачувани само новчани документи и дневници благајне за последње године рада. Упркос томе, извештаји из 1942. године показују да је задужбина и даље располагала својим непокретностима и да су приходи од закупа представљали основу њеног опстанка.

Задужбина проте Петра Шљивића представља један од најзначајнијих примера локалног просветног задужбинарства у Пожаревцу. Њен значај огледа се не само у вредности имовине којом је располагала већ и у чињеници да је током више деценија обезбеђивала материјалну помоћ сиромашним ученицима, доприносећи развоју школства и социјалне бриге у локалној заједници.

Задужбина Христивоја Јовановића, проте и жене му Милеве[12]

Међу задужбинама које су настале у првој половини XX века посебно место заузима Задужбина Христивоја Јовановића, проте из Пожаревца. Њен оснивач, свештеник Христивоје Савић-Јовановић, настојао је да своју имовину трајно стави у службу образовања и напретка

12 ДАС, З/724.

завичајне средине, повезујући традиционалну улогу цркве са просветном мисијом карактеристичном за српско задужбинарство.

Прота Христивоје Јовановић преминуо је у Београду 28. августа 1942. године. У свом тестаменту, сачињеном 21. августа исте године, одредио је да се после његове смрти образује задужбина која ће носити име „Задужбина Христивоја Јовановића, проте, и жене му Милеве“. Основни циљ задужбине био је да се приходима од задужбинске имовине помаже школовање даровитих и сиромашних ученика и студената из Старог Села, првенствено сродника оснивача, а потом и других мештана. Према одредбама тестамента, задужбина је требало да помаже њихово школовање од основног образовања па све до стицања виших стручних и академских знања.

Имовинску основу задужбине чиниле су бројне непокретности и новчана средства која је тестатор поседовао у Пожаревцу, Београду, Старом Селу и Врњачкој Бањи. Истовремено, део имовине био је оптерећен правом доживотног уживања удовице Милеве Јовановић и других лица наведених у тестаменту. Поред задужбине, као наследник једног дела имовине одређена је и Црквена општина у Старом Селу, којој су завештани кућа и имање у том месту.

Реализација тестаментарне воље није текла једноставно. Оставински поступак који је започет након смрти оставиоца развукао се на скоро две деценије. Првобитно решење Среског суда у Пожаревцу из 1948. године било је оспорено, а по жалби једне од сродница, Љубице Митровић, Окружни суд у Пожаревцу је 1953. године укинуо донету одлуку и наложио ново расправљање заоставштине. Суд је указао да нису правилно утврђени сви наследници, да није обухваћена целокупна имовина и да тестаментарне одредбе нису у потпуности размотрене.

Током поновљеног поступка значајну улогу имао је Задужбински одсек Савета за просвету и културу Народне Републике Србије, који је заступао интересе будуће задужбине. Представници овог органа учествовали су на расправама, давали правна мишљења и настојали да обезбеде спровођење воље оставиоца. Посебно важно било је разрешење питања наследних права удовице Милеве Јовановић, која је на крају прихватила тестаменталне одредбе и признала право задужбине на имовину намењену њеном раду.

Коначно, после вишегодишњих судских поступака, Срески суд у Пожаревцу је 30. јула 1962. године донео решење којим је расправљена заоставштина покојног Христивоја Јовановића. Том одлуком Црквена општина Старо Село призната је као наследник дела имовине који јој је тестаментом био намењен, док је Савет за просвету и културу НР Србије, односно његов Задужбински одсек, оглашен наследником имовине предвиђене за рад задужбине.

Историја ове задужбине представља упечатљив пример сложеног положаја задужбинарства у послератном периоду. Оснивање задужбине било је отежано променама друштвеног и правног система, споровима међу наследницима и последицама аграрне реформе, али је упркос томе тестаментарна воља оснивача на крају спроведена. Задужбина Христивоја Јовановића тако сведочи о трајности задужбинарске идеје и настојању појединаца да своју имовину ставе у службу образовања, културе и општег добра, остављајући трајан траг у историји свога завичаја и српског задужбинарства у целини.

Закључак

Архивска грађа фонда Задужбине Државног архива Србије представља драгоцен извор за проучавање развоја задужбинарства на подручју Пожаревца од краја XIX до средине XX века. Сачувани тестаменти, статути, судска решења, финансијски извештаји и службена преписка омогућавају да се реконструишу не само појединачне задужбине већ и начин на који су државни органи, школе, црквене установе и локална удружења учествовали у њиховом оснивању, управљању и надзору.

Анализиране задужбине показују да су њихови оснивачи своју имовину превасходно намењивали просветним, верским и хуманитарним циљевима. Посебно место заузимају фондови за помагање сиромашних ученика, награђивање успешних ђака и подршку школским установама, што сведочи о значају који је образовање имало у вредносном систему локалне грађанске елите. Истовремено, поједине задужбине биле су усмерене ка подршци црквеним установама, социјалној помоћи и очувању породичног сећања, што показује разноврсност мотива који су покретали добротворно деловање.

Документација такође открива развијен систем правне и административне контроле над задужбинама. Од судова и министарстава до бановинских власти и школских управа, бројне институције биле су укључене у надзор над спровођењем тестаментарних одредаба и очувањем задужбинске имовине. Захваљујући томе, многе задужбине су опстајале

деценијама након смрти својих оснивача и настављале да остварују циљеве због којих су основане.

Посматране у целини, пожаревачке задужбине представљају важан сегмент историје града и његове околине. Оне сведоче о снажно развијеној култури доброчинства, друштвене одговорности и вере у образовање као средство општег напретка. Истовремено, архивска грађа фонда Задужбине Државног архива Србије потврђује да су задужбине биле један од значајних механизама кроз које су појединци остављали трајан допринос локалној заједници и ширем друштву.

АРХИВСКИ ИЗВОР

- Државни архив Србије, Београд, Задужбине (ДАС, З)

Djurdjija Adzic

Požarevac endowments in the Endowment fund of the State Archive of Serbia

Abstract: The paper deals with endowments whose goals were to support churches and schools in Požarevac and its surroundings, as well as the Požarevac Gymnasium. Among the founders of the endowments, a considerable number of benefactors were from Požarevac, including merchants, teachers, clergy, and politicians – the former minister from Svilajnac, Stojan D. Ribarac. The property of the endowments consisted of real estate: houses with plots, shops, plots with buildings, and monetary funds. The paper is based on the research of archival material located in the Endowment Fund of the State Archive of Serbia.

Keywords: Endowments, wills, churches, schools, Gymnasium, Stojan D. Ribarac.

Marina Gjorgievska, MA[1]
State Archives of the Republic of Macedonia, Skopje
Republic of Macedonia

UDK: 271.222(497.7)-523.6-9
930.253(497.7)
061.27(497.7)

Прегледни научни рад

STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA: AN OVERVIEW OF FOND NO. 592: THE ADMINISTRATION OF THE 'ST. JOHN BIGORSKI' MONASTERY

Abstract. The Monastery of St. John Bigorski was originally founded in 1020 as a chapel in honor of Saint John the Baptist. Its first ktitor (founder and patron) was the monk John. Throughout its history, the monastery was repeatedly set on fire and, due to its strategic location, was often the target of robber attacks by kachaks. During Abbot Ilarion's tenure, the monastery experienced a major revival, leading to a flourishing of monastic life. The monastery's history and all that has been created within it represent a rich heritage and a blessing for the present, bearing witness to spiritual life and preserving the values of Christianity.

Archival fond no. 592, 'The Administration of the "St. John Bigorski" Monastery', holds exceptional historical and cultural significance for Macedonia and its people. Spanning the period from 1874 to 1949, the fond comprises a rich and diverse collection of archival materials which provide insight into the monastery's administration, its movable and immovable property, its economic activities, and its spiritual life. The fond also symbolises Christian guardianship in Macedonia and represents the Macedonian people.

Keywords: monastery, St. John Bigorski, Christianity, Ecclesiastical court, Monk John, Abbot Ilarion, iconostasis, monastery lodging (konak).

History of the Monastery of St. John Bigorski

During the second half of the tenth century, within the framework of Samuel's Empire, the Archbishopric of Ohrid was established on the site of Justiniana Prima and granted patriarchal status. Following the fall of Samuel's Empire in 1018, its status was reduced once again, this time to archbishopric, a status it maintained until 1767, when it was abolished by Sultan Mustafa III and its dioceses were annexed to the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. During the subsequent period, its dioceses underwent several jurisdictional changes under neighbouring Orthodox churches. Efforts to restore its autonomy intensified during the second half of the 19th century and the first half of the 20th century. However, favourable conditions for its re-establishment only emerged during the Second World War (1941–1945). On 17 July 1967, exactly two centuries after its abolition by the Sultan, the Macedonian Orthodox Church was re-established.[2]

Until 1876/1877, the Monastery of St. John Bigorski fell under the ecclesiastical jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople. Following the establishment of the Bulgarian Exarchate in 1870, the monastery came under its administration and remained so until 14 November 1912.[3]

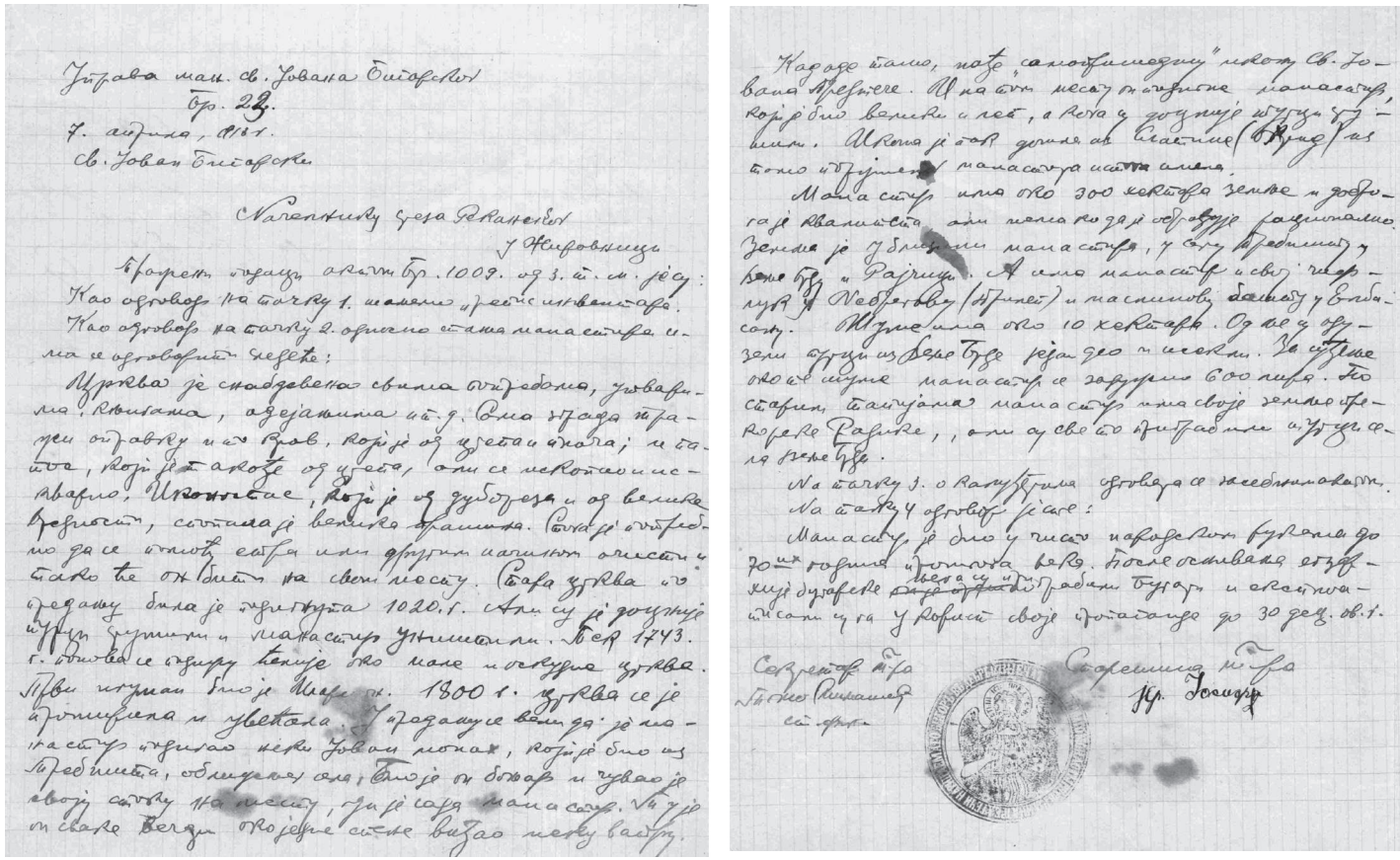
The history of the monastery begins with the miraculous icon of the great and glorious prophet, forerunner and baptiser of the Lord, St John, to whom it is dedicated[4].

1 Author is Advisor, Department for Arranging and Processing of Archive Material, Old Period, State Archives of the Republic of Macedonia, Kay "Dimitar Vlahov" no.19, 1000, Skopje; E-mail: marina.gjorgievska@arhiv.gov.mk

2 *History of the Macedonian Orthodox Church, http://www.mpc.org.mk/mpc/istorija.asp*, 4. Maj 2026.

3 State Archives of the Republic of Macedonia, Skopje, Fond 592, Administration of the Monastery of St. John Bigorski, Archival Box 1, Archival Unit 1.592.1.103/200–203 (SARM, ASJBM).

4 *A Retrospective on the Centuries-Long History of the Bigorski Holy Shrine, https://bigorski.org.mk/za-manastirot/istorija/*, 13. April 2026.

A historical document containing the history of the Monastery of St. John Bigorski, sent by the monastery administration on 7 April 1913 (SARM, ASJBM, a.b.1, a.u. 1.592.1.8/10–12).

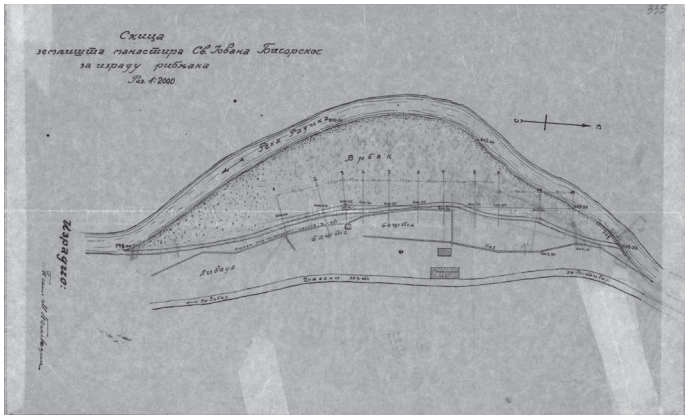
The monastery derives its name 'Bigorski' from the tufa stone ('bigor') found in the area where it was built. Situated on the right bank of the Radika River, the monastery stands on the beautiful, picturesque, and mystical slopes of Mount Bistra, near the village of Rostushe, and alongside the road connecting the towns of Gostivar and Debar.

The monastery was founded in 1020 as a small chapel. Its founder and benefactor was Monk John[5], who was a disciple of Saints Clement and Naum of Ohrid. He arrived with the icon of St John during the spread of Slavic Christianity and established the monastery in a place called Bigor.[6]

Throughout its existence, the monastery has endured many hardships. It suffered most severely during the period of Ottoman rule, when it was burned and destroyed several times, particularly during the reign of Sultan Selim I (1512–1520)

5 In 1018, the monk John was appointed Archbishop of the Archbishopric of Ohrid by the Byzantine Emperor Basil II. He accepted the high ecclesiastical office, but did not forget the place of his repentance and spiritual struggle. There he built a church, in which he placed the holy and wonderworking icon, Ibid.

6 SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.100/192–197. According to tradition, the monastery was founded by the monk John, who came from the village of Trebište. He was a boyar, and while tending his livestock, he noticed a certain light around a rock every evening. When he approached the place, he found the icon of St. John the Baptist at the site where the monastery was later built. SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.8/10–12. It is believed that this icon came to these lands from the East, which is most likely also its place of origin. *A Retrospective on the Centuries-Long History of the Bigorski Holy Shrine, https://bigorski.org.mk/za-manastirot/istorija/*, 13. April 2026.

A sketch showing a plot of land designated for the construction of a fishpond (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.2.36/334–335).

when the monastery was completely destroyed. However, St John the Baptist ensured that his icon was not destroyed. On two occasions when the monastery was devastated, the icon miraculously disappeared and was transferred to another location, only to return once the danger had passed. The first time, it was moved to a monastery between Struga and Debar, where a church dedicated to 'St John the Forerunner – Bigorski' still stands today. The second time, it was taken to the village of Slatino in the Debarca region near Ohrid, where a church bearing the same name likewise exists today.[7]

Due to its geographical location, the monastery was situated in one of the most insecure and bandit-prone regions of Western Macedonia, frequently exposing it to attacks by kachaks. Nevertheless, despite the many dangers, the monastery survived.

Religious services in the monastery were conducted in the Slavic language. Of considerable historical and artistic significance is the monastery's iconostasis, crafted by master craftsmen from the Galičnik region over two years using advanced woodcarving techniques[8].

The major restoration of the Monastery of St John Bigorski began during the tenure of its first abbot, Ilarion (1743–1781/82). This period also saw the flourishing of monastic life[9]. The monastery underwent significant development during the year 1800[10], a process that continued throughout the 19th century and into the first half of the 20th century.

However, the communist period brought neglect and desolation to the monastery. Monastic life ceased completely, and religious services were discontinued. The Bigorski sanctuary gradually fell into disrepair. Many years passed before the conditions for its restoration and spiritual revival could be established.[11]

In 1995, Father Partenij was appointed head of the monastery with the blessing of Metropolitan Timotej of Debar and Kičevo, the bishop responsible for the Debar–Kičevo Diocese[12]. This marked the beginning of the renewal of monastic life. Through dedicated and persistent work, the monastery's ancient splendour and beauty were restored.

The monastery is held in high regard, even among people of other faiths, as its doors are open to all visitors, regardless of religion or ethnicity.

The monastery's history and all that has been created within it reflect a rich spiritual heritage and are a true blessing for the present day. The monastery preserves and nurtures Christian values in Macedonia and among the Macedonian people. Its history demonstrates how faith and spiritual perseverance can endure through the centuries despite numerous trials and challenges.

The Bigorski Sanctuary: Through Archival Materials

The State Archives of the Republic of North Macedonia in Skopje holds an archive Fond entitled 'Administration of

7 *Ibid*., SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.8/10–12.

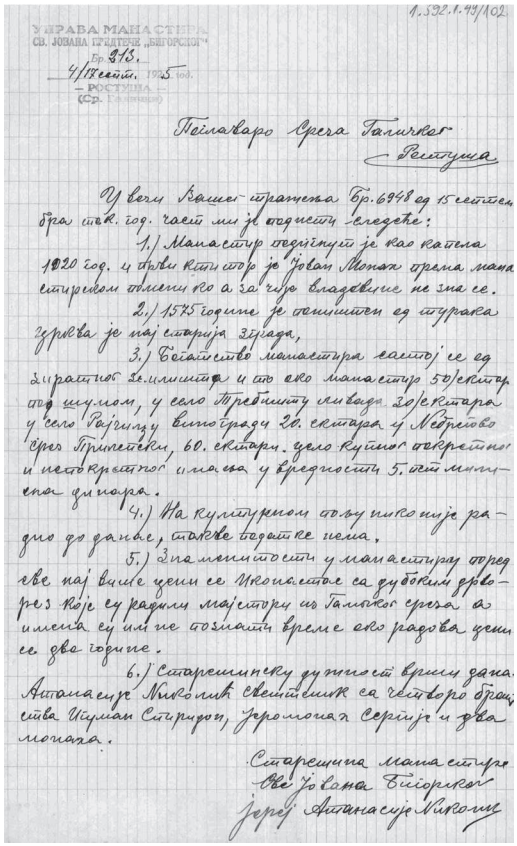
8 The iconostasis was carved by the Macedonian master woodcarvers Petre Filipovski–Garkata and his brother Marko Makariev–Frčkovski, together with their associates, during the period from 1830 to 1840. SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.49/102., "*Monastery of Saint John the Baptist – Bigorski*," *https://arhiva.dke.org.mk/index.php/manastiri/2015-02-09-23-00-36*, 4. May 2026.

9 SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.8/10–12., *A Retrospective on the Centuries-Long History of the Bigorski Holy Shrine, https://bigorski.org.mk/za-manastirot/istorija/*, 13. April 2026.

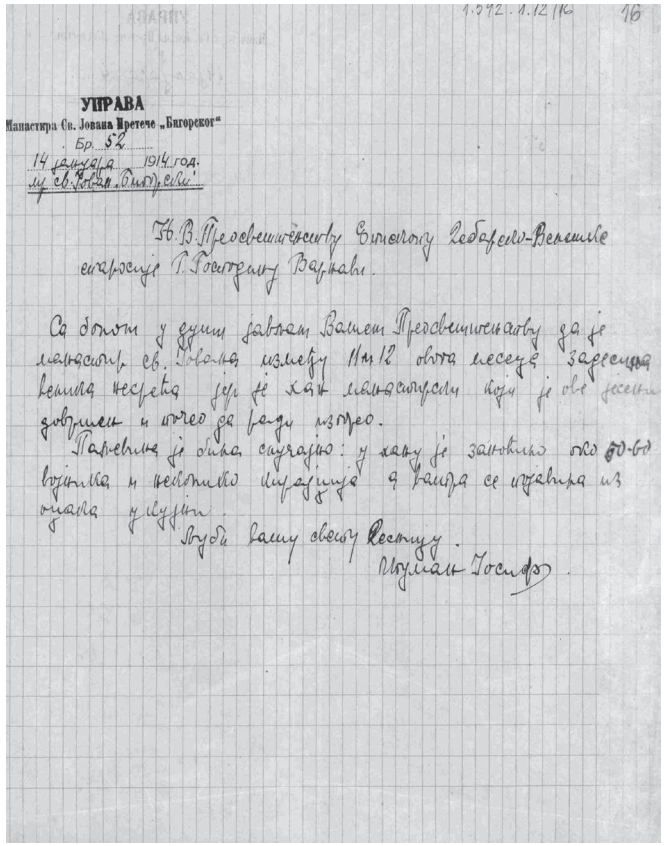
10 SARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.8/10–12.

11 *A Retrospective on the Centuries-Long History of the Bigorski Holy Shrine, https://bigorski.org.mk/za-manastirot/istorija/*, 13. April 2026.

12 Following the restoration of the Ohrid Archbishopric in 1967, namely the proclamation of the Macedonian Orthodox Autocephalous Church, the Velichka Eparchy was renamed the Debar-Kičevo Eparchy in 1968, once again with its episcopal seat in Ohrid. Administratively, the Debar-Kičevo Eparchy is divided into the Ohrid, Struga, Kičevo, Brod, and Debar archpriestal vicariates. The Monastery of St. John the Baptist – Bigorski falls under the jurisdiction of this eparchy. "*History of the Debar-Kičevo Eparchy, https://arhiva.dke.org.mk/index.php/za-eparhijata*, 4. May 2026

History of the Monastery of St. John the Baptist (Bigorski), sent by the monastery administration, 17 September 1925 (SARM, ASJBM, a.b 2, a.u. 1.592.1.49/102)

Report to the Veles-Debar bishop on the 1914 monastery guesthouse fire (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.1.12/16)

the Monastery of St. John Bigorski' (Fond no. 592), which belongs to the ecclesiastical collections. The preserved archival material comprises 1,272 units and 9,379 pages, stored in 13 boxes. The collection consists of original documents written in Serbian, Bulgarian, and Macedonian. The documents are preserved in both handwritten and typed forms. Examining these records reveals that the monastery's administration primarily corresponded with the Bishop of Debar and Veles and the ecclesiastical court.

According to the archival classification:

Archival box 1 contains documents relating to the administration of the Monastery of St. John Bigorski, including notifications concerning the dismissal and appointment of abbots, hieromonks, hierodeacons and other clergy members. The box also contains records of the transfer of duties, as well as minutes regarding the composition of the monastic brotherhood and the conduct records (personnel files) of its members.

This archival box contains reports on the history of the monastery and documents relating to the fire that affected the monastery lodging (konak), its subsequent reconstruction and brigand attacks carried out by kachaks, as well as requests for assistance in protecting the monastery[13].

It also includes announcements by the monastery administration for the local population regarding religious holiday

13 A gendarme equipped with military gear was dispatched to protect the monastery from attacks by the kachaks. DARM, ASJBM, a.b. 1, a.u. 1.592.1.16/22.

and monastery feast day celebrations, such as "The Nativity of St. John the Baptist" and "The Beheading of St. John the Baptist", as well as documents relating to monetary donations and lists of Galičnik individuals who contributed to the monastery.

The archival material also contains lists of parishes in the Galičnik district and the Tetovo region, as well as catalogues of books in the monastery library.

This archival box also contains a document stating that clerical vestments were to be sewn in the Monastery of 'St. Archangels Michael and Gabriel' in Kučevište, along with an order from the ecclesiastical court to episcopal vicariates and monastery administrations in the Skopje Diocese regarding the confession of monks, nuns and novices during the fasting period, particularly during the Third Week of the Veneration of the Cross.

The box also contains documents attesting to visits by scholars studying frescoes and icons in the churches of the Skopje Diocese, as well as records concerning the stay of Russian war invalids. There are also other documents related to matters of ecclesiastical life and the ongoing activities of the Monastery of St John Bigorski.

Archival Box 2 contains the Monastery of St. John Bigorski's title deeds (tapias) concerning its property in the villages of Bituše, Velebrdo, Trebište, Rajčica and Nebregovo (in the Prilep region), as well as Sušica, Debar and Gostivar. It also contains a monastery administration journal in which voluntary donations made to the monastery were recorded.

The box also contains documents relating to the reconstruction of the monastery lodging (konak). These include notifications concerning the approval of financial resources, records of expenditure, descriptions and specifications of works carried out, reports on inspections and supervision of construction work, and technical documentation for the reconstruction (plans and sketches). There is also correspondence regarding the approved restoration project for the old and new residence buildings.

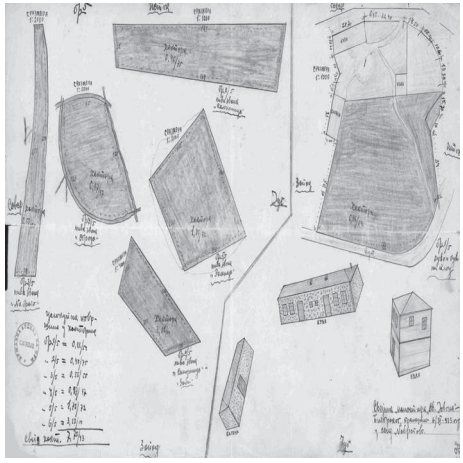
The archival material also includes documents relating to the construction of the monastery fishpond. These include estimates of the required financial resources and construction materials, approvals of financial support, and lists and receipts confirming payments made from the monastery treasury to merchants supplying materials and labourers engaged in the construction work. The material also contains a sketch of the land designated for the construction of the fishpond, together with other project-related documents.

The archival material also contains documents relating to the construction of a monastery Inn located between Gostivar and Debar. These include receipts confirming payments made to labourers engaged in the construction, financial calculations of total expenditure, reports on completed works and other related records.

ТАПИЈА

ТАПИЈА

Имање је ово

Title deed for the monastery property in the villages of Trebište and Nebregovo, Prilep region (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.2.3/17–36 and 1.592.2.6/73–87)

The box also contains notifications from the State Mortgage Bank regarding the monastery's financial situation, damage report forms[14], and inventories of the monastery's movable and immovable property, livestock and books.

The archival material provides valuable evidence regarding the monastery's property in the village of Nebregovo in the Prilep region. These include reports on agricultural yields; contracts between the monastery administration and local farmers regarding the use of monastery land under specific conditions; tabular surveys of cultivated crops; loans from the State Mortgage Bank; income and expenditure records; reports on the cutting and sale of timber from monastery forests; and reports on plundering by Albanian brigands (Arnauts).

The documents also confirm that the monastery possessed property in Elbasan, Albania. According to these records, olive groves were cultivated on this land and the oil produced was used to supply the monastery. The archival material also contains documents relating to the sale of this property, including the sale price and the deposit of the proceeds into the State Mortgage Bank to settle outstanding debts.

Additionally, the archival material includes minutes of auctions conducted for the leasing of immovable property owned by the monastery in Gostivar, Debar, and Trebište, as well as tenancy agreements and other documents relating to the administration and management of the monastery's property holdings.

Archival Box 3 contains the conduct records of clergy members and the official service booklets of Hristo Atanasov, secretary of the Debar Metropolis, and Economos Stefan, episcopal deputy at the monastery. It also contains notifications concerning the serving of epitimia (ecclesiastical penance) by members of the clergy.

Archival boxes 4 to 7 contain material relating to the day-to-day running of the Monastery of St John Bigorski, specifically its regular administrative and economic activities. The documents preserved in these boxes provide insight into the monastery's property and legal relations, economic operations, and ecclesiastical life.

They reveal information about the celebration of the monastery's feast day, voluntary donations collected in the church, religious holiday observances, false monks, memorial services for soldiers who died in wars held in churches, and the accommodation of soldiers in the monastery inn.

The archival boxes contain documents relating to the organisation of auctions for the lease of the monastery's immovable property. They also include records of income and expenditure, the acquisition of books for the monastery library, the allocation of financial resources for newspaper subscriptions, and the payment of municipal taxes. In addition, the boxes contain permits issued by the monastery administration authorising the collection of voluntary donations, as well as travel permits.

The documents reveal that churches and monasteries allocated financial resources for humanitarian purposes and provided assistance to impoverished families. They also reveal that monasteries undertook measures to protect and care for disabled persons. Records concerning a clerical training course held at the monastery in the village of Lešok are also preserved, to which two priests from Bituše were sent. Several notifications regarding priests required to serve epitimia (ecclesiastical penance) are also preserved.

Additionally, requests for the issuance of death and marriage certificates are preserved among the documents. One document indicates that the Skopje Diocese was divided into eleven episcopal vicariates, while another sets out regulations for receiving guests in the diocese's monasteries. Among the archival records is a notification relating to the protection of the iconostasis.

The archival material also includes court cases and summonses, as well as certificates and financial calculations issued by the Insurance Fond, the Tax Administration and the Local Control Office within the Financial Directorate.

The monastery administration maintained correspondence with several municipal authorities in the Reka region, as well as with the Nebregovo municipal court, regarding the cultivation of tobacco for smoking. The administration also corresponded with the Municipality of Trebište court concerning the supply of requested weapons and ammunition intended for the monastery's protection against attacks, looting and arson. The correspondence also relates to a lawsuit filed over unpaid financial obligations.

The material includes circular letters issued by the Protopresbyter of the Tetovo District and addressed to parish priests, district ecclesiastical deputies and monastery heads in the Tetovo District[15].

14 During the First World War (1914–1918), the Bulgarian and Serbian authorities requisitioned (confiscated) from the farmers of Zhirovnica household goods, wool, copper, livestock, and other property. SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.2.10/135–168.

15 These records contain orders that had to be strictly observed, regulating cases in which certain administrations carried out unau-

The Iconostasis of the Bigorski Monastery
(https://bigorski.org.mk/medija/foto/bigorski-ikonostas/)

The majority of the correspondence was between the monastery administration and the ecclesiastical court[16], as preserved archival material demonstrates. The ecclesiastical court exchanged numerous circular letters concerning the approval of financial resources for various needs. Examples of these needs included the repair of the monastery fence, the installation of a telephone line, the cultivation of vineyards, hay mowing, harvest collection, and the authorised sale of wine, rakia, and livestock. Financial resources were also approved for salaries, daily allowances, and other necessities.

Numerous petitions, requests, and notifications were also exchanged regarding the monastery's financial situation, road construction, leasing the monastery inn and other properties, cutting trees, selling poplar timber and agricultural produce, and procuring flour, maize, clothing, furniture, food, and other supplies for the monastery.

The ecclesiastical court also issued numerous circulars addressed to district protopresbyters, regional ecclesiastical deputies, and monastery administrations within the Skopje Diocese. These circulars communicated orders, instructions,

thorized repairs and extensions of churches without prior approval, thereby spending ecclesiastical fonds without legal authorization. It was also mandated to establish the accounting books that monastery administrations were required to keep and maintain, as well as to submit regular monthly reports on performed liturgical services, specifying which priest served, when, and in which church. SARM, ASJBM, a.b. 4, a.u. 1.592.4.24/39–51. An order was also issued for the proper and efficient management of monastic property, as well as for the execution of other assigned duties. SARM, ASJBM, a.b. 4, a.u. 1.592.4.96/174. A request was also sent for the organization of a clergy training course in 1919 at the Monastery of St. John Bigorski. SARM, ASJBM, a.b. 4, a.u. 1.592.4.119/206.

16 Correspondence between the monastery administration and the ecclesiastical court regarding the ownership of immovable property, the monastery budget, income obtained from the production of agricultural crops, approval of financial fonds for the cultivation of monastery land, payment of salaries and daily wages, as well as the condition of livestock and the outbreak of the disease "metilj," and other ongoing matters. SARM, ASJBM, a.b. 5, a.u. 1.592.5.1/1–54.

The present-day appearance of the ancient Bigorski sanctuary in Macedonia (https://bigorski.org.mk/medija/foto/crkovno-gradezhnishtvo/)

resolutions, decisions, and approvals issued by the Ministry of Religion and the Metropolitan of Skopje.

These circulars contain documents relating to property, law, economics, and religion. Regarding religious life and liturgical services, instructions are provided on how to conduct them, with particular focus on collecting voluntary donations during the Divine Liturgy. The documents also contain orders regarding the observance of religious rules, customs, and monastic discipline, as well as directives concerning hygiene in churches, monasteries, courtyards, and other premises. Furthermore, instructions were issued stipulating that guests in monasteries should only be accommodated for a limited period of time, that pure beeswax candles should be used to protect the icons, and that church choirs should be established.

Strict rules governed the conduct and discipline of the clergy. For example, priests were prohibited from visiting taverns, cinemas, theatres, and other public places, or from participating in political parties. Instead, they were expected to devote themselves to preaching, religious instruction, and caring for the poor. Particular emphasis was placed on the obligation of regular confession, together with the prohibition of leaving their place of service without written authorisation. Furthermore, members of the clergy were forbidden from smoking in public places and enclosed spaces. They were also instructed to wear their clerical vestments properly, and to maintain their personal appearance — including their hair, beard, and moustache — in accordance with ecclesiastical standards. Priests serving epitimia (ecclesiastical penance) were obliged to make financial contributions to the monastery treasury. Archival records also contain information about novices being expelled from monasteries for alcoholism.

In property law and financial administration, orders were issued to protect the monastery's movable and immovable property, including its churches, from fire damage. The regular submission of reports detailing income and expenditure

was required, along with annual reports on the activities of the monastery's superiors. The documents also contain directives regarding the preparation and approval of the monastery budget, as well as orders stipulating that church bells were to be purchased exclusively from the domestic industry. Financial resources had to be deposited in the State Mortgage Bank and could be used only in cases of justified necessity. Similarly, orders were issued regarding the payment of municipal taxes, the collection of fees, and the gathering of voluntary donations. Particular emphasis was placed on developing beekeeping to produce beeswax.

The archival material contains records of income and expenditures, financial condition data, receipts for received fonds, and calculations of expenses incurred during repairs, construction, and official travels.

The material also includes lists of the monastic brotherhood and confessional records of clergy members, assistants, and labourers who worked on monastery property and cultivated crops. There are also payroll lists. There are also inventories of movable and immovable property, data on agricultural produce, and lists of supplies required by the monastery. Records of sold monastery-produced beverages, livestock, and other goods are included, too. Lists of required footwear and other materials are also present.

Archival boxes 8 to 13 contain financial records relating exclusively to the administration of the Monastery of St John Bigorski. These financial documents cover the period from 1874 to 1949. The archival material includes various types of documentation, such as budgets, annual financial statements, and reports organised by years, and lists of income and expenditure. There are also payment slips documenting deposits to the monastery treasury for various reasons (sales, voluntary donations, etc.).

These archival boxes contain numerous notifications and confirmations, including delivery records, receipts, and invoices, as well as partial financial statements documenting fonds deposited into and disbursed from the monastery treasury. The treasury derived income from the sale of livestock, lard, wine, rakia, candles, grain, and vegetables, as well as from voluntary donations made by the Christian population of the Reka region, including the villages of Galičnik, Mavrovo, Nikiforovo, Leunovo, Duf, Vrben, Brodec, Nistrovo, Ribnica, Janče, Bituše, Rostuše, and Trebišta, and by visitors to the monastery. Additional revenue was generated through rental fees for the monastery inn and agricultural land, as well as from the hiring out of transport animals, particularly mules and oxen, among other sources.

The monastery administration's treasury also financed the purchase of a wide range of goods, including salt, sugar cubes, oil, flour, coffee, fish, kerosene, petroleum, spirits, wax, laundry soap, and animal feed, as well as various materials such as cement, fabric, monastic garments, rope, nails, horseshoes, fishing nets, and office supplies. Expenditures further included the acquisition of pots, scales, ploughs, agricultural implements, ox carts, and traditional footwear (opanci), together with other items required for the monastery's daily functioning. The records also document payments for painting works, telephone installation and subscription fees, newspaper subscriptions, and travel expenses.

The final, 13th box of the archive contains a register of income and expenditure dating from 1874, which is the oldest document preserved in this Fond. It primarily consists of payroll lists for workers and day labourers employed on monastery property, including work in the vineyards of the villages of Rajčica and Rostuše, gardening, meadow mowing, haymaking, and various construction activities, such as the reconstruction of the monastery lodging (konak) after a fire and the repair of the refectory and other monastery buildings. The register also contains payroll lists for abbots, members of the monastic brotherhood, and auxiliary monastery staff.

The box also contains tax and fee registers, as well as receipts (tax sheets, invoices and acknowledgements) confirming the payment of municipal taxes and state duties. It also contains orders issued by the Tax Administration to the monastery administration regarding tax payments and expenditure and procurement orders, as well as reports on the monastery's financial situation held by the State Mortgage Bank.

Conclusion. Archive Fond No. 592, 'Administration of the Monastery of St. John Bigorski', which is preserved in the State Archives depot in Skopje and belongs to the ecclesiastical Fonds, is an exceptionally important and rich source for studying the monastery's history. The Fond contains diverse archival material that provides detailed insight into the monastery's day-to-day operations and ongoing administrative activities.

The documents provide evidence of the monastery's rich history, particularly regarding its foundation, administration, and development, as well as the ecclesiastical, religious, and economic conditions, and property law within the monastery. They also provide information about the extensive arable

land on which various crops, fruit trees, and vineyards were cultivated. The development of beekeeping is a particular focus, given the importance of wax production. The aim was to make candles from pure beeswax to protect and preserve icons from damage, and the smoke produced by candles made from lower-quality materials.

In the context of religious life, the documents contain instructions for observing religious rules, customs, and discipline within monasteries, as well as strict regulations for clergy members who were required to adhere to the ecclesiastical order.

The monastery's financial situation is presented in detail through budgets, income and expenditure records, annual financial statements and reports, receipts, and tax and fee registers. There is also precise documentation of the inflow and outflow of fonds from the monastery treasury. Income was generated through the sale of livestock and agricultural produce, voluntary donations, leasing immovable property and other sources. These Fonds were used to cover ongoing expenses, construction work, the maintenance of monastery property and residences, salary and wage payments, taxes and state fees, and other costs.

The archival material also shows that, throughout its history, the monastery has faced numerous difficulties and challenges. Nevertheless, it managed to survive and flourish. Today, the Bigorski sanctuary is an important spiritual centre of great historical and cultural significance in Macedonia. With its rich tradition, distinctive architecture, and active spiritual life, it attracts many believers and visitors.

REFERENCES:

1. Fond no.592, Administration of the Monastery of 'St John Bigorski', (SARM)
2. History of the Macedonian Orthodox Church, http://www.mpc.org.mk/mpc/istorija.asp
3. A Retrospective on the Centuries-Long History of the Bigorski Holy Shrine, https://bigorski.org.mk/za-manastirot/istorija/
4. Monastery of Saint John the Baptist – Bigorski, https://arhiva.dke.org.mk/index.php/manastiri/2015-02-09-23-00-36
5. History of the Debar-Kičevo Eparchy, *https://arhiva.dke.org.mk/index.php/za-eparhijata*

Legends – photo:

1. A historical document containing the history of the Monastery of St. John Bigorski, sent by the monastery administration on 7 April 1913 (SARM, ASJBM, a.b.1, a.u. 1.592.1.8/10–12).
2. A sketch showing a plot of land designated for the construction of a fishpond (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.2.36/334–335).
3. History of the Monastery of St. John the Baptist (Bigorski), sent by the monastery administration, 17 September 1925 (SARM, ASJBM, a.b 2, a.u. 1.592.1.49/102)
4. Report to the Veles-Debar bishop on the 1914 monastery guesthouse fire (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.1.12/16)
5. Title deed for the monastery property in the villages of Trebište and Nebregovo, Prilep region (SARM, ASJBM, a.b. 2, a.u. 1.592.2.3/17–36 and 1.592.2.6/73–87)
6. The Iconostasis of the Bigorski Monastery *(https://bigorski.org.mk/medija/foto/bigorski-ikonostas/)*
7. The present-day appearance of the ancient Bigorski sanctuary in Macedonia *(https://bigorski.org.mk/medija/foto/crkovno-gradezhnishtvo/)*

Марина Горгиевска, MA

Државен архив на Република Македонија: Приказ на фонд бр. 592 - Управа на манастирот „Св. Јован Бигорски“

Апстракт. Манастирот „Св. Јован Бигорски“ како капела е основан во 1020 година во чест на светецот Јован Крстител. Негов прв ктитор бил монахот Јован. За време на своето постоење манастирот преживеал многу тешкотии, а поради местоположбата често бил подложен и на разбојнички напади од качаците. За време на игуменот Иларион, почнала големата возобнова на манастирот и дошло до процут на монашкиот живот. Историјата на манастирот, сè што било создавано во него претставува богато минато и благодат за сегашноста, бидејќи сведочи за духовниот живот и ги чува вредностите на христијанството.

Фондот бр. 592, „Управа на манастирот Св. Јован Бигорски“ е од исклучително историско и културно значење за Македонија и македонскиот народ. Во него е содржан богат и разновиден архивски материјал, во кој се наоѓа најстариот документ со податоци од 1874 година, како и документи кои го опфаќаат периодот сè до 1949 година. Преку нив дознаваме за историјатот и работата на манастирот, управувањето, движниот и недвижен имот, економската дејност и духовниот живот. Овој фонд претставува чувар на христијанството во Македонија и на македонскиот народ.

Клучни зборови: манастир, Св. Јован Бигорски, христијанство, духовен суд, монах Јован, игумен Иларион, иконостас, манастирски конак.

Заклучок: Фонд бр. 592 „Управа на манастирот Св. Јован Бигорски“, кој се чува во депото на Државниот архив на Република Македонија во Скопје и припаѓа на т.н. црковни фондови, претставува исклучително значаен и богат извор за проучување на историјата на манастирот. Фондот содржи разновиден архивски материјал што овозможува детален увид во секојдневното функционирање на манастирот, односно неговата тековна работа.

Документите сведочат за неговата богата историја, односно за основањето, управувањето и развојот, како и за црковните, верските и економските состојби и имотно-правните односи во рамките на манастирот. Тие даваат податоци и за големите површини на обработливо земјиште на кои се одгледувале разновидни земјоделски култури, овошје и лозови насади. Особено често се апелирало за развој на пчеларството, поради производството на восок, со цел свеќите да се изработуваат од чист восок, заради заштита и зачувување на иконите од оштетување и чад што го создавале свеќите изработени од неквалитетни материјали.

Во делот на верскиот живот се среќаваат наредби за почитување на верските правила, обичаи и дисциплина во манастирите, како и строги правила за свештениците кои требало да го почитуваат свештеничкиот ред.

Детално е прикажана и финансиската состојба на манастирот преку буџетите, приходите и расходите, годишните изводи и извештаи, потврди, даночните и таксените книги, како и преку прецизната евиденција за внесување и исплата на парични средства од манастирската каса. Приходите се остварувале од продажба на добиток и земјоделски производи, доброволни прилози, закуп на недвижен имот и друго. Од овие средства се покривале тековните потреби на манастирот, изведувањето градежни работи, одржување на манастирскиот имот, конаците, исплатата на плати, дневници, даноци и државни такси итн.

Архивскиот материјал сведочи дека манастирот низ историјата се соочувал со многубројни тешкотии и предизвици, но и покрај тоа успеал да опстане и да се развие. Денес бигорското светилиште претставува значаен духовен центар со големо историско и културно значење во Македонија, кое со својата богата традиција, впечатлива архитектура и духовен живот привлекува многубројни верници и посетители.

Мр Марјан Гијовски[1]
Државни архив Републике Северне Македоније Скопље
Република Северна Македонија

UDK: 351.746.1(497.7)
930.253(497.7)

Прегледни научни рад

ДОСИЈЕА СДБ-а КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР – КОРИШЋЕЊЕ И ЕТИЧКЕ ДИЛЕМЕ

Апстракт: Лична досијеа која је Служба државне безбедности водила о појединцима представљају значајан извор за истраживаче тема из савремене историје. Конкретније, реч је о периоду од 1946. до 1990. године. На аргументован начин, аутор ће анализирати законску регулативу коришћења досијеа у Државном архиву Републике Северне Македоније у поређењу са другим земљама бивше СФРЈ. У раду ће бити представљени примери из издавачке делатности, као што су збирке докумената које садрже лична досијеа људи које је СДБ пратила на територији Социјалистичке Републике Македоније. За коришћење досијеа у научне сврхе посебно су потребни етика научног истраживања и примена методологије од стране истраживача, о чему ће бити речи у раду.

Кључне речи: досијеа, СДБ, архиви, регулатива, етика, гледиште

Коришћење личних досијеа које је водила Служба државне безбедности до 1990. године у научноистраживачке сврхе питање је које се тиче историчара из бивших југословенских република који проучавају аспекте савремене историје до распада југословенске федерације.[2] Досијеа се својим садржајем уклапају се у примену принципа Audiatur et altera pars, који је неизоставан у научноистраживачкој методологији рада истраживача који трагају за научном истином. Законска и правна ограничења у приступу њима од стране истраживача представљају изазов који утиче на откривање или потврђивање научних сазнања.[3] У овом раду обухваћени су модели коришћења досијеа које је водила Служба државне безбедности у Социјалистичкој Републици Македонији, Социјалистичкој Републици Србији и Социјалистичкој Републици Хрватској до 1990. године.

Први кораци у поступању са досијеима тајне полиције или Службе државне безбедности у Републици Северној Македонији учињени су у јулу 2000. године, када је Собрање донело Закон о поступању са досијеима лица вођених од стране Службе државне безбедности[4], са роком важења од једне године, након чега је извршена процена њихове историјске, културне и научне вредности од стране посебне Владине комисије, те су предата Државном архиву Републике Северне Македоније. Закон је регулисао поступак приступа и увида у лична досијеа, подношење захтева за приступ и увид, рок у коме се захтев може поднети, поступак по захтеву, заштиту података из личног досијеа, приступ и увид у лично досије, контролу поступања са личним досијеима, поступак даљег чувања, коришћења и уништавања досијеа итд. Кључно у овом Закону, у делу који се односи на заштиту личних података, јесте то што је Министарство унутрашњих послова било дужно да учини нечитљивим имена службених лица која су радила на формирању досијеа, као и сарадника који су давали информације приликом формирања досијеа. Члан 16 Закона

1 Аутор је историчар, руководилац Одељења у Државном архиву Републике Северне Македоније; е-маил: mgijovski@yahoo.com

2 Као проучавање безбедносног система југословенске државе, деловања „унутрашњих непријатеља“ и непријатељске емиграције, државне репресије и друго.

3 Аутор овог рада се приликом израде докторске дисертације „Македонска политичка емиграција (1962–1991): Покрет за ослобођење и уједињење Македоније“ суочио са правном и институционалном баријером у коришћењу личних досијеа вођених о македонским политичким емигрантима.

4 Закон о поступању са досијеима вођеним од стране Службе државне безбедности, бр. 07-2788/1 од 22. јуна 2000. године, „Службени весник РМ“, бр. 52.

регулише да ће досијеа бити предата Архиву Македоније[5] по истеку наведеног рока и да се даном предаје досијеа[6] она престају сматрати службеном тајном у складу са Законом о унутрашњим пословима. Подразумева се да нису сва досијеа предата од стране тадашње Управе за безбедност и контраобавештајне послове, јер је, према Извештају Комисије Извршног савета Скупштине Социјалистичке Републике Македоније из 1966. године, лични досије био отворен за 96.351 лице.[7]

У Државном архиву Републике Северне Македоније начин коришћења досијеа уређен је Правилником о начину коришћења личних досијеа преузетих од Министарства унутрашњих послова и Казнено-поправног дома Идризово.[8] Садржај Правилника у великој мери произилази из претходно наведеног Закона.

У члану 1 Правилника, између осталог, наводи се да се овим Правилником спречава „незаконита обрада и коришћење личних података садржаних у њима". Даље, у члану 3 наглашава се да се коришћење личних података из досијеа врши у складу са Законом о архивској грађи, Законом о слободном приступу информацијама од јавног карактера, Законом о заштити личних података и Законом о утврђивању услова за ограничење вршења јавне функције, приступ документима и објављивање сарадње са органима државне безбедности. Коришћење досијеа је строго ограничено, тако да им приступ могу имати физичка лица на која се досије односи, њихови пуномоћници или правни наследници, а додатно је регулисано да се подаци садржани у њима не могу објављивати.[9] Заштићена су и трећа лица која се помињу у документима (досијеима који се дају на увид), те је за увид у податке који се односе на њих, поред носиоца досијеа, била потребна и њихова писмена сагласност. У члану 8 прописано је одређено олакшање, тако што је било дозвољено прављење копије досијеа или његовог дела за лице које врши увид. Међутим, контрадикторно, овај Правилник је дозвољавао приступ досијеима у научноистраживачке и образовне сврхе, уз потписивање изјаве да се добијени подаци неће објављивати.[10]

Претходно, 2003. године, донет је Правилник о начину коришћења личних досијеа преузетих од Министарства унутрашњих послова и Казнено-поправног дома Идризово, у којем члан 5 предвиђа да је Државни архив дужан да личне податке за научноистраживачку, образовну или другу намену достави кориснику на начин и у облику који не дозвољава идентификацију лица.[11] Суштински, правилници из 2003. и 2013. године не разликују се значајно.[12]

У погледу рокова чувања и коришћења досијеа, посебно се издваја члан 6 претходно наведеног Закона, који прописује да након извршеног приступа и увида у лично досије, подносилац захтева, ради заштите информација које се односе на његовим приватним и породичним животом, може писмено да затражи од Министарства унутрашњих послова да ове информације остану тајна, али не дуже од 100 година од његовог рођења, уколико се уступају на чување у Архиву Македоније. Ако је лице за које се водило лично досије преминуло, подносиоци захтева (брачни друг, родитељи, деца, унуци) имају право да писмено одреде трајање чувања тајности информација, али не дуже од 30 година од смрти преминулог лица. У важећем Закону о архивској грађи и архивској делатности који је донет 2025. године, члан 40 регулише доступност коришћења јавне архивске и документарне грађе. У њему је дефинисано: „документи који вређају национална осећања, ограничавају слободе и права човека, документи који садрже личне податке односно посебне категорије личних података, податке о расном, националном пореклу, политичком, верском или филозофском уверењу, здравственом стању, сексуалном животу, упису или брисању у или из казнене евиденције која се води на основу закона, који изазивају националну

5 Стари назив Државног архива Републике Северне Македоније.

6 Лично досије, у смислу овог Закона, јесте самосталан документациони комплет података, формиран и вођен за одређено лице из политичких и идеолошких разлога, од стране Службе државне безбедности, односно Дирекције за безбедност и контраобавештајне послове, за период од 1945. године до дана ступања на снагу Закона.

7 Одговорни уредник и састављач д-р Ленина Жила, *Црните страници на УДБА*, том 1, дел 1, Скопје, 2016, 4.

8 Правилник је донет 31. маја 2013. године од стране тадашњег директора, проф. др Зорана Тодоровског (1950–2015).

9 С тиме, у датом периоду за истраживаче досијеа нису могла бити историјски извор, чак ни у случају када би успели да добију пуномоћје или сагласност носиоца досијеа за увид у њега.

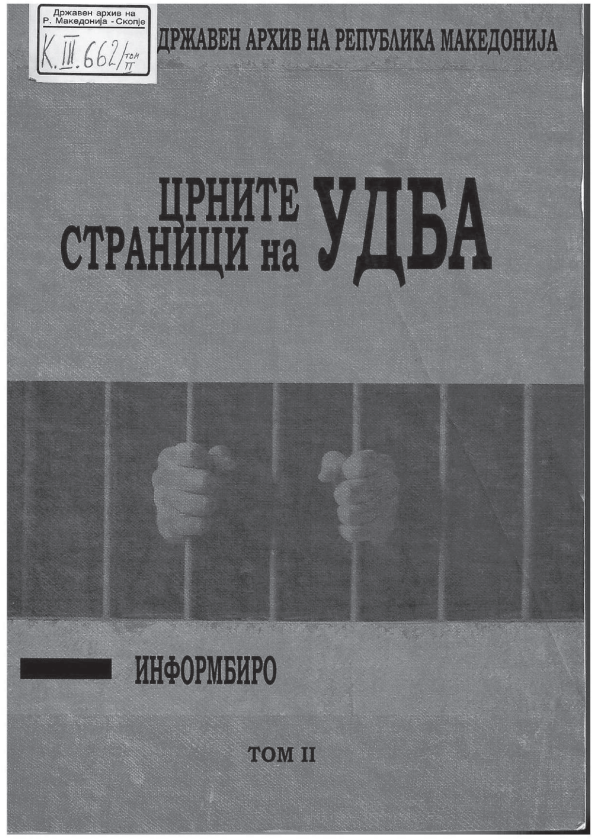
10 У таквом случају не може се говорити о научном истраживању ако истраживач располаже подацима само као сазнањем, без могућности да их објави, анализира или критички упоређује.

11 Што подразумева да су запослени у Архиву морали да учине нечитљивим податке о службеним лицима која су радила на вођењу досијеа, односно у Дирекцији за безбедност и контраобавештајне послове, као и о лицима која су давала информације приликом формирања досијеа.

12 У Државном архиву Републике Северне Македоније тренутно се налази 22.123 досијеа из Казнено-поправног дома Идризово, као и 14.572 (оперативна и историјска) досијеа Министарства унутрашњих послова.

и расну нетрпељивост и дискриминацију, ограничавају или понижавају физички и морални интегритет човека, доступни су за коришћење по истеку 70 година од настанка или 20 година након смрти лица, ако другим прописима није другачије уређено".[13]

У циљу постизања „доступности" досијеа, у октобру 2016. године Државни архив РС Македоније публиковао је девет томова са 16 књига из едиције „Црне странице УДБА", које су садржале 202 досијеа вођена од стране Службе државне безбедности.[14] На самој промоцији било је истакнуто: „Приватне ствари свих који су поменути нису материјал за историјску науку. Ми не тврдимо да ли су нека од обрађених досијеа жртве или сарадници; наш посао није био да оцењујемо ко је ко. Ми не тврдимо да једна особа није и жртва и сарадник. У систему који је користио нехумане методе веома је могуће да иста особа буде сломљена, да подлегне притиску да би се спасила од прогона и мучења. Постоје и случајеви када је и сама УДБА сумњала да они који су пристали да постану сарадници, то су радили да би их усмериле у погрешном правцу или да би давале бескорисне информације само да би се рекло да је нешто урађено. Наш посао није био ни да коментаришемо. То ће чинити јавност и историјска наука. Наглашавамо да нисмо улазили у нити објављивали странице које се односе на интиму обрађиваних лица. Такође нисмо заузимали стране. Уочили смо да у одређеним досијеима предатим ДАРМ-у у појединим извештајима недостају странице. Остаје на будућим истраживачима да утврде шта се догодило и где су оне нестале."[15] Едиција је настављена и 2017. године, тако да је у периоду од две године објављено 13 томова у 30 делова.[16]

Насловна корица тома II едиције „Црне странице УДБ" у издању Државног архива Републике Македоније, у коме је смештено 11 личних досијеа лица која су била сматрана присталицама Информбироа

У научним круговима нису забележене реакције или писане критике на ову едицију.[17] Интересантан је навод у једном делу предговора који каже да досијеа може ко-

13 Закон о архивском материјалу и архивској делатности бр. 08-3693/1 од 27. јуна 2025. године.

14 *Промоција на едицијата „Црните страници на УДБА", на 3 октомври 2016 година, во Музејот на македонската борба во Скопје*, https://arhiv.mk/2021/02/01/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%bc%d0%be%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%b5%d0%b4%d0%b8%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b0%d1%82%d0%b0-%d1%86%d1%80%d0%bd%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d1%81%d1%82%d1%80%d0%b0%d0%bd/, 11. март 2026.

15 Према реченом, јавност и историјска наука требало је да коментаришу или оцењују податке у објављеним досијеима. То је спорно, јер садржаји досијеа не могу се препустити анализи и оцени било ког читаоца који нема увид у контекст настанка досијеа нити познаје методологију научноистраживачког рада. Реч је о изузетно комплексној теми која захтева темељна предзнања. (прим. аут)

16 Наслови томова повезани су са Информбироом, емиграцијом као државним непријатељем бр. 1, великоалбанским екстремизмом, елиминацијом ВМРО након 1945. године и другим темама.

17 Електронски портал „Апла" из Битоле пренео је текст у којем се наводи да Државни архив није могао да објављује „оваква издања" када је за одређена лица судски поступак окончан, у смислу да је, на основу судских одлука, Виши управни суд поништио решења Комисије за верификацију чињеница. Другим речима, лустрација за та лица на која се портал позива није правноснажна, односно није важећа. *Скандал во книгата „Црните страници на УДБА" - Неправедно луструраните битолчани најавуваат тужба*", https://apla.mk/direktno/item/6712-skandal-vo-drzhavniot-arhiv-na-makedonija-tuzhba-protiv-drzhavniot-arhiv-za-knigata-crnite-stranici-na-udba-najavuvaat-nepravedno-lustriranite-bitolchani, 14. март 2026.

ристити свако лице у интересу науке, при чему „једина обавеза коју има јесте да коректно цитира, односно да наведе извор свог истраживања приликом објављивања било каквог материјала повезаног са темом". Истовремено се изражава изненађење због тога што у периоду од 2001. до 2016. године нису појављени магистарски радови или докторске дисертације на ову тему. Такав навод је у директној супротности са чланом 7 Правилника о начину коришћења личних досијеа преузетих од Министарства унутрашњих послова и Казнено-поправног дома Идризово. Коришћење досијеа од стране истраживача је беспредметно уколико не може да објави податке са којима се сусрео, а који су од значаја за тему истраживања коју је поставио.

Важно је напоменути да је у предговору издања истакнуто да заинтересовани истраживачи морају поједине извештаје узимати „са резервом", јер у досијеима постоје записи субјективне природе.[18] Састављач предговора такође је указао да одређене странице досијеа у Државном архиву недостају.

У Републици Србији архивска грађа преузета од Безбедносно-информативне агенције (ранијег назива Ресор државне безбедности) чува се у Архиву Србије. На веб-сајту Државног архива Србије наведено је да поступање са досијеима није уређено законом, те грађани не могу остварити увид у њих, већ само добити информацију да ли се неко досије налази у архиву. Копије докумената из досијеа могу бити доступне искључиво вишим судовима у Републици Србији, и то у поступцима рехабилитације.

Ублажено коришћење предвиђено је за тзв. „збирку докумената" која потиче из БИА и то искључиво за израду докторских дисертација, научних пројеката итд.[19] У Државном архиву Србије постоји Правилник о условима и начину коришћења збирки докумената и досијеа лица преузетих од Безбедносно-информативне агенције. У члану 5 Правилника наведено је да захтев за коришћење збирки може бити одбијен без навођења разлога, у околностима које могу довести до таквог одбијања. Копирање докумената је могуће, али не више од 10% од укупног броја докумената у збирци, док је објављивање садржаја и факсимила дозвољено само уз посебну дозволу Архива. За повреду заштите података о личности одговара сам истраживач. Сходно томе, лична досијеа преузета од БИА су у потпуности недоступна за истраживање и не могу се сматрати историјским извором.

У Војном архиву у Београду, Република Србија, налази се фонд Војнобезбедносне агенције (1944–1979), у којем постоје подаци о састанцима Одељења за заштиту народа (ОЗНА),[20] о непријатељској пропаганди у периоду 1945–1969. године итд. Према правилима, архивска грађа којој није истекао рок од 50 година од настанка затворена је за истраживаче.[21] Из наведеног се закључује да је могућност коришћења личних досијеа, чак и у научноистраживачке сврхе, неизвесна. Утисак је да у српском друштву није постојала опсежна дебата о потреби отварања досијеа БИА. Покушај је учињен 2010. године када је требало да буде донет Закон о отварању тајних досијеа, рађен по узору на искуства Немачке, Пољске, Румуније и Словачке. Намера је била да имена сарадника буду доступна лицима која остваре увид у своја досијеа, иако је постојало противљење БИА.[22] Закон није донет због недостатка политичке воље.

Рад „Архивска експлозија у Хрватској: Измене Закона о архивском градиву 2017. и 2018. године"[23] илуструје хрватски пример „отварања архива". Аутори посебно истичу доношење новог Закона о архивском материјалу и архивима из 2018. године, којим је декласификација и доступност досијеа померена на 30. мај 1990. године. Као резултат тога настале су нове монографије, докторске дисертације, а објављена су и досијеа хрватских дисидената.

18 „Постоје и такви случајеви када је и сама УДБА сумњала да су они који су пристали да буду сарадници то учинили како би је навели на погрешан пут, или су давали бескорисне информације само да би се могло рећи да је нешто учињено". Одговорни уредник и састављач д-р Ленина Жила, *Црните страници на УДБА*, том II, Скопје, 2016, 23.

19 *Коришћење архивске грађе*, https://arhivsrbije.rs/za-korisnike/koriscenje-arhivske-gradje, 1. април 2026.

20 Одељење за заштиту народа (ОЗНА) је, у ствари, темељ безбедносно-обавештајног система у Југославији успостављен 1944. године. Од 1946. године ОЗНА се реорганизује у Управу државне безбедности (УДБА), а од 1966. године мења назив у Служба државне безбедности (СДБ). Александар Симоновски, *Документи за сојузната и за македонската служба за државна безбедност (1944-1989)*, Скопје, 2021, 11, 17.

21 С тим што је допуњено да: „уколико није супротно интересима Министарства одбране, Војске Србије и Закону о заштити личних података." *Поступак за приступ архивској грађи*, https://www.vojniarhiv.mod.gov.rs/cir/103/postupak-za-pristup-arhivskoj-gradji, 10. фебруари 2026.

22 *Zakon o otvaranju tajnih dosieja do kraj godine, https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/zakon-o-otvaranju-tajnih-dosijea-do-kraja-godine_209608.html*, 14. април 2026.

23 Martin Previšić, Tomislav Brandolica, *Arhivska eksplozija u Hrvatskoj: izmjene Zakona o arhivskom gradivu i arhivima 2017. I 2018 godine*, Arhivska građa u teoriji i praksi: zbornik radova 6, Arhivističko društvo Srbije, Beograd, 2023, 98-113.

Аутори прецизно именују и лоцирају институционалне баријере у раду са документацијом која је предмет нашег интересовања, и пишу о друштвеним приликама и њиховом утицају на отварање архива тајне полиције. Суштински, они елаборирају практично искуство из рада у архивској читаоници да не мора сваки архивски материјал који је проглашен поверљивим или строго поверљивим да садржи значајне теме. Дакле, временска дистанца од 30 година, која може да дефинише доступност, није увек узета у обзир. Аутори указују да ни историјска фела није показала довољан интерес да се тај проблем реши. Постоје подаци да се у Хрватском државном архиву налази 68.000 личних досијеа које је створила Служба државне безбедности при Републичком секретаријату за унутрашње послове Социјалистичке Републике Хрватске.[24] Што се тиче Закона о архивском материјалу и архивима који је ступио на снагу 2018. године у Републици Хрватској, посебну пажњу заслужује члан 20. Став 2 омогућава сваком лицу чији се лични подаци налазе у јавном архивском материјалу (досијеима) да може дати писану изјаву којом оспорава истинитост или целовитост личних података, уз навођење архивског фонда и архивске грађе на коју се изјава односи.[25] У Хрватском државном архиву постоји Правилник о коришћењу јавног архивског материјала у којем члан 7 регулише коришћење јавног архивског материјала у који спадају и досијеи. У њему стоји да се та изјава мора приложити кориснику тог архивског материјала од стране одговорног лица у Хрватском државном архиву.

Што се тиче етике у научноистраживачком раду у односу на личне досијее, увек се мора нагласити да досијеи нису апсолутна истина; у њима постоје преувеличавања, спекулације, информације добијене под притиском и слично. То су документи настали од стране оперативних радника који су имали сопствене интелектуалне капацитети и лична виђења.

Историчар који негује професионалну етику никада се не усмерава ка сензационализму нити подстиче дискредитацију. Потпуно је свестан емоција жртава или њихових потомака и зато не прихвата садржај докумената у буквалном смислу, већ га упоређује са другим изворима. Последично, дилема да ли користити досијее прераста у питање како их користити, шта из њих објавити и како сачувати људско достојанство.

Сумирано, коришћење личних досијеа насталих од Службе државне безбедности суочено је са више изазова, као што су правна регулатива која обухвата коришћење, доступност и етика у научноистраживачком раду истраживача. Утисак је да и даље постоји претерана институционална опрезност у погледу проширења приступачности досијеима. Ако се период од 20 или 30 година сматра оправданом временском дистанцом да историчар приступи истраживању неке личности, појаве или теме, онда је оправдано и коришћење личних досијеа без посебних ограничења. У овом случају под коришћењем се подразумева подношење и прихватање захтева за коришћење од стране истраживача, прављење преписа, копија и објављивање уз обавезно цитирање досијеа и навођење институције у којој се он налази. Чак и објављивање дела садржаја или издвојених података требало би да буде омогућено у смислу израде научног рада (посебно оних који не задиру у приватност личности), јер је то неопходно за обликовање научних анализа и судова. У конкретном случају едиције „Црне странице УДБА“ ради се о одређеном броју досијеа отворених за увид научницима, али је недостатак у томе што су они слободно препуштени интерпретацији шире јавности. У македонском случају, делови или странице досијеа могу се наћи на друштвеним мрежама или се користити у друштвеном нарративу у политичким обрачунима или дискредитацији одређених личности из идеолошких и других разлога. Или, ван контекста, издвајају се странице досијеа како би се доказала унапред постављена теза о „целату или жртви“. То је негативна последица објављивања досијеа, посебно када нису обрађени применом научних инструмената, без појашњења контекста и историјског времена у којем су настали, каквог су реда извора итд. Све то доприноси да досијеа у јавности буду доживљена као коначна истина или крајња неистина, у зависности од тога шта се жели потврдити.[26]

Стога њихово објављивање мора бити праћено појашњавајућим фуснотама и тумачењима професионалних историчара како би се смањио ризик тенденциозних

24 Велики број досијеа односи се на припаднике верских заједница, политичке емигранте итд. *68.000 intelligence files of the State security service for Croatia*, http://cultural-opposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n41145&type=collections, 28. фебруари 2026.

25 *Zakon o arhivskom gradivu i arhivima*, *https://www.zakon.hr/z/373/zakon-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima*, 1. март 2026.

26 Пример за ово о чему пишемо јесте текст објављен на интернет форуму „Котле“, са издвајањем страница из личног досијеа, па чак и делова страница, како би се конструисао одређени утисак. *Драган Бодановски, кодош или жртва!!?*, https://kotle.ca/kolumni/item/415-dragankodoshzrtva, 11. март 2026.

интерпретација. Лична досијеа су неопходна за историчаре који се баве темама савремене историје и истовремено носе велику одговорност у њиховој употреби и презентовању добијених резултата применом различитих метода у научноистраживачком раду, посебно компаративног. Архиви могу да поједноставе приступ досијеима када је реч о научноистраживачким сврхама, иако тај процес може бити комплексан због наметнутих ограничења из више закона. Хрватски модел отварања досијеа у циљу суочавања са прошлошћу може бити полазна тачка за дискусију међу релевантним факторима у Републици Северној Македонији и осталим државама.

Резиме. Стање у овом тренутку у погледу досијеа је неповољно за интересе истраживача, нити се уочава креирање плана за олакшан приступ у државним архивима, са изузетком хрватског примера, чиме се смањују могућности за добијање нових научних сазнања о ближој историјској прошлости за теме које се односе на Службу државне безбедности. Сагласни смо да постоји дилема између приватности и интереса науке, па чак и друштва. Једно од могућих решења за истраживање и објављивање личних досијеа јесте претходно потписивање Изјаве о коришћењу података који су неопходни и не задиру у приватност личности (брачно стање, промискуитет и сл.), у којој би се прецизно објаснило шта ће се радити са прикупљеним подацима. Злоупотреба или непоштовање потписане Изјаве требало би да подлеже разматрању од стране Етичке комисије. Правни експерти из институција које предлажу законе из области заштите личних података требало би да узму у обзир аргументе струке, посебно професионалних историчара и специјалиста за савремену историју.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

1. Закон о поступању са досијеима вођеним од стране Службе државне безбедности, бр. 07-2788/1 од 22. јуна 2000. године, „Службени весник РМ“, бр. 52.
2. Закон о архивском материјалу и архивској делатности, бр. 08-3693/1 од 27. јуна 2025. године.
3. Одговорни уредник и састављач д-р Ленина Жила, *Црните страници на УДБА*, том 1, дел 1, Скопје, 2016.
4. Одговорни уредник и састављач д-р Ленина Жила, *Црните страници на УДБА*, том II, Скопје, 2016.
5. Правилник о начину коришћења личних досијеа преузетих од Министарства унутрашњих послова и Казнено-поправног дома Идризово, бр. 02-1351/1 од 31. 5. 2013. године.
6. Правилник о начину коришћења личних досијеа преузетих од Министарства унутрашњих послова и Казнено-поправног дома Идризово, бр. 01-74/1 од 10. 1. 2003. године.
7. Правилник о коришћењу јавног архивског материјала у Хрватском државном архиву.

Интернет извори:

1. *68.000 intelligence files of the State security service for Croatia*, http://culturalopposition.eu/registry/?uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n41145&type=collections, 28. фебруари 2026.
2. *Драган Богдановски, кодош или жртва!!?*, https://kotle.ca/kolumni/item/415-dragankodoshzrtva, 11. март 2026.
3. *Zakon o arhivskom gradivu i arhivima, https://www.zakon.hr/z/373/zakon-o-arhivskom-gradivu-i-arhivima*, 1. март 2026.
4. *Zakon o otvaranju tajnih dosieja do kraj godine, https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/zakon-o-otvaranju-tajnih-dosijea-do-kraja- godine_209608.html*, 14. април 2026.
5. *Поступак за приступ архивској грађи*, https://www.vojniarhiv.mod.gov.rs/cir/103/postupak-za-pristup-arhivskoj-gradji, 10. февруари 2026.
6. *Промоција на едицијата „Црните страници на УДБА“, на 3 октомври 2016 година, во Музејот на македонската борба во Скопје*, https://arhiv.mk/2021/02/01/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%bc%d0%be%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%b5%d0%b4%d0%b8%d1%86%d0%b8%d1%98%d0%b0%d1%82%d0%b0-%d1%86%d1%80%d0%bd%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d1%81%d1%82%d1%80%d0%b0%d0%bd/, 11. март 2026.
7. *„Црните страници на УДБА“ - Неправедно лустрираните битолчани најавуваат тужба*“,https://

apla.mk/direktno/item/6712-skandal-vo-drzhavniot-arhiv-na-makedonija-tuzhba-protiv-drzhavniot-arhiv-za-knigata-crnite-stranici-na-udba-najavuvaat-nepravedno-lustriranite-bitolchani, 14. март 2026.

Литература:

1. Александар Симоновски, *Документи за сојузната и за македонската служба за државна безбедност (1944-1989)*, Скопје, 2021.
2. Martin Previšić, Tomislav Brandolica, *Arhivska eksplozija u Hrvatskoj: izmjene Zakona o arhivskom gradivu i arhivima 2017. I 2018 godine*, Arhivska građa u teoriji i praksi: zbornik radova 6, Arhivističko društvo Srbije, Beograd, 2023.

MsC. Marjan Gijovski

SDB Files as a Historical Source – Usage and Ethical Dilemmas

Abstract: Personal files maintained by the State Security Service on individuals constitute a significant source for researchers of contemporary history—specifically, the period from 1946 to 1990. The author provides a reasoned analysis of the legal regulations governing the use of these files at the State Archives of the Republic of North Macedonia, comparing them with the practices in other countries of the former SFRY. The paper will present examples from publishing activities, such as document collections containing the personal files of individuals monitored by the SDB within the territory of the Socialist Republic of Macedonia. The use of these files for scholarly purposes requires, in particular, adherence to research ethics and the application of appropriate methodology by researchers—topics that will be addressed in the paper.

Keywords: files, SDB, archives, regulations, ethics, perspective

Проф. др Никола Миљковић[1]
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Др Ана Голубовић[2]
Филолошки факултет
Универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 378.6:8:811.16(497.11)
027.7(497.11)

Прегледни научни рад

РИЗНИЦА СЛОВЕНСКЕ СТАРИНЕ: О ЈЕДНОЈ ПОКЛОН-ЗБИРЦИ (L_{13}) НА КАТЕДРИ ЗА СЛАВИСТИКУ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Апстракт: Циљ рада је да се прикажу историјат и структура поклон-збирке којом је обогаћена библиотека Катедре за славистику. Посебност ове збирке лежи у томе што је дародавац, шпански слависта и преводилац Ђузеп Марија де Сагара Анхел (Josep Maria de Sagarra Àngel), Катедри за славистику поклонио вредну и ретку колекцију књига која обухвата издања из историје, културе, историјске лингвистике, митологије, културологије, те старих словенских књижевности на неколико словенских (пољски, руски, чешки, словачки идр.) и несловенских (шпански, енглески) језика. Овај легат је јединствена ризница за упоредно проучавање словенске културне и језичке старине код нас.

Кључне речи: Ђузеп Марија де Сагара Анхел, поклон-збирка, легат, славистика, историја, култура

I

Библиотека Катедре за славистику Универзитета у Београду – Филолошког факултета ради од оснивања саме Катедре 1878. године. Библиотека се од тада непрестано попуњава кроз куповину нових издања, донације, даривања и завештања (легате). У свом фонду Библиотека има близу 74.000 књига на готово свим словенским језицима (руски, пољски, чешки, словачки, украјински, лужичкосрпски, белоруски, српски), али и на другим, несловенским језицима (енглески, француски, немачки итд.). Саставни део Библиотеке чини и 14 посебних збирки (13 легата и 1 поклон-збирка): то су легати еминентних професора Радована Лалића (L1), Душе Перовић (L2), Стојанке Поповић (L3), браће Мирослава и Душана Квапила (L4), Драгутина Мирковића (L5), Ђорђа Живановића (L6), Јаре Рибникар (L7), Нане Богдановић (L8), Вере Митриновић (L9), Јанка Сабадоша (L10), Бобана Ћурића (L11), Мирослава Топића (L12), Богољуба Станковића (L14), као и поклон-збирка шпанског слависте и преводиоца Ђузепа Марије де Сагара Анхела (L13). Суштински гледано, поклон-збирка (L13) се ни по чему не разликује од осталих 13 легата (неке чак надилази обимом), али формална разлика је у томе што законодавство Републике Србије (у првом реду наследно и облигационо) појам *легат* (вар. испорука) препознаје као облик завештајног наслеђивања које се може остварити само у форми тестамента, тј. последње воље легатора.[3] Појам поклон-збирка се најчешће везује за збирку уметничких дела (слика, цртежа итд.) која може садржати и штампани материјал: албуме, каталоге, фотографије и слично, док се ретко под тим појмом подразумевају колекције књига. Ствар је у нашем случају терминолошке природе, јер је суштински у питању легат (L), чији је циљ „да хонорише (почаствује) неко физичко лице, нпр. даљег

1 Аутор је ванредни професор на Филолошком факултету Универзитета у Београду; е-маил: nikolajmiljkovich14@gmail.com

2 Ауторка је библиотекар саветник на Филолошком факултету Универзитета у Београду;

3 Уп. Snežana Miladinović, *Legat —kroz pravnu nauku i zakonodavstvo*, Beograd, 2000, 11—13.

сродника, пријатеља, сарадника или правно лице, нпр. неку хуманитарну, научну или културну организацију"[4], али он није предмет извршења тестаментарне воље власника.[5] У случају поклон-збирке L13 дародавац — Ђузеп Марија де Сагара Анхел је за живота, уговором о поклону, даровао библиотеци Катедре за славистику своју личну библиотеку, што искључује постојање *онераша*, тј. посредника, лица задуженог за извршење легата. Међутим, значај овог дара у потпуности испуњава улогу легата као форме „која је омогућавала и омогућава појединцима да дају свој допринос који је увек био посебно цењен и вредновао и који је уз институт задужбинарства, као мало који други институт, утицао на очување традиције, историјских и културних вредности и афирмацију доброчинства и алтруизма".[6] Библиотека Катедре за славистику као легатар[7] (испорукопримац) под једнаким условима обрађује и складишти легате и поклон-збирке.

Легати (L1—L12, L14) и поклон-збирка (L13) броје око 11.000 библиографских јединица, што је око 15% од укупног фонда библиотеке Катедре за славистику, али вредност легата није само у броју библиографских јединица, већ пре свега у врсти тих јединица, јер многи легати садрже ретке и тешко доступне књиге: „Ако се има у виду честа појава да вредни легати садрже старе и ретке књиге, укључујући и јединe примерке у земљи, постаје јасно да формирање и даривање таквих збирки представља врхунски гест доброчинства учињеног академској заједници и људском роду у целини"[8]. Проучавање сваке личне библиотеке омогућава да се реконструишу научни и лични афинитети њеног власника, али и више од тога — то је комуникација са њим. „Каже се да је Луканов Цезар пажљиво корачао пределом Троје како не би нагазио духове. У библиотеци духови умеју да говоре"[9].

II

Дародавац поклон-збирке (L13), Ђузеп Марија де Сагара Анхел (Josep Maria de Sagarra Àngel), рођен је у Барселони 1966. године. Дипломирао је словенску филологију на Универзитету у Барселони, а студирао је и полонистику на Јагјелонском универзитету у Кракову, као и на Универзитету у Варшави. На шпански и каталонски је превео дела истакнутих писаца са пољског (Хенрик Сјенкјевич, Станислав Игнаци Виткјевич, Славомир Мрожек, Вислава Шимборска и др.)[10] и са руског (Фјодор Достојевски, Михаил Булгаков и др.). Ђузеп Марија де Сагара Анхел био је директор Института Сервантес у Београду у периоду од 2019. до 2024. године, и по престанку те дужности, а пре одласка из Београда и у комуникацији са библиотекарима Катедре за славистику, поклања овој библиотеци свој лични фонд књига. У великој мери би се ово даривање могло назвати „изазваним поклоном"[11], где је и улога библиотекара од прворазредног значаја. Професионалност библиотекара огледа се и у томе што је комплетан фонд књига из ове збирке библиотечки обрађен (унет у књигу инвентара, обрађен у бази COBISS, начињен је исцрпан физички каталог, а саме књиге су уредно складиштене), док електронска база књига омогућује истраживачу једноставну претрагу по тематици, језику, издавачу или неком другом параметру.

Поклон-збирка (L13), иако невелика обимом (броји 276 библиографских јединица), по својој садржини (књижевној грађи) изузетно је драгоцена у структури славистичке библиотеке. У овој збирци нема старих и ретких књига (већина монографија је из друге половине XX века или новија), али су то издања која највећим делом нису преведена на српски језик нити штампана у Србији, па из тог разлога остају недоступна нашим истраживачима. Хронолошки преглед заступљености публикација могао би бити од значаја:

Период издања	Број публикација	Удео у фонду
до 1950. године	8	2,9%
1950—1989.	86	31,2%
1990—2009.	113	40,9%
после 2010. године	69	25,0%

4 Borislav Blagojević, Oliver Antić, *Nasledno pravo*, Beograd, 1991, 295.

5 Уп. Гордана Станковић, Владимир Боранијашевић, *Лексикон наследног права*, Београд, 2021, 82.

6 Snežana Miladinović, *нав. дело*, 14.

7 B. *Pravni leksikon*, II izmenjeno i dopunjeno izdanje (ur. Đorđe Miljković), Beograd, 1970, 508.

8 Тамара Жељски, *Легат проф. др Ђорђа Живановића у библиотеци Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду*, Зборник Матице српске за славистику, 87, Нови Сад, 2015, 265.

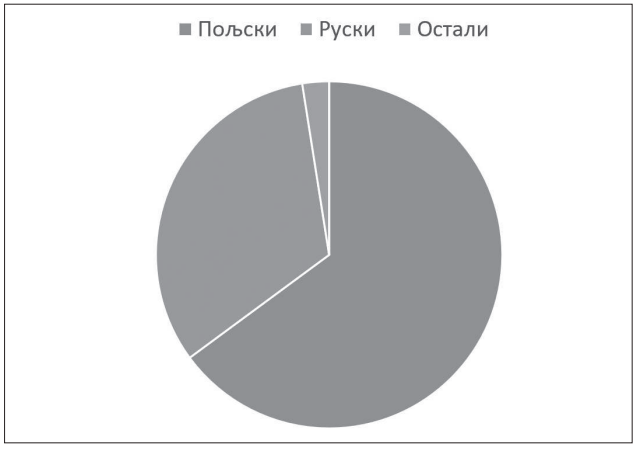
9 Alberto Mangel, *Biblioteka kao stanje*, Polja: mesečnik za umetnost i kulturu, 451, 2008, 20.

10 Уп. интернет извор: *El español en el Mundo. Anuario del Instituto Cervantes 2003: Autores* [https://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_03/sobre_autores.htm]

11 О томе в.: Нада Арбутина, *Легат у библиотеци* (докторска дисертација), Београд, 2016, 182—185.

Представљена анализа показује да су највише заступљене књиге из периода 1990—2009. године, као и да је у порасту број публикација након 2010. Оваква структура јасно сугерише да је збирка пре свега формирана као савремена научна библиотека намењена истраживачком раду, а не као колекција старих и ретких књига. Истовремено, присуство публикација из различитих периода омогућава праћење развоја славистичких, византолошких и медиевистичких истраживања током више од једног века.

Највећи број наслова је на пољском језику (64,9%), затим на руском (32,61%), док су са тек покојом јединицом заступљени остали језици (2,49%) попут шпанског (2), чешког (1), словачког (1), енглеског (1) и црквенословенског (1). Графички изражено, структура поклон-збирке (L13) по језицима изгледала би овако:

Доминација књига на пољском и руском језику условљена је основном професионалном вокацијом дародавца, будући да је реч о слависти и преводиоцу са пољског и руског језика.

На основу детаљног увида у библиографске јединице поклон-збирке (L13), лако се закључује да је реч о високоспецијализованој научној библиотеци чије је тежиште на слависти, раном средњем веку, византологији и историји словенских народа, са снажним интердисциплинарним ослонцем на филологију, историју религије, археологију и историју идеја. Ова се збирка најшире може описати као специјализована славистичко-византолошка библиотека са доминантним интересовањем за етногенезу Словена, словенску митологију, христијанизацију словенских народа и културне контакте словенског света са Византијом и Скандинавијом у периоду од касне антике до високог средњег века. Ближом анализом грађе, ову збирку могуће је условно поделити на осам комплементарних целина: (1) славистика и историја словенских језика, (2) етногенеза и рана историја Словена, (3) словенска митологија и паганизам, (4) ћирило-методијевска традиција и христијанизација Словена, (5) Византија и византијско наслеђе, (6) Кијевска Русија и староруска култура, (7) археологија и материјална култура и (8) словенско-европски културни контакти. Заступљеност библиографских јединица по овим целинама је следећа:

Тематска целина	Број публикација	Удео у фонду (%)
(1)	62	22,5%
(2)	48	17,4%
(3)	28	10,1%
(4)	24	8,7%
(5)	38	13,8%
(6)	32	11,6%
(7)	26	9,4%
(8)	18	6,5%

Ова тематска класификација није преузета из постојећих библиотечких класификационих система (УДК, предметне одреднице), већ је извршена аналитички, са циљем да се реконструише научни профил приватне библиотеке њеног власника. Због тога издвојене тематске целине треба разумети као херменеутичко-аналитичке категорије формиране на основу садржинске анализе фонда, а не као формалну библиотечку класификацију. На основу овако извршене тематске класификације, најзаступљенија литература припада првој групи — славистика и историја словенских језика; ту спадају књиге већином на пољском језику (*Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*; *Wstęp do filologii słowiańskiej*; *O języku polskim*; *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: na tle porównawczym*; *Świat językowy Słowian*; *Dzieje nazw zawodów w językach słowiańskich* и др.), које чине око 20–25% збирке. И остале издвојене целине функционишу као засебне и процентуално су сразмерно заступљене, али све заједно употпуњују слику о Словенима из различитих углова, првенствено са становишта етногенезе, будући да се највећи део фонда (око 80%) од-

носи на период од V до XIII века и ту је тежиште на касној антици, формирању словенског света, раном средњем веку итд., што ствара могућност за интердистиплинарно проучавање словенске старине.

Библиотека није национално оријентисана у уском смислу, већ цивилизацијски, њена окосница је настанак словенског света, сусрет паганства и хришћанства, византијско наслеђе, формирање средњовековних држава, развој словенских језика и културна комуникација између Словена и несловенског света.

С обзиром на издаваче монографија, лако се уочава да ова збирка представља профилисан фонд који је настајао под утицајем три велике научне традиције: пољске славистике, руске медијевистике и византологије. Око 2/3 фонда потиче од престижних академских издавача, са једне стране пољских, какви су Państwowe Wydawnictwo Naukowe (PWN), Ossolineum, Państwowy Instytut Wydawniczy (PIW), Polska Akademia Nauk (PAN), Universitas и др., а са друге руских: Наука, Индрик, Ладомир, Языки славянской культуры, Алетейя, Восточная литература, РАН, што значи да је збирка формирана према критеријумима научног рада и има велики потенцијал за научну потпору приликом истраживања поменутих тема. Издавачка структура тако потврђује да је реч о специјализованој научној библиотеци усмереној ка проучавању словенског културног простора, његових историјских корена и веза са византијском и европском цивилизацијом. Као што су издвојене потцелине унутар саме збирке комплементарне и чине једну надцелину, тако и ова поклон-збирка (L13) чини комплементарну целину са осталим легатима и библиотечким фондом Катедре за славистику у целини, надомешћујући недостатке које има свака библиотека, ма колико богата била.

Како примећује Јадранка Божић, „независно од природе збирки, од њих формирани легати функционишу на различите начине и с различитом ефикасношћу, па се разликује и њихов културни и свеукупни друштвени значај и мисија коју испуњавају”[12]. Поклон-збирка (L13) у потпуности оправдава место (академску средину) на којем се нашла, као и своју намену — да истраживачима словенске старине понуди одличну базу за истраживање многих аспеката те тематике. Ова вредна збирка није само библиотечки фонд већ активан наставни ресурс са великим потенцијалом за примену у настави на предметима који се тичу историје развоја словенских језика, опште и културне историје Словена итд.

Закључак

Поклон-збирка (L13) Ђузепа Марије де Сагаре Анхела представља значајно обогаћење фонда Библиотеке Катедре за славистику Универзитета у Београду – Филолошког факултета. Иако по обиму не спада међу највеће посебне збирке ове библиотеке, њена вредност произлази пре свега из високе стручне профилисаности, тематске кохерентности и научне релевантности грађе коју садржи. Анализа језичке структуре, тематске организације и издавачког профила фонда показала је да је реч о библиотеци формираној као радни инструмент научника и преводиоца, а не о случајно насталој приватној колекцији.

Збирка је усмерена ка проучавању словенског културног простора у његовој историјској и цивилизацијској целини, са посебним нагласком на славистику, етногенезу Словена, словенску митологију, процесе христијанизације, византијско наслеђе и културне контакте словенских народа са суседним цивилизацијама. Истовремено, велики удео публикација водећих пољских и руских научних издавача сведочи о високом научном нивоу збирке и њеној способности да пружи поуздану истраживачку подлогу студентима, наставницима и истраживачима.

Посматрана у ширем контексту посебних збирки Библиотеке Катедре за славистику, поклон-збирка (L13) потврђује трајни значај даривања и легатарства у развоју академских библиотека. Она не представља само скуп библиографских јединица већ и сведочанство о научним интересовањима, интелектуалним везама и културном посредништву свога дародавца. Као таква, ова збирка доприноси даљем јачању славистичких истраживања на Универзитету у Београду и представља вредан сегмент културне и научне баштине која се чува у оквиру библиотеке Катедре за славистику.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гордана Станковић, Владимир Боранијашевић, *Лексикон наследног права*, Београд, 2021.
2. Нада Арбутина, *Легат у библиотеци* (докторска дисертација), Београд, 2016.

12 Jadranka Božić, *Legati u kulturnoj politici Republike Srbije* (doktorska disertacija), Beograd, 2019, 35.

3. Тамара Жељски, *Легат проф. др Ђорђа Живановића у библиотеци Катедре за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду*, Зборник Матице српске за славистику, 87, Нови Сад, 2015.
4. Alberto Mangel, *Biblioteka kao stanje*, Polja: mesečnik za umetnost i kulturu, 451, 2008.
5. Borislav Blagojević, *Nasledno pravo*, Beograd, 1991.
6. Đorđe Miljković, *Pravni leksikon* (II izmenjeno i dopunjeno izdanj)e, Beograd, 1970.
7. Jadranka Božić, *Legati u kulturnoj politici Republike Srbije* (doktorska disertacija), Beograd, 2019.
8. Snežana Miladinović, *Legat — kroz pravnu nauku i zakonodavstvo*, Beograd, 2000.

Интернет извори

1. *Библиотека Катедре за славистику*, https://www.fil.bg.ac.rs/sr/katedre/slavistika/biblioteka-katedre-za-slavistiku, 10. јун 2026.
2. *El español en el Mundo. Anuario del Instituto Cervantes 2003: Autores*, https://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_03/sobre_autores.htm, 11. јун 2026.

PhD. Nikola Miljkovic, prof.
PhD. Anda Golubovic

A Treasury of Slavic Antiquity: On a Donated Collection (L_{13}) at the Department of Slavic Studies, Faculty of Philology, University of Belgrade

The donated collection (L13) of Josep Maria de Sagarra Àngel constitutes a valuable addition to the holdings of the Library of the Department of Slavic Studies, Faculty of Philology, University of Belgrade. Although it is not among the largest special collections preserved by the library, its significance derives primarily from its high degree of specialization, thematic coherence, and scholarly relevance. The analysis of its linguistic composition, thematic structure, and publishing profile has demonstrated that it was assembled as a working library of a scholar and translator rather than as a randomly accumulated private collection.

The collection is devoted to the study of the Slavic cultural sphere in its historical and civilizational entirety, with particular emphasis on Slavic studies, the ethnogenesis of the Slavs, Slavic mythology, the processes of Christianization, the Byzantine heritage, and the cultural contacts between Slavic peoples and neighboring civilizations. At the same time, the substantial presence of publications issued by leading Polish and Russian academic publishers attests to the high scholarly quality of the collection and its potential to serve as a reliable research resource for students, faculty members, and researchers.

Viewed within the broader context of the special collections preserved by the Library of the Department of Slavic Studies, the L13 donated collection confirms the enduring importance of gifts and bequests in the development of academic libraries. It represents not only a collection of bibliographic items but also a testimony to the scholarly interests, intellectual networks, and cultural mediation embodied by its donor. As such, the collection contributes to the further strengthening of Slavic studies at the University of Belgrade and constitutes a valuable part of the cultural and scholarly heritage preserved within the Library of the Department of Slavic Studies.

Др Јасмина Живковић[1]
Мирјана Степановић[2]
Милан Станковић, мср.[3]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 654.191(497.11)

Стручни рад

РАДИО СТАНИЦА ПОЖАРЕВАЦ – МЕДИЈ КОГА ВИШЕ НЕМА

Апстракт. Информисање јавности једна је од области коју научници, хроничари и истраживачи различитих дисциплина могу темељно и оправдано сагледавати/проучавати и теоријски обрађивати, имајући у виду значајан утицај средстава информисања на обликовање јавног мњења у бројним сегментима друштвеног живота. Ово истраживање заснива се на принципима историјске и архивистичке науке и односи се на представљање настанка, развоја, утицаја, квалитета програмских домета једног од медија информисања пожаревачке и шире јавности у Браничевском управном округу. Значај теме коју смо у раду обрадили пружа могућност и за њено сагледавање са социолошког, психолошког, едукативног, политичко-правног и других аспеката.

Настала у годинама после Другог светског рата, пожаревачка радио-станица је претеча касније формираног јавног медија *Радио Пожаревац*. У раду настојимо да осветлимо време у коме се формирало социјалистичко јавно мњење, уз све доприносе томе од стране пожаревачког радио-сервиса. Неретко је значај пожаревачког медијског сервиса превазилазио регионалне оквире и био радо слушан шире у Србији. Из тога се закључује да значај овог средства информисања и „бележења" догађаја у „државним и управним пословима", привредним и социјалним токовима, социјалистичкој култури и послератној друштвеној историји није био занемарљив.

Отуда је у раду указано и на проблем његовог престанка постојања и рада, гашења у недавним годинама, као и судбину документације која је сведочила његовом вишедеценијском трајању. Сагледали смо до које мере су стручне службе заштите архивске грађе и документарног материјала допринеле очувању писаних трагова о постојању радио медија у Пожаревцу. Указали смо и на то како су се према пожаревачком радио медију односиле локалне управне и самоуправне структуре, као и сами грађани, чије су генерације одрастале и формирале се уз разноврсне и занимљиве програмске садржаје радијске медијске куће у Пожаревцу.

Кључне речи: радио-станица, јавност, информисање, архивска грађа, заштита, оснивање, престанак, *Радио Пожаревац*, социјални, културни значај

Увод

Информисању јавности придавала се посебна пажња у скоро свим временским одредницама модерног друштва – било да је вредновано у функцији „државних послова", едукативног или културног карактера, до забавних и популистичких саржаја, који су посредством средстава медија допирали до скоро сваке вароши, сеоског насеља, куће. Писани информативни медији, попут недељних, месечних или годишњих листова, појавили су се на подручју Србије још почетком формирања модерне српске државе првих деценија 19. века. Практично, са установљењем државне администрације, штампано је службено гласило, *Сербске новине*, у коме су објављиване одлуке, законски и подзаконски прописи, службене информације о различитим сегментима државно-правног, политичког, економског, образовног, културног живота

1 Ауторка је дипломирани правник и доктор историјске науке; архивски саветник на пословима заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива у Историјском архиву Пожаревац; е-маил: jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Ауторка је дипломирани географ-туризмолог, виши архивист и помоћник директора за архивску област у Историјском архиву Пожаревац; е-маил: mirjanastepanovic@arhivpozarevac.org.rs

3 Аутор је дипломирани економиста-мастер, виши архивист у Историјском архиву Пожаревац; е-маил: milanstankovic@arhivpozarevac.org.rs

који је темељен на напорима владара и политичке елите, у процесу обнављања српске државне самосталности и самосвојности.[4] Са образовањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије, службена гласила Краљевине су наставила традицију информисања јавности о свим питањима живота и делања државе и њених народа. Најзад, и у „преобликованој" Југословенској држави, после Другог светског рата, легитимисаној уставним и законским прописима 1945. године и надаље, службена гласила су добила нешто другачији облик и визуелна обележја, али не мањи значај у пословној, правној и административној комуникацији и правном промету.

Уз службена обавештења државних органа ка јавности, у другој половини 19. века су се на овим просторима појавила и друга недељна, месечна или годишња издања информативног, едукативног, политичког, популистичког или забавног карактера. Часописи, недељници, годишњаци су се „умножавали", неки забрањивани од стране државне власти, други прихватани као део свакодневице грађанских структура, утичући посредно и на остручавање делатника правне, образовне, медицинске и других професија, али и на „народно описмењавање" у Србији.

Док су писани медији били распрострањени „на тржишту јавности", „жива реч" путем радијског медија била је специфичност првих деценија 20. века, условљена развојем технике и креирањем првих радио апарата. За разлику од европских земаља, али не и значајно касније, у Краљевини Југославији се тридесетих година 20. века планирало „увођење радијског програма у сферу комуникације и обавештавања грађанства". У краљевини је било ентузијаста, али и визионара који су „непогрешиво осетили какву моћ (и добит) може донети та чаробна кутија која се у почетку слушала уз помоћ слушалица"[5]. Тако је, пратећи службену историју Радио Београда, као једне од првих медијских радио кућа на овим просторима, забележено да је 1923. године саграђена зграда за ову радио-станицу, „наспрам железничке станице у Раковици", иначе прва зграда у Европи наменски изграђена за једну радио-станицу. Први радијски програм, „на средњим таласима", у Србији је емитован из Раковице (Београд) 1924. године, док је званично редовно емитовање програма Радио Београда започело 1929. године. Финансијер и власник радио станице у Београду је тада била лондонска компанија *Маркони*.[6]

Радио је постајао „глобална тековина" и веома брзо је освојио простор, комерцијално и технички, али и као специфична социјална појава те неодвојиви део „имица" скоро сваке имућније грађанске куће у Србије. Иначе је нормативна регулатива радио-дифузије започела доношењем првог Правилника о приватним радио-телеграфско-телефонским пријемним апаратима 1923. године, у време када у Краљевини СХС још увек није емисионо деловала ниједна станица, али су грађани већ могли да прате програме иностраних радио-медија. У међуратном периоду успостављене су добре предиспозиције за развој радиодифузног система, засноване углавном на техничко-технолошким искуствима и нормативним актима, по узору на развијене европске земље. Радио је већ тада постао изузетно популаран, без обзира на мали број радио-апарата и слабу мрежу репетитора.[7]

4 Модерна Србија је своје новине добила 1834. године. Први њихов број, под називом *Новине сербске*, изашао је у Крагујевцу под уредништвом Димитрија Давидовића, једног од најобразованијих људи тадашње Србије. Првобитни тираж овог, тада недељника, био је 300 примерака, а претплата „два талира годишње". Од 1835. године новине су излазиле у Београду, године 1845. промениле су име у *Сербске новине*, а 1869. у *Српске новине*. Новине су у периоду 1843. до марта 1849. излазиле два пута седмично, потом до краја 1872. три пута седмично, да би од 1873. постале дневник, осим у периоду Првог светског рата, када су излазиле нередовно. Архив Народне банке Србије је током 2007. године дигитализовао и, на Интернет страницу Народне банке Србије поставио више од 9.900 бројева Српских новина за период 1883-1919, које се чувају у Библиотеци и Архиву НБС. Извор: Дигитални архив Народне банке Србије, https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/, приступљено 23. 07. 2025.

5 Dragi Ivić, *0021 Dok radio radio, Radio Vihor zove Anđeliju*, https://poportal.rs, приступљено 27.07.2025.

6 Свечаним почетком са радом Радио Београд се укључио у скромну мрежу југословенских радио-станица: Радио Загреб (емитује програм од 15. маја 1926), Радио Љубљана (од 28. октобра 1926), Радио Скопље (од 27. јануара 1941). Истовремено су почели да емитују програм и радио станице у свету: Радио Беч и Радио Рим 1924; Радио Токио 1925; Радио Москва 1925. године... А власништво над београдском радио станицом завређује посебан приступ и историјску анализу. Извор: *Политика*, година XIX, број 5471, Београд, 19. јули 1923., https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika, приступљено 23.07.2025. https://www.politika.rs/scc/clanak/306477/Devedeset-godina-Radio-Beograda-prvo-doba, приступљено 23.07.2025. https://etv.rs/istorija/, приступљено 23.07.2025. Dragi Ivić, *0021 Dok radio radio, Radio Vihor zove Anđeliju*, https://poportal.rs, приступљено 27.07.2025.

7 Према анкети из 1937. године на подручју краљевине је у оквиру 26800 корисника који су се одазвали анкети, њих 76% „тражило вести и новинарске извештаје, 56% репортаже, 52% спортске вести, 31% часове гимнастике, 6% часова хумора и слично". Извор: Dragi Ivić, *0021 Dok radio radio, Radio Vihor zove Anđeliju*, https://poportal.rs, pristupljeno 27.07.2025

Почетак Другог светског рата Краљевина Југославија је дочекала са пет радио-станица. Новонастала ситуација снажно се одразила на статус и положај радиодифузних организација у окупираној Југославији. На рад свих радио-станица примењена је регулатива окупационих снага, а за Радио Београд убрзо је установљено „нормативно устројство Рајха“, по коме је он деловао као *Сендер Белīрад* (Sender Belgrad). Новоуспостављена радио-станица под контролом окупационих власти, у току рата је била главни немачки пропагандни центар за југоисточну Европу и Африку.[8] Према ауторки И. Милутиновић, чини се да је предратни Радио Београд само преобликован за потребе окупационе информативне делатности и пропаганде, иако и сама наводи да се ради о „новоуспостављеној“ радио-станици. Аутор Д. Ивић пак говори о постојању „11 окупаторских и 12 партизанских радио-станица“, и Радио Београд сврстава у ред другопоменутих (партизанских), са свим перформансама које су вределе за функционисање овог медија у Краљевини Југославији.[9] Вреди истаћи да су у домену рада партизанских радио-станица корисну улогу одиграла знања и ентузијазам радио-аматера, који су у међуратном периоду били активни и „еснафски повезани“.[10]

Функција радија као средства јавног информисања, те едукације и видљивије присутности обичног човека у јавним догађајима, постала је доминантнија после 1945. године, захваљујући технолошком напретку, али и свести руководеће елите у земљи о „корисној“ улози радио-дифузије у формирању новог „радног човека“ и обликовању социјалистичке културне и образовне политике. Радио Београд је био први медиј који се огласио у ослобођеном Београду. Из „вагона са споредног колосека београдске Дунав станице“, 6. новембра 1944. године огласила се „слободна Радио станица Београд“ речима „из слободне престонице Демократске Федеративне Југославије, слободна народна радио-станица први пут слободно говори“.[11]

На фреквенцијама овог радија, осим саопштења Врховног штаба, извештаја са фронтова и писама војницима и заробљеницима, чула су се и литерарна дела која су описивала страдања учесника НОБ-а. Касније, емитована је и музика са плоча које су позајмљивали слушаоци, наступали су „хор Позоришта народног ослобођења“ и културно-уметничке екипе војних јединица које су пролазиле кроз Београд, огласио се и радио-оркестар. Припремане су и посебне емисије за различите циљне групе слушалаца – војску, омладину, пионире, директно су преношени утисци из војних болница (...), прилично у функцији величања народноослободилачке борбе, победе „радног народа и народности“, обликовања комунистичке идеолошке свести. Посебно је наглашаван значај радија у афирмисању вредности новог друштва, истицању смисла и циљева борбе за нову стварност, у чему су нарочиту улогу имале истакнуте личности „партизанске епопеје“ и актуелног политичког живота. Значај радио програма у сложеним политичко-безбедносним околностима после ослобођења за нове власти био је непроцењив. У напорима да обезбеди своје трајање, осигура републиканско уређење и покрене разорену привреду, нова власт се ослањала на радио, препознавши у њему најефикаснији инструмент афирмације сопствених начела, будући да је штампа била слабо доступна у ширим деловима земље услед разорености ионако неразвијених саобраћајница, а неписменост народа остала прилично распрострањена. Тако су на „другом почетку“ радија „весници слободе“ у њему видели средство „духовног препородитеља, васпитача“ који ће своју мисију остварити кроз „борбу за слободу против насиља“, под условом да је у рукама „правдољубивих и слободољубивих народа“.[12]

Као најмоћнијем виду информисања на овим просторима до настанка телевизије, касније као део медијског система „самоуправно-социјалистичког типа“, и поред неоспорних идеолошких компонената програма,[13] радију се не

8 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 118, 1935. Ирина Р. Милутиновић, *Настанак и развој регулације радио-дифузије у Србији*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2012,39, 37-46

9 Д. Ивић, *Радио станице на тлу Југославије за време другог светског рата*, https://www.mycity-military.com/Drugi-svetski-rat/Sta-je-radio-u-ratu-radio.html, приступљено 28.07.2025. Аутор истовремено наводи и постојање „*Sender Belgrad* радио станице као посебне и окупаторске“.

10 У јулу месецу 1924. године је у Београду одржана оснивачка скупштина Друштва радиофоније и телефоније у Београду, скраћено Друштво Радио, а 1925. године је у Загребу одржан конгрес на коме је основан Савез радио аматера Краљевине СХС, са седиштем у Загребу. Извор: Dragi Ivić, *0021 Dok radio radio, Radio Vihor zove Andeliju*, https://poportal.rs, приступљено 27.07.2025

11 И. Милутиновић, *нав. рад*, 47.

12 *Исто.*

13 Као део културног миљеа новог друштва, радио – медији су заједно са другим видовима информисања, тада били под „строгим надзором државних власти, инспирисани директивама АГИТПРОП-а“. Тако је Комитет 1948. године захтевао од свих радио-станица у земљи да доставе списак свих грамофонских плоча које имају у евиденцији, са акцентом на оне које су набавили у иностранству, са називом дела, именом композитора и земље у којој је набављена.

може оспорити и квалитет битног средства просвећивања кроз информисање широког слоја становништва, пре свега на селу, у послератним годинама, па скоро све до средине шездесетих година 20. века. У годинама „великог културног елана“, међу приоритетима су се налазили „ликвидирање“ неписмености, стварање услова за рад просвете (од основне школе до универзитета), обнављање рада културних институција, организовање „тзв. културно-масовног рада“, као и „вођење систематске борбе против непријатељских утицаја у културном животу, против безидејности и аполитичности, подизање културног живота на већи идејни и уметнички ниво“. Тако су у „безбедној, али несрећеној земљи у којој су се тек организовали администрација и културни живот, у идеолошким и партијским оквирима (...)“, уз „часописе и новине (....) са усмереним и контролисаним програмима, ставовима и вестима“ према писању М. Ђиласа све присутнији (и кориснији) били радијски програми. Малобројна мрежа предратних радио-станица (свега четири), колико их је затечено на југословенском простору, повећана је на десет, али је поље покривености радио-сигналом остало исто. Основни задаци петогодишњег плана развоја су предвиђали да се „подигне и осамостали основна домаћа радио-индустрија и повећа број радио-апарата“. За неколико година (посебно током 1949. године) број радио-станица се скоро удвостручио, покривеност радио-сигналом се проширила на готово целу земљу, а у употреби је било већ преко 300.000 радио-апарата.[14]

У касније периоду, делање радио медија, заједно са свим другим „алаткама“ културе и образовања, пратило је узлет, развој и пад социјалистичке државе, не само на највишем нивоу, већ и на регионалним просторима, у којима су се, са правом креирања сопствених програмских шема отварале локалне радио-станице. Средином 60-тих година прошлог века, радио је већ словио за једно од савремених средстава информације, заједно са штампом, телевизијом, филмом. Већ тада су сви видови информисања били нормативно уређени на нивоу савезне југословенске државе али и у оквиру прописа република и покрајина, као њених саставних делова. Отуда није било чудно што се крајем шестдесетих и почетком седамдесетих година у југословенској радио-дифузији опажа појачана иницијатива за развој локалних радио-станица. Тако су свим грађанима Југославије пружени могућност и право да путем „средстава информисања изражавају и објављују своја мишљења“, да се истима користе ради сопственог обавештавања, оснивају установе информисања и управљају средствима јавног саопштавања информација“, као и да креирају информативну политику.[15]

Радијско информисање у Пожаревцу – од радио-станице до Радио Пожаревца

Пожаревачки крај је у периоду између два рата имао значајно место у привредном, политичком и друштвеном животу Србије. Као средиште Пожаревачког округа, традиционално трговачки, занатлијски, све више и млинарском индустријом издвојен у односу на своје шире окружење, Пожаревац је стицао и манир изразито грађанске средине у којој су социјалне, културне, просветне и политичке аспирације становништва проналазиле пут „свог пуног израза“.[16] Па у том смислу, пријемчиви за иновације, „ваздa пристигле из европске цивилизације“, предузимљиви Пожаревљани су са занимањем гледали на појаву првих „живих речи“ и радио-апарата. Трговачки дух житеља овог краја је уочавао значај маркетинга, који је поред већ

Видети више: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, *Treća knjiga Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd 1988, 161. Бранка Докнић, *Културна политика Југославије, 1946-1963*, Београд, 2013, 80.

14 Branko Petranović, *nav. delo*, 161. Године 1945. је било свега неколико радио-станица: Радио-Београд (кратко-таласна и средње-таласна станица), Радио Загреб, Радио Љубљана, затим радио-станице Сарајево, Скопље, Призрен, Ријека Цетиње, Дубровник Осијек, Марибор. И број радио-апарата у земљи је био недовољан. Непосредно после ослобођења је на 73 становника „долазио један радио-апарат, да би 1951. године тај број био смањен на 18 по једном становнику“. Милован Ђилас, *Власт и побуна*, Београд, 1991, 17. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, 1945-1952, Beograd, 1988, 29. Б. Докнић, *нав. дело*,63. И. Милутиновић, *нав. дело*, 47, 48.

15 *Zakon o štampi i drugim vidovima informacija*, Sl. list SFRJ, br. 45/60, 15/65, 39/74. Živojin Vlahović, *Zbirka propisa o štampi i drugim sredstvima javnog informisanja, Savezni, republički i pokrajinski propisi*, Šid, 1978, 88. Nejira Alajbegović, *Medijska kultura za vrijeme drugog jugoslovenskog perioda*, esej iz predmeta Medijska kultura na Fakultetu političkih nauka univeziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021. Ирина Милутиновић, *Настанак и развој регулације радио-дифузије у Србији*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2012, 55.

16 Јасмина Живковић, *Округ Пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Изложбени каталози - каталог 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 45-64. Ј. Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског округа)*, Посебна издања – књига 6, Истоирјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012, 61-78. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном периоду*, Пожаревац, 2017, 11-35, 89-96.

постојеће традиционалне штампе требало „пласирати“ и путем радио-медија. Отуда у локалном листу *Грађанин*, крајем тридесетих година 20. века, пожаревачка занатска електричарска радња *Трудић* оглашава понуде о поправкама постојећих, као и продаји нових „модерних“ радио-апарата. Свака угледнија пожаревачка кућа поседовала је радио-апарат, по правилу марке *Филипс*, са кога су, поред забавних и маркетиншких, ослушкиване и информације о долазећој реалној опасности која се у виду фашизма и новог великог ратног страдања надвијала над Југославију и Србију.[17]

Места за радијски програм било је и за време немачке окупације, када су и у Пожаревцу, са радио-апарата углавном предратних добростојећих породица, које су биле помирљиве према „ратним“ управним и окупационим властима, долазиле кратке информативне и, више забавног карактера, емисије. Радио-информисање јавности је, заједно са другим видовима културних и спортских приредби, било једно од средстава којим су немачке власти „креирале слике из свакодневице“ у Србији, стварајући привид нормалности живота за време ратних дешавања. Са друге стране, партизанска култура и пропаганда врло су активно, користећи расположива средства и знања, кроз писане и у тајности штампане, те у народу растуране чланке, привремене новине, као и међусобним повезивањем путем радио-аматерске технике, утицали на одржавање борбеног морала народно-ослободилачке војске, али и убрзаног „фронтовског просвећивања“ народа у духу комунистичке идеологије.[18]

Традицију „бележења“ догађаја у земљи и пожаревачком округу је после ослобођења наставио „народни“ лист *Реч народа*, *Орган Градског одбора Народног фронта Пожаревац*. Некадашњи *Грађанин*, као одличје предратне „грађанштине“, престао је да постоји, али је потреба за комуникацијом са најширим народним слојевима, у варошима и селима, остала нужна, будући да је један од основних задатака нове власти било „идеолошко допирање“ до најзабитијег сеоског домаћинства. Као доминантно средство информисања, лист *Реч народа* је доносио значајна сазнања о политичким, културним, привредним и другим кретањима у земљи и региону, али превасходно онима који су карактерисали обнављање и послератни развој пожаревачког краја. У овом штампаном медију мноштво је текстова о неопходности подизања културе и описмењавања најширих народних слојева, која је као „остатак реакције“ сматрана још једном „грешком“ претходног режима. Анализабетски и други течајеви, убрзани курсеви, образовање младих којима је то право било ускраћено услед ратних дешавања, приређивање културних приредби, позоришних представа, углавном са идеолошким карактером, налагало је појачано ангажовање ресорних државних власти, али и „радног народа“. Примера ради, рудари рудника костолачког басена су у више наврата дали свој допринос побољшању материјалне основе за развој културе. У ту сврху су се „припремали да сваког месеца један дан раде и зараду уступе за набавку биоскопског апарата и дувачких инструмената“.[19] Поред тога, важно је било имати информације о стању на фронтовима у Југославији, али и Европи, јер су „одјеци“ рата још увек били веома гласни, у коју сврху је Окружна изборна комисија за округ Пожаревачки 1944. године издавала и часопис *Радио вести*.[20]

Поред штампе, тражиле су се могућности за оснивање и ширење радијског медија као „важног културно-васпитног средства“, погодног и моћног у функцији масовне комуникације и народног просвећивања. Пошто су радио-апарати после ослобођења били малобројни а „држава 1945. године није била у стању да их обезбеди за грађане“, Министарство просвете ДФЈ је покренуло акцију да окружни и месни народни одбори оспособе радио-апарате и уступе их „важнијим домовима културе“, како би се народу омогућило да слуша радио-емисије у циљу „народног просвећивања“.[21] Разгласне станице су постављане при домовима културе у

17 Лист *Грађанин* је у Пожаревцу излазио у периоду од 1888. године (покренут је 1887.) до 1941. године, са прекидом за време Првог светског рата, 1914-1918. године. Извор: Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном периоду II*, Пожаревац, 2019, 71-73.

18 Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Окупирани Пожаревац 1941-1944. – слике из свакодневног живота*, Изложбени каталози – каталог 22, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 51-66.

19 Branko Petranović, *nav. delo*, 166-168. ИАП, *Реч народа*, год.1, бр 13, 16. јуна 1945,12.

20 *Радио вести*, Издаје Окружна изворна комисија за округ пожаревачки, год. 1, бр. 5, од 12. до 18. новембра 1944. године. *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 23. јун 2025., https://digitalna.nbpo.rs/items/show

21 B. Petranović, *nav. delo*, 168. Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*...., 292-297. Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман, *Културна политика Југославије 1945-1952, Зборник докумената, књига 1*, Београд, 2009, 65. Архив Југославије (АЈ), архивски фонд Министарство просвете Владе ФНРЈ (313), 9-30, АЈ, 313-11-39. Писмо Стеве Десића, начелника Одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ – Министарству просвете ДФЈ.

варошима, али и селима срезова Пожаревачког округа,[22] путем којих је програм Радио Београда постао доступан широј популацији у унутрашњости земље. Заједничка слушања радио-емисија у домовима културе, школама, фабрикама, предузећима, омладинским домовима, под „искусним руководством просветних радника и стручњака за поједине области“, постала су део просветне и културне политике у послератним годинама, са циљем да „мобилишу радне масе, подстичу извршавање задатака, тумаче политику и мере које власт спроводи, те информишу о политичким догађајима“. Дискусије које су после емисија практиковане чиниле су део масовне популистичке едукације народа. Дужност учитеља и осталих јавних радника (лекара, ветеринара, агронома, задругара, активиста Народног фронта и омладине) била је да редовно слушају радио-емисије из области политике, обнове и изградње земље, културе и народног просвећивања и да их „тумаче народу одмах на лицу места и у току недеље до следеће емисије“.[23]

С тим у вези, у пожаревачком крају се радило на убрзаној електрификацији, како би радијска фреквенција што пре постала доступна при домовима културе у варошким и сеоским насељима, а касније и у циљу ширења мреже приватних радио-апарата. Учешће радио-аматера у припреми техничких и стручних услова за „стављање у функцију“ радио-дифузије у округу је такође било значајно. Радио-аматерско друштво у Пожаревцу је већ било образовано када је 1949. године планирано његово учешће у „електрификацији једног села у Срезу пожаревачком“.[24] Исте је године забележено да је у организацији овог удружења спроведено неколико аматерских радио-течајева. План Друштва је предвиђао и „обимне задатке, као што су електрификација села Калишта (*касније и других сеоских насеља у Пожаревачком срезу*, нап. аут.), оправка радио апарата, радио-електрификирање више села“ и слично.25 У Божевцу је 1948. године био основан Радио клуб *Буро Митровић*, који је организовао течај за „38 омладинаца“ и придружио се свеобухватној „друштвеној акцији“,[26] а повезивање радио-аматера било је широко прихваћено у свим деловима Пожаревачког округа.

Неколико објава из листа *Реч народа* потврђује да се мрежа радио-дифузије у Пожаревцу, касније и у округу, убрзано ширила. Радио-сервис у улици Маршала Тита бр. 15 (*данас Стари корзо*, нап. аут.) у Пожаревцу је 1953. године рекламирао „оправке радио-апарата и разгласних станица, као и свих осталих електро и радио-уређаја“.[27] Током 1954. године даје се објава о новом начину сакупљања радио-претплате, којом је предвиђено да убудуће „сакупљање радио-претплате врше искључиво поште“, а уз то и раде „на проналажењу и пријављивању непријављених радио-пријемника“.[28]

Када је и како настала Радио станица у Пожаревцу? У написима листа *Реч народа*, који је редовно излазио у Пожаревцу од 1945. године, није било података о пожаревачкој радио-станици чак скоро све до почетка седамдесетих година 20. века. Док је, на пример, у истом листу 1948. године објављен оглас са *Недељном шемом програма* Радио станице у Зајечару, која је функционисала од 21. јануар 1945. године. Програмска шема ове радио-станице садржала је јутарњи, подневни, поподневни и вечерњи програм. У информативном програму било је преноса јутарњег и подневног програма Радио Београда, информативних вести,

22 *Реч народа* бр. 207, *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 20. 07. 2025. https://digitalna.nbpo.rs/items/show

23 АЈ, 313-11-39, Распис Стева Десића, начелника одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ, упућен свим федералним државама и аутономним јединицама, објављен у Зборнику докумената, *Културна политика*.... 308-310. Радио као део политике и методологије народог просвећивања у првим послератним годинама је 1945. године био до прирећене покретне изложбе књига са читаоницом, радиом и биоскопом за народно просвећивање, коју је министарство Србије одељење за народно просвећивање, предузело са циљем да „широким народним слојевима пружи могућност да се користи културним тековинама, и да се путем добре књиге, штампе, филма и радија упозна са актуелним проблемима“. Љ. Димић, *Агитпроп култура*..., 146-148.

24 *Реч народа*, бр. 196, *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 20. 07. 2025. https://digitalna.nbpo.rs/items/show

25 *Реч народа*, *Орган Градског одбора Народног фронта Пожаревац*, год. V, бр. 202, од 13. маја 1949. године, 2. *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 23. јун 2025. https://digitalna.nbpo.rs/items/show. Велики број омладинаца, „укупно 35 полазника“ је похађао овај течај, који је обухватао ниво „Б“ и састојао се „из теоретске и практичне наставе“. По клубовима технике у учитељској и средњој медицинској школи као и Дому ученика Школе у привреди су били организовани и течајеви нивоа „А“. Поред омладинског, постојао је и пионирски течај.

26 Реч народа, бр. 212, 1949, 3. *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 23. 06. 2025., https://digitalna.nbpo.rs/items/cxow/212.

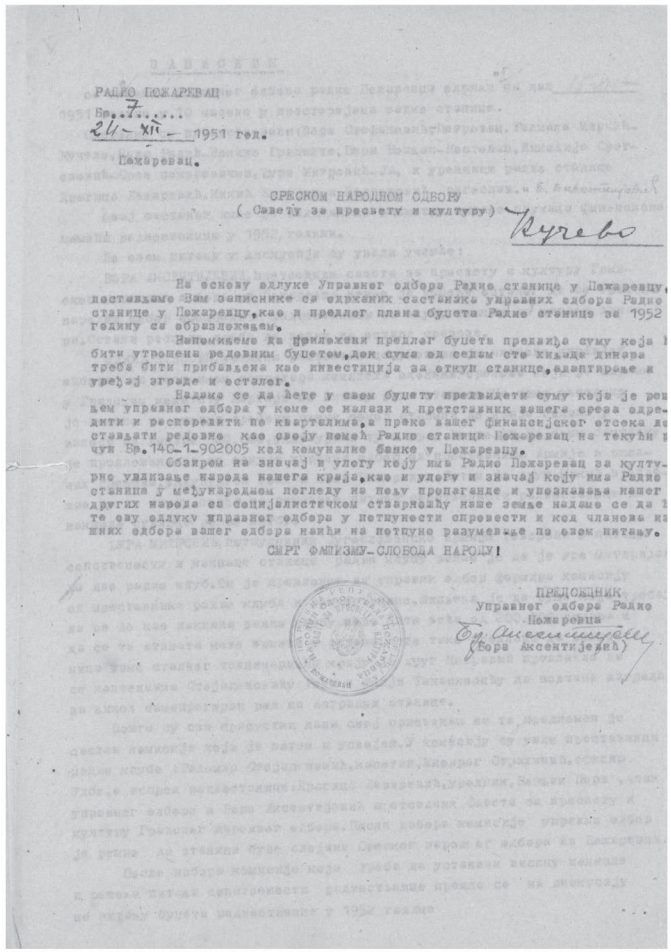
27 *Реч народа*, Лист за политичка и друштвена питања, бр. 279, 1953. година, *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 23. 06. 2025., https://digitalna.nbpo.rs/items/show

28 *Реч народа* бр. 291, *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 20. јул 2025., *Дигитална библиотека Пожаревац*, приступљено 23. јун 2025., https://digitalna.nbpo.rs/items/show/ Нередовно плаћање претплате доводило је до тога да се „неодговорни“ радио-претплатник „предаје суду“ ради принудне наплате.

саопштења музичког програма, емисија за пољопривреднике, репортажа, пионирских емисија, али и недељних прегледа политичких догађаја „на влашком језику“. У једном делу, пре свега информативном, програм је био двојезичан, вести су читане на српском и влашком језику.[29]

У назначеним друштвеним околностима, сва је прилика да је „под окриљем“ већ афирмисаног писаног информативног медија *Реч народа*, уз техничку подршку радио-аматерског друштва, педесетих година „проговорио за јавност“ један од најзначајнијих радијских медија у овом делу Србије. Захваљујући фрагментарно сачуваној архивској грађи, која се налази у Историјском архиву Пожаревац, знамо да је радио-станица у Пожаревцу радила 1951. године.[30] Наиме, 23. октобра 1951. године, одржан је састанак ширег Редакционог одбора радио-станице у Пожаревцу. Састанку су присуствовали Драгица Лазаревић, Максимилијан Микшек, Живојин Микић, Драгослав Несторовић, Миодраг Николић, Драгослав Бранковић, Жарко Антић, Ђорђе Јањић и Бора Аксентијевић. Поред њих, чланови истог одбора били су и Деса Димитријевић, капетан Радомир Стојадиновић, затим извесни „Станковић и Анђелковић“. На састанку су изнете „замерке досадашњем раду“, посебно уредника који „нису успели да ангажују све чланове ширег Редакцијског одбора“, јер ни „сами нису били довољно заинтересовани за рад станице“. Анализа „досадашњег рада радио-станице“ један је од показатеља тога да је она постојала и у претходном периоду. Редакцијски одбор се „борио са много проблема, не консултујући чланове одбора (*народног одбора, као административне власти*, нап. аут.), па чак ни шире представнике народне власти, што је било неопходно“. Када би „контакт између наведених чинилаца одговорних за рад радио станице постао „чвршћи“, и резултати би свакако били бољи“, закључено је.[31]

Техничко уређење радио-станице такође „није било задовољавајуће“, апаратура „још увек неуређена (...), често се могло чути крчање, слаба модулација гласа и слични проблеми“. Радио-станица није имала сталног техничара,

РАДИО ПОЖАРЕВАЦ
Бр. 7
24- XII - 1951 год.
Пожаревац.

СРЕСКОМ НАРОДНОМ ОДБОРУ
(Савету за просвету и културу)
Кучево

На основу одлуке Управног одбора Радио станице у Пожаревцу, достављамо Вам записнике са одржаних састанака управних одбора Радио станице у Пожаревцу,као и предлог плана буџета Радио станице за 1952 годину са образложењем.
Напомињемо да приложени предлог буџета прекорачује суму која
бити утрошена редовним буџетом,док сума од седам сто хиљаде динара
треба бити прибављена као инвестиција за отклн станице,електрање и
уређај зграде и осталог.
Надамо се да ћете у свом буџету предвидети суму коју је ре
њем управног одбора у коме се налази и представник вашег среза одре
дити и распоредити по кварталима,а преко вашег финансијског одсека ис
стављати редовне као своју помоћ Радио станици Пожаревац на текући
чун Бр.146-1-902005 код комуналне банке у Пожаревцу.
Сходно на значај и улогу коју има Радио Пожаревац за култу
рно уздизање народа нашег краја,као и улогу и значај коју има Радио
станица у међународном погледу на пољу пропаганде и упознавања нашег
других народа са социјалистичком стварношћу наше земље надамо се да
те ову одлуку управног одбора у потпуности спровести и код чланова н
ших одбора вашег одбора наћи на потпуно разумевање по овом питању.
СМРТ ФАШИЗМУ-СЛОБОДА НАРОДУ!

ПРЕДСЕДНИК
Управног одбора Радио
Пожаревца
Бр. Аксентијевић
(Бора Аксентијевић)

Писмо председника Управног одбора радио-станице Пожаревац Среском народном одбору Кучево, од 24.12.1951. године (ИАП, а.ф. Радио станица Пожаревац, 1951-1952)

већ је исто лице обављало и послове спикера, па је „преоптерећеност била видна, а квалитет је заостајао“, уз „слабу финансијску основу“ и „неразумевања културно-уметничких друштава (!?)“ издаци су били врло велики. Од основних потреба указивало се на набавку „нових плоча свих врста, помоћ за сређивање дискотеке, мотора за грамофон и слично“, а сматрало се да је подршка „што већег броја јавних радника“ од посебног значаја за унапређење радио-станице. Очекивало се да ангажовање културних и јавних радника, пре свега друштвено-политичких активиста од „ауторитета“, буде на добровољној основи како би се по-

29 ИАП, *Реч народа, орган Градског одбора Народног фронта Пожаревац*, год. IV, бр. 137, 13. јануар 1948, 6.

30 У Историјском архиву Пожаревац налази се на чувању архивски фонд *Радио Станица Пожаревац, 1951-1952*. у количини од једне кутије. Извор: ИАП, службене евиденције Одсека заштите архивске грађе, Досије фонда бр. 74.

31 ИАП, архивски фонд *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Записник са састанка ширег редакционог одбора Радио станице у Пожаревцу, одржаног на дан 23. октобра 1951.

могао рад станице, њен „откуп, који је требало да се реши почетком 1952. године“, уз осмишљавање нових музичких емисија са циљем да програм постане разноврснији и квалитетнији. Занимљив је био и предлог да „радио-станица има свој оркестар за озбиљну музику“, али и да се за сваку емисију образује „један мањи одбор (*редакција*, нап. аут.), у чијем би саставу био и један од уредника“.[32]

У том смислу треба посматрати и писмо Управног одбора радио-станице којим се Савет за просвету и културу Среског народног одбора у Кучеву обавештава о потреби да „конкретним новчаним средствима учествује у планирању и финансирању буџета радио-станице за 1952. годину“. Тадашњи председник Управног одбора, истакнути друштвени и политички радник Бора Аксентијевић, у писму каже: „Надамо се да ћете у свом буџету предвидети суму која ће се решењем Управног одбора, у коме се налази и представник вашега среза, одредити и расподелити по кварталима, а преко нашег финансијског одсека достављати редовно као своју помоћ радио-станици Пожаревац“. Разлог томе су, по мишљењу Аксентијевића, били „значај и улога које Радио Пожаревац има за културно уздизање народа нашега краја, као и улогу и значај који радио-станица има у међународном погледу на пољу пропаганде и упознавања других народа са социјалистичком стварношћу наше земље“.[33] Иначе је и састав тадашњег Управног одбора радио-станице (Радио Пожаревца) потврђивао важност овог медија на окружном нивоу. Поред Аксентијевића, Управни одбор су чинили Вера Стефановић из Петровца, Радмила Мирчић из Кучева, Нада Радић из Великог Градишта, Пера Бошњак из Костолца, Никодије Сретеновић, представик среских органа среза Пожаревачког, Ђуро Митровић, потпуковник Југословенске армије, као и уредници Радио станице Драгица Лазаревић, Живојин Микић и Драгослав Несторовић. На састанку секретара Комитета срезова у Пожаревачком округу, такође посвећеног раду радио-станице до краја 1951. године, одлучено је да сви срезови, заједно са „градом Костолцем“ пруже новчану помоћ радио-станици.

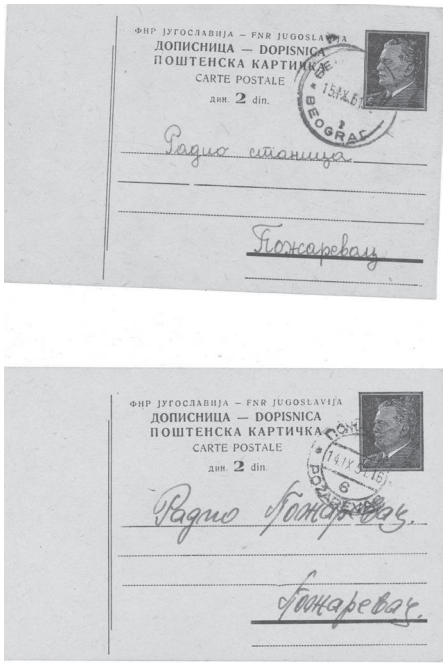
Као резултат „партијског предлога“, непосредно „заживели“ Управни одбор је формирао Комисију коју су чинили представници Радио клуба и Радио станице. Као представници Радио клуба, у комисију су именовани Радомир Стојадиновић, капетан, Миодраг Страхинић, официр УДБ-е, а испред Радио станице Драгица Лазаревић, уредник, Пера Бошњак, члан Управног одбора и Бора Аксентијевић, председник Савета за просвету и културу Градског народног одбора Пожаревац, који је истовремено изабран за председника Управног одбора Радио станице. Задатак Комисије био је да утврди висину накнаде и „решење питања сопствености радио станице“. Посредно из записника са седнице Управног одбора Радио станице, закључујемо да су с почетка њеног рада коришћени технички ресурси Радио клуба, па је и предлог да се Управни одбор формира од представника Радио клуба и Радио станице, осликавао реално стање. Истовремено, питање „откупа радио-станице“ може се разумети као „ствар“ договора о оброчним отплатама накнаде Радио клубу, чиме би се Радио станица „осамосталила“ у техничком погледу. На поменутом састанку друштвено-политичких актера, забележено је да је „после избора комисије, Управни одбор решио да станица буде својина Среског народног одбора из Пожаревца“. У контексту изнетог, уочавамо и да се Радио станица у Пожаревцу први пут 15. децембра 1951. године појављује под именом *Радио Пожаревац*, дефинисана као радио-медиј у државној својини. Из једногласне одлуке Управног одбора видимо да је буџет Радија за 1952. годину планиран у износу од 3.200.000 динара. У суфинансирању рада Радио Пожаревца учествовали су град Пожаревац, општине пожаревачког среза и Костолац, који је такође имао статус града, потом срезови рамски, млавски, звишки и хомољски, сразмерно одређеним критеријумима. То значи да је пожаревачка радио-станица имала не само градски, локални већ и регионални значај, што је остало у пракси њеног рада до престанка постојања.[34]

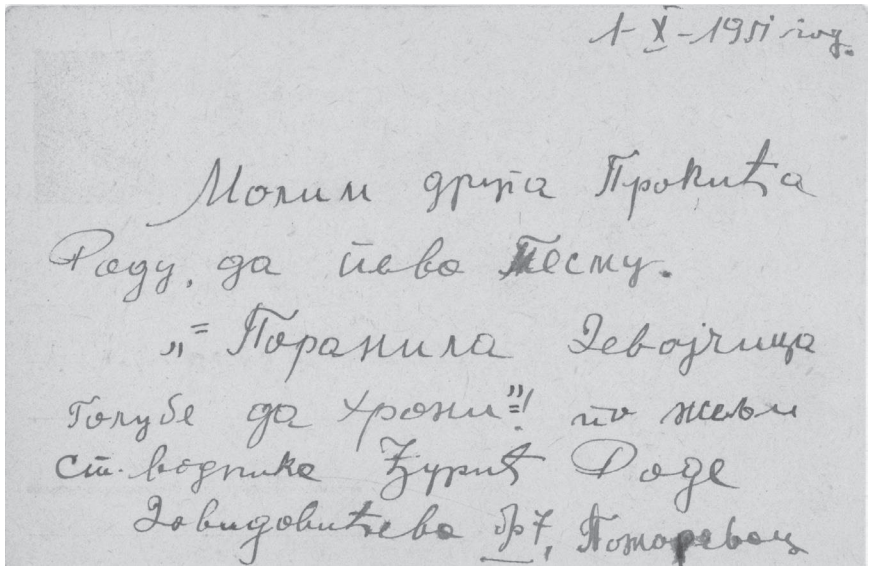
Сведочанство о почетним годинама постојања радио-станице путем интервјуа дала је 2015. године прва спикерка овог радија, госпођа Јованка Јоле Јовановић. У време разговора са „лепом спикерком“, како су је стари Пожаревљани звали, Јованка је била у дубокој старости, али се са радошћу јасно сећала својих почетака на пожаревачкој радио-станици. Позив за вођење информативних емисија добила је од Окружног одбора Пожаревца 50-тих година прошлог века, као добар познавалац „влашког и

32 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Записник са састанка ширег редакционог одбора Радио станице у Пожаревцу, одржаног на дан 23. октобра 1951.

33 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Акт. бр. 7, од 24. децембра 1951.

34 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Записник са састанка управног одбора Радио Пожаревца одржан на дан 15. децембра 1951.

Из архиве пожаревачке радио-станице 1951. година (ИАП)

матерњег" језика. „Емисије су вођене сваког радног дана двократно, од 7 до 10 сати у јутарњем термину и од 17 до 21 сат у поподневном термину. Музичку групу су чиниле виолине и бас, док је хор бројао две певачице, од којих је једна Десанка Мајсторовић, а друга жена ромске националности раскошног гласа. Директорка Радио станице Пожаревац Драгица, која је у то време била политички ангажована, и тадашњи директор музичке школе *Стеван Мокрањац* у Пожаревцу, иначе руског порекла, учествовали су у одабиру музичких нумера(....)."[35]

Дакле, захваљујући сачуваним архивским „фрагментима" и понеком забележеном сећању, у могућности смо да потврдимо историјски континуитет радиомедијске куће у Пожаревцу, као и претпоставку да је, најпре радио-станица, а касније *Радио Пожаревац*, дуги низ година био саставни део новинске и информативне куће *Реч народа*. Истовремено, скоро две деценије „живота" пожаревачког радио-медија, остало је „замагљено, у етру", јер архивска грађа о раду пожаревачког радија у периоду од 1953. године до средине седамдесетих година прошлог века није сачувана. Објаве у листу *Реч народа* се тих година углавном нису односиле посебно на *Радио*, чак их у појединим годиштима уопште и није било. А програм *Радио Пожаревца* се континуирано емитовао...

Поуздана сазнања датирају из средине седамдесетих година 20. века. У том периоду већ је заживела „клима" децентрализације на свим „пољима" у земљи. Почев од федерације, постепено су се развлашћивали сви сегменти политичког, економског и социјалног живота, и сводили на оквире република и аутономних покрајина.[36] По доношењу прописа о децентрализацији и формирања организација удруженог рада, радио-дифузна предузећа су се нормативно дефинисана као „организације удруженог рада чија је основна делатност била стварање и емитовање радио-дифузног програма". Социјалистички прописи су радио-дифузију сматрали информативном делатношћу од „посебног друштвеног интереса" која се огледала у „стварању и емитовању радио-дифузног програма намењеног

35 Извор: *Аудио архива – сећања Јованке Јовановић из Пожаревца*, на основу разговора који је реализовала др Драгана Милорадовић, архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац, 2015.

36 Љубодраг Димић, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001,378-390. Јасмина Живковић, *Заштита архивске грађе савезних органа у Југославији, 1945-1991*, докторска дисертација (рукопис), Филозофски факултет Универзитета у Београду (Одељење за историју), Београд, 2020.

јавности“, уз друге послове у „вези са развојем радио-дифузног система“. Истодобно, друштвена питања, међу њима култура и јавно информисање, уређивала су се по принципу самоуправних споразума и друштвених договора, а „оживотворавала“ посредством посебно формираних „самоуправних интересних заједница“ за конкретне области.[37]

Тако су 1975. године, на основу уставних одредаба СРС, тадашњег закона о јавном информисању и Статута општине Пожаревац, радници „организација удруженог рада (ОУР), радних заједница које нису организоване као ОУР-и и радни људи у месним заједницама, по принципу слободне размене рада, узајамности и солидарности, удруживања рада и средстава о вршењу делатности информисања“, закључили са радницима *Новинске установе „Реч народа“ Пожаревац* самоуправни споразум о оснивању *Самоуправне интересне заједнице информисања општине Пожаревац.* Посредничка улога ове самоуправне творевине се, целовито посматрано, огледала у „побољшању информативне делатности јавног медијског сервиса, уз обезбеђивање информативног новинског и радијског садржаја у складу са прокламованим циљевима у склопу шире идејно-политичке платформе и идеологије, уз обавезно професионално, свестрано објективно, истинито информисање грађанства“ о свим битним дешавањима у региону и земљи.[38] С обзиром на „споразумне“ стране у овом акту, закључујемо да је Радио Пожаревац и даље остао део Новинске установе *Реч народа*.

Две године касније, 1977. године, усвојен је нови оснивачки акт Новинске радио-дифузне организације *Реч народа* (*са новим званичним називом фирме*, нап. аут.), у оквиру којег се нормативно „планира почетак рада Радио Пожаревца“, а како пише у јубиларном додатку листа *Реч народа* из 2024. године.[39] У истом листу је 1977. године забележено да су „9. марта почели земљани радови на изградњи радио станице у Пожаревцу(...). Радници ОУР *Дунав-Морава* раде стопу – постоље за антенски стуб висине шест метара. Овај део посла биће готов за неколико дана, а затим ће се монтирати стуб који изграђује ИЕК *Костолац*. У непосредној близини стуба ГИК *Стиг* подићи ће антенску кућицу (...)“.[40] Прецизније, Новинској радио-дифузној организацији *Реч народа* је, као инвеститору, решењем од 1. августа 1977. године одобрена реконструкција постојећег објекта за радио-станицу и уградња опреме, издата грађевинска, а потом 1978. године и употребна дозвола. У истом документу, издатом од стране надлежних служби општинске управе Пожаревац, стоји и да је „објекат у коме се изводе радови на реконструкцији ради формирања простора за радио-станицу изграђен почетком 20. века, али да се о истима не поседују прецизнији подаци, осим што је приказан на копији плана на основу премера рађеног 1927. године“.[41] При новинској кући је тада основан и Клуб *Радио Пожаревац*, чији су се чланови ангажовали на прикупљању новца за „радио-станицу“, а многи привредни субјекти, као и појединци, Пожаревљани и житељи Пожаревачког округа у дијаспори, финансијски су подржали изградњу „модерне радио-станице“.

О времену, које су поред традиционално већ неизбежних финансијских проблема, пратиле и тешкоће организационог, грађевинског и извођачког карактера, тадашњи директор НРО *Реч народа* Богдан Живановић, говорио је као о периоду „великих очекивања, узбуђења, али и страхова“ у процесу изградње нове „професионалне“ радио-ста-

37 *Zakon o javnom informisanju* (Sl. gl, RS, br. 5/78), Ž. Vlahović, *nav. delo*, 392,393. Да би се радио-дифузна организација/предузеће могла основати било је потребно да се изради и усвоји елаборат о друштвеној и економској оправданости његовог оснивања, а сагласност о оправданости оснивања је издавала самоуправна интересна заједница информисања, која је могла бити и оснивач. Такође су оснивачи радио медија могли бит друштвено-политичка заједница, месна заједница и друго „друштвено или правно лице“ које је обезбеђивало и све услове за рад радиодифузне организације.

38 ИАП, *Службени гласник Општине Пожаревац*, година IX, бр. 18, Пожаревац. 31. децембар 1975. у Самоуправном споразуму којим је основана Самоуправна интересна заједница информисања за Пожаревац је била утврђена обавеза да „сви радни људи добију потпуно објективне, истинитом, свестраном и правовременом информацијом о чињеницама које су од битног утицаја и значаја за њихово непосредно и квалификовано учешће у свим фазама самоуправног одлучивања и друштвене акције, ради стварања система информисања у општини који би омогућио да се средства јавног информисања учине јавном трибином за слободно изражавање и сучељавање мишљења, и иницијатива и хтења у оквиру опредељења утврђених докуметнима СКЈ, ослобађање постојећих средстава јавног информисања од стихијног деловања тржишта, утицаја група и појединаца, као и да средства информисања буду самоуправни и друштвено одговорни за написану и саопштену јавну реч“.

39 ИАП, *Реч народа*, година LXXX, Пожаревац, 26. децембар 2024, Специјални додатак поводом јубилеја 80 година од оснивања листа *Реч народа*, Органа Окружног одбора јединственог народно-ослободилачког фронта.

40 *Реч народа* бр. 1438, Дигитална библиотека Пожаревац, приступљено 07.08.2025, https://digitalna.nbpo.rs/items/show

41 ИАП, а. ф. ЈП „Радио Пожаревац“ Пожаревац у ликвидацији, потврда Одељења за урбанизам, комуналне и имовинско правне послове, бр. 04-351-37/98/1 од 20.02.1998.

нице.[42] Упоређујући са претходним годинама и стварним почетком „живота“ радио-станице у Пожаревцу, очигледно је финансијски „недостатак“ увек представљао проблем у обезбеђивању услова за „правовремено, објективно, квалитетно и професионално“ радио-информисање, као и његове едукативне „мисије“. Упркос изазовима, према писању Д. Ивића, Радио Пожаревац је званично отворен 20. октобра 1977. године, иако је идеја била да се то догоди на Дан ослобођења града Пожаревца 15. октобра, како се дуго незванично водио датум оснивања.[43] Дозвола за рад станице сачувана из 1979. године издата је Новинској установи *Реч народа* Пожаревац, за „станицу под називом Радио Пожаревац, време рада од 9 до 16 сати, дозвољена фреквенција 990 kHz“, са наменом „емитовања радиодифузног програма“.[44]

У складу са прописима о информисању социјалистичке државе, емисије радио-станица „којима се преносе информације“ су сматране „видовима информација на радију (...)“. Свака радио-станица која је емитовала програм намењен јавности морала је имати одговорног уредника, у неким случајевима и више њих, када су они непосредно „руководили пословима уређивања појединих емисија“. При томе је оснивач био одговоран за „основну програмску концепцију радио-дифузног програма“.[45] Тако је Радио Пожаревац у време званичног отварања већ одликовала импресивна редакција, која је радила на начин како су то чиниле и друге станице из Удружених радио станица Србије, а којих је тада било 30. По сећању Д. Ивића, техника и први спрат Радио Пожаревца су се налазили у згради која се претходно налазило седиште Војног одсека. Новинари су радили у приземљу, по принципу редакција, користећи организациону „методологију“ Радио Београда. Све области су биле покривене специјализованим, углавном школованим новинарима. Постојала су и стална, дневна укључења у мрежу Удружења радио-станица Србије. У „Радној организацији *Реч народа* био је упослен 61 новинар на заједничким пословима за лист и радио“, а у самом радију, као ООУР-у *Реч народа* (*Основна организација удруженог рада, као саставна јединица Радне организације*, нап. аут.), формално је радио „21 новинар“. Радио-станица је имала своју штампарију (*према другим изворима, штампарија је била саставни део новинско издавачке куће Реч народа, којој је припадала и радио-станица*, нап. аут.)[46] као и богату фонотеку, јер су све дискографске куће у земљи биле дужне да достављају обавезне примерке сваке објављене плоче, бележи Д. Ивић.[47]

Занимљиво је да исти аутор (Д. Ивић) настанак радио-станице у Пожаревцу или Радио Пожаревца сматра „колатералном користи једне друге манифестације – Љубичевских коњичких игара“, насталој захваљујући „предузимљивом карактеру ентузијаста из Дирекције ЉКИ“. Даље наводи да се „шестдесетих година година студио налазио у канцеларији Хидрометеоролошког завода (*са упитом у веродостојност ове податка*, нап. аут.), да би почетком седамдесетих година једно време радио у просторијама женског затвора. У том периоду спикери су били Драгана Маца Дамњановић и Небојша Јовановић „Дивљак“. Ни у згради женског затвора Радио Пожаревац се „није дуго задржао“, већ прелази у „поткровље зграде Скупштине општине Пожаревац“. Из ових година, постоје „пријемчива“ сведочења из рада: студио у коме су снимане прве емисије популарно је назван „пилићарник“, јер је, ради постизања неопходне акустичности, био обложен, „амбалажом за јаја“. Све емисије „ишле“ су искључиво уживо и без „права на грешку“. Програм се одвијао у поподневним сатима, а (под)станица која се звала *Радио ЉКИ* формирана је у оквиру локалног радио-медија, са намером да буде активирана „средином августа као рекламна станица долазећих игара и ради до завршетка истих“, дакле, у времену од око месец дана. У

42 ИАП, *Реч народа*, година LXXX, Пожаревац, *Специјални додатак поводом 80 година*, Пожаревац, 26. децембар 2024.

43 Драги Ивић, *нав. чланак*, доступно на https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/, приступљено 30.01.2025.

44 ИАП, а.ф. *ЈП „Радио Пожаревац“ Пожаревац у ликвидацији 1975-2019*. Дозвола за рад Радио станице од 17. 04.1979. године, број 345-1036/77.

45 Техничка питања функционисања радио-станица, дозволе за рад и слична питања од значаја за рад радио-станица су била регулисана посебним прописима о уређењу система веза.*Zakon o štampi i drugim vidovima informacija* (Službeni list SFRJ, br. 45/60, 15/65,39/74), Zakon o osnovama sistema veza (Sl. list SFRJ, br. 26/74, 29/77, 36/77), Živojin Vlahović, *Zbirka propisa o štampi i drugim sredstvima javnog informisanja, Savezni, republički i pokrajinski propisi*, Šid, 1978, 96, 98.

46 ИАП, *Реч народа*, *Специјални додатак поводом 80 година*, Пожаревац, 24. децембар 2024. године.

47 Фонотеку је „беспрекорно, с много педантерије и ентузијазма водио врсни познавалац Воја Петковић- Петко, аниматор музичког живота у Пожаревцу, оснивач градског хора. Члан Друштва пријатеља музике, наставник музичког васпитања у ОШ „Вељко Дугошевић“, данас Краљ Александар I, члан стручног жирија за избор „првог гласа Радио Пожаревца“. Извор. Драги Ивић, *нав. чланак*, доступно на https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/, приступљено 30.01.2025.

рекламном смислу, оваква идеја је у своје време била авангардна, у најмању руку неуобичајена у радијској мрежи Србије. За рад Радио Пожаревца је скоро све време, према Д. Ивићу, било везано име извесног „чика Страхиње из Народне технике, човека који је умео да директно миксује емисије, глас и музику." У периоду рада овог медија на адреси градског здања, треба издвојити и ангажовање Пожаревљанина Ранка Милинковића, човека „изузетно богатог, сонорног гласа", са смислом за леп и јасан говор, али и „нарастајуће екипе ентузијаста и заљубљеника у радио".[48]

По захтеву „оснивача НИРО *Реч Народа* Пожаревац", пожаревачки медиј Радио Пожаревац је Решењем Републичког комитета за информисање СРС октобра 1985. године уписан у Регистар јавних гласила, под регистарским бројем 28, јер су „испуњени сви услови у складу са тадашњим Законом о информисању". Према законским прописима, тада је званично била издата и дозвола за рад радио-станице, а носилац права коришћења и њен власник била је Новинска радиодифузна организација *Реч народа* у Пожаревцу.[49] Претходно, од 1980. године, Радио Пожаревцу као делу новинске установе *Реч народа* Пожаревац, према плану доделе фреквенција на коришћење „фонијским фреквенцијама модулисаним радио-станицама локалне радиодифузије", одобрена је „радна фреквенција од 90,0 MHz". Програмско особље је 1985. године бројало четири лица, од ког броја је њих троје обављало „техничке послове". Рад издвојеног одељења редакције се одвијао у „ресторану Чикош". Занимљиво је рећи да су млади људи који су у каснијем периоду своје упослење пронашли на приватним радио-станицама, добру професионалну праксу стицали управо у Радио Пожаревцу.[50]

Према сачуваним документима из 1998. године, на истој адреси (*Таковска 5*, нап. аут.) постојало је заједничко Јавно радиодифузно и новинско сервисно предузеће *Реч народа* Пожаревац. На основу уговору између Савезног министарства телекомуникација Савезне Републике Југославије и овог правног лица, добијена је дозвола за радио-станицу, у складу са претходно уредно предатом пројектном документацијом. Уз месечну накнаду за „привремено коришћење" Радио Пожаревац се тих година оглашавао најпре са „радио фреквенције 990,0 kHz, затим 90,1MHz и 106,2 MHz, све на локацији Пожаревац, Чачалица".[51] Решењем надлежног државног органа је, у „поступку оптимизације плана расподеле и фреквенцијских додела у у опсегу намењеног за УКТ радиодифузију", почев од 2020. године одобрено коришћење радио-фреквенције „од 102,5 MHz на локацији Пожаревац".[52] Правни статус Радио Пожаревца је и тада био регулисан у оквиру заједничког предузећа *Реч народа*, судећи према доступној архивској грађи и службеним објавама Града Пожаревца, који је оснивачко право на овој медијској кући наследио од пожаревачког среза. Одлуком Скупштине града Пожаревца од 10. фебруара 2006. године Јавно предузеће радиодифузно и новинско *Реч народа* Пожаревац подељено је на два правна субјекта: Јавно радиодифузно предузеће *Радио Пожаревац* и Јавно новинско предузеће *Реч народа* Пожаревац. На основу одлуке извршено је разграничење средстава, права и обавеза, спроведен деобни биланс између ова два предузећа, а новоименовани правни субјекти постали су „правни следбеници некадашњег, солидарно одговорни за обавезе подељеног предузећа.[53]

Одлуком о промени Одлуке о оснивању Јавног радиодифузног предузећа *Радио Пожаревац* је 2013. године извршено усклађивање правног статуса и рада пожаревачког радио-медија са Законом о јавним предузећима.[54] Тада су спроведене промене претежне делатности, те је иста прецизирана као „емитовање радио-програма (шифра делатности – 6010)", допуне оснивачког акта и именовање новог законског заступника.[55] Према истој Одлуци, оснивач радио-медија Град Пожаревац је, као такав, био „одговоран

48 Д. Ивић, *нав. чланак*, доступно на https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/, приступљено 30.01.2025

49 ИАП, а. ф. *ЈП „Радио Пожаревац" Пожаревац у ликвидацији, 1975-2019*, акт бр. 651-850/85-02, од 23. октобра 1985., акт бр. Уп. 06-267/95-2 од 21.09.1985.

50 Драги Ивић, *нав. чланак*, доступно на https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/, приступљено 30.01.2025.

51 ИАП, а. ф. *ЈП „Радио Пожаревац" Пожаревац у ликвидацији, 1975-2019*. Уговор о износу месечне накнаде и другим условима за привремено коришћење радио фреквенције и телевизијских канала, бр. Уп 6/2-01-206/98, од 7. августа 1998.

52 ИАП, а. ф. *ЈП „Радио Пожаревац" Пожаревац у ликвидацији, 1975-2019*. Акт од 4.8. 2020, бр. УП 7/2-01-321/200.

53 *Службени гласник Града Пожаревца*, бр. 1, од 17.02.2006. године, Одлука о престанку Јавног Радио дифузног и новинског предузећа „Реч народа", Пожаревац поделом на два јавна предузећа, бр. 01-06-3/1.

54 *Службени гласник РС, бр. 119/12*. Према актима објављеним у Службеном гласнику Града Пожаревца, статус Радио Пожаревца је мењан 1998. године, бр. 5, 1999. године, бр.5, 2001. бр. 2, 2003.бр. 1, 2005. бр.3.

55 Уместо дотадашњег законског заступника, директора Драгана Живановића, нови законски заступник је постао Марко Савић.

за укупну програмску оријентацију и уређивачку политику". Као и пре неколико деценија, инсистирало се „на одговорности, објективности и професионализму новинара и одговорног уредника Радио Пожаревца".[56]

Закључујемо да је некадашња радио-станица у Пожаревцу, касније Радио Пожаревац, од првих података о свом раду 1951. године до наведене званичне одлуке Града Пожаревца из 2020. године, чинила саставни део јединствене информативне куће *Реч народа*, која своје почетке бележи издавањем првог броја истоименог листа, као органа Окружног одбора јединственог народноослободилачког фронта 20. јануара 1945. године.[57]

Одлике програма радио-станице у Пожаревцу

Радио-станица у Пожаревцу је имала важан допринос у култури пожаревачког краја, као и улогу и значај у међународном погледу на пољу пропаганде и упознавања међусобно различитих народа и њихових културолошких, социолошких, геополитичких, идеолошких и религијских заједница, о чему сведоче, примера ради, и синопсиси на влашком језику из 1951. године.[58] Са „таласне дужине" од најпре „212 метара", потом „990,0 kHz, 90,1MHz" или „106,2 MHz", „широке народне масе" су биле упућене у све што се дешавало „на велике даљине", али и „васпитаване" према идеолошким поставкама југословенске комунистичке елите.

Какав је био квалитет програма радио-станице Пожаревац у првим годинама рада? Усклађиван са програмом Радио Београда, радијски програм малобројних локалних радио-станица је у почетку садржао обавештајно-пропагандне или чисто забавне емисије, пре свега музичке, а његово „обогаћивање" је значило да се у „одређене дане и сате" уведу сталне културно-просветне емисије, тако да за „најшире различите укусе и потребе слушаоци могу пронаћи интересовање". У време „фронта најширег описмењавања српског становништва", чему су власти после ослобођења придавале велику пажњу, предлагано је да се у програмску шему радија уведу најпре „часови народног просвећивања за одрасле", на којима би се пружала „најшира знања и практична упутства и савети из свих области народног и друштвеног живота (привреде, пољопривреде, задругарства, хигијене, домаћинства, науке, уметности, просвете), у виду популарних предавања, разговора, дискусија, савета, писама, рецепата, прича (....). Радо слушане „радио-усмене новине" су доносиле „најбоље чланке" а на књижевним вечерима (*часови читања*, нап. аут.) популаризовала се љубав према књизи и читању, давани су прикази књига и препоруке о „најбољим делима".[59]

У почетку су редовне „говорне емисије" *Кроз наша села и градове* и *Вести из нашег краја*, емитоване „сваког другог дана". Касније су се „проредиле" јер су дописници радио-станице „престали да пишу" због „ненаграђивања за свој рад", па су емитоване једном недељно и то „углавном на основу информација из штампе". У емисији *Културна хроника*, која је „била редовна и одјавала се сваког четвртка", сарађивао је професор у пензији Михаило Миладиновић. Професор Миладиновић је приредио прилог *О утицају бомбардовања Београда 1862. године на Пожаревац* и пресељењу полугимназије из Београда у Пожаревац, те њеном каснијем отварању у Пожаревцу. Емисија *За љубитеље технике* одржавала се редовно „сваког уторника", али „без посебног квалитета", јер је „стварана на основу чланака и вести из одговарајућих листова и часописа". Рад дописника на добровољној основи је био могућ и пожељан у првим годинама, али касније је свакако недостатак хонорара утицао и на квалитет и аутентичност емисија, јер су се прилози заснивали на већ објављеним изворима у штампи. Један од најактивнијих дописника Радио станице из Новог Костолца доносио је „вредне информације за емисију", али због „ненаплаћеног хонорар престао је са радом", што су потом учинили и сарадник „професор Миладиновић и тамбурашки оркестар Абрашевић". Према томе, у смислу бољег квалитета програма, Редакцијски одбор је заузео став о „неприхватању принципа дописничког и другог рада без утврђене и исплаћене новчане накнаде",[60] чиме се инсис-

56 ИАП, а. ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948 - .* Службене евиденције Одсека за заштиту архивске грађе – Досије ствараоца / Досије фонда, Службене евиденције Агенције за привредне регистре Регистар привредних субјеката, доступно *на https://apr.gov.rs/*

57 ИАП, *Реч народа*, година LXXX, Специјални додатак поводом јубилеја 80 година, Пожаревац, 26. децембар 2024. година.

58 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952.* Акт од 8. септембра 1851.

59 Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 66. Радио је као пропагандно средство коришћен и у кампањи у вези са обрадом земље и сетвом, посредством сталних емисија о пољопривреди.

60 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац*, 1951-1952. Записник са састанка ширег редакционог одбора радио-станице у Пожаревцу, 23. октобар 1951.

тирало на професионализму у радијској делатности још у првим годинама емитовања радио-програма.

Посебне радио-емисије биле су предвиђене за омладину „у циљу подизања културног и образовног нивоа“, и као „допуна школском образовању“. Оне су обрађивале различите теме из савременог омладинског и друштвеног живота, нарочито из социјалног и националног васпитања, затим из науке, историје, технике, здравља и телесног васпитања, књижевности, уметности, музике... Иако је квалитету музичког програма за младе требало посветити нарочиту пажњу, у првом реду су ове емисије имале задатак да код омладине „развијају осећање за заједницу и друштвену солидарност“.[61] Тако је била осмишљена *Емисија за децу*, емитована сваке среде, редовно, „углавном задовољавајућег квалитета“, али „без довољног учешћа деце“. Заступљена је била и емисија *Сећање на велике дане*, истина, нередовно, због „недостатка расположивог материјала“ за њену припрему. Прилози за ову емисију су настајали на основу чланака и репортажа, из сећања и успомена преживелих „другова учесника у НОБ-у или већ објављених чланака о томе“. *Осврти и коментари*, као „недавно уведена емисија“, имала је редовни карактер, а креирана је на основу прилога из листова и часописа *Међународна политика*. Емисија *Спорт* је такође била редовно емитована и „квалитетом је задовољавала“. У њој су радо слушани „коментари сарадника о резултатима првог кола подсавезне фудбалске лиге Београдског подсавеза“, у којој су се тада налазили фудбалски тимови из ширег Пожаревачког краја: *Слога* из Петровца на Млави, *Рудар* из Костолца, *Морава* из Велике Плане, *Јасеница* из Смедеревске Паланке, *Јединство* из Младеновца и *Млади радник* из Пожаревца. Подсавезно првенство је организовано у складу са „смерницама Комунистичке партије Југославије о стању и задацима у фискултури“, а у духу свеопштег прожимања идеолошког и свих других сегмената живота и стваралаштва у земљи.[62]

Забавно вече је уведено „од средине септембра 1951. године“ и углавном „задовољава, са материјалом, пре свега, из Пожаревца и околних срезова и градова“. У целини је оцена музичког програма била лошија у односу на „говорни“. Музика се углавном „даје са плоча“ које су „квалитетно слабе“, за део класичне музике недостајале су „плоче“, док су емисије народних песама и игара „углавном добре“.[63] Народном мелосу је иначе придаван већи значај, јер су биле више популистичке у односу на класичне „ноте“ и тиме радије слушане у народу, чији је „генетски код“ чинило традиционално, народно, углавном сеоско порекло. Програмске шеме музичких емисија педесетих и шездесетих година су се одликовале народним песмама и играма из свих крајева федералне Југославије, *С песмом и игром кроз нашу земљу*, али и забавним мелодијама, швајцарским песмама у извођењу „баритона Алберта Ранијеа“, „у ритму фокстрота, шпанских или енглеских нумера“, филмском музиком, аријама из оперских сцена, музиком за плес, као и инструменталима које је, примера ради, „свирао оркестар за игру под управом Младена Гутеше“. Једна од веома популарних и радо слушаних музичких емисија била је емисија *Народне песме и песме по вашим жељама*. Тако су сачуване „писане жеље слушалаца“ у којима је, на пример, група ученика музичке школе из Београда изразила жељу да „Александра Санда Костић отпева преко ваше станице македонску песму *Кој те гавол тераше* и *Пилето ми поје*“. Или „по жељи другарице из Г.Н.О-а Пожаревац“, Дрењаковић Милосав је певао нумеру *Девојко мала*, *Аој Гроцка, варошице мала* и *Од данас те драга више љубит нећу*. А један од тадашњих популарних извођача музичких нумера „Љиљана Петровић певала је уз пратњу забавног оркестра Радио Пожаревца“.[64]

Дакле, програмска шема из првих година рада радио-станице у Пожаревцу, обухватала је различите тематске и животне целине, а рађена је по узору на Радио Београд и у складу са смерницама надлежних државних органа, пре свега министарства просвете федералне државе, у чијој су надлежности били „култура и образовање, информисање и народна просвећеност“, посебно у делу информативних и едукативних емисија. Поштовала се препорука да се садржина радијских програма креира у „најтешњој сарадњи са културно-просветним и привредним установама, синдикатима, женским и омладинским организацијама“, што указује на активну улогу државних тела при усмеравању политике народног образовања, описме-

61 Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 56-60.

62 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Програм радио емисије *Спорт*, 1952.

63 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Записник са састанка ширег редакционог одбора Радио станице у Пожаревцу, одржаног 23. октобра 1951.

64 ИАП, а. ф. *Радио станица Пожаревац, 1951-1952*. Програмске шеме емисија Радио станице Пожаревац, 1951-1952.

њавања, информисања и културног просвећивања народа.[65]

И седамдесети година 20. века се у „најширем самоуправном духу“ поштовала „реч прокламованог“ да садржај програма информативних медија треба да доноси „револуционарну поруку и хуманистички прилаз човековом делу и његовој личности“. Радио-медиј, као средство информисања је, са једне стране, био у обавези „да објективно, истинито, потпуно и правовремено обавештава јавност и да радним људима и грађанима пружи информације о свим питањима од значаја за остваривање њиховог друштвено-економског положаја и што потпуније и квалификованије одлучивање у вршењу функција власти и управљања другим друштвеним пословима“. Интересна заједница као „самоуправна творевина“ имала је, уз посредничку, и организациону улогу у обезбеђивању услова да „садржај информисања буде такав да објективно и критички осветљава и тумачи друштвене токове, појаве и проблеме друштвене праксе“, „афирмише резултате и подстиче на акцију која собом носи идејно-политичке, етичке и друге социјалистичке поруке“.[66] Истовремено је креативност уредничког особља, па и „објективна независност“ радијских програма била сведена у оквире законских прописа о садржина радио-програма, којима су изричито били дефинисани случајеви у којима су „поједине емисије могле бити забрањене“.[67] С тим у вези, да ли је прокламовано увек било и стварно, питање је на које се одговор може тражити у сложености и специфичностима друштвено-политичког система, као и дубокој „сраслости“ владајућег идеолошког концепта са свим сегментима живота на југословенском простору у другој половини 20. века. У сваком случају, разноврсност радијског програма, прихватљива за „најшири народни“ слушалачки аудиторијум, од информативног и забавног до документарног и уметничког, задржана је и у каснијем периоду, а Радио Пожаревац је била радо слушана станица све до свог престанка.[68]

Бележила су се и сећања на креирање програма и емисија. Према Д. Ивићу, врло брзо се екипа окупљена око већ поменутог „пионира“ пожаревачке радио-станице, „доброћудног и тихог чика-Страхиње“, повећала. Међу ентузијастима и љубитељима радија, младим сарадницима, налазили су се, поред других, и „Новица Радуловић (*први спикер, талентовани рецитатор и једини пожаревачки глумац који је после Љубе Тадића играо „Одбрану сократову и смрт“, како бележи своја сећања Ивић*, нап. аут.)[69], Петрика, Биса Вунтуришевић, Миле Вељковић, Драгиша Живадиновић, Драган Фелдић (...). Сви смо, углавном, доносили своје плоче. Гости су били бројни и готово побожно су улазили у студио. Нико није одбио позив.“[70]

Како је „квалитет програма растао, градски оци су увидели да радио има перспективу и, по свој прилици, вођени идејом да стигнемо Смедерево, у наш импрови-

65 АЈ, 313-11-37, Распис Стева Десића, начелника одељења за народно просвећивање Министарства просвете ДФЈ, упућен свим федералним државама и аутономним јединицама, објављен у Зборнику докумената, *Културна политика*....309, 310. Поред тога извдајамо предлог за увођење радио часа „дом и школа“, на којима би се расправљало у виду популарних предавања, чланака или разговора, најактуелнијих проблеми породичног, школског и друштвеног живота, Посебно су занимљиве биле радио књижевне вечери (часови читања) са задатком да „у масама развијају љубав према књизи и вољу за читањем“.

66 ИАП, *Службени гласник Општине Пожаревац*, година IX, бр. 18, Пожаревац. 31. децембар 1975. у Самоуправном споразуму којим је основана Самоуправна интересна заједница информисања за Пожаревац је била утврђена обавеза да „сви радни људи добију потпуно објективне, истинитом, свестраном и правовременом информацијом о чињеницама које су од битног утицаја и значаја за њихово непосредно и квалификовано учешће у свим фазама самоуправног одлучивања и друштвене акције, ради стварања система информисања у општини који би омогућио да се средства јавног информисања учине јавном трибином за слободно изражавање и сучељавање мишљења, и иницијатива и хтења у оквиру опредељења утврђених докуметнима СКЈ, ослобађање постојећих средстава јавног информисања од стихијног деловања тржишта, утицаја група и појединаца, као и да средства информисања буду самоуправни и друштвено одговорни за написану и саопштену јавну реч“.

67 *Zakon o štampi i drugim vidovima informacija* (Službeni list SFRJ, br. 45/60, 15/65,39/74), *Zakon o javnom informisanju* (Sl. gl, RS, br. 5/78), Ž. Vlahović, *nav. delo*, 392,393. Živojin Vlahović, *Zbirka propisa o štampi i drugim sredstvima javnog informisanja, Savezni, republički i pokrajinski propisi*, Šid, 1978, 96, 98. Нису биле дозвољене емисије путем којих су се промовисала или „вршила“ кривична дела против државе и народа, оружаних снага земље, износиле или преносиле „изопачене или алармантне вести или тврђења којима се изазивало узнемиравање грађана или угрожавао ред и мир, објављивали поверљива документа или подаци, угрожавао мир или „равноправна међународна сарадња“, тешко вређао морал, наносила повреда части и угледа „наших народа“, представника државне власти, објављивала документа или подаци штетни по интересе правосуђа“.

68 Драги Ивић, *нав. чланак*, доступно на *https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/*, приступљено 30.01.2025.

69 Сећања Драгог Ивића и Јованке Јовановић, унеколико се разликују у погледу првобитно ангажованих лица као спикера на Радио станици, али се свакако допуњују и разумемо их као саставни део шире слике о првим годинама стваралаштва овог радијског медија.

70 Д. Ивић, *нав. чланак*, доступно на https://poportal.rs/dok-svira-radio-1/, приступљено 30.01.2025.

зовани радио слали професионалне уреднике из „Речи народа“. Главни и одговорни уредник био је Богдан Живановић, магистар, а ту су били и Зоран Васић – Гиле, Мића Илић, као и људи за које се већ знало да ће бити окосница правог, службеног радија: Петар Црнобрња, Јован Јоле Рајковић, Живота (наставник музичког, уредник музике), Илија – Ика, инжињер, Мишкец чаробњак за све што је електроника, Топлица и други“. Као један од сарадника, Д. Ивић је „радио поетски матине и емисије из историје старог Пожаревца“. При отварању Радио Пожаревца, бележи овај аутор такође, био је „ангажован менторски пар из Радио Јасенице, Раденко и Гоца, који су извесно време (као тонски техничар и спикер) преносили знања и искуства и у новоотвореном радију“. Касније, када је формално отворен Радио Пожаревац (1977), сарадници који су се „њиме бавили аматерски наставили су да по потреби сарађују са редакцијом“. Говори о „великом ентузијазму“ у радију. „Било је ту и знања и пара, а што је најважније, било је људи визионара, који су непогрешиво осетили какву моћ може донети та чаробна кутија која се у почетку слушала уз помоћ слушалица, снимало се на жици, а за радио су нарезиване специјалне грамофонске плоче. Музички програм се најчешће одржавао уживо, с оркестром у студију.“[71]

Синопсиси емисија Радио Пожаревца с краја 20. века потврђују њихову разнородност по већ искусно утврђеним програмским шемама. Нашу је пажњу из 1991. године привукао тада актуелан *Видовдански радио маратон*, у оквиру кога су се у вечерњем термину емитовали музички делови популарно називани „фолк грмљавина – најактуелнији народњачки хитови, избор радио маратонаца, радио џинглови“, затим „рок грмљавина – најактуелнији рок хитови, лутајући репортери прате догађаје у граду“, потом су следили пригодни разговори о празнику историчара и представници цркве - *У сусрет Видовдану*. На Видовдан, читано је тада на радио Пожаревцу, по црквеном календару се славе „свети Вид, Модест и Кристентије, сви рођени на Сицилији, прослављани као борци нове вере, чудотворци и исцелитељи (...)“, уз допуну да „Старији свет на Видовдан нити игра, нити пева, нити све то одобрава младима. Свуда се оживљавају приче о Косовској бици, цару Лазару и осталим српским јунацима. Старци тврде да се у поноћ воде промене, па из бистре, воде прећу у црвене, јер је много српских јунака искрварило од Косова до данас. По црквама се дају парастоси косовским борцима, а понегде и свим изгинулим јунацима и ратницима. Народ каже да на овај дан престане и кукавица да кука за изгинулима на Косову пољу“.[72]

Пожаревац ноћу је била емисија која је „пратила ноћна места за забаву информисала шта се дешава у току ноћи у граду, уз разговоре са радницима треће смене“. Најзад у „тихим сатима до раног јутра следила је пригодна музика за трећу смену, ноћни програм и разговори са ноћобдијама“. За добро јутро, следила је народна музика, затим „сервис вести, прогноза времена, рођени протекле ноћи, догађаји дана(...)“. Бележен је и рад Омладинске редакције, у оквиру трећег сегмента вечерњег програма, са водитељима Новицом Савићем и Драганом Димитријевићем. Са радио фреквенција младе је забављао оркестар *Жуто лишће*, а слушале су се „фине“ и тада популарне народне нумере, уз неизбежне наградне игре. У четвртом сегменту, који се одликовао поп музиком, емисија је трајала од 22 до 23.30 сати, а слушали су се одабрани извођачи Џенис Џоплин, Гари Мур, Џорџ Мајкл, Тина Тарнер, Синди Лопер, Скорпионси....[73]

У емисију *Добро јутро*, која је у једном тренутку носила назив *Над градом*, су се, према програмској шеми из 2008. године, укључивали „уживо“ представници служби хитне помоћи, АМД Победа Пожаревац, установа културе, на пример, Великог Градишта, са информацијама о манифестацији *Царевчеви дани*, представници породилишта Опште болнице у Пожаревцу, саобраћајног одељења МУП-а Пожаревац и других релевантних служби инфраструктуре града Пожаревца. Сервисне информације из различитих области и обавештења из превозних предузећа значајне су биле за грађанство. Викендом је „стартовала“ емисија *Викенд старт*, такође информативно-забавног карактера, уз обавезне „вести“, рубрике *Догодило се на данашњи дан*, *Прелиставамо штампу*, *Да ли сте знали*, *Рецепт дана*, *Здравље* и слично.[74]

Анализа радио-програма и улоге радија у почетку његове значајније и шире примене на овим просторима, педесетих година 20. века, значила је да програм свакако у највећој мери „мора бити привлачан за масе, та спонтана

71 *Исто.*

72 ИАП, а. ф. *ЈП „Радио Пожаревац“ Пожаревац у ликвидацији, 1975-2019*. Синопсиси радио емисија, 1991.

73 Исто.

74 ИАП, а. ф. *ЈП „Радио Пожаревац“ Пожаревац у ликвидацији*, 1975-2019. Синопсиси радио емисија, 2008.

привлачност за масе у пуној је подударности са њиховим потребама и животним жељама“. Неоспорно, радио није био схваћен само као „полуга за задовољење просечних прохтева за забавом код широких народних маса“. Сматрало се да се „радио-приредбе не смеју никада спустити на ниво кафанске забаве и музике“. Истовремено се постављало питање „шта то онда значи када говоримо да треба поћи од културног нивоа широких народних маса“, које су свакако радо слушале мање прихватљиве музичке и забавне програме. Посредством радија је требало исте те масе културно „водити и подизати, а не само поводити се за њима“. Стога је и систематско „неговање најбоље врсте музике и популарне науке са њеним практичним применама“ у радијским програмима требало да помогне постепеном „васпитавању уметничког укуса народних маса и стицању корисних научних знања“.[75]

Закључићемо да је радио као део културне политике и средство „опште народне едукације“ био постављен на важно место, као и други видови културних прилика и образовања, у зависности од и под контролом највиших ресорних државних власти, све „под окриљем“ комунистичке идеологије. Његова је функција била уско усмерена према идеолошком тренду у одређеном историјском тренутку, а и финансијски критеријум буџетског финансирања радио-медија је такође диктирао политику програмске оријентације. Више деценија касније документација о Радио Пожаревцу у „предвечерје“ његовог трајања, сведочи о томе да је професионални стандард подразумевао да информације које су се „одашиљале у етар“, посебно оне које садрже податке о одређеном догађају, изјави или личности, нужно морају говорити „о тачно провереним околностима, утврђеног порекла, истинито и потпуно“, а „туђе информације, идеје и мишљења да се пренесу и објаве веродостојно, потпуно, а уколико је информација пренета из другог извора, уз навођење гласила из кога је информација пренета“.[76] Уопште је упитно да ли су и у којој мери информативни медији, новински и радијски, задржали прокламовану објективност у својим програмским шемама ако се имају у виду често коришћени појмови идејно-политичке едукације, формирања човека „нове свести“, револуционарног, касније социјалистичког и у оквиру тога самоуправног морала, као и схватање медија као погодног средства популистичког деловања на најшире народне масе, у концепту прихваћене и промовисане идеологије.[77]

Како се одвијала и развијала „мисија“ пожаревачког радио-медија можемо сагледати из представљеног програмског садржаја пожаревачког радија кроз више деценија. Радио-станица у Пожаревцу се, према својим дометима свакако уклапала у шири друштвени контекст виђења радио-медија као информативног, у почетку са израженијом просветном и идеолошки едукативном улогом. Са растакањем идеолошког и државног јединства, програмски оквир радио „гласа“ је попримао више сервисно-информативни и забавни карактер, али свакако и даље остао радо слушан као препознатљиви део масовне културе пожаревачког краја. Без обзира на то да ли су и у ком обиму објективност, професионалност, квалитет и истинитост пружених радио услуга овог, као и других медија, били (или јесу) обликовани свакодобно актуелним политичким и државним дискурсом, улога радио медија свакако је остала вишеструко значајна.

Епилог: „са радио-фреквенције 212, дајемо вести: пожаревачка радио-станица престала да постоји“

Према службеним евиденцијама Регистра привредних субјеката при Агенцији за привредне регистре, некадашња Радио станица Пожаревац, под окриљем новинско издавачке куће *Реч народа* је од 2006. године званично постала самостално Јавно радиодифузно предузеће *Радио Пожаревац*. Међутим, „медијски доајен“, радио, временом се „није осећао баш најбоље“. Телевизија је већ освојила „народно тржиште“, емитујући поред „живих речи и живе слике“, а у новије време присутан је и низ других електронских

75 Љ. Димић, *нав. дело*, 146-148. Б. Докнић, М. Ф. Петровић, И. Хофман, *нав. дело*, 65,66.

76 ИАП, а. ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948 -* , службене евиденције Одсека за заштиту архивске грађе – Досије стваралаца / Досије фонда Службене евиденције Агенције за привредне регистре Регистар привредних субјеката, доступно на

77 Према службеним објавама општине Пожаревац, у скупштина самоуправне интересне заједнице информисања општине Пожаревац је крајем 1976. године донела одлуку о утврђивању стопе доприноса за финансирање информативне делатности у 1977. години. По изворима прихода је наведено да се из личних доходака из радног односа издвајало 0,1%, из личних доходака пољопривредне делатности 0,5%, из личних доходака од самосталног вршења занатских и других непривредниих услуга 1%, из лд и ауторских права, патената и техничких унапређења 1%, из удружених фондова и других прихода – без утврђеног износа. Извор: ИАП, *Службени гласник Општине Пожаревац*, година X, бр. 22, Пожаревац, 29.децембар 1976.

медија који олакшавају и убрзавају комуникацију међу људима, али и преплављују великом количином разноврсних информација. Нове и савремене технологије данашњице доводе до све мање оних који „укључују“ и слушају радио. Интернет и дигиталне платформе постале су уточиште „аутентичне радио креативности“(?), што је упитно у изворном тумачењу настанка и начина функционисања радио-медија и очувања односа „међусобне присности и припадности“ који је јавност дуги низ година одржавала уз радио-програме. Ипак, радио-таласи су се све мање емитовали. Неминовно је (или није) било да се и радо слушан Радио Пожаревац постепено „угаси“.

Правна судбина тада већ самосталног правног лица Јавно радио-дифузно предузеће *Радио Пожаревац* је следом више догађаја у првим годинама 21. века, била „одређена“. Поступак ликвидације над овим медијским сервисом је отворен 2016. године, у складу са одредбама Закона о привредним друштвима (а на основу Одлуке Скупштине града Пожаревца донете на седници одржаној 6. октобра 2016. године). Званичан назив од тренутка отварања поступка ликвидације био је Јавно предузеће *Радио Пожаревац* у ликвидацији. У одлуци је наведено да је Јавно предузеће *Радио Пожаревац* „основано ради обављања делатности емитовања радио програма у коме се слободно објављују идеје, информације и мишљења о појавама, догађајима за које јавност има интерес да зна“, стигло до последње степенице свог развоја – ликвидације као путу ка његовом гашењу. Разлози ликвидације пронађени су у неуспелој приватизацији овог предузећа, која је покренута иницијативом у новембру 2006. године, а у складу са тадашњим прописима о приватизацији друштвених предузећа. Према одлукама државе Србије, утврђена је потреба прекида поступка приватизације радио-станица и телевизијских станица које „емитују програм на језику националних мањина“, тако да је последњи акт о прекиду поступка приватизације Радио Пожаревца донет у виду закључка 26. фебруара 2014. године. Интересовање за куповину пожаревачке радио-станице је било незнатно – пријавило се само једно заинтересовано лице, па приватизација, односно, продаја „капитала овог јавног радио-дифузног предузећа путем јавног надметања није успела“. Сходно одредбама Закона о јавном информисању и медијима (2014), овај радио медиј престао је да постоји и избрисан је из Регистра медија. Према образложењу одлуке, а на основу тумачења прописа о јавном информисању и медијима, Радио Пожаревац „више није могао да послује као јавно предузеће, нити га је могла основати непосредно или посредно Република, аутономна покрајина и јединица локалне самоуправе, нити установа, предузеће и друго правно лице које у делу и целини спада у државну својину“.[78]

Ликвидациони поступак је окончан 19. новембра 2019. године, Одлуком Града Пожаревца. Радио-станица је избрисана из Регистра привредних субјеката 18. децембра 2019. године, након чега дотадашњи ликвидациони управник више није имао правног основа а ни разлога да се „стара“ о имовини овог предузећа. Права, обавезе, одговорности и имовину Радио Пожаревца, који представљају „право својине на покретним стварима, право коришћења на стварима у јавној својини, сва новчана средства и сва друга имовинска и неимовинска права“, преузео је Град Пожаревац. Такође, одлуком о престанку постојања медија и укидању издавача медија Јавног радио – дифузног предузећа *Радио Пожаревац* Пожаревац, Град Пожаревац је преузео и „сву документацију насталу и везану за рад Радио Пожаревца, која представља архивску грађу“ на даљу надлежност, у складу са законом.[79] Занимљиво је да је Град Пожаревац, као оснивач Радио Пожаревца, према уписима у Регистру привредних субјеката, истодобно донео и одлуку према којој „целокупну документацију“ овог предузећа у ликвидацији „поверава на чување извесном приватном лицу“ са пребивалиштем у приградском насељу.[80]

Да ли смо, у којој мери и на који начин заштитили историју пожаревачког радио- медија? Ценећи значај архивске грађе и документарног материјала стваоца Јавно радио-дифузно предузеће *Радио Пожаревац* Пожаревац у ликвидацији, надлежна стручна служба Историјског архива Пожаревац је 2017. године, у складу са својим законским овлашћењима и обавезама, извршила стручни надзор над архивирањем, чувањем, стручним одржавањем,

78 ИАП, *Службени гласник РС*, бр. 84/14, 58/15.

79 ИАП, а. ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*. Службене евиденције Одсека заштите архивске грађе: Досије стваоца ЈП *Радио Пожаревац* у ликвидацији, Досије фонда ЈП *Радио Пожаревац* у ликвидацији Пожаревац, 1975-2019. Одлука о престанку постојања медија и укидању издавача медија Јавног радио дифузног предузећа „Радио Пожаревац“ Пожаревац, бр. 1-2 од 13. октобра 2016.

80 ИАП, *Службени гласник Града Пожаревца*, бр. 17, од 19. новембра 2019. године, Одлука о окончању поступка ликвидације над Јавним радио-дифузним предузећем *Радио Пожаревац* – у ликвидацији, бр. 011-06-160/2019-19-5, од 19. новембра 2019; Решење Агенције за привредне регистре, БД 160553/2019, од 18. децембра 2019.

одабирањем архивске грађе и издвајањем ради уништења безвредног документарног материјала. Током 2021. године су стицајем случајних околности до одговорног лица исте службе у Архиву стигла усмена сазнања о стању архивске грађе и документарног материјала овог ствараоца, са израженом бојазни да иста буде отпремљена на градску депонију, као „непотребан папир". Стога је одмах организовано прикупљање преостале архиве у некадашњем објекту ЈП *Радио Пожаревац*, као и оне расуте у хангару предузећа ЈКП *Комуналне службе* Пожаревац, потом повезивање и преношење у подрумски депо Народне библиотеке *Илија М. Петровић* у Пожаревцу, где се већ налазио један део архивске грађе (папирна, фонотека) измештене из некадашњих просторија предузећа *Радио Пожаревац*.[81]

Неодложно се приступило пословима заштите, сређивања, евидентирања и одабирања архивске грађе која је настајала у раду пожаревачког радијског медија. Према Класификационом плану и Методском упутству, извршени су класификација и разврставање целокупне затечене архиве, па је констатовано да постоји богата фонотека од преко 2.500 грамофонских плоча великог формата, 350 сингл плоча и ДВД-а разних музичких жанрова, који су се са занимањем слушали преко фреквенција омиљеног регионалног радија. Посебно вредно историјско сведочанство представљају тонски/магнетофонски записи, снимци радио емисија (250 комада тонских записа/трака већег формата и 35 магнетофонских трака/тонских записа мањег формата), као и синопсиси радио емисија и програмске шеме, затим повеље, захвалнице и друга признања које је Радио Пожаревац у својој друштвеној заједници завредео и примио.

Један део архиве у класичном облику (формирана на папиру) је оштећен или чак уништен, јер се иста једно време, при крају „животног века" Радио Пожаревца, налазила необезбеђена, смештена у неадекватним условима у напуштеној просторији некада савремено опремљеног радијског студија. Није познато да ли су и у ком обиму сачувани тонска и радијска техника, миксете и магнетофони, нема довољно ни фото-записа из свакодневног рада редакција, иако је познато да је пожаревачки радио од некада скромне просторије обезбеђене за снимање емисија, популарно назване „пилићарник", израстао у савремену радио-станицу. Након свега, занимљива историја пожаревачког радијског медија сведена је највише на 30 дужинских метара архивске грађе забележених сећања.[82]

Тако је (и да ли је) дошао крај медија који је некада био једино радијско гласило у граду чији је назив носио а чији се „глас" чуо далеко изван градских оквира. За време свог постојања, Радио Пожаревац је био „огледало" свих друштвено-политичких, привредних и културних дешавања у Пожаревцу, али и шире, судионик образовних процеса у годинама обнове и развоја ратом девастиране земље и народа, пружалац информација за најширу публику, али и „расадник" талентованих новинара, креативног ентузијазма који је учинио да од скромне радио-станице при листу *Реч народа* прерасте у озбиљан и самостални Радио Пожаревац. И на крају, да од изузетно омиљеног радијског медија током осамдесетих година постане заборављен, као да никада није постојао. А слушање радија и када је схватано као део дневне рутине, „емитовало" је неку врсту емоције и привржености, која је држала људе уз „радио-таласе", прерастајући тако у породичну традицију.

И као што се сликовито, пророчки и са сетом присетила Јованка Јовановић, један од првих спикера Радио станице у Пожаревцу „тако смо се разишли сви, јако је тужно то било...".[83]

Резиме

Захваљујући развоју технологије, радио медиј је у 20. веку доживео своје „рађање, стасање, експанзију", али и постепени и тихи одлазак са „медијске и културне сцене". Од превасходно информативног „прозора", с почетка, у условима креирања комунистичке југословенске стварности, улога овог медија је постала вишеструко значајна. Један је од активних „учесника" у информисању и просвећивању најширег народног тела, у оквиру образовне и културне политике југословенских власти, чији је један од циљева био убрзани културни и образовни напредак, упоредо са обнављањем ратом разрушене земље. У каснијем периоду, са утемељењем и „ширењем социјалистичке платформе"

81 ИАП, а. ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*. Службене евиденције Одсека за заштиту архивске грађе, предмети заштите архивске грађе ван архива, Досије ствараоца Јавно радио дифузно предузеће „Радио Пожаревац" у ликвидацији.

82 ИАП, а. ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*. Службене евиденције Одсека за заштиту архивске грађе, предмети заштите архивске грађе у архиву, Досије фонда Јавно радио дифузно предузеће „Радио Пожаревац" у ликвидацији,

83 Извор: *Аудио архива – разговор са Јованком Јовановић* из Пожаревца, који је реализовала др Драгана Милорадовић, архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац, 2015. године.

и радио се у истом духу трансформисао, како у делатном и организационом смислу, тако и у погледу програмских садржаја који су емитовани са овог медија.

Радио-станица у Пожаревцу је стасавала у датим друштвено-политичким и културно-едукативним приликама, по угледу на тада већ искусни Радио Београд и заједно са већим бројем регионалних и локалних радио станица у Србији. За пожаревачки крај, радио-станица у Пожаревцу, касније Радио Пожаревац, остала је значајан вид сабирања и одашиљања свих пажње вредних, информација за грађанство, али и едукативни медиј, са кога су, у прво време, заједничким слушањем нарочито житељи мањих места стицали знања и сазнања која су им била недоступна или мање позната. Од привилегије малог броја предратних пожаревачких породица, радио је шестдесетих година постао опште доступан и радо слушан.

На основу сачуване архивске грађе, утврдили смо да је пожаревачка радио- станица постојала већ 1951. године, као и да је до 2013. године као саставни део новинско-издавачке куће *Реч народа*, без прекида емитовала програм. Кратка статусна самосталност од 2013. до 2019. године, била је само несрећни пут који је овај радијски медиј одвео у прошлост. У складу са тада важећим законским прописима, а из разлога „недовољног интересовања у поступку приватизације", са значајним финансијским баластом, правно лице Јавно радио-дифузно предузеће *Радио Пожаревац* је 2019. године „избрисано" из евиденције радио-медија у Србији. Захваљујући напорима стручних служби пожаревачког архива, „од заборава је отргнут" део историје, трајања, делања пожаревачког радија, који, између осталог, чини импресивна збирка аудио архивског материјала и грамофонских плоча различитих жанрова, које из данашње перспективе, представљају „златно доба" националне, али и међународне музичке продукције.

Пожаревачки радио, медиј кога више нема, оставио је за собом сећања на разноврстан радио програм, кроз програмске шеме и синопсисе информативних, културних, образовних емисија са социолошким, историјским „промишљањима", сервисним информацијама, програмима и едукацијама младих, али и „осетљивих" популација, као што су емисије на влашком или ромском језику. Кроз забавно-музичке емисије неговала се мултикултуралност, свестрана информисаност, али и непосредан разговор са слушаоцима. Инфраструктурно, техничко, као и креативно унапређење радио-станице у Пожаревцу обележили су вишеструки изазови, али и препознатљив, узвишен ентузијазам, воља, заједништво и труд, што је све заједно свакако допринело добро осмишљеном програму и релативно дугом трајању овог медија. Престанак рада пожаревачке радио-станице догодио се у специфичном друштвено-историјском тренутку, дефинисаном као „транзиција", односно, „прекомпоновање" друштвено-економских односа из сфере социјалистичких у приватно-својинске. Упитно је да ли је заиста и сасвим престало „занимање" за ову врсту медија, како од стране слушалаца, тако и од стране креатора и релевантних друштвених субјеката који су вршили оснивачка права на пожаревачкој радио-станици. Или се „стари добри радио" са носталгијом нада „неким бољим временима"...

Свакако је трајном одласку овог радио-медија са завичајне, али и националне, културне и јавне сцене „припомогао" и убрзани развој других електронских медија, који су на својствен начин „заменили" радио, све више и телевизијски медиј, пружајући најразличитије садржаје, до недавно недоступне информације, али истовремено неприметно и сигурно удаљавајући и међусобно отуђујући некадашње слушаоце радија, сада „пратиоце" и кориснике бројних друштвених мрежа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

1. Архив Југославије (АЈ)
- архивски фонд *Министарство просвете Владе ФНРЈ (313)*
2. Историјски архив Пожаревац (ИАП)
- архивски фонд *Радио станица Пожаревац, 1951-1952.*
- архивски фонд *ЈП „Радио Пожаревац" Пожаревац у ликвидацији, 1975-2019.*
- архивски фонд *Историјски архив Пожаревац, 1948 - .* (службене евиденције Одсека за заштиту архивске грађе)
- *Аудио-визуелна архива, усмена сећања Јованке Јовановић* из Пожаревца, забележено 2015. године

Други необјављени извори:

1. Alajbegović, Nejira, *Medijska kultura za vrijeme drugog jugoslovenskog perioda*, esej iz predmeta Medijska

kultura na Fakultetu političkih nauka univeziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.

2. Живковић, Јасмина, *Заштита архивске грађе савезних органа у Југославији, 1945-1991*, докторска дисертација (рукопис), Филозофски факултет Универзитета у Београду (Одељење за историју), Београд, 2020.
3. Милутиновић, Р. Ирина, *Настанак и развој регулације радио-дифузије у Србији*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд, 2012.

Периодика:

1. Лист *Грађанин, 1929-1941.*
2. *Реч народа, орган Градског одбора Народног фронта Пожаревац* /лист за политичка и друштвена питања, *Дигитална библиотека Пожаревац*, https://digitalna.nbpo.rs/items/show
3. *Радио вести*, *Дигитална библиотека Пожаревац* https://digitalna.nbpo.rs/items/cxow

Службена гласила:

1. *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 118, 1935.
2. *Службени лист СФРЈ, 1960-1978.*
3. *Службени гласник Општине Пожаревац, 1975, 1976.*
4. *Службени гласник Града Пожаревца, 2006-2019.*
5. *Службени гласник РС, 2012 – 2015.*

Литература/објављени извори:

1. Vlahović Živojin, *Zbirka propisa o štampi i drugim sredstvima javnog informisanja, Savezni, republički i pokrajinski propisi*, Šid, 1978, 88.
2. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji*, 1945-1952, Beograd, 1988.
3. Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.
4. Докнић, Бранка, Петровић Ф. Милић, Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945-1952, Зборник докумената, књига 1*, Београд, 2009.
5. Докнић, Бранка, *Културна политика* Југославије 1946-1963, Београд, 2013.
6. Ђилас, Милован, *Власт и побуна*, Београд, 1991.
7. Живковић, Јасмина, *Округ Пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Изложбени каталози – каталог 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
8. Живковић, Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског округа)*, Посебна издања - књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012.
9. Живковић, Јасмина, Цветковић, Слободанка, *Окупирани Пожаревац 1941-1944. – слике из свакодневног живота*, Изложбени каталози – каталог 22, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.
10. Манојловић, Мирољуб, *Пожаревац у међуратном периоду II*, Пожаревац, 2019.
11. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, *Treća knjiga Socijalistička Jugoslavija 1945-1988*, Beograd, 1988.

Чланци/електронски извори:

1. *Дигитални архив Народне банке Србије*, https://nbs.rs/sr_RS/o_nbs/arhiv-i-biblioteka/arhiv/
2. Ivić, Dragi, *0021 Dok radio radio, Radio Vihor zove Anđeliju*, https://poportal.rs
3. Ивић, Драги, *Радио станице на тлу Југославије за време другог светског рата*, https://www.mycity-military.com/Drugi-svetski-rat/Sta-je-radio-u-ratu-radio.html
4. *Политика*, година XIX, број 5471, Београд, 19. јули 1923.
5. https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Periodika
6. https://www.politika.rs/scc/clanak/306477/Devedeset-godina-Radio-Beograda-prvo-doba

PhD. Jasmina Zivkovic
Mirjana Stepanovic
Milan Stankovic, MA

Radio Station Požarevac – a medium that no longer exists

Abstract. Informing the public is one of the areas that scientists, chroniclers and researchers of various disciplines can thoroughly and justifiably observe/study and theoretically process, bearing in mind the significant influence of the media on shaping public opinion in numerous segments of social life. This research is based on the principles of historical and archival science and refers to the presentation of the emergence, development, influence, quality of program ranges of one of the media informing the Požarevac and wider public in the Braničevo administrative district. The importance of the topic that we have covered in the paper provides the opportunity for its observation from sociological, psychological, educational, political-legal and other aspects.

Established in the years after World War II, the Požarevac radio station is the forerunner of the later formed public media outlet Radio Požarevac. In this paper, we aim to shed light on the time when socialist public opinion was formed, with all the contributions made to it by the Požarevac radio service. The importance of the Požarevac media service often exceeded regional boundaries and was eagerly listened to more widely in Serbia. This leads to the conclusion that the importance of this means of informing and "recording" events in "state and administrative affairs", economic and social trends, socialist culture and post-war social history was not negligible.

Therefore, the paper also points out the problem of its cessation of existence and operation, its closure in recent years, as well as the fate of the documentation that testified to its decades-long existence. We have examined the extent to which professional services for the protection of archival materials and documentary material have contributed to the preservation of written traces of the existence of radio media in Požarevac. We have also pointed out how local administrative and self-governing structures, as well as the citizens themselves, treated the Požarevac radio media, whose generations grew up and were formed with the diverse and interesting program content of the radio media company in Požarevac.

Keywords: radio station, public, information, archival materials, protection, establishment, termination, Radio Požarevac, social, cultural significance

Александар Бережнов[1]
Историјски архив Краљево
Република Србија

UDK: 930.253:347.65(094)(497.11)

Стручни рад

ОСТАВИНСКИ ПРЕДМЕТИ И РЕГИСТРИ КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР О ЖРТВАМА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У КРАЉЕВУ

Апстракт: Рад указује на значај архивске грађе настале радом судова, конкретно у току поступка за доношење оставинског решења. Оставински поступци су у прошлости вођени од стране среских, односно општинских судова. Списи оставинских предмета садрже акта настала у току оставинске расправе, али обавезно и прилоге који могу бити из различитих периода, издати од стране бројних служби и органа, али и настали од стране особе услед чије смрти се води поступак. Оставински предмети и пратећи именски уписници / регистри представљају архивску грађу за коју постоји интересовање од стране правних и физичких лица ради регулисања имовинских односа, али узимајући у обзир податке који су садржани у списима предмета, они су и потенцијално значајан историјски извор јер нам могу пружити податке које у одређеним случајевима не можемо пронаћи на другом месту, што поједини примери и потврђују. Један од примера представља именски регистар преминулих за време Другог светског рата Среског суда у Краљеву који у недостатку сачуваних оставинских списа као значајан извор може да утиче на вишедеценијску дилему око броја и идентификације жртава масовног стрељања у Краљеву октобра 1941. године.

Кључне речи: оставински списи, именски регистри, Други светски рат, Срески суд Краљево

Увод

О томе колики је број грађана који су жртве масовног стрељања током октобра 1941. године у Краљеву деценијама су се смењивали различити бројеви. Како би се стало на пут нагађањима прешло се на примену научног приступа овом важном питању и решење се нашло у дуготрајном, али важном процесу идентификације свих жртава. Поучени приступом Станише Бркића који је своја истраживања везана за жртве стрељања у Крагујевцу преточио у књигу „Име и број“ локални историчари у Краљеву приступили су прикупљању података о свакој појединачној жртви стрељања и рата уопште.

Историчари из Народног музеја Краљево и руководилац установе Спомен-парк Краљево оформили су прву поименичну евиденцију стрељаних грађана у виду картотеке, чију основу чине доступни спискови. Картотека је проширена и осавремењена 2001. године дигиталном базом података о жртвама Другог светског рата са подручја Краљева и околине током свих ратних година. Данас ова база података садржи евиденцију о више од 4000 жртава рата, од чега 2260 стрељаних грађана током октобра 1941. године. Прикупљени подаци објављени су у стручној монографији „Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941.” Ауторка је Силвија Крејаковић, историчарка и музејска саветница, а издавач Музеј жртава геноцида. Књига је издата 2013. године.

О масовном стрељању грађана Краљева октобра 1941. године издато је више књига и стручних радова, било је излагања на научним скуповима, али публикација Силвије Крејаковић је најсвеобухватније дело чије је треће допуњено издање изашло из штампе 2021. године. Идентитети стрељаних током октобра 1941. године у Краљеву и околини утврђени су на основу више од 40 историјских извора, од којих већину, тачније 33, чине спискови састављени непосредно након масовне егзекуције, већином током периода од 1942 – 1946. године, као и 4 врсте документације настале радом истраживача (Гвозденовић Сава, Јоветић Радивој, Тимотијевић Миломир и поменута картотека Народног музеја Краљево). Већина спискова настала је радом Српске православне цркве, Поште, Железнице (Ложионице,

1 Аутор је архивиста; Историјски архив Краљево, Трг Светог Саве 1; e-mail: aleksandar.bereznov@gmail.com

Радионице, Секције за одржавање пруге), Жичког среза, судова, општина, школа, болнице, фабрика и других установа и државних и приватних предузећа. Наративни извори и сећања савременика, као и преживелих ових злочина употпунили су базу података. Последњих година обављана су теренска истраживања многобројних сеоских гробаља и стратишта, при чему су интервјуисани грађани који су пренели своја сазнања о ратним страдањима. У комплексу Спомен парка „14. октобар“ у Краљеву приводе се крају радови на изградњи Спомен капеле у којој ће на зидовима бити уклесана имена свих стрељаних грађана.

Међутим, и поред вишедеценијског труда, коначан број настрадалих вероватно никада неће бити закључен. Пажњу треба обратити и на оне мање заступљене, али не и мање значајне, историјске изворе. Списи оставинских предмета са пратећим евиденцијама могу и морају представљати још један битан и свакако поуздан историјски извор. Судска је једна од три врсте власти, поред законодавне и извршне, и судови су независни у свом раду. Они обављају поверене послове и у току поступка доносе закључке, одлуке и решења искључиво на бази утврђених чињеница, због чега се са сигурношћу може сматрати да су акта донета од стране суда поуздана и тачна. Изјаве учесника у поступку такође се могу сматрати веродостојним, јер у супротном они могу бити позвани на одговорност.

Значај оставинских предмета и пратећих евиденција се огледа у томе што су настали током и непосредно након Другог светског рата, односно учињених злочина. Тада су сећања савременика још увек била свежа, што даје дозу поузданости ових извора. Подаци из оставинских предмета могу да буду од користи како би се допуниле информације о жртвама, упоредили подаци и уочиле словне грешке, решиле поједине недоумице и елиминисали дуплирани уписи.

За разлику од података из спискова који се готово у целости преносе у базу података, код оставинских предмета процес утврђивања идентитета стрељаних је много спорији, и захтева много више времена, труда и стрпљења. Када је реч од оставинским предметима бившег Среског суда у Краљеву за период од 1941. до 1947. године, било је потребно прегледати више стотина предмета, прочитати на хиљаде страница, упоредити пронађене податке са већ раније утврђеним чињеницама.

Архивска грађа суда

Историјски архив у Краљеву је од Основног суда у Краљеву у више наврата вршио преузимања архивске грађе у периоду од 2002. до 2015. године. Укупно је преузето 147 дужних метара, а граничне године су 1932-1975. Наведена архивска грађа има статус културног добра. Она је сложена хронолошки, предмети су повезани у фасцикле. На већини фасцикли са унутрашње стране стоји напомена о недостајућим предметима сачињена од стране радника суда. Целокупна архивска грађа суда није архивистички сређена, па је то један од разлога што није до сада детаљније проучена и коришћена у научно-истраживачке сврхе. И поред тога, наведена документација се редовно користи. У пракси то подразумева издавање оверених копија оставинских решења заинтересованим странкама – физичким лицима, или копија целокупног предмета на захтев суда, најчешће ради доношења допунског оставинског решења или неког другог судског поступка.

За период пре Другог светског рата преузета је једна књига – Интабулациони протокол (1932-1936) и Уписник овера „Ов“ (1939-1946). Из ратног периода датирају уписници и предмети кривичних, парничних, ванпарничних и оставинских поступака и предмети конфискација настали радом некадашњег Среског суда у Краљеву. Наведена архивска грађа није комплетна и делимично је оштећена, што је и констатовано у записницима о примопредаји. Из послератног периода преузети су предмети и уписници парница, овера, оставине, тапије, интабулације и конфискације, као и део предмета судске јединице у Врњачкој Бањи од њеног оснивања 1969. године до 1977. године (предмети и уписници „П“, „Ов“ и „О“). У уписницима оставинских предмета на крају сваког уписа постоји рубрика у којој се уписују важне напомене, као на пример да ли је предмет архивиран, да ли је преведен, тј. променио број, уступљен неком другом суду на надлежност и сл.

Оставински поступак

Оставински поступак је поступак за расправљање заоставштине који суд покреће по службеној дужности када сазна за смрт неког лица. Оставински поступак је ванпарнични поступак у ком суд расправља заоставштину и утврђује ко су наследници умрлог, затим која имовина сачињава његову заоставштину, као и права и евентуално обавезе из заоставштине припадају наследницима и другим лицима. Суд има обавезу да приликом расправљања заоставштине расправи сва питања која су од значаја: састав, садржину и вредност заоставштине, као и да утврди ко су наследници, који и колики део наслеђују и остало. Заоставштина се

расправља на рочиштима која заказује суд и на која позива сва заинтересована лица: сроднике, тестаментарне наследнике и легатаре који не морају бити сродници.

Оставински предмет је сачињен од низа списа. Иницијални акт сваког оставинског поступка јесте пријава смрти, односно смртовница или извод из матичне књиге умрлих. Наведени поступак се окончава доношењем завршног акта – решења о проглашавању наследника или у ретким случајевима решењем о обустави поступка када не постоји имовина која би била предмет расподеле. Осим ових аката списе предмета могу да чине и неки од бројних прилога. У пракси су то најчешће: тестаменти, смртовнице, уговори, пресуде, тапије, закључци суда, записници суда, изјаве, пуномоћја, потврде, уверења, изводи из црквених књига (крштених, венчаних и умрлих), протоколи о подношењу извештаја о смрти умрлог лица, пресуде, жалбе, разна акта настала радом других судова (апелациони суд, првостепени суд...).

Евиденцију о преминулим лицима води надлежна матична служба која информацију о преминулом лицу прослеђује суду на основу Закона о матичним књигама.[2] Предлог за покретање оставинског поступка могу да поднесу грађани који уз поднесак суду осим података о преминулом лицу и потенцијалних наследника могу да приложе доказе које поседују: изводе из матичних књига рођених, умрлих и венчаних (за супружнике), уговоре, власничке листове, оружани лист, штедне књижице, потврде о акцијама, потврде о неисплаћеним пензијама и др.

У Републици Србији од септембра 2014. године јавни бележници (нотари) су почели да воде оставинске поступке након увођења Закона о јавном бележништву.[3] Њихов рад у вези вођења овог поступка прецизиран је и Законом о ванпарничном поступку.[4] Тиме су нотари постали повереници суда. Наиме, суд може да донесе одлуку којом вођење оставинског поступка поверава јавном бележнику, што се у пракси најчешће и догађа. Јавни бележници заказују рочишта, спроводе поступак и на крају доносе оставинско решење. У случају спора странке се упућују на парнични поступак пред надлежним судом.

Оставински предмети имају ознаку која је састављена од словне ознаке – великог слова „О“, затим следи број предмета, затим коса црта и број године у којој је оформљен предмет. Бројеви предмета почињу од броја 1 за сваку календарску годину, па надаље растућим низом. Предмети се уписују у Уписник, као и у Регистар (Именски уписник), првенствено ради лакшег проналажења броја жељеног предмета. Регистри садрже знатно мање података у односу на уписнике предмета.

Након формирања предмета суд има задатак да утврди бројне чињенице: о занимању, старости, верској припадности, брачном статусу, месту пребивалишта, датуму и месту смрти покојника, а затим и податке о потенцијалним законским наследницима: родитељима, супружнику, пунолетној и малолетној деци, осталим блиским сродницима. Суд утврђује да ли постоји тестамент у писаној форми или изјава последње воље саопштена пред сведоцима чији се идентитет и место боравишта утврђује како би били позвани на рочиште. Следећа обавеза суда је утврђивање имовине покојника која је предмет расправе, њено стање, вредност, постојање осигурања, поседовање оружја, вредносни папири (банкарски рачуни, деонице, акције), као и неиспуњене финансијске обавезе покојника уколико постоје у виду хипотеке, кредита, меница, дуга итд. Уколико не постоји имовнна о којој би се водила оставинска расправа, поступак се обуставља о чему се обавештавају странке у поступку.

Уколико би постојала имовина, њу су најчешће наслеђивали чланови најближе породице. Број рочишта зависи од више фактора: броја и доступности учесника у поступку, величине имовине, постојање неутврђене имовине и др. У случајевима када се наследници не би могли договорити, или би дошло до неког другог спора, они би били упућени на парнични поступак, након чијег окончања би било донето оставинско решење. Један од најчешћих разлога за вођење парничног поступка јесте оспоравање тестамента или изјаве последње воље, тј. изостављање са списка потенцијалних наследника.

Оставински поступак се завршава доношењем оставинског решења, чији се по један примерак доставља свим наследницима, па уколико нема жалбе, решење постаје правоснажно. Дешава се да у наредном периоду дође до проналажења још неке непокретне имовине. У том случају води се поступак под истом ознаком, који резултира доношењем допунског решења.

Оставински предмети

У депоу Историјског архива Краљево налазе се оставински именици – регистри, уписници и предмети за период

2 „Сл. гласник РС“, бр. 20/2009, 145/2014 и 47/2018

3 „Сл. гласник РС“, бр. 31/2011, 85/2012, 19/2013, 55/2014 - др. закон, 93/2014 - др. закон, 121/2014, 6/2015, 106/2015 и 94/2024

4 „Сл. гласник СРС“, бр. 25/82 и 48/88 и „Сл. гласник РС“, бр. 46/95 - др. закон, 18/2005 - др. закон, 85/2012, 45/2013 - др. закон, 55/2014, 6/2015, 106/2015 - др. закон и 14/2022

1942-1972. год. За 1941. годину није сачувана документација оставинских поступака. С обзиром да је током масовног стрељања у Краљеву од 15. до 20. октобра 1941. године у којем је живот изгубило више хиљада људи, и да је међу њима било и осморо радника Среског суда, неминовно је дошло до отежаног рада суда у наредном периоду. Међутим, суд наставља са радом, што се види из сачуваног Именског уписника - регистра оставинских предмета за период 1942-1947. год. у којем нема уписа за 1944. годину, осим што се код слова „Б“ види упис предмета са бројем 1064. Чуди податак да остали оставински предмети за 1944. годину нису уписани у овај регистар. Нажалост, за наведени период нису сачувани уписници, осим некомплетног уписника за 1947. годину који садржи уписе од броја 306 до 507. У једном од сачуваних предмета из 1946. године наводи се да је 27. децембра 1941. године суд донео одлуку у оставинском поступку под ознаком О-3598/41.[5]

У односу на именске уписнике – регистре, уписници оставинских предмета су битни јер садрже много више података, како личних, тако и о кретању предмета.

Од укупно уписаних 3372 предмета у Регистар за 1942. годину сачувано је њих само 84. У овом регистру има доста уписа смрти лица која су жртве масовног стрељања и других жртава рата. Могуће је да можда има и дуплираних уписа. Има и мноштво уписа смрти лица која су преминула у претходним годинама, чак из 1871. године[6]. Овај регистар је попуњаван ручно, пенкалом, писаним словима, прилично је добро читљив. Регистар садржи само три рубрике:

- у првој рубрици је уношена ознака предмета, са почетним великим словом „О“, повлаком и бројем предмета. Бројеви су наравно уношени редно, растућим бројем;

- у другој рубрици уписивани су лични подаци преминулог лица: презиме и име, звање и пребивалиште. Уписи не садрже све потребне податке, већ најчешће осим презимена и имена још и место пребивалишта и евентуално занимање;

- у трећој рубрици уношен је датум смрти. Неки уписи садрже тачан датум смрти, неки месец и годину, неки само годину, али за највећи број уписа није наведена ни година смрти лица, већ је рубрика остала непопуњена.

Од укупно 5910 оставинских предмета уписаних у регистар за период од 1942. до 1947. године само за њих 504 наведено је да су преминули у октобру 1941. године. За многе преминуле током ратних дешавања вођени су оставински поступци и у наредним годинама и деценијама.

Жртве Другог светског рата у Краљеву према подацима из оставинских предмета

Краљево са околином уочи Другог светског рата имало је преко 12000 становника. Услед великог прилива избеглог и прогнаног становништва из других места широм тадашње државе, чији се број креће преко 2800 лица, не може се са поузданошћу утврдити број људи који су током ратних година били становници Краљева.

Према неким проценама број жртава у октобарском масовном стрељању у Крагујевцу 1941. године кретао се око 7000, затим је тај број најпре смањен на 3 хиљаде, да би Народни музеј у Крагујевцу након прикупљања података тај број свео на нешто преко 2 хиљаде. Оснивањем Спомен-музеја „21. октобар“ настављен је рад на систематском истраживању и прикупљању података о стрељанима. Као резултат вишегодишњих истраживања створена је картотека стрељаних са прикупљеним подацима за сваку стрељану особу. Ова дигитално обрађена картотека представља најпотпунији извор о грађанима који су стрељани 20. и 21. октобра 1941. године у Крагујевцу. У њој се налазе подаци о 2381 стрељаном лицу, а ови подаци преточени су у публикацију „Име и број – Крагујевачка трагедија 1941“ аутора Станише Бркића у издању Музеја жртава геноцида из Београда из 2021. године. Прво издање угледало је светлост дана 2007. године.[7] У њој су изнети идентитети жртава, персонализовани су бројеви којима се деценијама нагађало.

По угледу на рад стручњака из крагујевачких установа, у Краљеву су радници Народног музеја у сарадњи са сарадницима из осталих установа културе створили базу података о жртвама масовног стрељања грађана Краљева и околине у периоду од 15. до 20. октобра 1941. године. И о броју жртава краљевачке трагедије било је различитих претпоставки, тако да се број жртава кретао до 6 хиљада. Након систематизације истражених података и коришћења првенствено спискова насталих радом државних органа,

5 Историјски архив Краљево (ИАК), Општински суд Краљево, О-137/46 (оставински поступак иза смрти Манчић Владимира, рођеног 1914. године, трговца из Пирота који је стрељан у Краљеву)

6 ИАК, Срески суд Краљево, О-2790/42, Радисављевић Анђелко из Краљево, преминуо 1.7.1871. године

7 Станиша Бркић „Име и број: Крагујевачка трагедија 1941“, Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, Крагујевац 2007

предузећа, школа, судова и др. резултати су дигитализовани и касније преточени у публикацију ауторке Силвије Крејаковић под називом „Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941." у издању Музеја жртава геноцида у Београду. Књига је изашла из штампе 2013. године, а њено треће допуњено издање 2021. године. Данас се у бази жртава убијених током октобра 1941. године у Краљеву налазе подаци за 2260 жртава. Подаци о жртвама из наведеног периода који су страдали услед дејстава окупатора у селима око Краљева налазе се у изложбеном каталогу „Рације – казнене експедиције Вермахта у селима жичког среза 1941. године" аутора Мирјане Савић и Немање Трифуновића у издању Народног музеја Краљево из 2022. године.

Обе публикације о жртвама масовних злочина окупатора у Краљеву и Крагујевцу представљају најсвеобухватније и најпрецизније резултате вишедеценијских истраживања. Међутим, након више од 8 деценија од трагичних догађаја, и извршених систематских истраживања сачуваних и доступних извора, не може се ставити тачка на коначну листу жртава. Првенствени разлог је тај што још увек постоје извори који нису довољно коришћени и у којима се, додуше након детаљног и исцрпног истраживања некада и више хиљада страница докумената, могу пронаћи подаци о жртвама чији се идентитети и остали лични подаци не налазе у наведеним базама података жртава масовних стрељања и осталих жртава рата.

Од документације са статусом архивске грађе која се још увек недовољно користи за потребе различитих истраживања везаних за период Другог светског рата могу се користити и:

- евиденције везане за пријаве ратне штете сачињене пред среским органима након ослобођења,
- предмети ради доношења решења о разрезу пореза на наслеђе које је водио Порески одељак (Отсек за финансије) надлежног Народног одбора,
- списи оставинских предмета са пратећим евиденцијама који су настали радом надлежних судова.

Управо су списи оставинских предмета у фокусу овог рада који је резултат дуготрајног истраживања на стотина сачуваних докумената из периода 1941.-1947. године. У ратовима не страдају само људи, већ и материјална добра и ствари, због чега нису сачувана сва документа за наведени период, али оно што је сачувано, а настало је радом некадашњег Среског суда у Краљеву налази се у највећем обиму у Историјском архиву Краљево. Пронађеним подацима прошириће се базе података и евиденције о жртвама рата, али и допунити постојеће новим информацијама. Циљ овог истраживања није повећавање броја жртва, већ тежња да свака невина жртва рата буде трајно забележена, јер је убиство и једне невине особе злочин, а како би будуће генерације схватиле последице ратних сукоба, и настојале да се слични злочини никада и нигде не понове.

Резултати истраживања могу да се категоризују на више начина. Најпре треба истаћи број предмета по годинама представљен у виду табеле из које се јасно види повећан број оставинских поступака који су вођени током прве две године рата.

Табела 1 – Број оставинских предмета за период 1941-1947.

Година	Број предмета
1941	3598
1942	3372
1943	661
1944	1084
1945	141
1946	144
1947	508
Укупно	9508

Нажалост, сачуван је само мали број предмета. У периоду 1941-1945. вођено је 8856 оставинских поступака, а сачувано је само 292 предмета, односно око 3,3 посто. Због тога, као и услед недостатка уписника и оскудних података у непотпуном регистру (именском уписнику) не може се поздано утврдити број стрељаних и погинулих током ратних година. За већину уписа наведено је само презиме и име лица, његово пребивалиште, али без навођења датума смрти.

Део из Именског уписника оставинских предмета из 1942. године

За период 1942-1947. година сачувани су оставински предмети за 56 жртава масовног стрељања, и сви су евидентирани у поменутој публикацији „Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941." За већину ових жртава као разлог смрти навођено је: „стрељан", „стрељан од немачке војне силе", „стрељан од немачке војне силе као таоц", „стрељан у логору од Немачке војне силе", „погинуо

за време блокаде Краљева 1941.“, „погубљен као таоц“, „пострадао на службеној дужности“, „погинуо на редовној дужности“ (железничари).

Следећу категорију чине 52 предмета за лица која су изгубила живот или су нестала током и непосредно након Другог светског рата. Од ових предмета издвојен је списак оних лица која се не налазе у бази жртава рата Музеја жртава геноцида:[8]

Табела 2 – Попис предмета за лица која су изгубила живот или су нестала током и непосредно након Другог светског рата и која се не налазе у бази жртава рата Музеја жртава геноцида

Број предмета О-	Презиме и име	Место становања и старост	Напомена
3339/42	Чеканац (Чакањац) Живорад	Рибница, 17 (19)	14.1.1942. „рањен и умро од немаца“
545/43	Јанковић Станимир	Конарево	11.12.1942. „убијен од стране четника“
647/43	Васић Живојин	42	28.7.1943. „погинуо у Врњачкој Бањи“
555/44	Вучковић Александар	Чукојевац, 46	„18.9.1943. нађен убивен“
4/45	Ракуш Радета и Живојин		„Убијени 15.2.1943. у планини Гоч од стране Немаца и Бугара“
6/45	Пешовић – Петронијевић Петар	Милочаји, 33	„убијен од зликоваца 16.11.1944. у Милочаји“
7/45	Даговић Љубомир	43	28.10.1944. „погинуо на дужности у ложионици од Немачких војника – убијен“
16/45	Стокић Константин	41	„погинуо у Краљеву од Бугара 1943.“
86/45	Радичевић Верољуб		„погинуо у борби против окупатора 1945. у Босни“
93/45	Грујовић Миленко (ваздухопловни наредник)		„10.4.1941. приликом пада авијона, код Оравице-Румунија“
98/45	Терзић Ђорђе	Јарчујак, 35	„16.4.1941. погинуо у Београду од ваздн. напада“
112/45	Ћилерџић Бранислав	Грачац, 28	23.5.1943. стрељан у Краљеву у маси од Нем. Гестапоа“
113/45	Јеремић Драгослав	Трговиште, 40	10.4.1945. „погинуо је од стране непознатих лица месеца јуна 1945“
136/45	Пајић Тадија	Врдила, 58	„22.9.1944. погинуо од Немаца у Качулицама, срез Трнавски ... прегажен на путу од немачких аутомобила“
137/45	Видић Јарослав	Подунавци, 35	1.10.1944. „убијен је од стране четника“
94/46	Јеремић Бранивоје	Лаћевци	„после рата стрељан као народни непријатељ“
96/46	Симовић Миодраг	Лаћевци	„стрељан после рата“
4/47	Ђоновић Борисав	Рибница	„месеца новембра 1943. убивен од непознатих лица у Драгосињцима“
6/47	Станковић Станимир	Самаила, 45	„од стране окупатора отеран је на рад у Борски рудник где је се разболео и месеца марта 1943. умро“
36/47	Станисављевић Миладин и Станимирка	Самаила, 60	„погинули 15.11.1945. од стране бандита код своје куће у Самаилима“
121/47	Марковић Милутин	Тавник, 28	„7. августа 1944. нестао на Копаонику“
309/47	Рончевић Светозар		13.12.1944., „стрељан од стране Н.О.П. у 1944. год.“
365/47	Живковић Драгомир	Витановац	„погинуо“
365/47	Живковић Михаило	Витановац, 29	„погинуо 9.5.1943.“
446/47	Терзић Јован	Милавчићи	„погинуо од четника 1943. године“
490/47	Јеремић Војислав	Краљево, 33	„нестао је 28.10.1942. год.“

8 https://www.popis.muzejgenocida.rs/

Сачувано је и 19 предмета за лица која су убијена од стране немачке казнене експедиције током Другом светског рата.[9]

Читајући оставинске списе могуће је уочити да се у њима помињу и особе које су биле у заробљеништву током Другог светског рата. Таквих предмета има 17.

У сачуваним предметима налазе се подаци за 20 лица која су погинула у балканским ратовима и Првом светском рату.

Део из Регистра са уписом и погинулих током Првог светског рата

У појединим предметима налазе се и подаци о становницима који су настрадали током савезничких бомбардовања Краљева и околине 1944. године:

- Кокотовић Андрија, земљорадник из Раче Крагујевачке, рођен у селу Бјелош у Црној Гори, стар 39 година, настрадао у улици Обилићева број 37 (О-1084/44),

- Поповић Оливера, шнајдерка рођена у Новом Пазару, стара 45 година, настрадала у улици цара Лазара (О-30/46),

- Весковић Спасенија, домаћица из Шумарица, стара 75 година, настрадала у улици Југ Богданова број 55 (О-1/47),

- породица Барјактаревић која је настрадала у улици цара Душана број 57: Радомир, водник Српске државне страже, стар 34 године, рођен у селу Петњик у Црној Гори; супруга Даринка, домаћица стара 34 године, рођена у Осијеку у Хрватској; њихова ћерка Љиљана стара 4 године, рођена у Фочи; Владимир, службеник Финансијске контроле Општине Краљево, стар 33 године, рођен у месту Беране у Црној Гори (О-26/46),

Сачувани су и подаци о лицима која су на својим објектима претрпели штету од бомбардовања.

- кућа Голубовић Радисава у Југ Богдановој улици број 69 (О-73/46),

- кућа Бакић Јована у Обилићевој улици број 42 (О-84/46),

- кућа Мрашић Љубомира у улици Златаричкој (О-117/46),

- кућа Ристић Милоја у улици Љубе Стојановића број 9 порушена (О-420/47).

Ови подаци доприносе покушају реконструкције догађаја везаних за англо-америчка бомбардовања Краљева и околине у периоду мај – септембар 1944. која су претходила ослобођењу Краљева које је уследило 29. новембра исте године. На основу места страдалих и повређених грађана могу да се утврде тачне локације где су падале авионске бомбе које су услед промашаја циљаних железничке станице и чворишта пружних праваца направиле огромну материјалну штету и проузроковале смрт преко 70 грађана Краљева и околине уз бројне повређене.[10]

Анализирајући податке садржане у сачуваним предметима може се доћи и до неких нових података који су у значајној мери негативно утицали на животе чланова породица стрељаних грађана. Иза њих нису остали само брачни другови и/или родитељи, већ и деца. Бројни су случајеви да је после погубљења родитеља остало по једно или двоје малолетне деце, али има случајева да има по троје деце: Стефановић Бранислав (О-92/46), Букоња Будимир (О-114/46), Мрашић Љубомир (О-117/46), Видмар Едвард (О-140/46), Радовановић Драгомир (О-382/47), Јеремић Војислав (О-490/47 + једно пунолетно дете); четворо деце: Драгојловић Коста (О-644/43), Кукић Лука (О-272/43), Марић Драгослав (О-1079/44), Даговић Љубомир (О-7/45), Станковић Станимир (О-6/47, + двоје пунолетне деце), Миљковић – Гојковић Лазар (О-347/47, + двоје пунолетне деце), Сталетовић Драгослав (О-357/47); петоро деце: Терзић Ђорђе (О-98/45), Бакић Јован (О-82/46), Букара Драгутин (О-115/46), Божиновић – Трајковски Риста (459/47 + двоје пунолетне деце); шесторо деце: Росић Богољуб (О-625/43).

Осим жртава ратних дејстава у наведеним предметима могуће је пронаћи и друге уписе који могу бити од користи истраживачима. Тако на пример у предмету О-110/46 поводом смрти Стаменић Владимира, земљорадника из Вранеша налазе се бројна добро очувана документа настала радом некадашње Општине Врбске с краја 19. века која није могуће наћи на другом месту.[11]

Оставински предмети су формирани након смрти особа различите животне доби, од беба старих неколико месеци до стогодишњака. Један пример се издваја. У предмету

9 Већина страдалих евидентирана је у: Савић Мирјана, Трифуновић Немања, „Рације – казнене експедиције Вермахта у селима жичког среза 1941. године“, Народни музеј Краљево, Краљево 2022

10 Александар Бережнов, Силвија Крејаковић, „Савезничко бомбардовање – 80 година после: Краљево, Гомила рушевина – масовна гробница“, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2024

11 Врба је село надомак Краљево

О-141/46 стоји да је Јовановић Светозар, земљорадник који је живео у селу Самаила надомак Краљева преминуо 26. новембра 1946. године. Оно што је интересантно јесте да је он у свом тестаменту који је приложен навео да је стар 108 година и да је рођен 10. октобра 1838. године у селу Бубушевац код Пожаревца. Нажалост, тај податак није могуће данас проверити јер књига рођених (крштених) из надлежне цркве за тај период није сачувана.

Сачувани су и предмети иза смрти виђенијих грађана попут Војислава Радовановића, хотелијера из Чачка, старог 47 година, који је умро 1938. године (О-3250/42), затим познатог краљевачког индустријалца Стевана Кнежевића старог 58 година који је преминуо 27. марта 1944. године услед „срчане капи“ (О-1064/44) и др.

Архивиран је и предмет штићенице Дома за избеглице у Матарушкој Бањи Чолић Радмиле старе 16 година која је преминула 15. октобра 1943. године (О-646/43).

Подаци и чињенице садржане у оставинским списима могу се сматрати поузданим, али има и малобројних негативних примера који се огледају у неподударности изнетих чињеница. Тако на пример у оставинском предмету О-109/46 који је вођен поводом смрти Чедомира Новаковића из Самаила помиње се више датума његове смрти:

-у поднеску Љубице удов. Новаковић од 15.10.1924. године пише да је погинуо у ратовима 1915,

-у поднеску Љубице удов. Новаковић од 20.10.1925. године пише да је погинуо 1916. на Солунском фронту,

-у поднеску Јованке Стојанић, ћерке Чедомира Новаковића од 07.10.1946. године пише да је погинуо 1914,

- у Смртовници који је сачинио Месни народни одбор Самаила 21.08.1947. године пише да је Новаковић Чедомир, сељак - земљорадник, стар 38 година, погинуо на положају „Соколац“ 5.08.1916,

- у Смртовници састављеној у Самаилима 11.01.1948. године пише да је Новаковић Чедомир, земљорадник, стар 50 година, погинуо на положају „Кајмакчалан“ 6.10.1918.

Једино неспорно је да је пок. Чедомир Новаковић из Самаила погинуо у Првом светском рату, а након компаративне анализе са осталим доступним документима из других установа може се утврдити тачан датум и место његове смрти.

Оставинска решења старија од 30 година као архивска грађа од трајног значаја чувају се у депоима надлежних архива, а могу да их поседују наследници и њихови потомци. Међутим, ова значајна документа из периода који је предмет овог истраживања могуће је пронаћи код још једне институције. Наиме, у архивском фонду Општине Краљево (кутија инв.бр.532) налази се 210 предмета који садрже 909 листова. Предмети се односе на Решења о разрезу пореза на наслеђе по оставини који је водио Порески одељак Градског народног одбора у Краљеву. Предмети датирају од 1942. до 1956. године и садрже иницијални акт – оставинско решење. Сачувано је преко 30 оставинских решења за стрељане октобра 1941. године, од којих 18 решења није сачувано у фонду некадашњег Среског суда у Краљеву. Ти предмети су следећи: Огњановић Димитрије, учитељ (О-20/42), Дубовик Василије (О-21/42), Пиловић Живота (О-655/49), Јовичић Радомир (О-116/50), Чеперковић Срећко (О-783/49), Мартиновић Драгослав (О-486/54), Таировић Владислав, кафеџија (О-24/46), Петровић Светозар, пекар (О-108/42), Видојевић Трифун (О-31/42), Бекчић Милан (О-58/42), Поповић Коста (О-408/43), Бићанин Настас (О-537/42), Томовић Милован (О-788/49), Радовановић Илија (803/48), Познановић Милић (О-5/42), Давидовић Миланко (О-113/42), Тркуља Давид (О-202/42) и Вуковић Радојко (О-41/46).

Оставински списи због разноврсне документације које могу да садрже представљају прворазредни извор за научно-истраживачке сврхе, уз обавезу поштовања одредби Закона о заштити података о личности.

Резиме

Списи оставинских предмета који се чувају у архивима настали су радом судова, најпре среских, а каснијом реорганизацијом судства општинских, и коначно основних судова. Надлежност тих судова се мењала и обухватала је најчешће територију више општина. Оставински поступци вођени су након смрти лица, утврђивана је непокретна имовина и остале вредности од значаја, одржавана су рочишта, проглашавани наследници доношењем оставинског решења као завршног акта поступка. Како би суд правилно поступао морао је најпре да утврди све околности и лични идентитет преминуле особе: име и презиме, датум и место смрти, узрок смрти, брачно стање, чланове породице и друге битне податке. Оставински списи из периода Другог светског рата и непосредно након тога због информација које садрже могу да буду прворазредни извор за различита научна истраживања. У њима могу да се налазе подаци о стрељанима, погинулима, заробљенима током различитих

ратних дешавања, чак и из претходних ратова. Оставинска решења и прилози које су достављали органи власти могу се сматрати веродостојним и позданим. На примеру архивске грађе некадашњег Среског суда у Краљеву може се уочити обиље нових података садржаних у оставинским списима за период 1941-1947. године и поред чињенице да наведена документација није у целости сачувана. Анализом сачуваних списа могу се допунити сазнања о жртвама ратова на овом подручју.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

- Историјски архив Краљево (ИАК)
- Општински суд Краљево
- Општина Краљево

Литература

1. Александар Бережнов, Силвија Крејаковић, *Савезничко бомбардовање – 80 година после: Краљево, Гомила рушевина – масовна гробница*, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2024.
2. Ivo Orešković, *Ostavinski i notarski spisi –prvorazredan arhivski izvor za istraživanje povijesti Konavala u vrijeme austrijske uprave i Kraljevine (SHS) Jugoslavije*, Зборник Архивистичког друштва Србије 5, Београд. Нови Сад, 2022.
3. Исидора Стојановић Теодосић, *Оставински списи земунаца страдалих или умрлих у периоду 1941–1945 – примери из фонда Котарски суд – Земун (1872-1944)*, Зборник Архивистичког друштва Србије 4, Београд, 2020.
4. Мирјана Савић, Трифуновић Немања, *Рације – казнене експедиције Вермахта у селима жичког среза 1941. године*, Народни музеј Краљево, Краљево, 2022.
5. Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Музеј жртава геноцида, Београд, 20203.
6. Станиша Бркић, *Име и број – Крагујевачка трагедија 1941*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2021.

Интернет извори

1. Историјски архив Београда, *Логор Бањица – база*, https://www.arhiv-beograda.org/sr/logor-banjica-baza, 25. мај 2026.
2. Музеј жртава геноцида, поименични попис жртава рата Другог светског рата, https://www.popis.muzejgenocida.rs /, 25. мај 2026.
3. Основни суд Краљево, *Надлежност суда*, https://kv.os.sud.rs/sekcija/65/nadleznost-suda.php, 25. мај 2026.

Aleksandar Bereznov

Probate Cases and Registers as Historical Sources on World War II Victims in Kraljevo

Abstract: This paper highlights the significance of archival records generated by court activities, specifically during probate proceedings. Historically, these proceedings were conducted by district or municipal courts. Probate case files contain documents created during the probate hearing, as well as mandatory supporting materials—which may originate from various periods and be issued by numerous agencies and authorities, or created by the deceased person whose estate is the subject of the proceedings. Probate case files and their accompanying name-based registers constitute archival material of interest to legal entities and private individuals seeking to settle property matters; however, given the information contained within the case files, they also represent a potentially significant historical source, as they can provide data—as certain examples confirm—that in some instances cannot be found elsewhere. One example is the nominal register of persons who died during World War II, compiled by the District Court in Kraljevo; in the absence of preserved probate records, this significant source could shed light on the decades-long debate regarding the number and identification of the victims of the mass execution in Kraljevo in October 1941.

Keywords: probate records, name registers, World War II, Kraljevo District Court

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявителя 1810. Россійскій — подданный

которые для свободнаго туда и обратно проезда, дано сей паспортъ

за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати

сего іюня

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА

Всемилостивѣйшаго Государя моего Ди-

ванныя Сношеній Сов

сов

ГРАЖДАНСКІЙ Губернаторъ и Кавалеръ

для 1807 года

Благородному Господину

Коллеж Совѣтнику и Кавалеру

Зорѣ Богдановичу

Господинъ Коллеж Совѣтникъ и Кавалеръ

Господарь и Князь Сербскій

Зорѣ Богдановичу

Господинъ Коллеж Совѣтникъ и Кавалеръ

Господарь и Князь Сербскій

Зорѣ Богдановичу

Господину

Господину Коллеж Совѣтнику и Кавалеру

Зорѣ Богдановичу

Господарь Сербскій

Зорѣ Богдановичу

№ 958

Апрѣля 8

Господарь

Зорѣ

МИХАИЛЪ ОБРЕНОВИЧЪ III

ПО МИЛОСТИ БОЖІЕЙ И ВОЛѢ НАРОДА

КНЯЗЬ СРБСКІЙ

грађа
archival materials
građa

archival materials
rpaђa
grada

Марко Марковић, мср.[1]
Архив Косова и Метохије
Приштина - Чаглавица
Република Србија

UDK: 37:929 Ђорић З.

Прегледни научни рад

БИОГРАФИЈА ЗАРИЈА М. ЂОРИЋА, УЧИТЕЉА И НАЦИОНАЛНОГ РАДНИКА И ЊЕГОВ 39-ТО ГОДИШЊИ НАЦИОНАЛНИ И ПРОСВЕТНИ РАД У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: У раду ће бити представљен национални и просветни рад гњиланског учитеља Зарија М. Ђорића који је службовао у местима Јужне Србије у периоду од 1898. до 1937. године. У раду доносимо необјављени биографски спис похрањен у Архиву Косова и Метохије у збирци Михајла Кијаметовића праћен научним критичким апаратом који ће читаоцима приближити историјске околности, личности и савременике, као и дух времена у којем је живео и радио Зарија М. Ђорић.

Кључне речи: Зарија М. Ђорић, учитељ, национални радник, Јужна Србија, Гњилане, четничка акција.

Увод

Зарија М. Ђорић рођен је у Гњилану, где је стекао основно образовање. На предлог Црквено-школске општине упућен је у Богословско-учитељску школу у Призрену, коју је завршио школске 1897/1898. године. По указаној потреби, а на предлог рашко–призренског митрополита и Српског краљевског конзулата у Солуну упућен је за учитеља у новоотвореној школи у селу Богданци, надомак Ђевђелије. Наредне године је премештен за учитеља у Башином селу, надомак Велеса. Уједно је обављао и дужност управитеља српских школа у Велешком срезу, као и дужност школског ревизора на испитима. Током свог рада често се супротстављао бугарским егзархистима и њиховој пропаганди, неретко доводивши и свој живот у опасност. У јесен 1902. по потреби службе премештен је у Богумилу где је основао школски фонд и од добровољних прилога у новцу и натури обнављао школу и помогао мештане. Након формирања четничког покрета блиско је сарађивао са четничким војводама обављајући дужност шефа горског штаба за велешки крај. Због пронађеног писма упућеном војводи Глигору Соколовићу, у јесен 1904. године Ђорић је ухапшен од стране турских власти, али је на интервенцију српског конзула у Скопљу, Михајла Ристића ослобођен. Од октобра 1906. до децембра 1907. године премештен је у Кратово, а након тога враћен у Богумилу, те је након тога премештен за управитеља школе у Велесу. Највећи део свог службовања провео је у Бујановцу као управитељ школе, где је дочекао пензију након 40 година службовања.

Биографија Зарија М. Ђорића представља вредан историјски извор и аутентично сведочанство учитеља и државног чиновника чији је вишедеценијски ангажман обухватао не само просветни рад, већ и учешће у друштвеном животу на простору Јужне Србије, Пчињског округа и Косовског Поморавља, с краја 19. па све до почетка четврте деценије 20. столећа. Његов животни пут ослоњен је на рад на националном и просветном пољу пружајући драгоцен увид у мрежу локалних, мање познатих личности. Посебно су значајни делови који се односе на ангажовање у српској

1 Аутор је историчар, директор Архива Косова и Метохије. Дипломирао (Велика источна криза 1875–1878. године) и мастерирао (Приштина 1912–1915. друштвене, економске и политичке прилике) на Одсеку за историју на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са седиштем у Косовској Митровици. До 2021. радио као наставник историје у ОШ „Миладин Митић" и Економско-трговинској школи са седиштем у Лапљем Селу. Од 2021. године на челу је Архива Косова и Метохије, где покреће замах издавачке делатности упоредо са другим архивским активностима. За свој допринос очувању српског историјског наслеђа на Косову и Метохији, награђен Сребрном плакетом од стране Државног архива Србије. Стручно се највише бави изучавањем прошлости Старе Србије у 19. и 20. веку, као и историјом српског народа у југословенској држави; е-маил: markopr89@gmail.com

четничкој акцији, као и детаљима окршаја са бугарским комитама, као и свакодневним искушењима и самопрегору српских учитеља у Старој Србији. Аутентичан спис даје драгоцене детаље о ослобођењу у Првом балканском рату, као и о окупацији Косова и Метохије и бугарским злочинима у Првом светском рату. За свој просветни и национални рад Зарија М. Ђорић је био више пута одликован.

Поменута биографија поклоњена је Архиву Косова и Метохије 24. децембра 1966. године од стране Драгице М. Стојадиновић начелнице Министарства индустрије у пензији. Чува се у збирци Михајла Кијаметовића под сигнатуром LVII/K.1-28-1898/937. Одлуком Народне скупштине Републике Србије из 1998. године збирка Михајла Кијаметовића проглашена је за културно добро од изузетног значаја. Састоји се из две кутије. У њима се поред биографије Зарија М. Ђорића налазе и лична документа учитеља и националног радника Михајла Кијаметовића, као и документа о члановима његове породице, више десетина фотографија са прославе 550. годишњице од Косовске битке на Газиместану и два мемоарска списа. Ђорићева биографија исписана је куцаћом машином, латиничним писмом, на 22 стране формата А4. Иако није познато са које временске дистанце је написана, спис обилује детаљима и догађајима који су изнети у поприлично тачном хронолошком следу. Остаје непознато да ли је спис написао Зарија Ђорић или неко од његових потомака. Током приређивања биографског списа посебно се водило рачуна о потреби и значају очувања аутентичног начина изражавања и писања аутора, самим тим и духа времена у којем је живео и радио. Вођени тежњом да спис буде аутентичан и да одражава време у којем је настао, нисмо предузимали никакве корекције текста.

Биографија Зарија М. Ђорића, учитеља и националног радника и његов 39-то годишњи национални и просветни рад у Јужној Србији

Зарија М. Ђорић рођен је у Гњилану од родитеља Милоша Ђорђевића и Ристане рођене Бабајанић.[2] По свршеној основној школи,[3] на предлог црквено – школске општине године 1892. примљен је за питомца богословско-учитељске школе у Призрену и школске 1897/98. године свршио је ову школу са врло добрим успехом.[4]

Како су се почев од 1896. године почеле поново наилo отварати школе у Македонији, потреба је изискивала да се исте попуне учитељима. Другом половином месеца септембра 1898. године од стране Рашко-призренског митрополита покојног Дионисија[5], упућен је у Солун да га Конзулат Краљевине Србије постави за учитеља у некој поново отвореној школи. Дошавши у Солун одмах је упућен за учитеља у селу Богданци[6], среза ђевђелиског. У Богданцима је отворио школу у приватној кући, и уписао око 80 ђака, те је била потреба да се постави још један учитељ. На захтев управника школе у Ђевђелији Симе Михаиловића, Конзулат Краљевине Србије у Солуну поставио је Гвоздена Грујића[7] и Стану Грујић за учитеље у Богданцима.

Отварањем српске школе у Богданцима 12 учитеља-ца и то: српских 2 учитеља и 1 учитељица, егзархијских 2 учитеља и 2 учитељице, грkоманских 2 учитеља и 1 учитељица, унијатска 1 учитељица и муслиманских 1 учитељ (хоце), јер је у Богданцима онда било и Турака.

Српски и егзархијски учитељи, где год би се срели и нашли препирали су се око тога, који народ живи у Македонији. Српски су доказивали да живе Срби а егзархијски да живе Бугари. Препирке и свађе су биле чешће.

У пролеће 1899. године село Богданце посетио је епископ Партеније из Дојрана. Међу грkоманима који су изашли ван села да дочекају епископа, учествовали су у дочеку и српски учитељи Ђорић и Грујић, да епископа поздраве у име Срба из овога села. Када су му обојица представљени као српски учитељи, рекао је само „КАЛА“. Сутра дан за време архијерејске службе одржао је беседу на грkом језику. Како га народ није могао разумети, јер не зна грkи, то је послат (појац) преводио беседу на српски језик. У својој беседи је подвукао да у Македонији нема Бугара, нема Срба, већ да ту живе само

2 По другим изворима име Заријиног оца је било Милан. Бавио се занатством, док је мајка била домаћица. (*Српски биографски речник*, књ. 3, Нови Сад 2007, 593).

3 Основну школу је завршио у родном Гњилану. (*Српски биографски речник*..., 593).

4 Међу ученицима који су успешно завршили школовање у Богословији у Призрену током школске 1897/8, под редним бројем 183 наведен је Зарија Ђорић из Гњилана. (Александра Новаков, *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)*, докторска дисертација, Нови Сад 2014, 287).

5 Митрополит Дионисије налазио се на челу Рашко-призренске епархије од 1896. до 1900. године. (Сава Вуковић, *Српски јерарси: од деветог до двадесетог века*, Београд 1996, 171.

6 Богдановци, данас седиште истоимене општине, налази се у југоисточном делу Северне Македоније.

7 Гвозден Грујић, рођен у Бресју надомак Косова Поља. Године 1896. завршио је Богословију у Призрену. (Александра Новаков, *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912)*..., 287).

Јелини. Они, пак, који се називају Србима нека иду у Србију, а они који се сматрају Бугарима, да иду у Бугарску, јер за њих овде у јелинској земљи нема места.

Када је епископ Партеније, 1910. године премештен за епископа у Велес, те године био је управитељ српских школа у срезу велешком Зарија Ђорић. Као новодошавшем епископу Ђорић је отишао да му пожели добродошлицу. Уз разговор о броју српских школа у велешком срезу, Ђорић му је рекао да је био учитељ у Богданцима баш оне године када је он посетио то село као епископ дојрански. Дотакао се његове беседе у цркви и питао га: „Како сте као патријаршијски владика смели да кажете да у Македонији нема Срба?" Партеније је љутито одговорио: „Шта ви хоћете Срби, нема Бугара, живе само Срби."

По потреби службе, у јесен 1899. године Ђорић је из Богданца премештен у Башино Село код Велеса.[8] У Башином Селу онда је било 120 српских и 180 егзархијских домова.[9] Поред рада у школи, свуда и на сваком месту бранио је српско име. По обичају сваке године на Св. Илију црква је славила овај дан на тај начин што је клала по једно говече и пред вече код крста на брду, северно од села, сви се Башиноселци сакупљали и ту заједнички вечерали. Поред спремљеног јела од закланог говечета, сваки је домаћин понешто доносио од јела, а поред тога по мало ракије и вина. Године 1900. Срби и егзархисти сакупили су се код крста да сваки на свој начин прославе тај дан. Главно место заузели су Срби, а споредно, у непосредној близини, егзархисти.

Још при чаши ракије, пре него што се почне јести, дошло је до препирке и свађе. Егзархисти увидевши да ће доћи и до туче, не сачекавши да вечерају, покупили су све што су донели и вратили се у село. Срби су остали, вечерали, пили, певали и у неко доба ноћи, враћајући се у село, нашли су на егзархисту Димега Гашова, који је у рукама држао револвер. На питање кога чека, рекао је да чека српског учитеља да га убије. Срби су на њега одмах скочили да му револвер отму. Оборивши га на земљу, при отимању револвера, окинуо је и Србина Трајка Лозанића ранио у ногу. Отевши му револвер, са истим револвером ударан је где се стигло, а код кога се затекла мотка и моткама је немилосрдно ударан, тако да је сав био огрезао у крви.

Сутра дан на тужбу егзархиста из Башиног Села и егзархиског владике, турска власт је као учеснике у тој тучи притворила 15 Срба, а међу овима и учитеља Зарију.[10] После тромесечног притвора (15 дана у Велесу и 40 дана у Скопљу) на судском рочишту у Скопљу, сви су ослобођени као невини.

Након издржаног притвора Зарија се вратио у Башино Село, где је остао учитељ све до у јесен 1902. године.

У јесен 1902. години, по потреби службе, премештен је из Башиног Села у село Богомилу[11] у истоме срезу. Оног дана када се селио из Башиног Села за Богомилу, из Велеса је пошао и Јован Стојковић – Бабунски, као учитељ Велешки, да Зарију тамо уведе у дужност и упозна га са људима и приликама[12] како у самој Богомили, тако и у целом Азоту.[13]

У Богомили је нашао школску зграду без патоса, без прописних клупа, без најнужнијих учила и наставних средстава. На Светог Саву 1903. године успео је да оснује школски фонд од добровољних прилога у новцу и натури. Том приликом, два имућна домаћина поклонила су школи по једну тополу. Одмах на пролеће посечене су те тополе и од истих истругане даске. У јесен од исушених дасака школа је патосана и израђене нове, прописне и удобне клупе, којима се школа и данас служи. Из фонда су набављена потребна учила и наставна средства. Фонд је увећаван не само добровољним приложима сваке године о Светом Сави, већ и прилозима приликом домаћих слава. Чланови одбора фонда ишли су од куће до куће свечара, честитали славу, предајући написане честитке специјално за ту сврху спремљене, и том приликом сакупљали прилоге у новцу и натури. Из тог фонда помагани су сиромашни, који су с пролећа одлазили на сиромашбу, под условом да фонду са малом каматом новац, врате приликом повратка са сиромашбе.[14]

8 *Српски биографски речник*..., 593.

9 Башино село недалеко од Велеса било је настањено већинским српским становништвом до 1876. године. Упркос бугаризацији у наредним деценијама, старије становништво је у првој деценији 20. века сачувало предање о српским владарима, као и о траговима српске прошлости у њиховом крају. *(Српски књижевни гласник*, ур. Јован Скерлић, књ.18, Београд 1907, 314)

10 Новосадски лист *Браник*, као и *Народне новине* извештавали су о нападу Бугара на српско становништво у Башином Селу, као и о ухапшеним Србима међу којима је био и учитељ Захарије Ђорић. (Насиља у Старој Србији и Македонији, *Браник орган Српске народне слободоумне странке*, Нови Сад, 4/17. новембар 1900, 3).

11 Последњих година 19. века бугарски учитељи су протерани из многих села у данашњој С. Македонији, између осталих и из села Богумила, Нежилова, Рудника..., у Велешкој кази. Њихова места попунили су учитељи српске националности. (*Учитељ, педагошко-књижевни лист*, Београд 1899, 453).

12 Зарија Ђорић, је по формирању четничког покрета блиско сарађивао са четничким војводама. (*Српски биографски речник*..., 593).

13 Област која се простире у горњем и средњем току реке Бабуне, југозападно од Велеса.

14 Више о просветном раду Зарија Ђорића у: Милорад Филић, *Српска основна школа у Гњилану*, Врање 2005, 112-118.

После неуспелог Илинданског устанка 1903. године, подигнутог у Крушеву од стране бугарских чета противу Турака, бугарским четама је наређено од стране маћедонског бугарског комитета, да терором ове српске школе у Маћедонији затворе. Да би се циљ постигао, бугарске чете су по свима селима, где је било српских школа, почеле да стварају своју четничку организацију. Да би се овој бугарској акцији стало на пут и да би се сачувало српско име у овим крајевима на предлог српских учитеља почела је организација српских чета.

Прва српска чета била је чета војводе Глигора Соколовића.[15] После чете Соколовића стигла је чета Тренка Рујановића[16], а за овима чета Јована Бабунског.[17] Са четом Јована Бабунског дошао је и капетан Сретен Рајковић[18]. Он је био први шеф горског штаба на десној страни реке Вардара.[19] Доласком чете Бабунског и шефа капетана Рајковића, почеле су борбе са бугарским четама. Прва је борба била у планини западно од села Орешја у срезу велешком. У тој борби погинуо је Стеван Димитров, шеф свих централистичких чета у Маћедонији. Поред Димитрова погинуло је још 15 бугарских четника.[20]

Први успех чета у борби са бугарских четницима западно од Орешја силно је одјекнуо по свима селима где је било српских школа. Одмах су почеле да се организују српске сеоске чете, да бране села од напада бугарских чета. Доцније су и сеоске чете по потреби, учествовале са активним четама при окољавању егзархијских села и зуначки се бориле са бугарским четама и турском војском.

Доласком чете Душана (званог Раде) Радивојевића[21] и Василија Трбића[22], српске су чете постале потпуни господари прилепског, поречког и велешког краја. У сваком сукобу са бугарским четама српске су чете увек односиле победу. „Азот", западни крај велешког среза, потпуно је очишћен од бугарсих чета, због чега је и прозван „Мала Србија". Богомила се називала „Мали Београд".

У раду српске четничке организације, најактивнијег учешћа узимали су учитељи. Сва наређења у погледу рада организације ишла су преко учитеља. Учитељ је био душа организације. Учитељ је, познавајући месне прилике и људе предлагао и захтевао од чета шта треба и када нешто урадити. Учитељ је најбржим путем извештавао чету када би се дознало да се нека бугарска чета у околини налази, да на време стигне и уништи је. Учитељ је исто тако хитно обавештавао чету, када би турска војска дошла да гони исту. Због оваквог рада и пожртвованости учитеља, бугарске чете су без изузетака убијале српске учитеље. Тако је настрадао Петар Бањешевић, учитељ у селу Нежилову, среза велешког. Њега је бугарска чета живог ухватила и у селу Бистрици, на очиглед његову, ископала раку и убила. То је било 9. IX 1905 године.[23]

У целокупном четничком раду од почетка па до краја Ђорић је узимао врло видна учешћа као учитељ у Богомили и као управитељ свих српских школа Азоту.

Још у почетку рада на српској четничкој организацији, у јесен 1904. године, када је требало извршити организацију у селу Богомили као и по другим селима Азота, Ђорђевићево прво послато преко Милана Арсића учитеља у селу Мокрању, војводи Глигору Соколовићу, ухваћено је од Турака. Сељак из села Мокрања код кога је то писмо нађено, стражарно је из Богомиле спроведен у Велес. Из Велеса су један капетан, полицијски писар и 50 војника дошли у Мокрање, извршили претрес у стану Арсића, лишили га слободе и са собом, веза-

15 О сукобима српских чета предвођених војводом Глигором Соколовићем и њиховим сукобима са бугарима нашироко је извештавала дневна штампа. (Сукоби у Маћедонији, *Застава*, Нови Сад, 5. јул 1905, 10; Српски четници у Старој Србији и Маћедонији, *Застава*, Нови Сад, 12. март 1906, 2).

16 Тренко Рујановић родом из села Крупе надомак Прилепа, предводио је једну од првих чета. Предводио је успешне акције у долини Вардара, Пореча и Бабуне. (*Споменица Јована С. Бабунског*, Нови Сад 1921, 13).

17 Јован Стојковић Бабунски 1878-1920, четнички војвода. Више у: *Споменица Јована С. Бабунског*, Нови Сад 1921.

18 Сретен Рајковић 1874-1940, војвода руднички. Више у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ.3, Нови Сад , 2010, 797-798.

19 Зарија Ђорић је именован за шефа горског штаба за Вардарски крај. (*Српски биографски речник*..., 593).

20 О погибији бугарског војводе Стевана Бабунског у сукобу са српским четама извештавали су новосадски листови *Браник* и *Застава*. У својим првим извештајима помињу да су четворица бугарских четника погинули у сукобима, док су се преостала двојица чланова ове шесточлане групе предала српским четницима. (Погибија војводе Стевана, *Браник*, Нови Сад, 20. јун/ 3. јул 1907, 2; Погибија бугарског војводе Стевана, *Застава*, Нови Сад, 16. јун 1907, 1).

21 Раде Радивојевић, (1874-1907), четнички војвода у Старој Србији. Више у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3, Београд 1929, 768.

22 Василије Трбић (1881-1961), четнички војвода у Старој Србији. Више у: Василије Трбић, *Мемоари, Сећање и доживљаји војводе велешког*, књ. 1, Београд 1996.

23 О убисву српског учитеља у Нежилову и потоњим приликама у овом месту, више у: Урош Шешум, *Српска четничка акција (1897-1908)*, Нови Сад 2019, 221, 222, 225.

ног повели у Богомилу. Чим су стигли у Богомилу, опколили су стан Борића и у његовом присуству извршили претрес. Потом је и Борић лишен слободе и поведен у жандармеријску станицу, где је већ био смештен Милан Арсић. Сутра дан, у пратњи 50 војника, спроведени су обојица у Велес и тамо притворени.[24]

При пролазу кроз велешке улице Јован Бабунски искористио је прилику, журним кораком прошао испред Борића и полугласно рекао: „Одричи!" Тако је и учињено. На сасушању код истледника Ђорђе је категорички одбио да је то писмо његово, због чега је морао да за столом пише седећим и стојећим ставом неколико реченица по диктату, ради сравњења рукописа са ухваћеним писмом.

У то време када је писмо ухваћено, на положају Краљевско српског конзула у Скопљу био је Михајло Ристић. Баш се тада у Скопљу бавио Хилми паша, гувернер косовског, битољског, и солунског вилајета, који је у име султана Абдуле Хамида имао право да помилује политичке кривце. Поводом ухваћеног писма Ристић је ишао код Хилми паше[25] *и урпирао да се Борић пусти као невин по тој ствари. Хилми паша је телеграфски тражио од кајмакама у Велесу да одмах достави њему ухваћено писмо и истледни материјал по кривици Зарија Борића, ради доношења дефинитивне одлуке. По наређењу је кајмакам одмах поступио и после 3 дана од пријема писма и истледног материјала, Хилми паша је телеграфски наредио да се Борић и Арсић пусте на слободу. Велико је било изненађење за Велешане, како да се оба српска учитеља пусте на слободу и поред ухваћеног оригиналног писма! – Обојица су се вратила на своју радну дужност: Борић у Богомилу, Арсић у Мокрање, да и даље продуже рад у школи и на четничкој акцији. После овога Борић је под псеудонимом „Каменко" писао можда преко 1000 и више писама, а ни једно се више није могло ухватити.*

У времену када су велешким срезом крстариле само српске чете Глигора Соколовића и Тренка Рујановића, појавиле су се бугарске чете већ одавно организоване, чете Стевана Димитрова и Шиварова[26]*, да изврше организацију по селима Азота. Пошто су успешно тај посао свршиле по околним селима, жеља им је била да дођу и у Богомилу. На неколико њихових писама да их Богомила прими и да они не долазе као бугарске чете већ као маћедонске, које споразумно раде са српским четама, одбор месне организације у Богомили решио је да их прими. Одређен је дан доласка тих чета и кућа где ће се исте дочекати и сместити. Кад је тако све припремљено, послат је из Богомиле курир у село Бистрицу да их доведе. Дошли су. У дочеку учествовали су и то: претседник месне организације, свештеници Риста Димитријевић и Игњат Ђорђевић (свештеника Игњата Бугари су 1906. године приликом уласка у Богомилу заклали баш испред његове куће), учитељи Борић и Игњат Поповић. Чете су одлучиле да у Богомили остану на одмору до сутра дан увече. Одмах после дочека, војвода су наредиле да у кућу где су одсели дођу сви Богумилци. Дошло је око 25-30 сељака. Свима присутнима Стеван Димитров одржао је говор о Маћедонији као засебној држави, спомињући Александра Маћедонског, наглаисивши да се Маћедонија поново створи као посебна, моћна и велика држава. Њихов долазак у ове крајеима за циљ, да народ ослободи од Турака, а ни у ком случају да Македонију ослободе ради присаједињења Бугарској. На основу тих чињеница апелујем на присутне да народ упознају са правим побудама Маћедонских чета, како би сав народ и искрено пришао његовом покрету. Зато од сада не смеју примати српске и бугарске чете, јер оне раде за Србију, односно Бугарску. На крају свога говора, наше војводе Глигора и Тренка назвао је кокошкарима и врло строго запретио присутнима да их од сада не смеју Богомилчани слушати и примати, у противном да ће им цело село запалити.*

После Стевановог говора, на његов позив јавио се за реч Зарија Борић. Он је почео да брани Глигора и Тренка од његовог напада али га је Стеван прекинуо и љутито узвикнуо: „Не иска тука адвокаталци!" После овога дозволио је присутнима да се разиђу. Два сељака – бакалина једва су дочекали да он то каже, устали су и без лаку ноћ отишли. На предлог Борића да прво чете оду, па да се после присутни разиђу, јер у случају ако би их турска патрола ноћу срела, њима је лако наћи изговор. Одмах је Стеван наредио да се чете спреме за полазак. Када је straжа јавила да су чете спремне за повратак и да се чека само на излазак војводе, обојица су из куће изашли поздравивши се са присутнима. Одмах после изласка, на велико изненађење присутних, бануше натраг у собу, врло бледи, и Стеван и Шиваров. Шиваров улази са једном дебелом и дугачком мотком. Стеван сав претрнуо од страха викну: „Тук сме мије издадени, од српската чета

24 *Српски биографски речник...*, 594.

25 Хусеин Хилми паша, турски државник и дипломата. Више о његовом раду у: Михајло Кијаметобић, *Живот и рад Михајла Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, прир. Марко Мартковић, Немања Димитријевић и Стефан Филиповић, Приштина-Чаглавица 2025, 40.

26 Пењу Шиваров, комитски војвода.

сме отколени! Сеґа сите што сте тук ве убијеме и ова китата ште је за алиме.“ На питање Ђорића ко им је то јавио, изјавили су да је стража двојицу приметила ґде су журно отишли уз реку Бабуну. Ђорић се одмах сетио да су то она двојица бакалина који су се срећно извукли из куће и својим путем отишли кући. Гарантовао им својим животом да им се неће ништа десити, јер да без ньеґовоґ знања српска чета не сме и неће доћи у Боґомилу, те са те стране моґу бити сасвим спокојни. Одмах после овоґ објашњења, без поздрава, Стеван и Шиваров са својим четама отишли су путем за село Мокрање, да више никада не дођу у Боґомилу. Овај ньихов први и последњи долазак у Боґомилу био је 1904. у пролеће 1905. ґодине у првој борби са српским четама у планини западно од села Орешја Стеван Димитров је поґинуо.[27]

Концем месеца маја 1905. ґодине (после 25 дана од поґибије Стевана Димитрова у Орешкој планини), Ђорић је морао да прође у свима српским селима Азота да у свима школама изврши испитну ревизију. Једноґ дана (не сећа се датума) отишао је у село Орахов До, да у тамошњој школи изврши испитну ревизију. Са собом је повео и Крсту Крстића, учитеља у Теову[28]*, одакле је био привремено склоњен у Боґомили, ради претње војводе Пиварова, да ако не би пустио Теове, да ће бити убијен.*[29] *Пошто су морали прећи кроз Мокрање, позвали су и Милана Арсића, учитеља у том селу, па су сва тројица отишли у Орахов До.*[30]

У Ораховом Долу[31] *био је учитељ Димитрије Сотировић,*[32] *који се био скоро оженио бупарском учитељицом. Испит је био обављен у школском дворишту, јер се због велике врућине није моґло радити у учионици. За Ђорићев долазак у Орахов До први је сазнао Пера звани „Аґацунко“, сеоски пољак. Он је одмах известио претседника српске месне орґанизације Анастаса Плевенскоґ, који је одмах дојурио у школу и пожелио ґостима добродошлицу. На питање шта има ново у селу и да ли се неґде у близини налазе „ґости“ (комите), Ђорићу су обојица одґоворили да их нема. – (У јесен на Петков-дан 1905. ґодине када цело село Орахов До прославља овај дан ујутру је бупарска чета изненада опколила село, ухватила свештеника Анастаса Миленковића и Анастаса Плевенскоґ и обојицу је ножевима убила. Свакоме је задала 20 убода. Ђорић са свештеницима, сакупивши и све околне учитеље, са свима почастима обојицу испратио до вечне куће, јер су то заслужила оба ова мученика, бранећи српско име и залажући се за српску идеју).*

По обичају домаћица је за ґосте спремила ручак и када је била при крају ручка, изненада су залајали пси у близини школе. Сеоски пољак Пера, који је остао да се за сваки случај нађе истрчао је да види зашто су пси залајали. Запрепастио се. Видео је Шиварова са још два бупарска четника како журним кораком улази у школско двориште. Имао је само толико времена да на вратима викне „Иде Пиваров!“ Сви су скочили као попарени и страшно пребледели. Свима је јасно било да је куцнуо последњи час ньиховим животима. Само су се немо погледали и помирили са судбином. На вратима од ходника ґде се ручало, појавио се Шиваров и назвао Боґа: „Добар дан!“ Шиваров је ушао у ходник, а остала два четника остала су испред врата да чувају стражу. Са свима се поздравио, јер је све познавао. На питање Ђорића, откуда сада он у селу и од коґа је дознао за долазак учитеља у школу, одґоворио је, да је био у планини и доґледом је видео тројицу како су ушли у село. Од ньих је један јахао коња (а то је био Ђорић) а друґа двојица су шла пешице поред коња. Упутио је човека да се увери, да ли су то турски мандарини или неки други путници. Када је обавештен да су то дошли учитељи Ђорић, Крстић и Васић ради испитне ревизије, сишао је из планине, да и он присуствује ревизији и види успех код деце. Ђорић му је на то одґоворио, да је касно стиґао пошто је испит обављен.

У даљем разґовору Пиваров је и ово рекао „Ако ґо убијте Стевана, ви ј мислите бупарска чета неште више, да излезе.“ – На ово је реаґовао Ђорић и одґоворио: „Српски учитељи нису убили Стевана већ српска чета, те изволите траґајте за српском четом и осветите Стевана.“

27 Више о погибији Стевана Димитрова бугарског војводе, у: *Споменица Јована С. Бабунскоґ...*, 17.

28 У Теову је радила српска народна школа између 1871-1876. године. Након прекида обновила је рад 1899. године. (Наши дописи, *Цариґрадски ґласник*, 16. јануар 1904, 3).

29 Током јуна 1905. године, ово место представљало је поприште сукоба у коме је српска чета војводе Глигора поразила бугарску чету Ивана Балабана. (Стара Србија и Македонија, *Бранник*, 28. јун/2. јул 1905, 3).

30 Зарија М. Ђорић, обављао је дужност управитеља свих српских школа у западном делу Велешког среза и обављао је дужност школског ревизора на испитима. (*Српски биоґрафски речник...*, 594).

31 Орахов До је често представљало поприште оружаних сукоба између бугарских и српских чета, након чега су неретко орґанизоване и турске потере.(*Српски књижевни ґласник*, књ. 18, Београд 1907, 695).

32 Учитељ Димитрије Сотировић је 1912. године награђен са сто динара за рад у тежим местима. (*Учитељ, орґан учитељскоґ удружења у Краљевини Србији и свих српских учитеља*, св. 6, Београд 1912, 541).

- Истина тако је, но ви је сте агеоти на српските четна – одговори Пиваров.

- „Ако су бугарски учитељи агенти, то смо и ми агенти наших српских чета“, био је одговор Ђорића.

После овога прешло се на разговор о школи, када треба да почне рад, тако да деца уредно похађају и т. д. На бугарском језику дуго је разговарао са домаћицом, која му обећаваше да ће га дарivати свиленом кошуљом, пошто је у једном одељењу стана хранила пуно свилених буба.

После подне око 4 часа растао се са свим присутнима на најљубазнији начин и отишао у планину. Ревизор је са учитељима отпутовао у село Оморане, да у тамошњој школи изврши испитну ревизију. Када су стигли у Оморање[33], данули су душом и осећали се као да су се поново родили. Среска бугарска четничка организација у Велесу замерила је и оштро укорила Пиварова, што у тако згодној прилици није убио сва три учитеља, а нарочито Зарију Ђорића, јер би њиховом погибијом у потпуности осветио Стевана Димитрова. Доцније је хтео на сваки начин своју велику грешку да поправи, али на срећу Ђорићеву, није му се дала тако згодна прилика.

Пољак Пера[34] звани „Агаџунков“, као добар Србин погинуо у јесен 1916. године. И њега је бугарска чета ухватила и на свиреп начин убила. У времену најчешће четничке акције у јесен 1905. године, Ђорић се оженио у Богомилу. Изабрао је себи брачног друга Христину, кћи Науна Ничевића, бивег ханџије. Дан пре венчања Ђорић је добио поруку од бугарског војводе Дочева: „...аз ште го венчам, не ште го венча поп.“ Да Дочев не би могао претњу привести и у дело, на сам дан венчања, Богумилска црква је била опкољена са 30 турских војника. (У то доба било је турске војске у Богомили, за гоњење и уништавање чета). (Турска војска је опколила цркву по наређењу командира чете, да би заштитила Ђорићев живот и осујетила намеру војводе Дочева. То је учињено на молбу Заријину, дознавши му поруку војводе Дочева.)

Истог дана увече и сутра дан у понедељак, Ђорић је по нарочитим куририма, добио пуно честитки из планине и то: Сретена Раковића, шефа горског штаба, Јована Бабунског, Глигора Соколовића, Тренка Рујановића и других војвода.

Концем месеца октобра 1906. године Ђорић је, по стварној потреби службе, премештен из Богумиле у Кратово, за управитеља школе среза кратовског,[35] где је службовао до месеца децембра 1907. године када је по потреби службе враћен у Богомилу.[36]

Као управитељ школе у срезу кратовском требао је да често обилази подручне му српске школе, но то ниједном није могао учинити, јер му је било строго забрањено од стране кратовског кајмакама. Ово он није дозвољавао из политичких разлога. Зато је турска полиција строго пазила на рад и кретање управитеља Ђорића.

Месеца фебруара 1907. године, Ђорић је морао ићи за Скопље ради пријема плате за све учитеље и свештенике среза кратовског. Кајмакам из Кратова телеграфски је тражио од полиције у Куманову, да Ђорића пре уласка у варош ухвате и над њим да изврше претрес. Тако је и учињено. Чим су кола стигла испред Куманова, полицијски органи зауставили су кола и извршили претрес над њим, којом приликом су одузели све његове хартије и револвер. После тога је одведен у комесаријат, али на интервенцију другова и пријатеља, у Куманову дозвољено му је да пренoћи код свог друга Јована Мурговића, с тим да се сутра дан ујутру у 8 часова јави комесару полиције ради даље истраге. У току исте ноћи све Ђорићеве хартије: списак учитеља, списак свештеника, месечни износ плата, као и списак дате помоћи сељацима села Шталковице, преведи су са српског на турски језик. (село Шталковице, као чисто српско село, бугарске чете су запалиле и потпуно га уништиле.[37] Као пострадалом селу, на молбу и апел преко јавности, слата је из Србије новчана помоћ и правично пострадалим сељацима дељена.)

Сутра ујутру у 8 часова дошао је Ђорић у „џумат“ ради саслушања. На питање комесара о нађеним платним

33 О приликама које су владале у овом селу и околини услед учесталих напада Бугара сведочи запис новосадског *Браника*: „Сиротиња српска, која се сваке ноћи склањају у планину од зулума бугарских разбојничких чета које живе од пљачке, чувши за долазак српских осветника силази са брда и врања се својим кућама...“(Са Косова, *Браник* 10/23 децембар 1905, 2, 3).

34 Петар Петровић звани Ага Џунков

35 Почетком 1908. године депутација учитеља и угледних грађана тражила је смену појединих школских управитеља, између осталих и Зарија Ђорића из Кратова. Поднети предлог није наишао на одобрење конзула Балугџића са образложењем да на школским управитељима почива не само етнички, већ и национални рад. (Ђорђе Микић, *Страначке групе и политичка организација Срба у Турској крајем XIX и почетком XX века*, Отисак из Гласа CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ.16, Београд, 2012, 339).

36 *Српски биографски речник...*, 594.

37 Деветог септембра 1907. године бугарске чете опколиле су са свих страна село Шталковицу у Кратовској кази и упалили га. Наиме, након што српско становништво овог села није желело да прихвати бугарску егзархију уследио је крвави напад. Не пронашавши муницију, оружје ни виђеније домаћине бугарски четници су спалили село. „Не могу вам описати беду и несрећу ових сељака, који остадоше без крова и хлеба. Срце се стеже у грудима човеку, кад види јад тих људи који су све што су имали изгубили само зато што су Срби“. (Спаљено српско село, *Застава* 1. октобар 1906, 2)

списковима Ђорић је изјавио следеће: да он носи спискове митрополији у Скопљу, за пријем плате свих учитеља и свештеника у Кратову и околини. За списак додељене помоћи Шталковчанима изјавио је, да је српско село Шталковица од стране бугарске чете уништено и да су становници села остали без крова. Преко митрополије у Скопљу, од стране добрих и имућних људи послата је помоћ из Србије, коју је Ђорић примио и на исту подноси рачун како је помоћ раздељена. За одузети револвер поднео је дозволу Хилми паши, гувернера косовског, битољског и солунског вилајета, да га може у одбрану свога живота свуда слободно носити.

После извршеног саслушања комесар је довео овакво решење: да се нађена документа и револвер одмах пошаљу канцеларији вилајета – Скопље и Ђорићу саопштио да све те ствари може тражити да му се врате од вилајета у Скопљу, пошто је он надлежан да такво наређење донесе. Истог дана, када су документа и револвер експедовали за Скопље и Ђорић је отпутовао возом у Скопље.

У Скопљу су поново прегледана сва документа, па не нашавши ништа компромитујућег, саопштено је Ђорићу да све одзете ствари може натраг примити, само не у Скопљу него у Куманову, јер су му тамо одузете. Зато би требао опет да се врати натраг у Куманово. Но, за време док су у канцеларије вилајета документа предавали, не зна се на који начин, иста су донесена у Краљевски српски комзулат, па је по списковима извршен обрачун и Ђорићу плате за све учитеље и свештенике исплаћене. На који је начин то учињено Ђорићу апсолутно није познато. По извршеном обрачуну и пријему плата, документа су опет тајно враћена канцеларији вилајета.

Када се Ђорић вратио у Куманово, примио је сва документа и револвер у исправном стању и одмах отпутовао у Кратово.

Године 1907, одмах после Петров-дана, Ђорић је са супругом и мајком отпутовао у Гњилане, да у своме родном месту проведе школски одмор. Почетком месеца августа, изненада једнога дана хитно је позван у полицију и према телеграфском тражењу државног тужиоца у Кратову задржан у притвору. Прваци из Гњилана интервенисали су да се Ђорић на њихово јемство пусти кући на преноћиште али кајмакам то није хтео учинити, изговарајући се да према наређењу из Скопља мора Ђорића притворити. Сутра је стражарно спроведен за Бујановац, одатле за Прешево, где је у затвору, међу окорелим зликовцима, провео ту ноћ. Из Прешева је возом стражарно спроведен у Куманово где је такође морао ноћити у затвору. Трећег дана стигао је у Кратово. После 2 часа Ђорић је из затвора приведен државном тужиоцу. Како га је исти лично познавао, на турском језику се Ђорићу извинио да он Зарија није тражио него Арсенија. Питао је да ли у Гњилану има учитеља који се зове Арсеније и где се исти налази. Ђорић му је одговорио да има, али он није учитељ и Гњилану, него родом из села Коретишта близу Гњилана.[38] - „Е, ми њега тражимо“, узвикнуо је државни тужилац. Обећао је Ђорићу да ће истражити ствар до кога је кривица за његово лишавање слободе, да ли до телеграфисте у Кратову или у Гњилану, па ће кривца предложити за казну. Одмах је после тога пуштен на слободу.

У Кратову је сазнао за узрок његовој погрешној хапшења. – У селу Злетову био је учитељ Димитрије Анастасијевић[39] (сада адвокат у Скопљу), а у неком селу среза жерлиговског Арсеније Ковачевић[40] (сада учитељ у Скопљу). Димитрије је добио од Арсенија писмо, извештавајући га да се српска чета налази у срезу жеглиговском. То су писмо нашли Турци приликом претреса стана Анастасијевића. На основу тога писма он је одмах притворен, па су требале да притворе и Арсенија. Када је благовремено дознао да се његово писмо налази у турским рукама, Арсеније је побегао преко границе у Србију. Државни тужилац, пак, пошто није Арсенија нашао у месту службовања, мислио је да ће се наћи код својих у Гњилану. Из тога разлога телеграфски је тражио да се исти притвори и стражарно спроведе у Кратово. Уместо Арсенија, настрадао је Зарије. –Због велике сремности турских телеграфиста пропатио је невин Зарије, напунивши се по турским затворима сваковрсне јамади.

Када је пуштен Ђорић из затвора на слободу, ту ноћ је преноћио у своме стану, а сутра дан се вратио у Куманово, одатле у Скопље, па у Урошевац (званог Феризовић), а одатле дошао је у Гњилане. Велико је онда изненађење било за гњиланске Турке када су га видели на слободи!....

Месеца децембра 1907. године, по потреби службе Ђорић се враћа за учитеља и управитеља Азота у Богомилу.[41]

38 Реч је о учитељу Арсенију Ковачевићу, рођеном 1886. године у Куретишту (данашњем Коретишту) надомак Гњилана, који је завршио Учитељску гимназију у Скопљу 1901. године. (*Српске средње школе у Османском царству...*, 569).

39 Димитрије Анастасијевић, правник, родом из Велеса, учесник Младотурске револуције. (Српски добровољци у Цариграду, *Застава*, 21. април / 4. мај 1909, 2.

40 Арсеније Ковачевић је током школске 1903/4. године завршио трогодишњу школу у Скопљу и положио учитељски испит зрелости. (*Српске средње школе...*, 561).

41 *Српски биографски речник...*, 594.

Са мајком и супругом стигао је у Богомилу баш на Бадњи дан у пола ноћи. По обичају, да сутра дан на Божић присуствује служби Божјој устао је пре сванућа и отишао у цркву. Црква је била дупке пуна народа још при улазу, на његово велико изненађење и радост, по гласу је познао Василија Трбића где пева за десном певницом. Поред њега стоји пашеног Зарицин Јован Бабунски. Обојица су били обучени у сеоска одела. Да би било још веселије, око цркве је било 20-30 турских војника ради безбедности народа од четника. После службе Божје и уобичајеног честитања у цркви, обе војводе са сеоским првацима отишли су у стан Ђорића на добродошлицу и честитање празника. Сви скупа обишли су 10 и више кућа. Наравно да Турци нису знали да су та двојица сељака чувене српске војводе. Улицом су сретали турске војнике, али их исти нису познавали. Један се војник, чак, пожалио Бабунском како немају дрва и молио га да им се кулуком дотерају. Бабунски му обећао да ће то они учинити, само да нађе кмета и да се с њим договори. Да је јадник знао с киме говори!.... –После подне, на уобичајеној сеоској пранци уз гајде код школе, поред девојака, момака, жене и деце, на пранци су биле обе војводе. Комично је било, када је и турски командир чете дошао и у близини војвода посматрао пранку.

Док се обе војводе бавиле у Богомили њихове су чете биле размештене по колибама изван села. –Другог дана Божића, Бабунски је обе чете повео у срез прилепски, а Трбић је остао и даље у Богомили да прослави своју славу Св. Стевана. У кући Ђорђа Ћимовића, бакалина, спремљена је богата вечера где се пило и весело до зоре. У зору се Трбић са свима опростио и отишао да нађе своју чету.

За бављење Бабунског и Трбића о Божићу 1907. године у Богомили знала су и деца. Такође је и цело село знало када су чете долазиле и одмарале се у Богомили. Никада није било издајства, јер је Ђорић у селу створио врло јаку организацију. Приликом бављења чета у богомилској планини, ручак су носиле само жене. Зато није било ни једног случаја, да су Турци бар некада посумњали, када су се чете налазиле у Богомили или у њеној близини на „Белим водама“.

У току 1907. и до конца месеца јула 1908. године било је честих борби са бугарским четама и турском војском. У свима тим борбама српске су чете односиле победу. Последња борба са бугарском четом била је у селу Дренову, коју је предводио Стеван Димитров - Вардарски, и то на дан 16. V 1907. године.[42]

Село Дреново налази се испод венаца планине Лисца. Заузећем тога села, српске чете би се постепено спуштале у равницу, а заузећем других села, озбиљно би запретиле и самом Велесу. Зато су чете Јована Бабунског и Василија Трбића, сишавши из планине, опколиле село Дреново. Том приликом, сасвим случајно, наишле су на чету Стевана Димитрова – Вардарског. Сазнавши у којој се кући налази бугарска чета, ту су кућу српске чете опколиле. После борбе пошто се бугарска чета није хтела предати српски четници су запалили кућу. Да не би изгорели, бежећи из куће убијен је Стеван и још 8 четника, а 2 су се жива предала. После ове борбе спевана је и песма „Српска ми труба затруби во това село Дреново“. –После ове борбе није више било сукоба наших чета са бугарским четама.[43]

После борбе у Дренову, свуда је завладало затишје. Овакво стање је трајало све до 8. јула 1908. године када су Младотурци извојевали устав и предузели власт у турској царевини. Пошто је прокламована слобода, братство и једнакост за све народе у турској царевини Младотурци су затражили да се све чете предаду. На овај позив, све бугарске чете, по свима крајевима Маћедоније, предале се турској власти. Да би се и српске чете у срезу велешком предале, за које су Турци знали да их има, Ђорић је хитно телеграфски позван из Богомиле у Велес. Дошавши у Велес, отишао је у Младотурски клуб, где је био дочекан са великим почастима. Председник тога клуба саопштио је Ђорићу да више не постоји стара Турска, него нова, те је сада свакоме загарантована лична и имовна безбедност. Затим, да су сада сви народи између себе браћа и да су се Младотурци исто онако као и српске, бугарске и грчке чете борили за једну исту идеју, за слободу, те да више нема потребе да се таква борба и даље наставља, пошто је доласком њиховим на власт, извојевала та тежња слободи. Из тих разлога потребно је да се српске чете предаду властима, као што су учиниле све бугарске чете на овој територији. Зато траже од Ђорђа да српске чете нађе и доведе у Велес, Ђорић им је одговорио, да за сада не зна где се чете налазе, но кад се врати у Богомилу, потрудиће се да их нађе и саопшти им жељу и наређење клуба за предају.

По изласку из клуба, првим возом је Ђорић кренуо за Скопље, да од Богдана Раденковића, председника четничке

42 О наведеним борбама српских чета и бугарских комита извештавала је дневна штампа. (Бугарски пораз, *Заставa*, 7. март 1907, 1; Крвава хроника, *Браник*, 1/14. мај 1907, 3; Бугарска зверства и обмазда, *Заставa*, 12. јул 1907, 1; *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 48, Београд 1908, 328).

43 О сукобима српских и бугарских чета, више у: *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 49, Београд 1908, 216-232.

организације за Стару Србију у Македонији тражи потребна упутства шта има даље да ради поводом предаје чета. После дуге заједничког саветовања одлучено је да се и српске чете требају предати. Том приликом одређен је Петко Илић[44], војвода Скопске Црне Горе, да као шеф дође у Велес, из Велеса у Богомилу, пронађе и позове чете на предају. До доласка Петка у Богомили, Ђорић је имао дужност да упути позив свима четама, да се у што краћем року све скупе у Богомили. Тако је и учињено. Чим је Ђорић стигао у село, по нарочитом курири упутио је позив Сави Петровићу званог „Грмија" (поручнику), шефу горског штаба, да одмах нареди свима четама да се сакупе у Богомили.[45]

По пријему Заријиног позива, Петровић је сакупио све чете и са њима дошао у Богомилу. Када им је саопштено наређење из Скопља, сви су се снуждили, а Трбић[46] је плачући као мало дете рекао: „Турци ће нас преварити и све што смо до сада радили и толики успех постигли, за навек ће пропасти, ко хоће нека се предаје, ја са мојом четом то нећу учинити!" Истог дана је Богомилу напустио и вратио се у срез прилепски. Сава Петровић, примивши наређење у четничком оделу и наоружан отишао је сам у Велес, јавио се Младотурском клубу и продужио пут за Скопље.

Сакупљене чете у Богомили чекале су на долазак Петка Илића из Скопља, да он као шеф изврши предају. Спремљена је и Младотурска застава. Чим је Илић стигао, група од 60 четника са учитељима, пошла је за Велес. При улазу у Велес, сви чланови на челу са председником Младотурског клуба, свечано, са музиком, дочекали су четнике. Поворка је отишла право у Младотурски клуб, где су били срдачно дочекани и почашћени кафом и ратлуком. Настало је срдачно честитање за извојевану слободу. Увече је клуб у кафани „Ада" дао вечеру, на којој је пало и неколико здравица.[47]

Касније, према другом наређењу из Скопља и Трбић се морао са својом четом предати у Прилепу.[48]

По потреби службе, у јесен 1908. године Ђорић је из Богомиле премештен за управитеља школе у Велес. На тој је дужности остао годину дана, па је поново враћен у Богомилу, јер је национална потреба изискивала да се опет Ђорић нађе у својој старој средини.

Када су Турци 1910. године сакупили све оружје у народу, ниједног Србина у срезу велешком није заболела глава. Посао око сакупљања оружја примили су на себе Бабунски и Трбић. Они су Турцима изјавили да ће све оружја покупити од Срба, јер је њима добро познато код кога се и какво оружје налази. Разуме се, да су покупљене све половне пушке, на два коња натоварене однете у Велес и предате Турцима. Од целокупног оружја није ни 1/3 предата. Тако су своју дужност извршили војводе Бабунски и Трбић.

Бабунски је мировао до нестанка једног бившег бугарског четника. Као пашенози он и Ђорић стално су будили националну свест код оних Срба, који за време бугарско четничке акције беху пришли на страну егзархиста. У том су имали много успеха, јер су приличан број залуталих оваца привели великом и организованом српском стаду. Но, због једног бившег бугарског четника, пијанице за мало не изгубише Бабунског.

Неки окорели присталица егзархиста бивши бугарски четник по имену Петар, често је из свога села Орешја долазио у Богомилу. Знајући да Младотурци толеришу све народности и строго пазе на свађе и нереде између појединих фракција, био је уверен да му нико не сме ништа учинити, јер ће га турске власти узети у заштиту почео је слободно у кафани да се опија и изазива наше четнике. У томе је тако далеко ишао, да је псовао српског краља, српске учитеље и четнике и својим погрдним речником страшно је пргљао оно што је најсветије сваком Србину. Бабунски га више није могао трпети те је, одлучено да се дотични Бугарин уклони са овог света. То је убрзо и учињено. После пијанчења у Богомили, Бугарин Петар пошао је у своје село Орашје.

44 О Петку Илићу, четничком војводи више у: Урош Шешум, *Српска четничка акција (1897-1908)*, Нови Сад 2019.

45 Сава Петровић Грмија (1882-1914), српски официр, четнички војвода. Више о С. Петровићу у: *Добровољачки гласник: орган Удружења Ратних добровољаца 1912-1918, и њихових потомака и поштовалаца*, Београд 1991, 81-84.

46 О четничком војводи Василију Трбићу (1881-1962), више у: Василије Трбић, Мемоари, сећања и доживљаји војводе велешког, Београд 1996, књ. 1; Ђорђе Микић, *Страначке групе и политичка организација Срба у Турској крајем XIX и почетком XX века*, Отисак из Гласа CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ.16, Београд, 2012, 339.

47 О доласку српских војвода и четника из прилепског, поречког и велешког краја извештавао је новосадски *Браник*. У својим написима извештавали су о дочеку Глигора Соколовића, Јована Бабунског, Петка Илића, Тренка Рујановића, Јована Божиновића, Стевана Недића, Бошка Дане, Трајка и Михајла са 40 четника. На велешкој железничкој станици су лепо дочекани од стране младотурака који су им уступили коње за даљи пут... (Преврат у Турској, *Браник*, 12/25. август 1908, 2).

48 Међу војводама које су се предале младотурским властима били су: Глигор Соколовић, Јован Бабунски, Јован Довезенски, Коста Пећанац, Ђорђе Скопљанче, Јован Долгач, Стеван Недић, Михаило Јосифовић, Јован Божиновић, Коце Крстић, Риста Сталачки и Цене Марковић. (Преокрет у Турској, *Браник*, 30. јун / 2. август 1908, 1, 2).

На путу је ухваћен, везан и одведен у атар села Орашја. Ту је камом убијен.

Баш тада је кајмакам из Велеса обилазио свој срез и оног дана када се то убиство десило налазио се у селу Папрадишту недалеко од села Орашја. Извештен је о том убиству и одмах се нашао на лицу места. Сумња је пала на Бабунског, да је то убиство он извршио са својим четником Јованом Митровићем и једним сељаком из села Орашја. Наредио је да се сва тројица лише слободе и спроведу под јаком стражом за Велес. На путу за Велес, код чесме испод „Дуге рида", стали су сви да се одморе и воде напију. Бабунски је искористио ту прилику и онако везан побегао. Никако није хтео везан ући у Велес, да га мештани такког виде. Жандарми су притуцали у правцу њега, претражили су ову околину, па како га нису могли наћи, продужили су пут са осталима за Велес без Бабунског.[49]

Како је Бабунском добро био познат терен којим се те ноћи кретао, пре саме зоре стигао је у село Стари Град.[50] *Ту се јавио своме поузданом пријатељу, који га је на сигурно место склонио. У тој кући је ослобођен веза, вечерао и одмах продужио пут за своје село Мартолце.*[51] *У Мартолце није свраћао, него је отишао у планину изнад тога села, ту се добро одморио и идуће ноћи познатим путем, пре сванућа, дошао у једну колибу изнад села Богумиле. Увече је сишао у Богумилу, вечерао, узео своје оружје и после пола ноћи отишао у планину. Том приликом видео се и са својим пашеногом Ђорићем, који му је сав радостан честитао спашење и обећао, да ће се о његовој породици старати исто онако, као и о својој породици.*

Исте вечери, када се Бабунски налазио у Богомили, био је на преноћишту и кајмакам. Он је био на једном крају села, а Бабунски на другом крају. Баш тада је по нарочитом коњанику добио извештај из Велеса, да је Бабунски на путу везан побегао.

Пошто је породица Бабунског тада живела у Богомили, то је била сумња, да се Бабунски крије у околини Богомиле, а можда и у самој Богомили. Зато је неколико пута село опколавано, не би ли ухватили бегунца. На све стране су разаслане потере да га на сваки начин ухвате. Ђорић и њихови шураци неколико су пута саслушавани и под претњом смрти од њих је тражено, да по сваку цену пронађу и издаду Бабунског.

Бабунски је, добро чуван, у планини живео више од месец дана. Пољаци из Богомиле редовно су му носили потребну храну и преобуку. Када би му се досадило у планини, силазио је слободно у село на кратко време. Таквим је животом морао живети све дотле, док му Ђорић није створио сигуран канал да пређе преко границе у Србију.

Једног дана, преобучен као сељак, са офарбаним брковима и обрвама, Бабунски је са путовођом Петром зв. „Поп" отпутовао у Скопље. Из Скопља је као сељак Скопска Црна Гора стигао у Куманово, одатле у манастир Св. Прохор Пчињски, одакле је одмах пребачен у Србију.

После извојеваног устава од стране Младотурака и предаје српских чета, када више није било бојазни да се обилази срез велешки, егзархиски владика Аксентије[52]*, са још неколико првака, нашао је за потребно да обиђе села у срезу велешком. То је било у јесен 1909. године. Пошто бугарске чете нису могле одбранити села од српски чета, уверен је био да ће својим обиласком повратити сва села у крило егзархије. У чему се јако много преварио. Почев од села Старог Града (капије за улазак у Азот), по свима је селима, куда је пролазио, дочекиван добродошлицом – лупањем у празне канте. Тако се лепо провео у селима Старом Граду, Мартовцу, Теову, Богомили, Нежилову и Папрадишту. На овај начин дочекан још у првим селима Азота, није нашао за потребно да обиђе и друга српска села, већ се јако ослобођен вратио у Велес – „успешно" извршивши своју мисију. За „тај и такав успех" има да захвали учитељима Азота и да им да свој архипастирски благослов...*

У пролеће 1910. године, сва српска села у срезу велешком известила су да је Њ. Преосвештенство епископ Дебарско-велешки г. Варнава[53] *на путу да обиђе и села свога среза.*

49 Бабунски је осуђен на десет година робије, али је приликом спровођења у затвор, иако везан успео да надмудри четворицу жандарма и побегне. (Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006, 140).

50 Насеље Стари Град лежи у долини реке Бабуне, удаљен је 22 километара од Велеса.

51 У другој половини 1905. године у Мартолцу родном селу војводе Бабунског дошло је до убиства неколико мештана које је починио поменути војвода. У разговору о наведеном догађају Бабунски је тврдио Милану Ракићу да је убио пет мештана, а не три како је писала бугарска штампа. (*Српска четничка акција...*, 223).

52 Авксентије Петров Чешмеџијев налазио се на челу Велешке митрополије која је била у саставу бугарске егзархије. (Јелена Н. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870-1878*, докторска дисертација, Београд 2019, 124).

53 Реч је о потоњем патријарху Српске православне цркве Варнави Росићу. За време управе велешко-дебарског митрополита Партенија Галаса (1907-1913) који је често одсуствовао из епархије због синодских послова у Цариграду, уз помоћ Краљевине Србије архимандрит Варнава Росић постављен је за викарног епископа у овој епархији, са титулом: епископ главинички. Епископ Варнава је хиротонисан 10. априла 1910. године у патријаршијском храму Светог великомученика Георгија у Цариграду. За време тур-

Наступила је неописана радост код српског народа, да после укидања српске Пећке Патријаршије, сада први пут виде свог народног владику. Почев од села Старог Града по свима селима дочекиван је са највећим одушевљењем и почастима. Испред сваког села, на један час даљине, дочекиван је народном коњицом, а у село када је улазио, сав живаљ, мало и велико, старо и младо, излазило је и љубило му десницу. У свакоме је селу по једну ноћ ноћио, а сутра дан служио архијерејску службу. За време службе држао је патриотске проповеди. Цркве су биле пуне и препуне народа. У Богомили је после архијерејске службе, у свечаном орнату од злата и срме из цркве отишао у стан Ђорићев, у пратњи свештеника и народа. Многи су од радости плакали, јер су доживели да виде свога народног духовног старешину. – По свима селима се распитивао о школи, броју ђака, саветовао народ да децу својевољно шаљу у школу, па и материјално школе помагао. Са каквим је почастима Варнава дочекиван, са истим почастима је из села испраћан. Обишавши сва српска села у срезу велешком, вратио се на одмор у Скопље, где је био гост митрополита Викентија.[54]

Од учитеља, осим Ђорића, који су учествовали и помагали српску четничку организацију у срезу велешком, почев од 1904. па до 1909. године, били су и то: 1/Митар...лија[55]*, управ. школе у Велесу, 2/Давид Димитријевић, управ. школа у Велесу*[56]*, 3/Коста Димитријевић*[57]*, учитељ у Велесу, Милан Арсић, учитељ у Мокрању, - Душан Николић*[58]*, учитељ у Стопању и Ораховом Долу, Петар Бајешевић, учитељ у Нежилову, Крста Крстић, учитељ у Теову, Арсеније Ковачевић*[59]*, учитељ у Нежилову, Зафир Ђорђевић, учитељ у Калинову, Игњат Поповић, учитељ а доцније свештеник у Богомили, Ђорђе Младеновић, учитељ у Оморању, Петрија Ј. Поповић, учитељица у Папрадишту и Лазар Зечевић, учитељ у Оморању. (Лазара Зечевића*[60]*, Павла Даниловића*[61]*, учитеље, свештеника Косту Поповића*[62]*, митрополитског намесника и Тинка Катанића, трговца сви родом из Гњилана, Бугари су на зверски начин побили у Сурдулици. / -* [63]

Месеца августа 1911. године, по потреби службе, Ђорић је премештен из Богумиле за управитеља школе среза прешевског, са седиштем у Бујановцу.[64] *Поред надзора над школама у томе срезу Ђорић је имао и једну деликатну дужност да се у очи Балканског рата 1912. године стави у контакт са Божином Симићем*[65]*, пограничним командантом и Војином*

ске управе у Старој Србији епископ Варнава је стекао нарочите заслуге на буђењу и јачању српске националне свести у борби с бугарском и грчком пропагандом. (Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветог до 20. века...*, 50-52; *Источник*, бр. 9, Сарајево, 15. мај 1910, 140, 141).

54 Митрополит Викентије Крџић рођен је у Ушћу 1853. године. Налазио се на челу Скопске митрополије у периоду од 1905. до 1915. године када је убијен од стране Бугара. (*Српски јерарси од деветог до 20. века...*, 76; Скопски митрополит, *Правда*, 23. октобар 1905, 2; Посвећење скопљанског митрополита, *Застава*, 25. октобар 1905, 1).

55 Нејасно у оригиналу.

56 Давид Димитријевић (1874-1929), учитељ, школски управитељ у Велесу и Куманову, уредник листа *Вардар*, народни посланик.

57 Коста Димитријевић је завршио Српску гимназију у Битољу, школске 1901/2. Поред Велеса, учитељевао је и у Скопљу. (*Српске средње школе...*, 467, 649).

58 Душан Николић, рођен у Призрену, где је и завршио Призренску богословију. (*Српске средње школе...*, 289).

59 Арсеније Ковачевић завршио је трогодишњу школу и положио учитељски испит зрелости током школске 1903/4. године. (*Српске средње школе...*, 561).

60 Учитељ из Гњилана. Завршио Богословско-учитељску школу у Гњилану. Био је саборац војводе Бабунског, учитељевао у Бабуни и Челопеку. Учесник балканских ратова. Интерниран од Бугара у Сурдулицу, где је ускоро и убијен. (Милован Ј. Богавац, Драгослав С. Ћетковић, *Срби на Косову и Метохији у 19. и 20. веку*, Београд 2018, 377, 378).

61 Основну школу похађао у родном Гњилану. Богословско-учитељску школу завршио 1898/9 године у Призрену. Учитељевао је у селима надомак Гњилана. Активан у друштвеном и националном раду у чему је уживао подршку четничког покрета у Врању. Ухапшен је од стране Бугара са великим бројем српских учитеља, свештеника и других интелектуалаца. Убијен у Сурдулици, фебруара 1916. године. (Милован Ј. Богавац, Драгослав С. Ћетковић, *Срби на Косову и Метохији у 19. и 20. веку*, Београд 2018, 254).

62 Коста В. Поповић (1850/51-1916), протојереј из угледне свештеничке породице из Гњилана. За своје црквено-просветне заслуге одликован је надбедреником и напрсним крстом. Учесник на Скупштини отоманских Срба у Скопљу 1909. године. По окупацији 1915. године ухапшен од стране Бугара и убијен у Сурдулици. (Милош Јагодић, *Свештенство у Рашко-призренској епархији 1913. године*, *Црквене студије*, бр. 14, 330; М. Ј. Богавац, Д. С. Ћетковић, *Срби на Косову и Метохији…*, 782).

63 Сурдулица је током Првог светског рата представљала једно од највећих стратишта српског становништва лесковачког, врањског, нишког, косовског и кумановског краја.(Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад 1922, 71).

64 Плата учитеља Ђорића током школске 1909/10. године била је 720 динара. У наредној 1911. години, са службом је премештен у Краљевину Србију на предлог конзуларног одељења у Скопљу, што потврђује извод из протокола за 1911. годину. (ДАС, МИД-ПП УЛ 1911 п 36 (3)).

65 Божин Симић (1881-1966), официр и национални радник. (Борба на Вељој Глави, *Илустрована ратна хроника*, св. 7. и 8, Нови Сад, 21. децембар 1912, 61; Биљана Вучетић, *Судбина једног српског националисте (1874-1917)*, Београд 2018, 259; 264; *Збирка Михајла Кијаметовића, учитеља из Вучитрна и Приштине*, кутија бр. 1, LVII/К.1-4-1882/61; *Живот и рад Михајла Кијаметовића учитеља и националног радника 1882-1961...*, 51).

Поповићем (војводом Вуком)[66], те да их детаљно обавештава о свему ономе, што је било потребно у очи рата. У Бујановцу га је затекло и ослобођење. Неописива је била радост свих националних радника, оних који су остали у животу, када су дочекали 1912. плод свог дугогодишњег мучног и врло напорног рада!!!

Године 1915, када се јуначка српска војска морала повлачити испред аустроугарске војске и када су Бугари на Моравској долини пресекли пругу Ниш - Скопље, Ђорић ни у ком случају није смео дочекати у Бујановцу Бугаре. Стога је 3. октобра отпутовао је за Гњилане, где је раније склонио жену и децу док му је мајка и даље остане у Бујановцу да сачува његове ствари од пљачке. Чим је у Гњилане стигао, одмах је мобилисан и одређен за благајника муниционе колоне Вардарске дивизије. На тој војничкој дужности задржан је и при повлачењу српске војске преко манастира Грачанице, Штимља, Суве Реке, Ораховца, Ђаковице, Скадра, Љеша, Драча и Валоне па све до доласка на Крф.[67] На Крфу приликом новог формирања српске војске, од стране лекарске комисије је оспособљен и упућен у 22. пешадијски пук Вардарске, –касније Југословенске дивизије. На војној дужности као писар у штабу пука био је све до месеца марта 1918. године када је на лични захтев министар просвете ослобођен војске.[68]

По пријему одлуке Министарства војске о ослобођењу војне обавезе, од стране делегата Министарства просвете у Солуну упућен је за учитеља српских избеглица у селу Дренови код Корче. Ту је као учитељ радио од месеца априла до краја јула 1918. године. Због врло тешког стања српских избеглица у овоме месту на његову личну интервенцију, Српски конзулат у Корчи преселио је избеглице у село Аљаруб, па је Ђорић од првог августа наставио рад у школи у томе месту.[69]

Почетком месеца септембра 1918. године, када је почела јака офанзива српске и савезничке војске, Бугари су натерани да одступају са својих положаја и да се у нереду повлаче, а касније натерани су и на капитулацију целокупне њихове војске. Тада су се српске избеглице из села Аљаруба вратиле у своје село Љубиште, близу манастира Св. Наума, Ђорић је са избеглицама сав школски намештај преселио у манастир Св. Наума, јер је школска зграда у томе селу потпуно упропашћена. Врата и прозори су били скинути однети на положај за земунице. Патоса није било, јер је сав откован и изгорео. Тако су рђаво прошле и све приватне зграде овога села.[70] Положај савезника је био у близини: простирао се источно од манастира Св. Наума и села Љубишта, на исток и преко планине Галичице на Охридском и Преспанском језеру.

Немајући погодне зграде да продужи рад у школи, Ђорић је у манстиру остао све до друге половине месеца новембра исте године. Тада је преко Битоља, Солуна и Скопља дошао у своју драгу и ослобођену домовину и то у своје рођено место Гњилане. У Гњилане је стигао 3. децембра 1918. године. Ту је нашао живе и здраве своје миле и драге, које је баш на своју славу оставио приликом повлачења 1915. године. Његова јадна мајка, која је остала у Бујановцу да сачува ствари од крађе, од Бугара је много мучена ради њеног сина, па врло тешко болесна и она је дошла у Гњилане. Наравно да ниједну стварчицу није сачувала, јер је уласком непријатељске војске потпуно све из куће однето. Тако сломљена, тешко болесна није могла дочекати ослобођење, већ је у кругу својих унучића и своје снахе испустила своју мученичку душу.

Ђорић је у Гњилану остао само осам дана, па је са својом породицом, без икаквих ствари дошао у своје место службовања у Бујановац.

У Бујановцу је нашао овакво стање: стара школска зграда је сасвим упропашћена; врата и прозори су били скинути; на горњем спрату пола патоса једне учионице откован и изгорен. Друга школска зграда, турска школа, била је у бољем стању. Она је и за време окупације служила за школу. Каква случајност! Учитељ и управник школе за време окупације звао се Захарије Ђопре! Нешто се у тој школској згради могло радити, отпочет је рад 20. марта 1919. год. Услед великог броја уписане деце, а у оскудици наставника, настава се изводила поподневно. У почетку су у школу радили само Ђорић и Марко Кецовић. Доласком наставника Константина Богдановића и његове жене Жилице, престала је полудневна настава. Тако је

66 Војин Поповић Вук је уочи избијања Првог балканског рата био капетан I класе и командир једне од пограничних чета у Врању. Са тог положаја вршио је заправо дужност главног организатора четничке акције у околини Куманова. По избијању Првог балканског рата водио је четнички одред као претходницу Прве армије. (*Збирка Стојана Зафировића*, кутија бр. 1, XXXVI/К. 1-2-1939).

67 Почетком децембра 1917. године Одељење службе безбедности тражило је од бујановачког учитеља Зарија М. Ђорића да јави тачну адресу становања. (Да јаве своје адресе, *Велика Србија*, 6. децембар 1917, 2).

68 *Српски биографски речник*...,594.

69 *Исто.*

70 *Исто.*

од школске 1919/20. године у бујановачкој основној школи почео редован рад.[71]

Под таквим околностима и у тешким приликама у породици, 1937. године затиче га пензионисање.[72] *Као учитељ и управ. школе у Бујановцу, служио је од 1. септембра 1911. па до 20. августа 1937. године, када је указом Краљевских намесника О. к. бр. 42422 од 16. јуна пензионисан.*[73] *Према томе као активни учитељ служио је скоро пуних 39 година.*[74]

За његов национални рад за време бивше турске владавине одликован је са више одликовања. То му само може служити као признање, за његов тако тежак, мучан и пожртвован рад на националном и просветном пољу у времену од 1898. па до његовог пензионисања 1937. године.[75] *За његов, пак, просветни рад, одликован је орденом Св. Саве V степена.*[76]

71 По објављеним подацима у књизи Бујановачка основна школа 1847-1941, учитељ Зарија Ђорић се помиње као управник поменуте основне школе у седмогодишњем периоду почев од школске 1922/23. па до краја децембра 1928. године. (Јован Стојковић, *Бујановачка основна школа 1847-1941*, Бујановац 2004, 51).

72 Зарија М. Ђорић се поред основног учитељског позива у Бујановцу бавио и узгајањем дувана. Стога је био члан депутације представника дуванских задруга и произвођача дувана из Јужне Србије која је крајем фебруара 1933. године посетили министра Унутрашњих послова у Београду. (Депутација произвођача дувана из Јужне Србије у Београду, *Правда*, 26. фебруар 1933, 14).

73 Неколико дана након завршетка учитељске службе, београдска *Политика* је објавила пригодан текс о ово учитељу и преданом националном раднику: „После четрдесет година учитељске службе у Јужној Србији пензионисан је ових дана Зарија М. Ђорић, управитељ школе у Бујановцу, код Прешева. Ђорић је једна од најмаркантнијих фигура из доба борбе за национално ослобођење. Припадао је оној генерацији просветних радника, који су одиграли познату улогу за време четничке акције. За велике заслуге на просветном пољу Ђорић је одликован неколико пута“. (Г. Зарија Ђорић учитељ и национални радник, *Политика*, 20. октобар 1937, 10).

74 Зарија М. Ђорић, учитељ у Бујановцу, среза прешевског, бановине вардарске пензионисан је на основу закона ресорног министарства што је објављено у Просветном гласнику. (*Просветни гласник службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, св. 7, Београд 1937, 786).

75 Зарија М. Ђорић се након пензионисања помиње у дневној штампи по давању добровољног прилога Друштву старих четника за подизање споменика војводи Војиславу Танкосићу. (Изјава захвалности за споменик Танкосићу, *Време*, 12. мај 1904, 11).

76 Одлуком ресорног министарства Зарија М. Ђорић, учитељ у Бујановцу, среза прешевског, бановине вардарске унапређен је указом за чиновника V положајне групе. (*Просветни гласник службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, св.10, Београд 1936, 851).

Резиме

Рад представља критички објављену биографију Зарије М. Ђорића из Гњилана, на Косову и Метохији. У питању је учитељ и заслужни национални радник који је оставио дубок траг на терену Старе Србије и Македоније. Његова учитељска служба у периоду 1898. до 1937. године обележена је значајним националним радом и борбом за ослобођење. Савременој српској историографији рад доноси необјављени биографски спис, похрањен у Архиву Косова и Метохије у збирци Михаила Кијаметовића. Спис је методолошки и критички обрађен са богатим критичким апаратом који омогућава читаоцу увид у шири историјски контекст у коме је живео и радио Зарија М. Ђорић.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Државни архив Србије

- Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење

Архив Косова и Метохије, Приштина

- Збирка Михајла Кијаметовића
- Збирка Стојана Зафировића

Објављени извори:

- Кијаметовић Михајло, *Живот и рад Михајла Кијаметовића учитеља и националног радника (1882-1961)*, прир. Марко Марковић, Немања Димитријевић и Стефан Филиповић, Приштина-Чаглавица 2025.
- Микић Ђорђе, *Страначке групе и политичка организација Срба у Турској крајем XIX и почетком XX века*, Отисак из Гласа CDXX Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 16, Београд, 2012.
- *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 3, Нови Сад , 2010.
- *Споменица Јована С. Бабунског*, Нови Сад 1921.
- Трбић Василије, *Мемоари, Сећање и доживљаји војводе велешког*, књ. 1, Београд 1996.

Литература

- Богавац Ј. Милован, Ћетковић С. Драгослав, *Срби на Косову и Метохији у 19. и 20. веку*, Београд 2018.
- Васиљевић Хаџи Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад 1922.
- Вуковић Сава, *Српски јерарси: од деветог до двадесетог века*, Београд 1996.
- Вучетић Биљана, *Богдан Раденковић судбина једног српског националисте* (1874-1917), Београд 2018.
- *Дело, лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 49, Београд 1908.
- *Добровољачки гласник: орган Удружења Ратних добровољаца 1912-1918, и њихових потомака и поштовалаца*, Београд 1991.
- Илић Владимир, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006.
- Јагодић Милош, *Свештенство у Рашко-призренској епархији 1913. године*, *Црквене студије*, бр. 14, Ниш (325-348).
- Новаков Александра, *Средње српске школе у Османском царству (1878-1912*), докторска дисертација, Нови Сад 2014.
- *Просветни гласник службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, св. 10, Београд 1936.
- *Просветни гласник службени орган Министарства просвете Краљевине Југославије*, св. 7, Београд 1937.
- Радосављевић Н. Јелена, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870-1878*, докторска дисертација, Београд 2019.
- *Српски биографски речник*, књ. 3, Нови Сад 2007.
- *Српски књижевни гласник*, ур. Јован Скерлић, књ.18, Београд 1907.
- Стојковић Јован, *Бујановачка основна школа 1847-1941*, Бујановац 2004.
- *Учитељ, педагошко-књижевни лист*, Београд 1899.
- *Учитељ, орган учитељског удружења у Краљевини Србији и свих српских учитеља*, св. 6, Београд 1912.
- Филић Милорад, *Српска основна школа у Гњилану*, Врање 2005.
- Шешум Урош, *Српска четничка акција (1897-1908)*, Нови Сад 2019.

Штампа:

- Браник, Нови Сад
- Време, Београд
- Велика Србија, Солун
- Застава, Нови Сад
- Илустрована ратна кроника
- Народне новине, Нови Сад
- Политика, Београд
- Правда, Београд
- Цариградски гласник, Цариград

Marko Markovic, MA

Biography: Zarija M. Đorić, teacher and national activist and his 39 years of national and educational struggle in Southern Serbia

Summary: The paper presents a critically edited biography of Zarija M. Đorić from Gnjilane, in Kosovo and Metohija. He was a distinguished national activist and teacher who left a profound mark in the territory of Old Serbia and Vardar Macedonia. His teaching service, during the period from 1898 to 1937, was marked by significant national activity and by the struggle for liberation and unification.The study introduces to contemporary Serbian historiography a previously unpublished biographical manuscript, preserved in the Archive of Kosovo and Metohija within the MihailoKijametović Collection. The manuscript has been methodologically and critically processed, accompanied by a rich critical apparatus that enables readers to gain insight into the broader historical context in which Zarija M. Đorić lived and worked. Through this paper, readers may become acquainted with the life and challenges faced by Zarija M. Đorić, as well as with his contemporaries, important historical figures, and the spirit of the age in Old Serbia at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century.

Keywords: Zarija M. Đorić, teacher, national worker, Southern Serbia, Gnjilane, Chetnik action

Зоран Вељановић[1]
Музеј присаједињења 1918, Нови Сад
Република Србија

UDK: 94(497.113)"1918"
323.1(=163.41)(497.113)"1918"

Прегледни научни рад

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ БАНАТА, БАЧКЕ И БАРАЊЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1918. ГОДИНЕ КРОЗ АРХИВСКУ ГРАЂУ И ИЗВОРЕ

Апстракт: У јесен 1918. године у Аустроугарској су се одигравали драматични догађаји: буржоаско-демократска револуција у Мађарској, оцепљења Мађара, Чеха, Словака, Румуна од Хабзбуршке монархије и настанак нових националних држава у Европи. Тим путем, позивајући се на *Вилсонова начела* (право народа на самоопредељење), кренули су и Срби у Угарској који су се организовали у народне одборе/већа са циљем преузимања месне власти, дочека ослободилачке српске војске, оцепљења и присаједињења војвођанских области са матицом Србијом. С тим у вези, 25. новембра 1918. године, у Новом Саду, на Народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, 757 изабраних народних посланика из 211 градова и села једнодушно је изгласало присаједињење ових области Краљевини Србији.

Установе културе у АП Војводини врше истраживања, прикупљање и заштиту културних добара о овом значајном догађају. Са оснивањем посебног историјског одељења у Музеју Војводине почетком 2017. године: „Музеј присаједињења 1918", отпочео је системски рад на истраживању, прикупљању и сручној обради музејских предмета и архивске грађе. Резултати рада приказују се кроз музејске и архивске изложбе и стручних радова у часописима. С тим у вези, покренута је и едиција књига *Присаједињење 1918.*

Кључне речи: Банат, Бачка и Барања, присаједињење 1918, Србија, установе културе, архивска грађа, извори, заштита културних добара.

Револуција „јесењих ружа" у Угарској и настанак народних одбора/већа у Банату, Бачкој и Барањи новембра 1918. године

Јесен 1918. године одиграли су се важни догађаји који су допринели окончању Првог светског рата. После пробоја српске војске на Солунском фронту (15. септембар 1918), и учесталих пораза и константног повлачења аустроугарске и немачке војске ка Дунаву и својим јужним границама (услед војног пораза Бугарска је капитулирала), у Аустро-Угарској монархији су се одигравали драматични догађаји: буржоаско-демократска револуција у Мађарској, оцепљења Мађара, Чеха, Словака, Румуна од Хабзбуршке монархије и настанак нових националних држава у Европи. Још у току револуционарних догађања

1 Аутор је архивски саветник и кустос-историчар, професор, секретар и члан уредништва часописа *Архивска грађа* Историјског архива Зрењанин, и уредник монографије: *Петровград–Зрењанин: Град на обали Бегеја 1938–2025;* На Филозофском факултету – група за историју у Новом Саду дипломирао је са темом *Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године.* Радио је као професор историје, а потом је у Историјском архиву у Суботици био директор (1993–2001), и начелник одељења у Служби заштите архивске грађе ван архива (2002–2016). Истовремено је био и предавач и испитивач за предмет *Национална историја од XVIII до XX века* (за који је написао истоимени *приручник* који је и данас у употреби). Од марта 2017. до краја 2025, радио је у Музеју Војводине (Нови Сад) као заменик директора Музеја Војводине и оснивао посебно историјско одељење „Музеј присаједињења 1918" (чији је био први кустос и руководилац) и отпочео рад на прикупљању и обради архивске грађе и музејских предмета у вези присаједињења Баната, Бачке, Барање и Срема Краљевини Србији 1918. године. Члан је Матице српске у статусу (члан сарадник од 2004), члан УО Рукописног одељења Матице српске (2012–2020), сарадник САНУ и Вукове задужбине, за чија издања: Српски биографски речник, Српска енциклопедија, Енциклопедија српске историографије, Бачка кроз векове – Слојеви култура Бачке је написао већи број одредница и текстова. Покренуо је и био уредник више републичких, покрајинских и регионалних архивистичких и историографских часописа и едиција књига; Учесник је више међународних (научних и стручних) архивистичких, музејских и историјских скупова. Аутор је 15 (музејских и архивистичких) изложби, 38 књига и изложбених каталога и преко 300 текстова у зборницима, споменицама и часописима (републичким, покрајинским и регионалним); е-маил: zoranveljanovic19@gmail.com

у Будимпешти, који су отпочели у ноћи између 30. и 31. октобра 1918, године, Мађарско национално веће на челу са грофом Михаљем Каролијем које извршило превратa и почело да учвршћује своју власт, наложило је да се у свих 64 жупаније на простору бивше Угарске, оснују месна народна већа која ће признавати власт средишњем већу у Будимпешти и која ће радити на одржању целовитости територија нове демократске Мађарске.[2] С тим у вези, позване су све народности да подрже и приступе мађарским народним већима. Претходно је Карољи обзданио проглас у 12 тачака у којима је обећао реформе у држави и друштву (па и побољшања статуса народностима које су чиниле готово ½ становништва). На југу Угарске, у граничним областима са Краљевином Србијом, нарочито у жупанијама Барања, Бачко-бодрошка, Сремска и Торонталска, живело је бројно словенско становништво: Словаци, Русини,[3] Чеси, Шокци, Бугари, Хрвати, Пољаци и најбројнији међу њима Срби, и Буњевци као непризната народност која се у јавним документима и пописима води као остали („egyéb").[4] Њихови народни прваци и најзначајније политичке личности, не желећи да су утопе у нове структуре власти већ да воде самосталну борбу за своја народна права одбили су Каролијев позив.[5] Попут мађарских народних већа и словенски народи су отпочели су са оснивањем својих националних одбора/већа.[6] На сам почетак и начин оснивања месних народних одбора/већа велики утицај су имала два политичка тела из два политичка центра: Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба са седиштем у Загребу и Српски народни одбор са седиштем у Новом Саду.

Није протекло ни месец дана од пробоја Солунског фронта и свеопштег узмака аустроугарских и немачких армија када је у Загребу, као центру окупљања словеначких, хрватских и српских политичара у Хабзбуршкој монархији, основано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба (даље: Народно вијеће СХС).[7] Од свог оснивања имало је амбиције да буде средишње политичко тело (југо)словена у Хабзбуршкој монархији које је настојало да окупи све (југо)словенске народе са свог простора Аустроугарске монархије на политичкој платформи коју је објавило путем штампе и плаката: „[...] Narodno Vijeće" vođeno velikim idejama samoopredeljenja i demokracije, koje su već i prije rata prožimale čitav naš narod, a koje su razvojem rata došle do pobjede u medjunarodnoj politici, postavlja za riješenje narodnog našeg pitanja ove temeljne zahtjeve: Tražimo ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju – bez obzira na ma bilo koje pokrajine i državne granice, u kojima danas žive – u jedinstvenu potpuno suverenu državu [...]",[8] да би убзо додало својој политичкој платформи: отцепљење од Аустроугарске и уједињење са Краљевином Србијом на челу са династијом Карађорђевић. Окупљало је велики број народних првака, политичара и интелектуалаца од Караванки до Карпата. Председник је био др Антон Корошец, а потпредседници др Атно Павелић и Светозар Прибићевић[9] као представник

2 Мађарско народно веће на чијем челу је био Михаљ Карољи, ради преузимања власти на целој територији Угарској одмах је почело да оснива месна мађарска народна већа у варошима и градовима по свим жупанијама, па тако и у Бачбодрошкој (Бачкој), Торонталској (Банат) и Барањској (Барања). У политичким циљевима оснивaних мађарских народних већа било је негирање старе власти која је била под заклетвом Аустроугарској монархији и цару; потом преузимање власти која ће у име будимпештанског већа управљати градовима и селима по жупанијама. У тој новој управи већински су били Мађари и Немци док су народности попут Срба, Словака, Русина, Буњеваца и Шокаца добили извесна обећања која се тичу побољшања њиховог статуса. Међутим, одзив Срба и осталих Словена био је готово незнатан. Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Monografije knj. 19, Novi Sad 1981, 35–36, 43–45.

3 У оновременим званичним документима и пописима називани су и уписивани као Руси, Малоруси и Рутени. Данашњи назив за Русине који живе у АП Војводини, потиче од друге половине 20. века. *Magyarország Vármegyéi és Városai Enciklopédiája, Bács-Bodrog VármegyéI.* [szerkesti B. Samu], Budapest 1909, 197.

4 Исто, 197.

5 Политичку организованост у политичким партијама, међу словенским народнима у Јужној Угарској, у другој половини 19. Века имали су Словаци и Срби. Види: Arpad Lebl, *Građanske partije u Vojvodini 1887 – 1918*, Novi Sad.

6 Народна политичка тела у Банату, Бачкој и Барањи која су се оснивала током јесени 1918. године, с обзиром да су у оснивању подстицана из два правца: Народног вијећа СХС (Загреб) и Српског народног одбора (Нови Сад), називала су се двојако: народна већа и народни одбори, а значила су исто. „Српски народни одбор у Новом Саду узео је себи име по Народном одбору Мајске скупштине, одржане у Сремским Карловцима бурне 1848. године." Види: *Сйомени-ца ослобођења Војводине 1918*, уредио Уређивачки одбор б. Српског народног одбора у Новом Саду, Нови Сад 1929, 223. Јаша Томић је сматрао да Срби треба да своја политичка тела називају „одбори", а не „већа" јер то није српски.

7 Народно вијеће СХС основано је током 5 и 6. октобра 1918. године. Види: Matijević, Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919):* преузето 15.7.2025 са:https://hrčak.hr;

8 Novo doba, god I, br. 137 (24. X 1918).

9 Светозар Прибићевић (Костајница 26. 2. 1875 – Праг 15. 9. 1936)

Срба и снажне политичке групације Хрватско-српске коалиције, док су секретари били Иво Лорковић, Мате Дринковић и Срђан Будисављевић који је био и оснивач и уредник гласила Народнох вијећа: листа *Глас Словенаца, Хрвата и Срба*. Пленум Вијећа је имао 80 чланова, од којих је из Баната, Бачке и Барање било десет (међу којима је био и Васа Стајић, Јован Милекић, др Раденко Станковић, повереник за социјалну политику).

Прибићевић, који је био потпредседник Народног вијећа СХС, успоставио је и одржавао контакте са политичким првацима из Баната, Бачке и Барање. У Народно Вијеће са њеним првацима, најчешће са Светозаром Прибићевићем, али и са другим часницима, длазили су, из Суботице жупник Блашко Рајић, Мирко Ивковић Ивандекић, Стипан Војнић Тунић, из Руме радикалски првак Жарко Миладиновић, из Сомбора демократски првак Петар Коњевић и други. Прибићевић је у циљу придобијања јавних и значајних личности из Баната, Бачке и Барање за политичку платформу Народног вијећа СХС чинио велике напоре. Материјално и логистички их је помагао: за једне је обезбеђивао новац или лажне исправе (Васа Стајић), за друге лекарске налазе (Павле Добановачки) итд.[10]

Југословенски прваци из Аустро-Угарске монархије који су се окупљали у Загребу и оглашавали преко листа *Глас Словенаца, Хрвата и Срба*, подстицали су и позивали Словене у Банату, Бачкој, Барањи и Срему на окупљање. „Зашто Војводина ћути," само је један од наслова чланка који су охрабљивали прваке у Војводини у борби за националну еманципацију. У листу Народног вијећа СХС: *Глас Словенаца, Хрвата и Срба*, Васа Стајић, Милан Кашанин[11] и Никола Милутиновић[12] и други војвођански интелектуалци објављивали су чланке о стању и расположењу у Војводини, односно Банату, Бачкој и Барањи.

У Новом Саду од краја 1917, и током 1918. године је деловао је Одбор за смештај деце из Босне, Херцеговине и Далмације. Одбор је окупљао широку лепезу родољубивих појединаца, интелектуалаца, народних првака, и политичара. Са обнављањем политичког живота у Банату, Бачкој и Барањи, током октобра 1918. године, поред седница Одбора за смештај деце, од средине октобра почеле су да се одржавају и седнице на којима се расправљало о организовању политичког тела, тј. будућег Српског народног одбора у Новом Саду одбора. На једном од тих састанака Јаша Томић[13] је известио да је на састанку у Суботици договорено да се оснује Српски народни одбор у Новом Саду као средишња управа за Банат, Бачку и Барању и који би у неком тренутку требао да преузме власт.[14] После великог народног збора који је одржан на Салајци, Српски народни одбор у Новом Саду је ступио на политичку сцену 3. новембра 1918. године,

вођа Срба из Далмације и Хрватске. У 1903. години постао је члан Српске самосталне странке и уредник „Новог србобрана", а 1905, потпредседник, па председник Хрватско-српске коалиције. Заговарао је слогу Срба и Хрвата. Пред Велики рат је конфиниран у Пешти. Тек 1917, вратио се у Загреб. укључио у политички живот. Одржавао је контакте са српским првацима у Војводини. При оснивању Народног вијећа СХС, изабран је за потпредседника, а 29. октобра 1918. је у име Хрватског сабора изнео предлог о раскиду свих државноправних веза Хрватске са Царевином Аустријом и Краљевином Угарском и проглашењу Далмације, Хрватске и Славоније с Ријеком независном државом која ступа у заједничку Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Био је противник федералиста и знатно је допринео да се на седници Средишњег одбора Народног вијећа СХС 24. новембра 1918. донесе одлука о непосреднијој вези са Србијом. У уводном излагању закључио је да уједињење са Србијом треба спровести што је пре могуће и придобио већину. Делегација Народног вијећа СХС је отпутовала у Београд где је регент Александар свечано прогласио уједињење 1. децембра 1918. У Краљевини СХС био је министар унутрашњих послова и просвете. С. Божић, „Прибићевић, Светозар", *Српски биографски речник*, (књ.) 8, (Матица српска, Нови Сад 2025, 876–877.

10 Зоран Вељановић, *Павле Добановачки и Српски народни одбор у Сентомашу/Србобрану 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 12, Музеј Војводине, Нови Сад 2022, 39–46.

11 Милан Кашанин (Бели Манастир, Барања, 21.2.1895 – Београд 21.9.1981) историчар уметности, књижевник. Члан СНО у Новом Саду, посланик, члан, Народне управе за Банат, Бачку и Барању. Г. Станић, Д. Бедов, „Кашанин, Милан" *Српски биографски речник*, (књ.) 4, (гл.ур. Ч. Попов), Матица српска, Нови Сад 2009, 915–917;

12 Никола Милутиновић (Панчево 26.1.1879 – Нови Сад 19. 11.1969) адвокат, публициста, секретар Матице српске уредник *Летописа*. Један је од оснивача и часника СНВ у Панчеву. Зоран Вељановић, *Панчево Српска Скупштина и присаједињење Војводине Србији 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 14, Музеј Војводине, Нови Сад 2023, 43–44.

13 Јаша Томић (Вршац 23.10. 1856 – Нови Сад 22.10.1922), радикалски првак, новинар, уредник „Заставе", вођ Срба у Угарској и најмаркантији и најзначајнији политичар код пречанских Срба у првој половини 20 века. Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад, 1986; Зоран Вељановић, „Јаша Томић", *Личности из доба присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, 2. допуњено издање (изл. каталог) Музеј Војводине Нови Сад, 2022, 15-18.

14 М.Ђ. (Мита Ђорђевић), „Припреме привременог Српског Народног Одбора у Новом Саду", *Споменица ослобођења Војводине 1918*, 29. На предлог Тихомира Остојића у Суботици су током октобра 1918, одржана више састанака (први је одржан 2. 11. 1918, уз присусво политичара и народних трибуна из Баната, Бачке и Барање) на којима се расправљало о политичкој платформи у борби за народна права Словена у Аустоугарској. Овде се мисли на састанак на којем је донета одлука о оснивању Српског народног одбора у Новом Саду и месних народних одбора широм Баната, Бачке и Барање (27. 10.1918).

у крајње хаотичној ситуацији која је у Будимпешти и Угарској кулминирала избијањем револуције „јесењих ружа" и преузимањем власти демократских политичких снага које је предводило Мађарско народно веће.[15] У свом седишту, Матици српској, Српски народни одбор се први пут јавно огласио одржавањем конститутивне седнице, упућивањем *Проīласа*[16] којим је изложио свој политички програм. Оснивањем Народне гарде/страже као своје гарантне силе и војног фактора, и покретањем листа на српском језику којим би обавештавала своје присталице и јавност о својим програмским циљевима, даљим корацима и намерама. Лист је назван „Српски лист"[17] који је у свом првом броју објавио *Проīлас срūском народу* :„....Народни одбор Срба у Угарској примио је на себе само ту бригу и дужност, да помогне Србима и осталим Јужним Словенима у Угарској, да дођу до свога права на основу самоодређења народа које је сав културни свет признао. Један од најглавнијих задатака овог одбора биће, да покрене српски политички лист и ради на томе, да дође што пре до слободно изабране српске народне скупштине, која ће моћи одлучивати међу нама Србима у Угарској о правој жељи Српскога Народа...."[18]

У истом часу, по оснивању Српског народног одбора у Новом Саду, с циљем да се претекне и превлада деловања будимпештанског и загребачког народног већа у вези компетенција права на заступање, покренуто је оснивање месних одбора и српских гарди по Банату, Бачкој и Барањи, са циљем преузимања власти од угарске власти и припреме дочека српске војске. С тим у вези, штампан је плакат са насловом „Организујмо се хитно"[19] који је раширен у народу у Новом Саду и разаслат широм Баната, Бачке и Барање. Такође, у другом броју Српског листа објављен је истоветан текст „ Организујмо се хитно!"[20] у коме Српски народни одбор у Новом Саду позива сва српска места, у којима живи „наш народ, ма које он вере био", да хитно организује своје месне народне одборе, а потом пошаљу неколико својих изасланика у Нови Сад са записником о том чину као и именима изабраних часника, да би Српски народни одбор са тако добијеним мандатом био народни представник у Угарској". С тим у вези, из пера члана председништва СНО др Александра Моча,[21] упућен је и проглас српској академској омладини у Будимпешти да „састави један одбор од 3 до 5 омладинаца, који ће доћи на седнице Српског народног одбора у Новом Саду у згради Матице српске" и да се конституише.

С тим у вези, али и као одговор на оснивање мађарских народних већа, српски народни одбори/већа су почели да се оснивају широм Баната, Бачке и Барање: у Темишвару, Сентомаш/Србобрану, Панчеву, Вршцу, Великом Бечкереку, Белој Цркви, Великој Кикинди, Меленцима, Мокрину, Куману, Црепаји, Перлезу, Сомбору, Старом Бечеју, Старој Паланки, Чуругу, Стапару, Сивцу, Бремену, Мохачу итд. Од момента када је у Новом Саду, почетком новембра 1918. године основан Српски народни одбор, па до одржавања Велике народне скупштине у Новом Саду (25. новембра 1918), за свега три седмице током новембарских дана 1918. године, у преко две стотине политичких општина (градова и села) основана су политичка тела: месни народни одбори које су водили добро организовани и одлучни чланови у чврстој намери да у датом моменту преузму власт, организују дочек ослободилачке српске војске и изврше припрему за организовање народне скупштине на којој би се становништво изјаснило, на основу прокламованог Вилсоновог права на народно самоопредељење, у којој држави желе да живе. У свом политичком програму народни одбори су, у великој већини, одредили правац свога деловања који је био у коначном циљу: присаједињење са истокрвном браћом са друге обале Дунава.

Од почетка свог рада СНО имао је двоструку функцију: да постане месна градска власт, са циљем и задатком да постане нова власт уместо старе, дотадашње, и да врши функцију средишњег одбора свих месних народних одбора: српских, српско-буњевачких и других мешовитих одбора/већа чији би циљ био отцепљење Баната, Бачке и Барање од

15 Šandor Mesaroš, *Položaj Mađara u Vojvodini 1918–1929*, Novi Sad 1981, 35–36, 43–45.

16 *Проīлас срūском народу* штампан је на плакатама које су се 4. новембра 1918. године појавиле на улицама Новог Сада. Види: РОМС, мф. 13575.

17 *Срūски лисш 1918–1919*, (прир. Гордана Петковић), едиција Пречански Срби до слома Аустроугарске, РТВ и Прометеј, Нови Сад 2018.

18 Први број Српског листа изашао је 24. октобра 1918. године по старом календару који је важио код Срба са обе обале Дунава све до уједињења и проглашења Краљевине СХС, када се прешло на „нови" или Грегоријански календар. Дакле 24.10.1918 = 6.11.1918. по новом календару.

19 Плакат са текстом „Организујмо се хитно" појавио на улицама Новог Сада 25. октобар/8. новембар 1918. Види: РОМС, инв. Бр. М. 7416.

20 *Срūски лисш*, бр. 2 од 26. октобар/8. новембар 1918.

21 Александар Моч (Жабаљ 1883 – Нови Сад 1952), доктор политичких и правних наука, адвокат, политичар, председник Матице српске. Члан СНО у Новом Саду и посланик на Народној скупштини у Новом Саду. Ј. Попов, „Моч, Александар" *Срūски биоīрафски речник*, (књ.) 7, (гл.ур. Б. Бешлин), Матица српска, Нови Сад 2018, 93–94;

Угарске и присаједињење Србији. Да би испунили ову другу функцију, Српски народни одбор у Новом Саду је имао задатак да успостави везе и сарадњу са владом и војном командом Краљевине Србије у Београду и са Народним вијећем СХС у Загребу.[22]

Однос Српског народног одбора у Новом Саду и Народног вијећа СХС у Загребу био је сложен. Поред јединственог става у погледу отцепљења Баната, Бачке и Барање од Угарске и неприхватања обећања Карољијеве владе из Будимпеште о већим правима народности, имали су различите концепте око уједињења Баната, Бачке и Барање са Краљевином Србијом. Народно вијеће СХС у Загребу се залагао да се уједињење Баната, Бачке и Барање са Србијом оствари у заједници са земљама које су биле у саставу Аустроугарске (Хрватском, Славонијом, Далмацијом, Босном и Херцеговином и Словенијом), док је концепт уједињења СНО у Новом Саду био, одмах и непосредно прикључење Србији. Истовремено, у самом СНО и њеном седишту, Матици српској, било је заговорника оба концепта. На седницама СНО које су се одржавале непрестано, па и двапут дневно, секретар Матице српске Тихомир Остојић,[23] Васа Стајић (упркос томе што је од Народног вијећа СХС добио исти одговор као и суботички жупник Блашко Рајић: „Кидајте са Загребом"),[24] Петар Коњовић, група демократа и један број српских месних народних одбора, попут темишварског и великокиндског, подржавало је концепт Народног вијећа СХС. Концепт, израђен преко метафоричне изреке Јаше Томића „Хоћемо да обучемо српску кошуљу јер нам је она најближа, а после тога заогрнућемо се огртачем Југословена", подржавали су Мита Клицин, Јован и Владислав Манојловић,[25] Славко Жупански, радикали и њихове присталице. Радикали су имали јако упориште у већини месних народних одбора у Бачкој и нарочито у Банату. У појединим месним народним одборима посланици за Народну скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду су добијали „везани мандат" за директно гласање о директном прикључењу Баната, Бачке и Барање Србији.[26]

У јеку преговора око концепције уједињења, Народно вијеће СХС и Српски народни одбор у Новом Саду водили су политичку борбу око првенства заступања Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи. Први: да се уједињење Баната, Бачке и Барање обави у заједници са југословенским земљама у Аустроугарској које окупља Народно вијеће СХС, а други: за непосредно уједињење Баната, Бачке и Барање са Србијом, које заступа СНО у Новом Саду. Прилажење војвођанских области било којој страни, само би ојачало позиције једној, у односу на другу страну. Све ово утицало је да се у Банату, Бачкој и Барањи појаве размимоилажења између радикала, демократа и социјалдемократа која ће кулминирати у првим месецима 1919. године. Од момента ослобођења Новог Сада значај и ауторитет Српског народног одбора на месне одборе у Банату, Бачкој и Барањи се повећао. Са свечаним уласком српске војске у Нови Сад 9. новембра 1918. године, дато је на знање да је наступила „смена империја". Појава савезничких војски (француске трупе и енглески речни бродови на Дунаву), код становништва је отклонило и најмању сумњу у могућност повратка на старо време. Српски народни одбор је 13. новембра и формално преузео власт у граду и свој утицај знатно проширио широм Баната, Бачке и Барање.[27]

До 13. новембра 1918. године српска војска је ослободила и запосела сву област Баната, Бачке и Барање до линије која је утврдила команда Антенте (Франше де Пере): Река Мориш–Суботица–Баја-Печуј–Барч на Драви. Пречански Срби и српска војска која је запосела војвођанске области (Банат, Бачку, Барању и Срем) током

22 Миленко Палић, „О двострукој улози Српског народног одбора у Новом Саду" У: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији*, (ур. М. Смиљанић), Музеј Војводине и Институт за Историју Филозофског факултета у Новом Сад, Нови Сад 1993, 227–230.

23 Тихомир Остојић (Тиса Сент Миклош 1865 – Беч 1921), професор, музиколог, књижевник, секретар Матице српске. Остојић је први артикулисао идеју отцепљења Баната, Бачке и Барање од Угарске. Оснивач СНО у Новом Саду и творац резолуција у којима се исказује политичка платформа народне борбе Словена у Угарској. Посланик на народној скупштини у Новом Саду (25. XI 1918). Саша Марковић, *Остојић и Лалошевић*, Прометеј и РТВ, Нови Сад 2017.

24 Васа Стајић, „Моје учешће у југословенском уједињењу", *Споменица ослобођења Војводине 1918*, Нови Сад 1929, 156–159.

25 Владислав Манојловић, адвокат, политичар, банакар, индустријалац (Суботица 16.8.1869 – 30.5.1938). Учествовао у оснивању Народних однора Срба и Буњеваца у Сомбору и Суботици, посланик на Народној скупштини у НС, и чан Народне управе за Банат, Бачку и Барању. З. Вељановић, „Манојловић, Владислав" *Српски биографски речник*, (књ.) 5, (гл.ур. Ч. Попов), Матица српска, Нови Сад 2011, 833–834.

26 Историјски архив Зрењанин, Фонд 486, Записници СНО у Вел. Бечкереку 9/22. новембар 1918: ...„Вел. бечкеречки српски народни одбор тежи и жели, да се ми припојимо Србији и тек после сједињења нашег са Србијом нека се одлучи судбина Југославије".

27 *Ослобођење Новог Сада 1918. године – сведочанства и полемике*, сакупио (приредио Слободан Бјелица), Нови Сад 2018.

новембра 1918. године, није спроводила реваншизам, није системски вршила убиства или хапшења и логорисања припадника бивших аустроугарских војних и полицијских јединица, као ни цивилног становништва. Запосевши војвођанских области, успостављен је ред, мир и општа безбедност лица и имовине за све становнике.

Народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду

(25. новембра 1918)

За пречанске Србе у Војводини догађаји који су се смењивали из часа у час у временском периоду од средине септембра до почетка децембра 1918. године били су пресудни за њихову даљу судбину. Они ће донети и одговор на питање опстанка Срба у прадедовском имену и вери на простору Баната, Бачке и Барање на почетку 20. столећа. То су добро знали српски прваци који су се окупили у Српском народном одбору у Новом Саду, баш као и народни прваци у више од две стотине народних одбора/већа широм Војводине.[28] Отуда, сматрајући да је дошао час када без икаквог колебања и задршке треба гласно и слободно рећи име народа којем припадају и у којој држави желе да живе новосадски Одбор је преко листова *Српски лист* и *Слобода* али и бубњем на улицама и трговима објавио сазив народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду за 25. новембар 1918. године. У тексту сазива је речено и да је дошло „време да Срби, Буњевци и остали Словени у Бачкој, Банату и Барањи одлуче слободно, по својој вољи, којој држави желе да припадну". Такође, дата су обавезујућа правила и начин за избор посланика који ће представљати своје бираче, односно политичке општине. Право да учествују у избору посланика имали су сви пунолетни грађани (изнад 20 година). На хиљаду душа бирао се један посланик. Први пут у Војводини, поред мушкараца и женама је дато право да учествују у политичком животу, а оне су то знале да искористе. Жене су учествовале у великом броју, како на народним зборовима у којима се одлучивало по разним питањима, тако и да се прихвате обавезе чланова месних одбора и напослетку и посланика на народно скупштини у Новом Саду.[29]

Већ сутрадан су се посланици упутили Нови Сад ради учествовања на припремним радњама за Народну скупштину. Најпре у Градској кући, а потом и у великој сали Гранд хотела. Тачно у 11 сати, 25. новембра 1918. године прота Јован Храниловић, као председавајући отворио је Народну скупштину Срба Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду где су присутни посланици једнодушно изгласали две одлуке које ће променити њихове судбине: 1. Отцепљење Баната, Бачке и Барање од Угарске и 2. Прикључење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији (Архив САНУ Београд, документа о присаједињењу, бр. 13707/1).

Скупштина је изабрала своје политичко тело Велики народни савет, а он своју извршну власт Народну управу за Банат, Бачку и Барању. Тиме је вековни сан Срба и другог словенског становништва у војвођанским областима досањан, тј. постали су слободни и уједињењи са својом истокрвном браћом.

Са великим усхићењем и пуцањем из прангија становништво Баната, Бачке и Барање је прославило одлуке Народне скупштине у Новом Саду, баш као и одлуку регента Александра Карађорђевића о проглашењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године.

28 У Записнику са Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, (Нови Сад: 25.11.1918) је регистровано су посланици из 211 народних одбора из исто толико насеља у Банату, Бачкој и Барањи присутни у раду Скупштине. Њихови челници и чланови деловали су у складу са упутствима Српског народног одбора у Новом Саду као главним одбором. У свих 211 народних одбора одржали су се зборови и седнице које су по распису и утврђеним правилима за предстојећу Народну скупштину у Новом Саду изабрали своје представнике – посланике. Како је у истом записнику констатовано да поједини посланици из разних разлога нису стигли на Скупштину, даје основу за то да је месних народних одбора било више од саопштеног на Скупштини. Наредна истраживања треба да дају одговор на то питање. Види: Архив Српске академије наука и уметности, Београд: Документа о присаједињењу бр. 13707/1, Записник Велике народне скупштине у Новом Саду (25. новембар 1918).

29 На месним скупштинама за избор посланика за Народну скупштину у Новом Саду у Панчеву, Суботици и Новом Саду изабрано је седам жена за посланице: Марија Јовановић, Мара Малагурска, Катица Рајчић, Манда Сударевић, Олга Станковић, Анастасија Манојловић и Милица Томић (ћерка Светозара Милетића). Зоран Вељановић, „Корак ка народној и родној еманципацији", у *Жене у парламентарном животу Војводине. Други век*, зборник радова (ур. З. Павловић), Покрајински заштитник грађана – обуцман, 2. друго допуњено издање, Нови Сад 2022, 20–30; Зоран Вељановић, *Личности из доба присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, 2. допуњено издање (излож. каталог) Музеј Војводине Нови Сад, 2022.

Литература и архивска грађа о ослобођењу и уједињењу Баната, Бачке и Барање са Србијом 1918. године у досадашњим истраживањима

Први кораци ка сабирање архивске грађе о ослобођењу и уједињењу Баната, Бачке и Барање, односно Војводине, са Краљевином Србијом и широм (југо)словенском заједницом 1918. године, начињени су у Новом Саду са оснивањем Архива Војводине 1926. године. Управник Архива Војводине био је историчар др Димирије Кириловић. Потом, 1928 покренут је најзначајнији историјски часопис Гласник Историјског друштва у Новом Саду чији је уредник био др Станоје Станојевић, творац Енциклопедије СХС.[30] Писци и сарадници у часопису су били најеминентнији историчари и интелектуалци тога времена. Чланови бившег Српског народног одбора у Новом Саду приредили су две споменице: Споменица ослобођења Војводине 1918, из 1928 и Војводина 1918–1938, која је изашла 1939. године, и наставили са сакупљањем архивске грађе припремајући следећа издања. Рад чланова бившег Српског народног одбора у Новом Саду на сакупљању архивске грађе и обраћање учесницима, како се тада говорило „о славним данима ослобођења и уједињења 1918", градовима и селима, покренуо је бројне учеснике широм Војводине да и они сами, мимо новосађана, своја сећања прибележе и одштампају у свом локалу и тако се представе својим сугрђанима: *Споменица ослобођења Сомбора;* Споменица ослобођења Сенте; *Споменица ослобођења и уједињења града Суботице*, издао одбор за прославу приликом 20-годишњице ослобођења и уједињења Суботице 1938; итд. Сећања непосредних учесника у догађајима прворазредно је историјско штиво, и као мемоари су напопуларније и највише читано историјско штиво. Међутим, сећања знају да избледе, а аутори не могу да искажу објективност у вредновању своје улоге у догађајима: Стипан Матијевић, *Догађаји који су се одиграли за мојег јавног деловања од 10. новембра 1918. до 20. маја 1920. год.*, Суботица 1928; Гига Стојнов, *Ослобођење Панчева*, Београд 1938, итд;

Рукописно одељене Матице српске је у својим фондовима баштинила материјал са Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена (25. новебар 1918): записнике са изборних скупштина на којима су се бирали посланици и пуномоћја посланика. Нови рат и окупација прекинули су радње на прикупљању, обради и објављивању архивске грађе и прилога. Окупатори су системски покрали један део архивске грађе из Архива Војводине и других установа, док су други део уништавали један део архивске грађе је системски нестао.[31] То што су пропустили да униште окупатори, здушно су се трудили да униште политички комесари у војној управи и потом „народна власт" са комунистима на челу односећи архивску грађу из тек основаних Државних архива у рециклажне фабрике за производњу папира.[32] Када је прошао талас војне управе, и затим први талас комунистичке диктатуре, малобројни запослени у установама културе: архивима, музејима и библиотекама, наставили су рад на заштити поверених културних добара. Седамдесетих година двадесетог века појавили су се први Водичи кроз архивску грађу у архивским установама у АП Војводини.[33]

Архивска грађа о присаједињењу Баната, Бачке и Барање, тј. Војводине Краљевини Србији 1918. године у архивски установама и установама културе у АП Војводини која је архивски стручно обрађена (тј. архивистички сређивана) и тако евидентирана кроз евиденције налази се у: Архиву Војводине (записници привремених органа управе: Српског народног одбора, Народне управе и Великог народног савета), Исто-

30 Главни уредник је био др Душан Поповић, одговорни уреник Викентије Проданов, а редакцију су чинили: др Димитрије Кириловић, ген. Иван С. Павловић и др Јован Савковић. Види: *Гласник Историјског друштва у Новом Саду 1928–1939*, Музеј Присаједињења 1918, ЗИП, инв. бр. 538.

31 Првог дана окупације један од радника Архива Војводине, Рудолф Р. Шмит је дочекао је окупаторе испред улаза Архива Војводине са пописом архивских фондова које је претходно обележио и који су потом однешени у Беч. После рата, део покрадених архивских фонтова је после великих дипломатских натезања враћен, док је део „нестао". После рата, током судског поступка Шмит је детаљно описао своје злодело.

32 Директор архива једва је извукао „живу главу" у жељи да спасе архивску грађу која је намењена за рециклажу. Види: Zoran Veljanović, „Pro Archivo – de Archivo", *Rukovet*, br. 4–5–6, Subotica 1997, 41–53.

33 Тзв, „жути водичи" названи по боји корица у које су уметнути листови одштампани на шапилографу. Користили су се све до појаве нове серије водича са почетком новог века, тј. од 2001. године. Писац ових редова је учествовао у њиховом настајању и као творац упутства за писање водича, као члан уже и шире редакције за писање водича, и као аутор за „Водич" Историјског архива у Суботици. Види: Зоран Вељановић, Татјана Сегединчев, *Водич кроз архивске фондове за архиве у Војводини*, Друштво архивских радника Војводине, Нови сад 2014; Зоран Вељановић, Татјана Сегединчев, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица*, XVIII/1, Историјски архив, Суботица 2012; Зоран Вељановић, Татјана Сегединчев, Золна Матијевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица*, XVIII/2, Историјски архив Суботица, Суботица 2016.

ријском архиву Зрењанин (Записници Српског народног одбора у Великом Бечекереку) и Матици српској, односно њеном Рукописном одељењу (РОМС), у Новом Саду, где се налазе записници са месних скупштина за избор посланика и посланичка пуномоћја, и записници темишварског народног одбора. У осталим архивским установама, архивска грађа о месним народним одборима: оснивање, деловање, личности, фотографије итд, налази су као део других фондова: Историјски архив Сомбор, Историјски архив Панчево, делимично у Историјском архиву Кикинда. У музејски установама, изузев Музеја Војводине и њеног одељења Музеја Присаједињења 1918, готово да и нема евидентиране архивске грађе о месним народним одборима, изузев фотографија и друге документације везане поједине знамените личности из доба Великог рата. Тема присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918, све до скоријег времена, није била предмет интересовања архивиста ни историчара, како за објављивање тако ни као тема за писање радова.[34] Отуда се са пуним правом може тврдити да озбиљно и системског истраживања, прикупљања архивске грађа и музејских предмета те приказивања резултата истих путем писаних радова и књига није ни било, све до новијег времена, односно приближавања обележавања стогодишњице Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду (25. новембра 1918 – 25. новембра 2018) и оснивања одељења Музеја Присаједињења 1918 у Музеју Војводине.

Први историчар који је објавио неки од записника народног одбора био је академик Богумил Храбак 1955. године, и то још на почетку друге половине двадесетог столећа: „Записници темишварског народног већа“, *Зборних Матице српске за друштвена питања*, бр. 10, Матица српска, Нови Сад 1955, 76–88. Након више од пола столећа, у прскозорје прославе стогодишњице од одржавања Народне скупштине у Новом Саду на којој су 757 посланика из 211 општина Баната, Бачке и Барање изгласали отцепљење од Угарске и прикључење Краљевини Србији, у тематској едицији која је установљена у Музеју Војводине, односно њеном одељењу Музеју Присаједињења 1918,[35] објављени су *Записници привремених органа власти у Новом Саду 1918–1919*, које је приредила Љиљана Дожић, архивски саветник у Архиву Војводине. Књига је изашла у едицији *Присаједињење 1918*, као осма по реду 2018. године. Већ наредне године, објављени су *Записници Српског народног одбора у Великом Бечкереку 1918*, које су стручно обрадили и приредили по архивистичко-историографским регулама Зоран Вељановић, архивски саветник и кустос–историчар и руководилац одељења *Музеј Присаједињења 1918*, у Музеју Војводине и Ванда Војводић Мицова, архивски саветник и помоћник директора у Историјском архиву Зрењанин. Исти ауторски тим је, као наставак својих истраживања на теми СНО у Великом Бечкереку и присаједињења Баната Бачке и Барање Краљевини Србији 1918. године, приредио у Архиву Војводине (Нови Сад) архивистичку изложбу и пратећи истоимени каталог „39 дана који су променили Банат“,[36] у којој су представили одабрану архивску грађу о Српском народном одбору у великом Бечкереку. Потом су објавили дело које садржи тридесет и три биографије: *Знамените личности Вел. Бечкерека из доба ослобођења и уједињења 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 13, Историјски архив Зрењанин и Музеј Војводине, Нови Сад 2022;

У наредним годинама објављени су и записници суботичког народног одбора: Димитрије Михајловић и Зоран Вељановић, *Срби и Буњевци у Суботици и Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 16, Музеј Војводине, Нови Сад 2025.[37]

Поред монографских издања кустоси одељења Музеј Присаједињења 1918, објавили су већи број стручних радова у више музејских и архивских часописа.[38] Такође

34 Без икакве сумње да је избегавање истраживања и писања о теми ослобођења и уједињења 1918, било везано за политички контекст тадашње власти. Отуда за јунаке и догађаје из минулих времена, односно пре појаве радничког покрета, комунистичке партије, коминтерне и „великог вође и доживотног председника” у брозовско-крлежијанском историцизму није било места. Види: Ранко Кончар, „Неколико запажања о стању и тенденцијама у савременој југословенској историографији”, у *Pro memoria*, godina 2, Subotica april 3/1987, 1–3. Аутор, професор и потоњи директор Музеја Војводине, у оштром тону негодује што писци историје не сагледавају догађаје у потпуности са марксистичког погледа као прави комунисти одани вођи и партији, итд; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, 5–17.

35 Писац овог рада покретач и уредник ове едиције којој се већ ове ближи двадесето издање: Види: Димитрије Михајловић, Зоран Вељановић, „Издања Музеја Присаједињења 1918”, *Земља и небо, Српска Војводина у срцу и души*, (аутори изложбе и каталога) Музеј Војводине, 2024, 70–79.

36 Зоран Вељановић, *39 дана који су променули Банат, Српски народни одбор у великом Бечкереку 1918* (излож. каталог) Историјски архив Зрењанин и Музеј Војводине, Нови Сад 2021.

37 У штампи је књ. 18 у едицији *Присаједињење 1918*, Српски народни одбор у Великом Бечкереку 1918, Записници и преписка, у издању Историјског архива Зрењанин и Музеја Војводине.

38 *Музеји, часопис Музејског друштва Србије (*Београд), *Рад Музеја Војводине (*Нови Сад), *Годишњак Историјског архива Града Новог Сада (*Нови Сад), *Attendite, часопис Историјског архива Кикинда*, *Архивска грађа, часопис Историјског архива Зрењанин* (Зрењанин), *Ріč Випјеваčке matice (*Суботица), *Годишњак Дрежничке матице* (Бајмок), *Дистрикт, часопис Градског музеја Бечеј* (Бечеј).

учествовали су у више стручних и научних скупова које су приређивани у Новом Саду, Бачкој Паланци, Јаши Томићу, Чуругу, Боки.

Архивска грађа о ослобођењу и уједињењу Баната, Бачке и Барање са Србијом 1918, у збиркама Музеја Присаједињења 1918.

Музеј Војводине, односно одељење Музеј Присаједињења 1918. у својим збиркама: Збирка историјских предмета 1918; Збирка портета знаменитих личности 1918; и Збирка српских добровољаца из Великог рата, располаже са три збирке у којима се врши заштита културног добра на прикупљеним предметима из доба ослобођења и уједињења Војводине са матицом Србијом 1918. године.[39] У збиркама се налази и извесна количина архивске грађе: документа, легитимације, путне исправе, повеље и дипломе, литографија и фотографија, писама и друго, од којих ћемо у овом раду представити следеће[40]:

Улазак српске војске у Нови Сад по ослобођењу 9. новембра 1918, (9 x 14 ц.м), откуп, Збирка историјских предмета, инв. бр. 36.

Српски војници по ослобођењу Чакова, Банат (родно место Доситеја Обрадовића) играју коло са народом; 8. новембар 1918, (9 x 14 ц.м), откуп, ЗИП, инв. бр. 226.

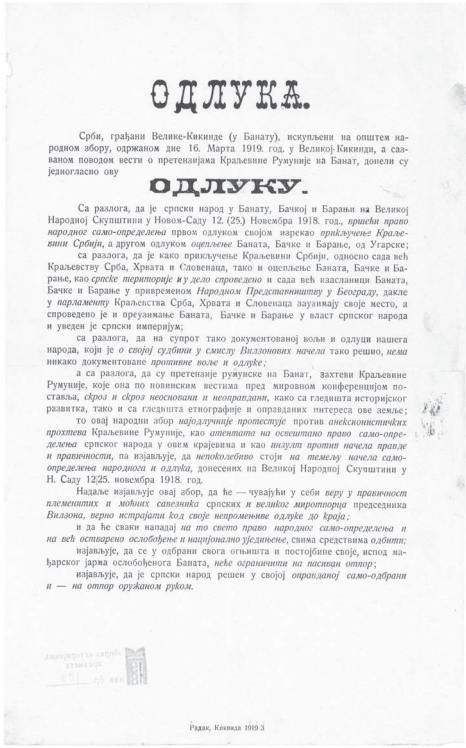
Посланичка легитимација Живана Живе Вилотића из Баранде (Банат), члана Великог народног савета у Новом Саду, 25. новембра 1918, (11,5 x 18 ц.м), откуп, ЗИП, инв. бр 2.

Посланици на народној скупштини у Новом Саду, Хотел Гранд, Велика сала (27. фебруар 1919), тзв, „Радикалска скупштина" (11,8 x 18 ц.м), поклон, Збирка историјских предмета, инв. бр. 28.

39 Од формирања „Одељења Музеј Присаједињења 1918.", у Музеју Војводине, као трећег историјског одељења (13. априла 2017), био је запослен један кустос. Са доласком још једног кустоса-историчара у Одељење: Димитрија Михајловића, формира се и трећа збирка. Одељење МП1918, у часу писања овог текста, има три збирке са преко хиљаду предмета. Види: Зоран Вељановић, „Музеј Присаједињења 1918, Збирке и предмети", *Музеји, часопис Музејског друштва Србије*, (ур. Гордана Пајић), бр. 11 (н.с.), 2024, 55–75; Зоран Вељановић, Димитрије Михајловић, *Земља и небо, Српска Војводина у срцу и души: аквизиције Музеја Присаједињења 1918. (2017–2014)*, (излож. каталог), Музеј Војводине, Нови Сад 2024.

40 У овом раду, да не оптерећујемо сам текст, нисмо дали историјат и описе приказаних предмета које смо израдили приликом њихових прибављања и стручних обрада пре него ли смо их уврстили у збирке.

ОДЛУКА.

Срби, грађани Велике-Кикинде (у Банату), искупљени на општем народном збору, одржаном дне 16. Марта 1919. год. у Великој-Кикинди, а сазваном поводом вести о претензијама Краљевине Румуније на Банат, донели су једногласно ову

ОДЛУКУ.

Са разлога, да је српски народ у Банату, Бачкој и Барањи на Великој Народној Скупштини у Новом-Саду 12. (25.) Новембра 1918. год., *пуним правом народног само-опредељења* првом одлуком својом изрекао *прикључење Краљевини Србији*, а другом одлуком *оцепљење* Баната, Бачке и Барање, од Угарске;

са разлога, да је како прикључење Краљевини Србији, односно сада већ Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, тако и оцепљење Баната, Бачке и Барање, као *српске територије и у дело спроведено* и сада већ изасланици Баната, Бачке и Барање у привременом *Народном Представништву у Београду*, дакле у *парламенту* Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца заузимају своје место, а спроведено је и преузимање Баната, Бачке и Барање у власт српског народа и уведен је српски империјум;

са разлога, да на супрот тако документованој вољи и одлуци нашега народа, који је *о својој судбини у смислу Вилсонових начела* тако решио, *нема* никако документоване *противне воље и одлуке*;

а са разлога, да су претензије румунске на Банат, захтеви Краљевине Румуније, које она по новинским вестима пред мировном конференцијом поставља, *сирош и скроз неоснована и неоправдани*, како са гледишта историјског развитка, тако и са гледишта етнографије и оправданих интереса ове земље;

то овај народни збор *најодлучније протестује* против *анексионистичких тежњи* Краљевине Румуније, као *атентата на осветано право само-опредељења* српског народа у овим крајевима и као *изазов против начела правде и правичности*, па изјављује, да *непоколебиво* стоји *на темељу начела само-опредељења народнога и одлука*, донесених на Великој Народној Скупштини у Н. Саду 12/25. новембра 1918. год.

Надаље изјављује овај збор, да ће — чувајући у себи *веру у правичност племенитих и моћних сапезника* српских и *великог мировтворца* председника *Вилзона*, *верно истрајати код своје непромењиве одлуке до краја*;

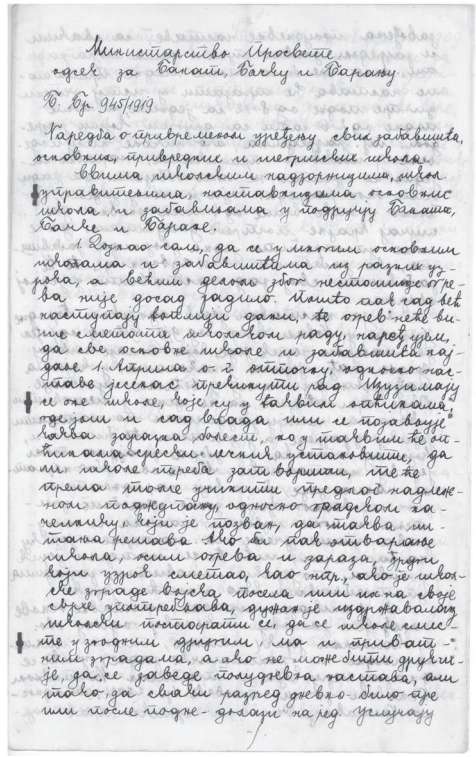
и да ће сваки напад*ај на то свето право народног само-опредељења и на већ остварено ослобођење и национално уједињење*, свима средствима *одбити*;

изјављује, да се у одбрани свога огњишта и постојбине своје, испод мађарског јарма ослобођеног Баната, *неће ограничити на пасиван отпор*;

изјављује, да је српски народ решен у својој *отаџбини само-одбрани* и — *на отпор оружаном руком*.

Радак, Кикинда 1919 3

„Одлука Срба из Велике Кикинде против румунских претензија на Банат", Велика Кикинда 1919 (20,5 x 34 цм), откуп, Збирка историјских предмета, инв. 189.

Министарство Просвете
одсек за Банат, Бачку и Барању

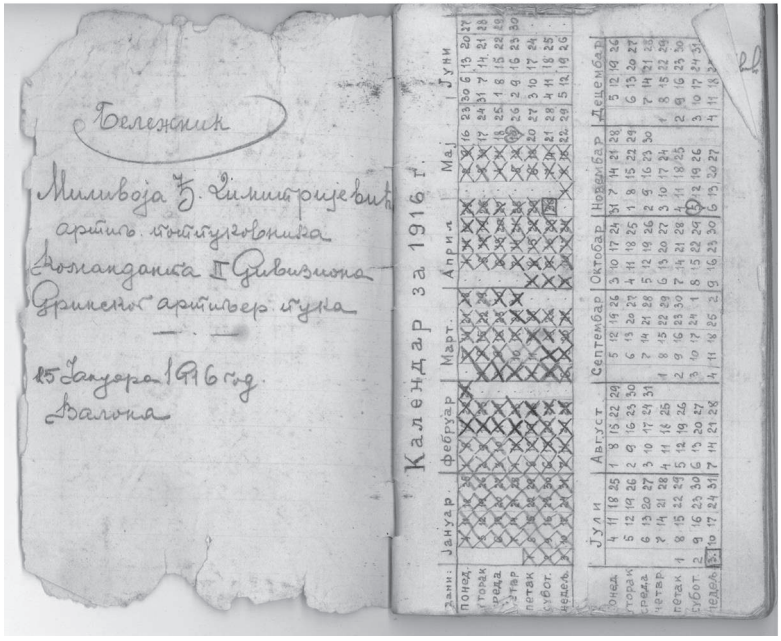
Б. бр. 945/1919

Наредба о привременом уређењу свих забавишта, основних, привредних и шегртских школа.

Свима школским надзорницима, школ управитељима, наставницима основних школа и забавиљама у подручју Баната, Бачке и Барање.

1. Дознао сам, да се у многим основним школама и забавиштима још разних узрока, а већим делом због непотпуности рата није досад радило. Пошто сад кад већ наступају повољни дани, те очекујем већ сигурно отпочињање школског рада, нарочито да све основне школе и забавишта најдаље 1. марта о. г. отпочну, односно настављају редовно радити. Шкуземају ће оне школе, које су у таквим зградама, где или нема воде или се појављује каква заразна болест, а у таквим ће се случајевима одредити нарочити учитељи, да ми школе нареда зато воде, те ће према томе моћи уништи предлог надлежној градској, односно градској начелству, које је позвао, да такво мишљење поднесе. Исто ће тако отварање школа, чији отвор и зарада, због којих узрок сметао, тако исто, ако је школске зграде војска посла или на своје сврхе употребљава, одржаје одређивању школи поспорати се, да се школе сместе у згодним другим, па и приватним зградама, а ако не може ништа другчије, да се заведе полудневна настава, али тако да сваки разред дневно било ако или после подне - једнаки на ред улазе

Министарство просвете одсека за Банат, Бачку и Барању, бр. 945/1919, Наредба о привременом уређењу свих забавишта, основних, привредних и шегртских школа, у потпису др Милан Петровић, повереник за просвету Народне управе за Банат, Бачки и Барању Наредба прописује да сва деца похађају наставу на свом матерњем језику „језик деце је језик наставе": српска деца на српском, буњевачка деца на буњевачком, мађарска на мађарском језику итд. (21 x 34 цм), откуп, Збирка историјских предмета, инв. бр. 207.

Календар за 1916 г.

Бележник
Миливоја Ђ. Димитријевића
артиљ. потпуковника
Команданта II Дивизиона
Дринског артиљер. пука

15 Јануара 1916 год.
Валона

„Одлука Срба из Велике Кикинде против румунских претензија на Банат", Велика Кикинда 1919 (20,5 x 34 цм), откуп, Збирка историјских предмета, инв. 189.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Архив САНУ, Београд: Документа о присаједињењу бр. 13707/1 Архив САНУ Записник Народне скупштине Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду (25. новембар 1918).
- Историјски архив Зрењанин, Фонд 486, Записници Српског народног одбора у Великом Бечкереку од 9/22. новембар 1918.
- Матица српска: РОМС, Плакат „Организујмо се хитно", Нови Сад, 25. октобар/8. новембар 1918, инв. бр. М. 7416.
- *Magyarország Vármegyéi és Városai Enciklopédiája*, *Bács-Bodrog VármegyéI.* [szerkesti B. Samu], Budapest 1909.

Штампа:

- Novo doba, Split, god I, br. 137 (24. X 1918).
- *Српски лист*, бр. 2 од 26. октобар/8. новембар 1918.
- *Српски лист 1918–1919*, (прир. Гордана Петковић), едиција Пречански Срби до слома Аустроугарске, Нови Сад 2018.
- *Pro memoria*, godina II, Subotica april 3/1987.

Литература:

1. Божић. С, „Прибићевић, Светозар", *Српски биографски речник*, (књ.) 8, (Матица српска, Нови Сад 2025.
2. *Ослобођење Новог Сада 1918. године – сведочанства и полемике*, сакупио (приредио Слободан Бјелица), Нови Сад 2018.
3. Lebl Arpad, *Građanske partije u Vojvodini 1887 – 1918*, Novi Sad.
4. Вељановић Зоран, *Павле Добановачки и Српски народни одбор у Сентомашу/Србобрану 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 12, Музеј Војводине, Нови Сад 2022.
5. Вељановић Зоран, *Панчево Српска Спарта и присаједињење Војводине Србији 1918*, едиција Присаједињење 1918, књ. 14, Музеј Војводине, Нови Сад 2023.
6. Вељановић Зоран, „Јаша Томић", *Личности из доба присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, 2. допуњено издање (изл. каталог) Музеј Војводине Нови Сад, 2022.
7. Вељановић Зоран, „Манојловић, Владислав" *Српски биографски речник*, (књ.) 5, (гл.ур. Ч. Попов), Матица српска, Нови Сад 2011.
8. Вељановић Зоран, „Корак ка народној и родној еманципацији", *Жене у парламентарном животу Војводине. Други век*, зборник радова (ур. З. Павловић), Покрајински заштитник грађана – обуцман, 2. друго допуњено издање, Нови Сад 2022.
9. Veljanović Zoran, „Pro Archivo – de Archivo", *Rukovet*, br. 4–5–6, Subotica 1997.
10. Вељановић Зоран, Сегединчев Татјана, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица*, XVIII/1, Историјски архив, Суботица 2012.
11. Вељановић Зоран, Сегединчев Татјана, *Водич кроз архивске фондове за архиве у Војводини*, Друштво архивских радника Војводине, Нови сад 2014.
12. Вељановић Зоран, Сегединчев Татјана, Матијевић Золна, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Суботица*, XVIII/2, Историјски архив Суботица, Суботица 2016.
13. Марковић Саша, *Остојић и Лалошевић*, Нови Сад 2017.
14. Mesaroš Šandor, *Položaj Madara u Vojvodini 1918–1929*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Monografije knj. 19, Novi Sad 1981.
15. Палић Миленко „О двострукој улози Српског народног одбора у Новом Саду" , *Присаједињење Војводине Краљевини Србији*, (ур. М. Смиљанић), Музеј Војводине и Институт за Историју Филозофског факултета у Новом Сад, Нови Сад 1993.
16. Петрановић Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992.
17. *Споменица ослобођења Војводине 1918*, уредио Уређивачки одбор б. Српског народног одбора у Новом Саду, Нови Сад 1929.
18. Станић. Г., Бедов. Д, „Кашанин, Милан" *Српски биографски речник*, (књ.) 4, (гл. ур. Ч. Попов), Матица српска, Нови Сад 2009.
19. Попов. Ј, „Моч, Александар" *Српски биографски речник*, (књ.) 7, (гл.ур. Б. Бешлин), Матица српска, Нови Сад 2018.

Електронски извори:

- Matijević Zlatko, *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu: Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/1919):* преузето 15.7.2025 са: https://hrčak.hr;

Zoran Veljanovic

The Unification of Banat, Bačka and Baranja to the Kingdom of Serbia in 1918 Through Archive Materials and Sources

Summary. The struggle of Serbs for their national rights and the given privileges has been fought from the end of 17th century, when they received an invitation letter from Austrian emperor Leopold I (Invintoria), throughout 18th, 19th up until the beginning of the 20th century. The Crown Duchy of Serbia and Temes Banat, that is Serbian Vojvodina (1849-1860), was embedded deep into the hearts and souls of the Serbian people. When the Duchy was abolished, the idea of Serbian Vojvodina continued to live on. After the exhausting and decimating battles of 1848-1849 revolution and war, especially after the abolishment of the Duchy of Serbia and Temes Banat, Serbian leaders turned towards the political and institutional struggle for national rights. The result of the mentioned struggle, fueled by the constant and systematic institutionalized pressure on the Serbian nation, as well as centuries of denationalization and assimilation, especially the brutal treatment of Austro-Hungarian authorities right before and during the Great War, lead to the moment in 1918 when Serbs from Banat, Bačka and Baranja politically organized and united, voted for the secession and unification with the Kingdom of Serbia on the Great National Assembly in Novi Sad (25th of November 1918), thus unifying with the broader Yugoslavian community under Karađorđević dynasty. With the proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians on the 1st of December 1918 and its international recognition, Serbs have been de jure unified with its motherland.

Cultural institutions in the Autonomous Province of Vojvodina conduct research, collect and protect cultural goods about this significant event. With the establishment of a special historical department in the Museum of Vojvodina in early 2017: "Museum of Unification 1918", systematic work began on research, collection and professional processing of museum objects and archival materials.

The results of the work are presented through museum and archival exhibitions and professional papers in journals. In this regard, the book edition Unification 1918 was launched. In the text, we presented a selected part of our results from the research on the topic of liberation and unification in 1918.

Нада Љушић
Државни архив Србије Београд
Република Србија

UDK: 336.1/.5(497.11)"1910"

Претходно саопштење

БУЏЕТ НАЧЕЛСТВА ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА ЗА 1910. ГОДИНУ

Апстракт: Рад се заснива на необјављеној архивској грађи и представља континуитет у објављивању окружних буџета начелства Пожаревачког округа. У претходном је било речи о буџету за 1908. годину, док буџет за 1909. годину није сачуван. У раду су изнете примедбе министра финансија на поједине позиције буџета, посебно на позицију за просецање Горњачке клисуре на страни расхода.

Наиме, не поштујући поступак састављања буџета, окружни одбор је изоставио да унесе издатак од 62.500 динара у буџету окружних расхода, исти онај који је већ био унет на страни прихода на позицији бр. 12, под називом *Приходи од прireза 5% на суму непосредног пореза од 1.250.000,00 динара за просецање Горњачке клисуре, по указу од 29. новембра 1907. године*. Пошто овог износа није било на страни расхода, а како не би било омогућено да се тим износом намире неке друге окружне потребе, министар је реаговао и извршио исправке одређених позиција буџета расхода како би решио проблем између стране прихода и расхода.

Иако не представља анализу буџета сам по себи, посебна пажња је посвећена накнадном кредиту у износу од 140.000,00 динара, употребљеном за ублажавање последица од поплава, која је задесила округ крајем маја и почетком јуна исте године. На крају је приказан буџет састављен на основу измена и допуна, без граматичких, правописних и стилских исправки.

Кључне речи: Пожаревачки округ, буџет, приходи, расходи, непосредни порез, прирез, процентна стопа, Закон о уређењу округа и срезова, накнадни кредит, поплава, заразне болести.

Увод

Окружни буџети су се састављају на основу Закона о уређењу округа и срезова и били су извршни од стране окружне скупштине када стопа прireза није прелазила 20% годишњег државног непосредног пореза за подмирење расхода. Стопу прireза чинили су општи окружни прирез, који је служио за покриће личних окружних потреба, економни, грађевински, школски, санитетски, прirези хуманитарног карактера и др. Хуманитарне буџетске позиције нису имале ослонац у овом закону, него су одобраване посебном наредбом неког Министарства, и уносиле се са ознаком наредбе надлежног министра.

Коришћење накнадних кредита зајемчена су чл. 10 Закона о окружним, среским и општинским буџетима, када није предвиђен кредит за неку неопходну потребу или измирења недовољно одобрених буџетских кредита, уз испуњење одређених законских услова из истог члана: подношење предлога министру финансија у коме се наводи каква је потреба за издацима, колика је сума довољна за подмирење и који су извори покрића таквог издатка. Уз овај предлог обавезно су се подносиле и одлуке окружне скупштине о одобреном накнадном кредиту.[1]

Предмет рада је анализа окружног буџета за 1910. годину и накнадни кредит за ублажавање последица од поплаве, која је задесила округ крајем маја и почетком јуна исте године.

Окружни буџет

Окружни одбор Пожаревачког округа је саставио буџет за 1910. годину са укупном стопом прireза већом од законом прописане. Укупни приходи износили су 519.978,00 динара, а расходи 576.228,00 динара. За подмирење рас-

1 Зборник закона 56, 197; ДАС, Мф, Буц, Пр, Ф 4, р 21, 1903.

хода било је потребно да се прикупи 56.250,00 динара на суму непосредног пореза у износу од 1.250.000,00 динара по стопи прireза од 4,5%. Након прегледаног буџета министар је уочио неправилности и вратио га окружној скупштини на исправку. Тражио је одговор зашто у буџету окружних расхода није предвиђена позиција издатка за исте потребе у истом износу од 62.500,00 динара као у буџету окружних прихода на позицији бр. 12, под називом – *приход од прireза 5% на суму непосредног пореза од 1.250.000,00 динара за просецање Горњачке клисуре у износу од 62.500,00 динара, по указу од 29. новембра 1907. године*. Министар је изразио сумњу да се овај износ, пошто га није било на страни расхода, желео употребити за намирење других окружних потреба, те је упозорио округ да, ако одобрен зајам за просецање клисуре није добијен, наведени износ мора да служи искључиво за првобитну и једину намену (штедња код Управе фонда) док се реализација пројекта не оствари.

Министар даље каже да, то што је окружи одбор у окружном буџету расхода предвидео у позицији – *повећање фонда за просецање Горњачке клисуре по указу од 29-XI-1907. године Управи фондова 20.000,00 динара* није могло оправдати незаконити поступак окружног одбора, већ је окружни начелник требало да увиди ову неправилност пре подношења буџета на решење и поступи у складу са последњим ставом чл. 133 Закона о уређењу округа и срезова, и у буџету расхода предвиди наведених 62.500,00 динара.

На ову примедбу министра финансија окружни одбор је иступио са образложењем да одобрени зајам указом од 20. новембра 1907. године у суми од 760.000,00 динара за просецање Горњачке клисуре није закључен код Управе фондова, јер Управа није била у могућности да га исплати. Пошто је округ већ приступио раду на просецању Горњачке клисуре (кроз коју је требало да се изгради пруга Пожаревац–Петровац–Жагубица), окружна скупштина је у окружном буџету повећала позицију – *за просецање путева у округу на 140.000,00 динара*, из које би се суме издало 42.500,00 динара за клисуру, а 20.000,00 динара послало Управи фондова на штедњу, док се не закључи зајам.

Министар је извршио исправку позиције буџета расхода, тако што је позицију расхода – *за просецање Горњачке клисуре прireз 5% по указу од 29. 11. 1907. године Управи фондова* повећао са 20.000,00 на 62.500,00 динара, а износ од 140.000,00 динара – *за просецање путева у округу* смањио на 96.000,00 динара.

Поред горе наведене позиције извршене су промене и на овим позицијама:

- позиција прихода – *од експлоатације железничке пруге Пожаревац–Дубравица у износу од 64.000,00 динара*, избрисана је,
- позиција расхода – *плата седам среских економа* смањена са 12.500,00 на 11.000,00 динара,
- позиција расхода – *награда окружном благајнику за вршење дужности благајника за експлоатацију железнице* у износу од 1.200,00 динара избрисана је,
- позиција расхода – *на непредвиђене трошкове* смањена са 2.656,30 на 2.400,00 динара,
- позиција расхода – *на одржавање и експлоатацију железнице Пожаревац–Дубравица на предлог грађевинске секције* у износу од 64.000,00 динара избрисана је.

После извршених промена у буџету, фебруара 1910. године одобрен је буџет у износу од 507.744,70 динара. Окружни начелник је одобрени буџет доставио окружној благајни на употребу, а месну контролу, грађевински одсек, управу окружне економије, санитетски одељак и окружни школски одељак известио о њиховим одобреним буџетским кредитима, с напоменом да министар неће одобрити буџетска прекорачења.

Према поменутим изменама проценат окружног буџетског прireза за подмирење расхода износио је 4,14%, а проценат укупног окружног прireза према суми државног непосредног пореза био је 40,62%.

Укупни расходи за 1910. годину износили су 507.744,70 динара, а приходи 455.978,00 динара. За подмирење непокривених расхода, прикупљено је 51.766,70 динара окружног прireза на суму годишњег непосредног пореза од 1.250.00,00 динара, по новоустановљеној стопи од 4,14%.

Укупни приходи и расходи буџета начелства Пожаревачког округа за 1910. годину износили су 507.744,70 динара по стопи од 40,62% на суму годишњег непосредног пореза од 1.250.000,00 динара.

Приходи буџета за 1910. годину обухватали су:

- приходе од остатка готовине окружног прireза на крају 1909. године,
- дуговане прireзе за раније године,
- прireзе од фонда за изградњу сталних мостова,
- зајам општина за изградњу нових школских зграда,
- готовина за изградњу пољопривредне станице,
- прireз 15% за изградњу железнице,
- прireз 5% за просецање Горњачке клисуре, итд, као и
- прireз за измирење расхода у износу од 51.766,70 динара

Расходи буџета за 1910. годину обухватали су расходе за:

- окружне потребе у износу од 32.121,70 динара,
- грађевинске потребе у износу од 123.960,00 динара,
- економне потребе у износу од 103.960,00 динара,
- санитетске потребе у износу од 3.500,00 динара,
- за потребе просвете у износу од 21.810,00 динара,
- на изградњу окружне железнице у износу од 222.390,00 динара.

Из приложеног видимо да се највећи део општег окружног прireза трошио за грађевинске и економне потребе. Изградња зграде за окружну пољопривредну станицу повећала је позицију за економне потребе за 50.000,00 динара.

Накнадни кредит

Крајем маја и почетком јуна 1910. године Пожаревачки округ су задесиле велике поплаве, причињавајући огромну штету како становништву тако и имовини. Помоћ је била неопходна за сузбијање заразних болести, исхрану грађанства и стоке и успостављање саобраћаја, односно за успостављање свакодневног живота. Окружни одбор је размишљао да уведе накнадни прирез за подмирење издатака неопходних за ублажавање последица од поплава, али је одустао закључивши да је народ округа претрпео велике штете. Уместо тога, одлучено је да се узме накнадни кредит.

Окружна скупштина је 27. јуна сазвала ванредни сазив на коме је донела одлуку о накнадном кредиту у износу од 140.000,00 динара који ће искористити из ванбуџетске окружне готовине од прикупљеног сталног окружног прирез од 5%, који се налазио на штедњи код Управе фондова и прикупљао од 1900. године под именом „фонд за просецање Горњачке клисуре“. [2]

Како би ово оправдао код министра финансија, окружни одбор је изнео образложење да сам рад на просецању Горњачке клисуре не губи ништа тиме што ће се из прикупљене готовине утрошити предвиђена сума, пошто је просецање клисуре обезбеђено сталним прирезом 5%, док се посао са изградњом пута кроз клисуру не заврши. Поред овог, у образложењу одбора се каже да је округ упоредо радио на изградњи железничког пута до Жагубице и просецање пута кроз клисуру за потребе железничког пута, због чега је обуставио даљи рад на просецању клисуре, док се железнички пут не трасира.

Из накнадног кредита у износу од 140.000,00 динара планирано је да се издвоје следећа новчана средства:

1. У износу од 110.000,00 динара за успостављање саобраћаја изградњом и поправком мостова и пропуста који су оштећени и уништени, у местима која су претрпела штету.
2. У износу од 20.000,00 динара за сузбијање заразних болести и изградњу станова, које је вода однела или делимично уништила. Из ове суме издато је 1.300,00 динара за набавку шмркова за поплављена места у округу.
3. У износу од 10.000,00 динара за исхрану становништва и стоке, јер су усеви поплављени и уништени. Из ове суме окружни начелник је издао начелнику среза рамског 300,00 динара и начелнику среза звишког 1.000,00 динара, ради пружања прве помоћи у исхрани људи и стоке.

Одлуку окружне скупштине за накнадним кредитом од 140.000,00 динара министар је одобрио, јер је скупштина испунила обавезе из чл. 10 Закона о окружним, среским и општинским буџетима, подносећи предлог у коме наводи: каква је потреба у питању, колика је сума довољна за њено подмирење, и који је извор за покриће издатка. Поред тога поднела је и одлуку окружне скупштине, која је неопходна истим чланом.

Одобрена средства округ је могао да користи након испуњења услова:

- када се претходно у смислу Закона о подизању јавних грађевина саставе предрачуни и планови, и доставе на одобрење министру грађевина, осим ако се од министра добије одобрење да могу да раде без претходно одобрених предрачуна и планова,
- када начелство обавести министра унутрашњих дела, који ће их упућивати шта и како да раде.

Сви издаци из поменутих кредита морали су се показати у рачунима окружних расхода за 1910. годину и оправдати формалним рачунима и квитама.

2 Прирез 5% који је указом 15. октобра 1899. године одобрен да се прикупља 10 година за просецање пута кроз Горњачку клисуру, мења се указом 2. новембра 1907. године, када је одобрено прикупљање на 50 година, на предлог министра финансија и мишљења Државног савета, ради отплате окружног зајма Управи фондова у суми од 760.000,00 динара. Међутим, округ зајам још није био узео, јер је Управа фондова није могла да га исплати.

Буџет начелства Пожаревачког округа за 1910. годину[3]

Тек. број	ПРИХОД	посебно		укупно	
		динара	пара	динара	пара
1.	Приходи Од дивиденде на 143 акције Српског бродарског друштва	858	00		
2.	Од кирије за канцеларију филијала Управе фондова	120	00		
3.	Од наплаћене поротничке награде	2.000	00		
4.	„ остатка готовине окружног прireза на крају 1909. године	50.000	00		
5.	„ остатак прireза на дугу за раније и прошлу годину	50.000	00		
6.	„ претплата на окружне новине	1.000	00		
7.	„ Управе фонда од фонда за подизање сталних мостова	42.000	00		
8.	„ позајмице општинама за подизање школа у округу и Управи фондова из фонда школа округа пожаревачког	10.000	00		
9.	„ прихода пољопривредне станице	8.000	00		
10.	„ готовине код Управе фондова за подизање пољопривредне станице	33.000	00		
11.	„ од прireза 15% на суму 1.250.000,00 непосредног пореза на име ануитета Управи фондова за грађење железнице	187.500	00		
12.	„ прireза 5% на суму 1.250.000,00 непосредног пореза на просецање Горњачке клисуре по указу од 29. новембра 1907. године БПрБр.4067	62.500	00		
13.	„ Управе фондова за подизање окружног здања Округа Пожаревачког	9.000	00		
	Свега			455.978	00
14.	За покриће предвиђених буџетских расхода има да се распореди на суму од 1.250.000,00 непосредног пореза од 4,14%	51.766	70	51.766	70
	Укупно прихода за 1910. годину			507.744	70

Тек. број	РАСХОД	посебно		укупно	
		динара	пара	динара	пара
	I Општи издаци				
1.	На осигурање окружне зграде	1.291	70		
2.	„ исплату поротничке дијурне за сва три окружна суда по 1.000,00 динара	3.000	00		
3.	„ на претплату телефона и инсталацију телефона у канцеларији окружног одбора	600	00		
4.	„ осветљење караула на Црном врху и Горњачкој клисури	50	00		
5.	„ намештај окружног одбора, месне контроле и окружног школског одбора	100	00		
6.	„ име помоћи овдашњој гимназији на научна испитивања и одржавање музеја	300	00		
7.	„ име помоћи овд. женској гимназији	500	00		
8.	„ име помоћи свима добровољним и корисним установама	1.500	00		
9.	„ име помоћи пожаревачком колу јахача „Кназ Михаило“	1.000	00		
	Свега			8.341	70
	II Окружни одбор				
10.	На дневнице чланова окружне скупштине, окр. одбора и окр. пуномоћника	4.000	00		
11.	На огрев, осветљење и канцеларијски материјал, окр. одбора, оке. Школског одбора, економа и месне контроле	1.600	00		
12.	„ плату окружног деловође	4.000	00		
13.	„ плату самоуправног инжењера	4.800	00		
14.	„ додатак „ „	3.200	00		

3 АС, Мф, Буџ, Пр, Ф 2, р 63, 1910.

15.	„ плату писара при канцеларији окр. одбора	1.000	00		
16.	„ плату три служитеља при канцеларији окр. одбора, окр. школског одбора и месне контроле	1.980	00		
	Свега			20.580	00
	III Месна контрола				
17.	На плату рачунополагача	1.200	00	1.200	00
	IV По струци грађевинској				
18.	На експропријацију земљишта за категорисање и просецање путева као и за путеве који се имају проширити	10.000	00		
19.	„ грађење нових и поправку постојећих мостова и старих објеката на свим путевима у округу, даље на експропријацију земљишта око мостова, трошкови трасирања путева и прикупљања података за објекте и на нивелацију телефонске везе појединих среских места и окр. вароши	96.000	00		
20.	„ одржавање и оправку окружне зграде	4.000	00		
21.	„ оправку апсана судских и полицијских	4.000	00		
22.	„ оправку гимназијске зграде	3.000	00		
23.	„ плату надзорника окружног здања	960	00		
24.	„ име позајмице општинама које хоће да копају артеријске бунаре у округу	6.000	00		
	Свега			123.960	00
	V По струци економној				
25.	На плату окружног економа	4.000	00		
26.	„ додатак окр. економу на путовање	360	00		
27.	„ плату седам среских економа	11.000	00		
28.	„ додатак седам среских економа и плату помоћника окр. економа	1.240	00		
29.	„ плату седам помоћника среских економа	6.460	00		
30.	„ збирку окр. економа, набавку ормана и остали предмета за збирку	200	00		
31.	За фонд приређивања изложбе пољопривредне у округу	3.000	00		
32.	На обрађивање земљишта пољопривредне станице	4.000	00		
33.	„ набавку хране за стоку, потков, лечење и друге потребе за станичну стоку	400	00		
34.	Послугу станичну, чуваре и остале раднике	1.500	00		
35.	„ набавку пољопривредних справа и алата и оправку исте	1.000	00		
36.	За набавку приплодне и теглеће стоке за окр. пољопривредну станицу	1.500	00		
37.	„ подизање зграде за пољопривредну станицу	50.000	00		
38.	„ набавку семена и садница за пољопривредну станицу	500	00		
39.	„ подизање штале за крупну стоку и друге економне зграде на станици	15.000	00		
40.	„ набавку кревета, обуће посуђа и других потребних ствари за учење практичне школе и издржавање ученика	2.500	00		
41.	„ намештај за школску зграду	300	00		
42.	Пољопривредни фонд за давање привремених позајмица пољопривредној станици и среским расадницима	1.000	00		
	Свега			103.960	00
	VI Санитет				
43.	На набавку серума против дифтерије маје за пелцовање деце и на сузбијање и лечење инфективних болести	2.500	00		
44.	„ име помоћи лицима која се упућују у Пастеров завод у Нишу и за спровод умно-болних у болницу за душевне болести	1.000	00		
	Свега			3.500	00
	VII Просвета				
45.	На име попутнине и дневнице чланова окр. школског одбора и додатак референту окр. школског одбора	1.600	00		

46.	„ награду учитељима у округу за најбоље израђене теме из области педагогике	240	00		
47.	„ позајмице општинама за подизање школа у округу	20.000	00		
	Свега			21.840	00
48.	VIII На јавну безбедност	1.000	00	1.000	00
49.	IX На штампање *Окружних новина* и експедицију листа	1.000	00	1.000	00
	X На подизање окружне железнице				
50	На име ануитета окружног железничког зајма 2.500.000,00 динара за грађење окружних железница Управи фондова	157.490	00		
51.	За просецање Горњачке клисуре прирез 5% по указу од 29-хі/1907. BPr. Br. 4067	62.500	00		
52.	На непредвиђене трошкове	2.400	00		
	Свега			222.390	00
	Укупни издаци за 1910. годину			507.744	70

И словима: четиристо осамдесет две хиљаде седамсто тридесет један динар и седамдесет пара.

Да је овај буџет округа пожаревачког за 1910. годину верно изведен из записника скупштинског и примљен од стране окружне скупштине

2. децембра 1909. године
Пожаревац

Тврде:
Председник окружног одбора, М. Љ. Стојадиновић,[потпис]
Чланови:
Живота Станојевић, [потпис]
Драгутин Стокић, [потпис]
Деловођа,
Окружног одбора,
Гр. М. Бркић

Грб

СРПСКО КРАЉЕВСКО
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА ПОЖАРЕВАЧКОГ
№19439
2. Децембра 1909. године
ПОЖАРЕВАЦ

Резиме. Министар финансија је након прегледаног буџета Пожаревачког округа за 1910. годину уочио неправилности у израђеном буџету на страни расхода, која се односила на отплату зајма за просецање пута кроз Горњачку клисуру. Вратио је буџет окружној скупштини на исправку одређених позиција расхода, како би се решио проблем између стране прихода и расхода. Исправка је извршена тако што је позиција – *за просецање Горњачке клисуре прирез 5% по указу од 29. 11. 1907. године Управи фондова* повећана са 20.000,00 на 62.500,00 динара, а позиција – *за просецање путева у округу* смањена са 140.000,00 на 96.000,00 динара. Поред ове позиције извршене су промене и на неким другим позицијама, у виду брисања и смањења.

Према изменама буџета, проценат окружног буџетског прireза за подмирење расхода износио је 4,14%, а проценат укупног окружног прireза према суми државног непосредног пореза био је 40,62%.

Укупни расходи за 1910. годину износили су 507.744,70 динара, а приходи 455.978,00 динара. За подмирење непокривених расхода, прикупљено је 51.766,70 динара окружног прireза на суму годишњег непосредног пореза од 1.250.00,00 динара, по новоустановљеној стопи од 4,14%.

На основу коначно израђеног буџета видимо да се највећи део окружног прireза трошио за грађевинске потребе у износу од 123.960,00 динара и економне потребе у износу од 103.960,00 динара. Изградња зграде за окружну пољопривредну станицу повећала је позицију економних потреба за 50.000,00 динара.

Из окружног прireза за окружне потребе утрошено је 32.121,70 динара, за потребе просвете 21.810,00 динара и санитетске потребе 3.500,00 динара.

За потребе изградње железнице на име ануитета окружног железничког зајма од 2.500.000,00 динара Управи фондова издвојено је 157.490,00 динара и прireз 5% за просецање пута кроз Горњачку клисуру у износу од 62.500,00 динара.

Тражење накнадних кредита од стране окружне скупштине зајамчено је чл. 10 Закона о окружним, сресним и општинским буџетима, којим се предвиђа измирење недовољно одобрених кредита у буџету, уз испуњење одређених законских услова из истог члана. Пошто је скупштина законске услове испунила, предочивши каква је потреба у питању, колика је сума довољна за њено подмирење, и који је извор за покриће издатка, министар је одобрио накнадни кредит.

Одобрена новчана средства из ванбуџетске окружне готовине за накнадне кредите у износу од 140.000,00 динара из прикупљеног сталног окружног прireз 5%, намењеног за изградњу пута кроз Горњачку клисуру, омогућила су сузбијање заразних болести, исхрану грађана и стоке, као и успостављање саобраћаја у округу.

ИЗВОРИ:

Необјављени извори:

Архивска грађа Министарства финансија, Одељења Пореске управе, Буџетског одсека:

- Државни архив Србије (ДАС), МФ Буџ, Пр, Ф 2, р 63, 1910.

Правни извори

- *Закон о окружним, сресним и општинским буџетима* (1901).
- *Закон о уређењу округа и срезова* (1905).

Nada Ljusic

Budget of the Požarevac District Administration for 1910

Abstract: This paper is based on unpublished archival material and continues the series of publications regarding the budgets of the Požarevac District Administration. A previous paper discussed the 1908 budget, whereas the budget for 1909 has not been preserved. The paper presents the Minister of Finance's comments on specific budget items, particularly the expenditure item concerning the cutting of the Gornjak Gorge.

Specifically, by failing to adhere to the established budget-drafting procedure, the district board omitted an expenditure of 62,500 dinars from the district expenditure budget—an amount that had already been entered on the revenue side (Item No. 12) as "Revenue from the 5% surcharge on the direct tax sum of 1,250,000.00 dinars for the cutting of the Gornjak Gorge," pursuant to the decree of November 29, 1907. Since this amount was missing from the expenditure side—and to prevent it from being used to cover other district needs—the Minister intervened and adjusted specific items in the expenditure budget to reconcile the revenue and expenditure sides.

Although not a budget analysis per se, special attention is paid to a supplementary appropriation of 140,000.00 dinars, used to mitigate the effects of the floods that struck the district in late May and early June of that same year. Finally, the budget is presented as compiled based on amendments and supplements, without grammatical, orthographic, or stylistic corrections.

Keywords: Požarevac District, budget, revenues, expenditures, direct tax, surcharge, percentage rate, Law on the Organization of Districts and Counties, supplementary appropriation, flood, infectious diseases.

Проф. др Предраг Драгојевић[1]
Филозофски факултет - Одељење за историју уметности
Универзитет у Београду
Република Србија

UDK: 378.147::7.03(497.11)(093)

Претходно саопштење

ИЗ АРХИВЕ ОДЕЉЕЊА ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ: КЊИГЕ ЗАВРШНИХ ИСПИТА[2]

Апстракт. У раду се приказује настанак и еволуција евиденције тзв. завршних испита (дипломирања, магистрирања, докторирања) на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, која се води кроз Књигу дипломских испита, Књигу магистарских студија, Књигу мастер студија и Књигу докторских студија. Док их ишчитавамо као историјске изворе односно документе за познавање развоја српске школе историје уметности, уочавамо да су истовремено артефакти који су деценијама пратили факултетски живот. У том смислу, прати се развој њиихове структуре и садржаја и указује на њихову судбину у времену дигитализације.

Кључне речи. Српска школа историје уметности – извори; историја уметности; Србија; 20. век; архив институције

Документе о којима је овде реч могли бисмо назвати, збирно, књигама завршних испита. Реч је о „пакету“ од неколико докумената који индексирају податке везане за завршне испите на различитим нивоима студијама историје уметности. *Књиīа дипломских испиīа (основне сīудије)* има две свеске, прва обухвата период 1948-2005. попуњена је и закључена, а друга се хронолошки наставља на њу и прати период од 2005. надаље. Следећи ниво обуке обухватила је *Књиīа маīисīарских сīудија 1958-2007.* која је закључена и у једној свесци је покрила читав период од њиховог постојања на Одељењу за историју уметности. По укидању магистарских студија, формирана је *Књиīа маīсīер сīудија* (од 2007. надаље) а мало касније и *Књиīа докīорских сīудија* (од 2010. надаље). Све су то свеске А4 формата, тврдих корица, које су ручно попуњаване као помоћна евиденција, везана за оригиналну документацију са завршних испита (испитне пријаве, извештаји са оценама) као и за завршне радове (дипломске, магистарске, мастер, докторске).

Уз њих, истог изгледа и настале са истом идејом, функционисале су и Књиге извештаја са испита на основим студијама, где је сваки наставник, после сваког испитног рока, *ручно* уписивао имена студената и уносио оцене које им је дао на испиту. Ова књига је дуго постојала паралелно са системом папирних испитних пријава, које су наставници попуњавали после испита а које су завршавале у студентовом досијеу (води се за сваког студента појединачно и даје преглед његовог проласка кроз студије). У рукописном облику је укинута, постепено, тек са увођењем тзв. електронског индекса захваљујући коме се аутоматски штампају изводи с подацима са испита, који се у том папирном облику скупљају и кориче, такође као Књига извештаја са испита. Исти процес дигитализације и иста судбина, врло извесно, чекају и наведене књиге завршних испита, заједно са истим несигурностима и недоумицама. Књиге дипломираних, међутим, не треба претрести само као административни инструмент за евидентирање, него би вредело размислити и о њиховом значају као историјског извора или бар артефакта који је деценијама био део факултетског живота. То би можда помогло да се доносиоци одлука оријентишу пред њиховом, све извеснијом, предстојећом дигитализацијом.

1 pdragoje@gmail.com

2 Рад је настао у истраживању које је финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзтету у Београду – Филозофском факултету (бр. уговора 451-03-33/2026-03/200163).

Књига дипломских испита

Књига дипломских испита, у физичом смислу, састоји се од више свезака. Прва обухвата период од 1948. до 2005, друга период од 2005. надаље а о трећој ћемо нешто касније.[3] Формат је јединствен: свака страница подељена је (лењиром и хемијском оловком) у пет колона, у које је планирано да се унесу основни подаци о кандидату тј. дипломцу (редни број; презиме и име; тема; оцена; датум) и на свакој страници дефинисано је место за шест редова, односно седам у свесци од 2005. надаље. Пагинација постоји у првој свесци од стране 1 до стране 264 (децембар 1992), а онда се до краја прве свеске одустало од пагинирања вероватно с обзиром на постојање редних бројева уноса.

Књига започиње дипломцима из 1948. године. На првој страници, читају се само имена: Илија Николић, Катарина Амброзић, Радмила Антић... док осталих података нема. Попуњавање колона је почело на следећој страници, тек са уносима из новембра 1949. године. То наводи на претпоставку да је Књига установљена касније и да је накнадно попуњавана именима дипломираних у претходној календарској години (претходном семестру, можда), преписивањем из старије документације. Да ли ово чини њену прву страницу непоузданим извором? Наиме, *Српска енциклопедија* бележи да је Катарина Амброзић (1925-2003)[4] дипломирала 1948, док за Радмилу Антић (1922-1999)[5] каже: 1949, додуше без навођења извора и уз тврдњу да се запослила већ 1948. године.

После овог почетног спотицања, садржај Књиге, почев од следеће странице па до њеног краја, изгледа поузданији и ажурнији. Истина, местимично има уноса који су накнадно исправљани белим коректором, повремено има непопуњених рубрика за наслов теме дипломског рада, има и неколико накнадно унетих имена, али на крају су бар имена дипломаца и датуми дипломирања уредно убележени од прве до последње странице Књиге, кроз њену прву и другу свеску, закључно са 2026. годином. Врло брзо се, већ од седмог уноса (1949), испод имена кандидата појављује и име ментора које је, из неког разлога, писано обичном оловком. Из рубрике „оцена“ сазнајемо да се дипломски испит од почетка састојао из *домаћег рада* и *писменог испита*.[6] Негде од школске 1960/61. испит је постао сложенији, Књига бележи и трећу оцену, *одбрану* (домаћег, тзв. дипломског рада). Оцена дипломског испита формирала се као просек наведене три оцене, али је видљива само на дипломи.

Пажљивим ишчитавањем, Књига се показује као документ који непосредно оживљава део прошлости српске школе историје уметности. Има ту и личних драма, на пример, случај падања на дипломском испиту због лошег домаћег рада у јулу 1974. који се завршио одбраном друге теме на другом предмету у новембру исте године. Препознају се имена водећих историчара уметности, ликовних критичара, галериста, музеалаца, као и глумица, уметника и других јавних личности које су прошле кроз обуку историчара уметности. Не могу се препознати генерације јер нису редовно уношене године уписа; у једном периоду се појављују као број индекса уз име кандидата, али се од тога одустало. Често се виде озбиљни почеци будућих научника: у више случајева су почетна интересовања младих дипломаца, њихове дипломске теме, постајале тежишта њихових каснијих истраживања по којима су постајали познати у науци. Повремено, Књига бележи и да је кандидат добитник награде „Павле Бељански“ (установљена је 1967. за најбољи дипломски рад; од 2017. додељује се за најбољи мастер рад); засветли као напомена унета црвеним фломастером, али није стављена уз имена свих добитника ове угледне награде.

И без познавања културног контекста или развоја историје уметности у Србији, из Књиге се може стећи непосредни увид у развој студија и развој науке на којој студије почивају. Преко имена ментора може се правити статистички увид у развој појединих делова (формално, то нису уже научне области) наше науке: историје уметности старог века, средњег века, новог века, модерне, архитектуре, српске уметности средњег века, националне уметности новог века, музеологије са херитологијом, на крају и историје историје уметности, методологије и теорије уметности. У разноврсности тема открива се тренутни развој историографије али и њена будућност, с обзиром да су одређене теме још увек покривене само дипломским а не и научним

3 Прва свеска се завршава уносом бр. 2178 од 6. октобра 2005. а друга свеска почиње уносом бр. 2179 од истога дана.

4 Јасна Марковић, *Амброзић Катарина*, Српска енциклопедија, књ. 1, св. 1, Београд 2010.

5 Јасна Јованов, *Антић-Божић Радмила*, Српска енциклопедија, књ. 1, св. 1, Београд 2010.

6 Писмени испит или у жаргону назван клаузура, подразумевао је вишесатно писање одговора на задато питање из области дипломског рада, без права на излазак из просторије или употребу литературе. Данас... нико не би издржао толико без мобилног телефона.

радовима. Није на одмет поменути и да мигрирање већег броја студената ка одређеним менторима указује на њихове наставничке и педагошке вештине.[7]

Остале књиге

Књига магистарских студија, означена као „МАГ од 1958. до 2007." у ствари је покушај да се забележи што више информација о том нивоу студија, уведеном 1956. године. Она је уједно и списак уписаних, и књига испита и књига одбрањених магистарских радова. У физичком смислу, то је свеска А4, на линије, са тврдим корицама. У својој структури има дванаест колона, које се протежу на две суседне странице и садрже, редом, следеће информације: редни број студента, презиме и име, назив смера магистарских студија, адреса (ту је често дописиван и број телефона), датум и место рођења (у ову рубрику је дописивана и национална припадност), година уписа, одслушани предмети, датуми полагања предмета, оцене, датум магистрирања, ментор, тема (наслов магистарског рада). На једну такву „дуплерицу" постављано је шест редова са подацима о студентима. До краја употребе ове књиге, у њу је уписано 486 имена.

Овако конципирана, била је тешка за ажурирање, тебало је редовно уносити све промене у току двогодишњих студија. Уз то, почело је уношење и додатних података, као што је на пример година завршетка основних студија. Књига магистарских садржи знатан број информација о студенту. Својим укоченим језиком формулара, прича причу о току студија сваког појединог магистра историје уметности у Србији. То би било одлично као извор за проучавање са историјске дистанце (за писање основниих биографија и као евентуални путоказ ка другим изворима), али је у ствари небезбедно гомилање личних података. Остају и неке недоумице при читању а главна је: да ли је ова књига ажурна? Прегледањем њених колона може се закључити да многи нису завршили започете магистарске студије. Не треба заборавити ни чињеницу да су те студије укидане постепено, тј. да је више пута померан термин пријема „последњих" магистара.

Књига мастер студија, установљена 2007. на сличан начин показује нечију претензију да забележи све о студенту, без много бриге о заштити личних података. У рубрику „име и презиме", почели су да се уписују и датум и место (општина) рођења, држављанство и јединствени матични број. Рубрика „адреса" је остајала празна. Бележени су датум одбране, оцена завршног рада, тема, имена ментора и чланова комисије за одбрану рада, а у последњој рубрици и све оцене у току студија. Попуњавање је постало рационалније јер није више пратило студије него је долазило на њиховом крају. Књига докторских студија, од 2010. надаље има истоветну структуру као и књига мастер студија (мада са нешто другачијим распоредом колона) а обе књиге су 2015. доживеле делимични преображај. Ту долазимо до теме која је овој претрази по документацији дала нови ток.

Живот докумената и живи људи

У све наведене књиге, подаци су уношени руком, хемијском оловком (само имена ментора обичном). За разлику од, на почетку овог рада поменуте, књиге испита, књиге завршних испита не попуњавају наставници, него секретари Одељења, који се годинама старају о вођењу ове врсте документације. Пада у очи да ћемо, у актуелним књигама које смо овде ишчитавали, у свим уносима, од оних за 1948. па све до оних из 2014. препознати само један рукопис. Па, неко се потрудио да препише и вероватно обједини податке присутне у неколико паралелних, старијих, чак и наизглед контролних, књига дипломских испита, а затим да настави уношење актуелних података. Тим „коренима" Књиге дипломских испита и Књиге магистарских студија треба посветити пажњу на други начин; документ садржи податке, али има и свој живот као артефакт, који добрим делом рефлектује животе оних који су га стварали.

У прилог овој тврдњи томе иде и облик треће свеске *Књиге дипломских испита*. Такође у формату А4, започета је 2006. да прати крај студија прве генерације по тзв. болоњском систему. У структури има осам колона са рубрикама које носе називе: редни број (који сад почиње од броја 1), адреса / година уписа и број индекса (уместо тога, затичемо: датум уписа, број индекса и годину усвајања Статута[8]); три следеће колоне посвећене су оценама у току студија (са ручно уписаним називима десетина предмета и са оценама за сваки предмет!); тема завршног рада; ментор/комисија/датум/оцена. Са променама у програму студија, започета

7 Овде, пре свих, треба поменути проф. др Александра Јовановића (1947-2009) археолога, који је наставу о уметности старог века методолошки приближио иконологији и тиме прилагодио историчарима уметности. Уп. Мирослав Вујовић, *Слово о професору Александру Јовановићу (1947-2009)*, Зборник Матице српске за класичне студије, 11, Нови Сад, 2009, 299-302.

8 Програм студија уноси се у Статут факултета, па се бележи да неко студира „по Статуту 2006." а неко „по Статуту 2009."

је 2009. нова евиденција дипломирања, са задње стране исте свеске, чиме је започето практично „гранање“ Књиге дипломских испита: у зависности од тога по ком статуту су студирали, имена дипломаца уписују се у свеску два, или свеску три са предње односно са задње стране.

Од 2015. се у свим књигама завршних испита уочава други рукопис, уз њега и делимичне промене структуре, које су водиле рационалнијем коришћењу ове документације и већој бризи о заштити личних података студената. Упоредо, почело је увођење у употребу е-индекса, базе свих оних података чије је сакупљање и ажурирање започето у овим папирним књигама завршних испита.

Дигитализација поменутих књига очигледно је започела и креће се ка будућности и ка прошлости. Још увек се упоредо са електронским индексом користе и папирне књиге завршних испита, мада се по више основа може поставити питање њихове поузданости, комплетности и ажурности (што не ослабаћа дигиталне записе њихових слабости) те је питање колико дуго ће још бити у употреби. Гледано ка прошлости, дигитаизација постојећих папирних испитних књига има неколико фаза: снимање, претварање у обрадиве записе, израда табела и стварање база релевантних (не приватних) података о дипломцима Одељења за историју уметности. Осим практичне намене, ово би и даље имало значај историјског извора. Саме књиге завршних испита могле би да постану музејски артефакти који подсећају на историју студија.

PhD. Predrag Dragojevic, prof.

From the Archives of the Department of Art History: Final Exam Books

Summary. The paper presents the emergence and evolution of the records of the so-called final exams (diploma, master's, doctoral) at the Department of Art History of the Faculty of Philosophy in Belgrade, which are kept through the Book of Diploma Exams, the Book of Magister's, the Book of Master's Studies and the Book of Doctoral Studies. While reading them as historical sources, that is, documents for understanding the development of the Serbian school of art history, we notice that they are also artifacts that have accompanied the life of the faculty for decades. In this sense, the development of their structure and content is monitored and their fate in the era of digitalization is indicated.

Keywords. Serbian School of Art History – sources; art history; Serbia; 20th century; institutional archive

из рада архива
iz rada arhiva
from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

Мр Вишња Николић[1]
Загорка Авакумовић[2]
Архив Војводине Нови Сад
Република Србија

UDK: 930.255(497.113)"1926/2026"

СТО ГОДИНА ЧУВАРИ СЕЋАЊА – АРХИВ ВОЈВОДИНЕ 1926–2026

Апстракт: Архив Војводине 2026. године обележава 100 година постојања и рада. Тим поводом је, између осталог, за централни датум обележавања јубилеја, постављена изложба „Сто година чувари сећања – Архив Војводине 1926–2026“. У овом раду представљен је процес настанка изложбене поставке, од почетне идеје до коначне реализације. Основна намера аутора била је да широј јавности приближи не само историјат Архива Војводине, већ и његову савремену улогу, организациону структуру и делатност. Изложба обједињује приказ прошлости установе, њених актуелних активности и визије будућег развоја, са посебним освртом на значај који Архив има за друштво, културу и појединца. Слоган „Сто година чувари сећања“ ослања се на идеју истицања континуитета рада Архива и његове кључне улоге у очувању културног наслеђа. Основни циљ изложбе био је да се посетиоцима представи Архив као чувар колективног памћења и модерна установа која, поред сређивања, обраде и заштите архивске грађе, активно обликује будућност кроз развијену културно-просветну делатност.

Кључне речи: Архив Војводине, стогодишњица, архивска делатност, прошлост, садашњост, будућност

Увод

У години обележавања важног јубилеја, стогодишњице од оснивања, Архив Војводине је приредио богат и разноврстан програм који је обухватио промоције књига, предавања, изложбе и друге културне садржаје. У оквиру јубиларних свечаности приређена је и изложба „Сто година чувари сећања – Архив Војводине 1926–2026“, која је свечано отворена 19. маја, на дан обележавања стогодишњице установе.

Припрема тематске изложбе „Сто година чувари сећања – Архив Војводине 1926–2026“, представљала је не само изузетну част, већ и велику одговорност и изазов.

Архив Војводине је током претходних година приредио више десетина изложби којима су обележаване важне годишњице догађаја из српске историје, као и различите тематске поставке како би се јавност упознала са архивском грађом која се чува у нашој установи.

Током рада на концепту изложбе која је требало да одслика целокупну делатност Архива Војводине, свакако да се наметнуло једно питање – на шта људе асоцира појам архива. У том смислу, тешко је било одупрети се утиску да већина посматра архивске установе и запослене у њима као чуваре старог папира.

Подразумева се да је главна функција архива смештај, заштита и чување архивске грађе. Међутим, од свега тога па до њеног коришћења и презентације, постоји низ корака и задатака које запослени у архивима обављају, а који су у великој мери непознати широј јавности.

Жеља аутора изложбе била је да широј јавности приближи историјат Архива Војводине, али пре свега да представи његову савремену улогу, организациону структуру и делатност, као и могуће правце његовог будућег развоја. Посебан акценат стављен је на значај који ова установа има за друштво, културу и појединца. Слоган „Сто година чувари сећања“ наглашава континуитет рада Архива као установе културе која има кључну улогу у очувању културног наслеђа и колективног памћења. Данас се Архив Војводине профилише као савремена институција која не само да чува, штити и обрађује архивску грађу, већ и активно промовише њен значај кроз богату културно-просветну делатност. У том контексту посебно место заузимају про-

1 Ауторка је конзерватор/дипломирани конзерватор папира; е-маил: visnja.n@arhivvojvodine.org.rs

2 Ауторка је архивски саветник; е-маил: zagaavakumovic@gmail.com

грами реализовани у сарадњи са сродним институцијама у земљи и иностранству, који додатно доприносе афирмацији архивске делатности и културног наслеђа.

Концепт изложбе

С намером да се основна идеја изложбе представи на што јаснији и упечатљивији начин, прихваћен је концепт поделе поставке на три изложбене целине. Оне су осмишљене тако да прва представља прошлост установе, друга њену садашњост, а трећа визију будућности.

Прва изложбена целина представила је историјат Архива Војводине, од његовог оснивања до данашњих дана, кроз визуелну презентацију у форми временске линије (timeline), на којој су значајни догађаји приказани хронолошким редом.

Обухваћене су све промене простора Архива почевши од 1926. и просторија у згради Женске учитељске школе у Новом Саду (данашње Електротехничке школе „Михајло Пупин")[3], зграде Магистрата у Петроварадину 1934[4], просторија гарнизонске управе у Петроварадину и казамата Петроварадинске тврђаве од 1943. до 1945, Банске палате (данашњег седишта Покрајинске владе Аутономне Покрајине Војводине) у периоду после Другог светског рата[5], затим пресељења у Сремске Карловце – у просторије Патријаршијског двора и зграде Народних фондова, као и бившег Карловачког магистрата – где се Архив налазио од 1956–1988[6]. Део архивске грађе пренет је и у конаке манастира Беочина 1968, а потом је након деценија сељења 1988. смештен у објекат у коме се и данас налази – зграду бившег Окружног затвора, наменски адаптирану за потребе Архива[7].

Последњи сегмент прве изложбене целине хронолошки је приказао промене назива институције током њеног постојања – од оснивања под називом Државна архива у Новом Саду, преко назива Војвођански архив (1946), Државна архива Аутономне Покрајине Војводине (1951) и Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине (1958), до данашњег назива – Архив Војводине, који установа носи од 1970. године.

Ова целина замишљена је као својеврстан увод у изложбену причу, приказујући важне догађаје који се односе не само на оснивање Архива и почетке прикупљања архивске грађе, већ и на трагање за адекватним простором за његов рад – питање које је остало актуелно све до пресељења у садашњу зграду.

Сви значајни датуми илустровани су скеновима архивских докумената и фотографијама, док је графичко решење на зиду допуњено оригиналним документима изложеним у две музејске витрине. Експонати у првој витрини тематски су груписани око процеса прикупљања архивске грађе након оснивања установе, као и активности на повраћају архивске грађе која је током Другог светског рата однета у иностранство (Чешку, Аустрију и Мађарску). У другој витрини изложене су фотографије адаптације објекта некадашњег Окружног затвора, као и документа која сведоче о свечаном отварању зграде Архива Војводине 27. априла 1989. године.

Друга изложбена целина имала је за циљ да посетиоцима приближи начин на који Архив Војводине данас функционише. Своју делатност установа остварује кроз рад седам одељења, и то: Одељења за документацију, информације и информациони систем, Одељења депо службе, Одељења за сређивање и обраду старије архивске грађе (до 1918. године), Одељења за сређивање и обраду новије архивске грађе (од 1918. године), Одељења за дигитализацију и микрофилмовање, Одељења за издавачку делатност и Одељења за опште послове.

Кроз приказ актуелне организационе структуре представљени су кључни процеси рада Архива – од пријема, сређивања и обраде архивске грађе, њеног смештаја и спровођења мера превентивне заштите, до конзерваторско-рестаураторских захвата на оштећеном материјалу.

3 Пријем просторија намењених новооснованој Државној архиви у Новом Саду у згради Женске учитељске школе (Архив Војводине, Ф. 121, 95/1926)

4 Уступање просторија у згради Петроварадинског магистрата за смештај Државне архиве (АВ, Ф. 121, 99/134)

5 Изјава др Димитрија Кириловића, управника Државне архиве до 1941. године, о његовим сазнањима у вези са страдањем архивске грађе током Другог светског рата (АВ, Ф. 121, 188/1949); Статистички лист Војвођанске архиве за 1947, део који се односи на пресељење Архива 1946 (АВ, Ф. 121, 102/1948)

6 Уговор о закупу просторија у згради Патријаршиског двора у Сремским Карловцима сачињен између Управе Патријаршијског двора и Државне архиве Аутономне Покрајине Војводине (АВ, Ф. 121, 108/1955); Записник о примопредаји зграде Фондова (АВ, Ф. 121, 203/1957); Уговор по коме Историјски архив Аутономне Покрајине Војводине предаје зграду Фондова Српске православне цркве у Сремским Карловцима, а преузима зграду бившег Карловачког магистрата (АВ, Ф. 121, 110/1959); Уговор о закупу конака манастира Беочин и других просторија склопљен између Управе манастира Беочин и Историјског архива Аутономне Покрајине Војводине (АВ, Ф. 121, 1968)

7 Директор Архива Војводине Сава Живков обавештава Комитет за информације Извршног већа Скупштине САП Војводине о свечаном отварању зграде Архива. (АВ, Ф. 121, 180/1989)

Посебна пажња посвећена је процесу дигитализације, којим се документа преводе у електронски облик ради заштите оригинала и омогућавања једноставније претраге и коришћења, као и богатој издавачкој делатности, посредством које архивска грађа постаје доступнија широј јавности.

Како би се тема на што приступачнији начин приближила најширем кругу посетилаца, уместо сложене стручне терминологије коришћен је једноставан и разумљив језички израз. Као и у претходној изложбеној целини, скенирани архивски документи и фотографије које илуструју поједине процесе рада допуњени су пратећим текстуалним објашњењима, чиме је омогућено лакше разумевање представљених садржаја.

Поред представљања рада сваког одељења појединачно, посебан сегмент посвећен је културно-просветној делатности Архива. Она је приказана кроз избор фотографија са различитих догађаја реализованих током претходних година – архивских и гостујућих изложби, промоција књига, организације и учешћа на националним и међународним конференцијама и семинарима, као и кроз сарадњу са образовним установама. Кроз неколико одабраних фотографија представљена је и сарадња Архива са сродним институцијама и различитим удружењима у земљи и иностранству.

Оригинална документа изложена у две витрине, која се везују рад Одељења за сређивање и обраду старије архивске грађе (до 1918. године)[8] и Одељења за сређивање и обраду новије архивске грађе (од 1918. године)[9], публици су приближила процесе рада у оквиру ових одељења, почевши од пријема архивске грађе, до презентовања садржаја сређених архивских фондова. Изложена су и два досијеа фондова – Торонталске жупаније (Ф. 11) и Адвокатске коморе Војводине (Ф. 569) – како би посетиоци стекли увид у својеврсни „персонални досије" архивског фонда. Поред тога, приказани су и други оригинални предмети, међу којима су се нашли часописи, каталози и графички отисци.

Трећа изложбена целина, која се односи на сегмент будућности, била је усмерена на представљање неколико кључних тачака које обухватају планиране правце развоја – од унапређења архивске делатности кроз стручна усавршавања и пројектне активности, преко планираног просторног проширења и масовне дигитализације, до даљег унапређења издавачке и културно-просветне делатности. Кроз овај сегмент представљен је циљ Архива да се у будућности позиционира као модеран, дигитално доступан центар који спаја заштиту културног наслеђа са савременим технолошким решењима.

У посебном делу изложбеног простора приказане су фотографије – портрети свих управника и директора Архива Војводине од његовог оснивања до данас. Такође, део галеријског простора био је намењен принту у виду тапета са укомпонованим фотографијама свих запослених у Архиву, снимљеним 2026. године за потребе изложбе, почев од директора институције и управе (помоћника директора, секретара и правника), па до запослених чије су фотографије представљене кроз архивска одељења. Попут својеврсног времеплова, уз портрете запослених, на два покретна банера изложене су и фотографије колектива Архива настале 1999, 2010. и 2026. године, као и имена свих запослених са годином ступања у службу – од оснивања Архива до данас.

Одабир и припрема материјала за изложбену поставку

Осмишљени концепт изложбе подразумевао је одабир адекватног материјала којим би се замишљени садржај на најбољи начин представио посетиоцима. Извршен је избор архивске грађе – архивских докумената и предмета из различитих архивских фондова и збирки које се чувају у Архиву Војводине, као и одабир фотографског материјала насталог током вишегодишњег рада институције.

Након одабира архивске грађе која ће бити презентована, уследили су конзерваторско-рестаураторски радови на оштећеном материјалу, као и скенирање докумената, чији су дигитални записи графички обликовани у визуелно атрактивне експонате.

Конзерваторско-рестаураторске интервенције подразумевале су уклањање површинских нечистоћа са докумената, фиксирање подеротина и процепа, надомештање недостајућих делова и исправљање деформација. Санација оштећења изведена је с циљем очувања и унапређења

8 Спомен новчић који је гроф Ференц Сечењи носио на поклон приликом дипломатске посете напуљском краљу (АВ, Ф. 11, 1791/220); Родослов Симеона и Арсенија, синова Пала Черновића де Мече, и Сузане, рођене Видовић, из којег се види да је она сестра по мајци Симеону и Давиду Неранџићу, који су служили у царској Русији 1806. године (АВ, Ф. 11, 279/47)

9 Пословник Дисциплинског већа Адвокатске коморе у Новом Саду из 1940. године (АВ, Ф. 569, а. ј. 24); Значка за прославу педесетогодишњице оснивања Адвокатске коморе Војводине, Нови Сад 1921-1971 (АВ, Ф. 569, а.ј. 823); Програм прославе педесетогодишњице Адвокатске коморе Војводине 1921-1971 (АВ, Ф. 569, а. ј. 823)

естетског изгледа и докумената који су пролазили поступак дигитализације, и оних који су били изложени у витринама.

Ликовно обликовање изложбе

Начин презентације садржаја изложбе публици од великог је значаја за успешно преношење поруке и разумевање изложеног материјала. Атрактивност поставке у великој мери утиче на то како ће публика доживети одабрану тему.

На дизајнерско решење изложбе утицало је више фактора – технички услови, карактеристике изложбеног материјала и сам концепт изложбе. Такође, начин презентације зависио је и од опредељења да ли ће изложба бити путујућа, како би се у случају њеног премештања лако прилагодила различитим просторима.

Примарни задатак аутора изложбе био је проналажење естетски савременог и занимљивог визуелног решења које ће омогућити успешну просторну комуникацију архивског садржаја.

С обзиром на малу расположиву површину унутар галеријског простора, подела изложбених целина постигнута је колористичким решењем штампаних површина, употребом пажљиво одабраних нијанси три боје – беж, браон и плаве. Колорит је одабран тако да буде у складу са ентеријером у коме се као доминантан материјал истиче мермер, чиме целокупна поставка делује повезано и усклађено са простором. При одабиру тонова било је важно да они међусобно функционално кореспондирају, као и да палета буде адекватна, како при природном, тако и при вештачком осветљењу.

Савладавање техничких изазова представљало је важан сегмент у реализацији изложбе, будући да су се аутори определили за увођење треће димензије, додатно наглашене суптилном ЛЕД расветом постављеном у централној зони конструкције. Конструкција је изведена од лаганог материјала – панела од картон-пене (foam board)[10], на којима је на штампаним површинама презентован садржај изложбе. Континуитет рада институције симболично је представљен у облику таласа у централној зони конструкције, који асоцира на „ток", односно „трајање". Овај визуелни ефекат постигнут је прецизним уклапањем различито сечених панела.

Изглед изложбе у галеријском простору Архива

10 Полистиренска пена обострано обложена мат картоном. Има широку намену у монтажи дигиталних принтова (каширању), изради реклама и облика за ентеријере.

Атрактивности презентације материјала допринела је не само тродимензионална конструкција са расветом, већ и пратећа видео-пројекција, која додатно подржава изложбену причу и употпуњује доживљај посетилаца.

Кратак промотивни видео, израђен поводом јубилеја Архива, приказује екстеријер зграде снимљен дроном, као и кадрове из процеса рада институције: истраживачке сале, архивских депоа, лабораторије за конзервацију и рестаурацију, Одељења за дигитализацију и микрофилмовање и архивске библиотеке.

Видео-запис прати пажљиво одабрана оркестрална музика са модерним амбијенталним звуком, чиме се додатно наглашава савремена визуелна и емоционална димензија поставке. Почетак видео-презентације употпуњен је поруком: *„Архив није прошлост. Архив је континуитет."*

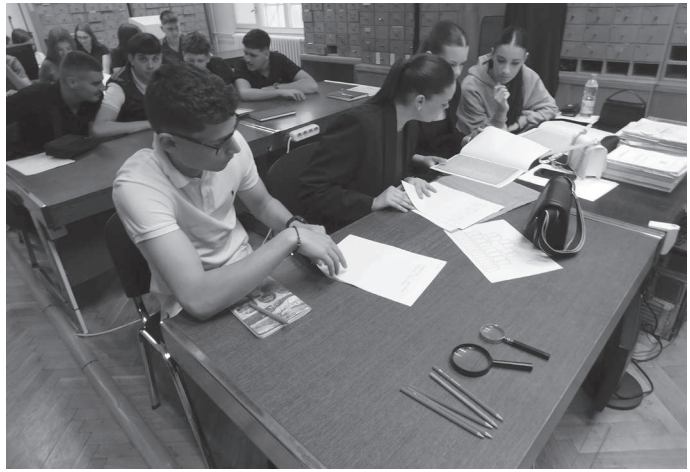
Поводом обележавања стогодишњице снимљен је краткометражни документарни филм са фокусом на запослене, у коме се кроз кратке интервјуе публици приближава рад сваког архивског одељења. Такође, снимљена је и серија кратких промотивних клипова посвећених обележавању јубилеја.

Презентацију установе употпунила је виртуелна тура, која је посетиоцима омогућила да дигитално „уђу" у институцију и да се ближе упознају са њеним радом. Тура је била доступна путем таблета постављених у изложбеном простору, на којима су били презентовани и други дигитални архивски садржаји. На тај начин посетиоцима је омогућено интерактивно искуство и персонализован приступ информацијама.

Ток кретања кроз изложбу био је означен подном графиком у виду трака израђених у три одабране боје, са исписаним називом изложбе. Њихова функција није била само да усмеравају посетиоце кроз изложбени простор, већ и да допринесу целокупном доживљају поставке.

Едукативни карактер изложбе

Пратећи програм изложбе чинили су предавања и радионице едукативног карактера. Организовано је шест посета ученика Средње економске школе, правно-пословног смера, током којих је двочасовни програм обухватао стручно вођење кроз изложбу, предавања и пажљиво осмишљене

Пратећи програм изложбе – предавања и радионице за средњошколце

задатке са циљем ближег упознавања са садржајем појединих архивских фондова и збирки, као и са начином истраживања архивске грађе.

Седам стручњака обрадило је теме које се тичу сређивања, обраде, истраживања и заштите архивске грађе. Ученицима је представљен целокупан процес рада – од пријема архивске грађе до коначне презентације сређеног фонда. Такође, указано им је на значај адекватног чувања папирног материјала, наведени су узроци његовог оштећења, као и мере које је потребно предузети ради санације оштећења и дуготрајног очувања. Приказани су и конкретни примери рада на оштећеном материјалу, путем фотографија насталих пре и после извођења конзерваторско-рестаураторских радова.

Организовањем оваквих едукативних активности фокус се помера са пасивног посматрања изложбе на интеракцију и вишеслојно искуство, чиме се продубљује разумевање поставке.

Закључак

Изложба поводом стогодишњице оснивања Архива Војводине представила је прошлост, садашњост и визију будућности ове установе, са нагласком на њен значај за друштво, културу и појединца. Слоган „Сто година чувари сећања" истакао је континуитет рада Архива и његову кључну улогу у очувању културног наслеђа. Циљ изложбе није био само обележавање значајног јубилеја, већ и едукација јавности о сложености архивске делатности, како кроз визуелну презентацију одабраног материјала, тако и кроз пажљиво осмишљен пратећи програм.

Ова изложба представља својеврсно путовање кроз време. Њен слоган није само мото, већ и невидљива нит која повезује генерације и епохе, спајајући прошлост са садашњошћу и будућим изазовима.

MsC. Visnja Nikolic
Zagorka Avakumovic

One Hundred Years of Preserving Memory – Archives of Vojvodina 1926–2026

Abstract: In 2026, the Archives of Vojvodina marks the centenary of its existence and operations. To mark this occasion, the exhibition "One Hundred Years of Preserving Memory – Archives of Vojvodina 1926–2026" was staged as the central event of the jubilee celebration. This paper presents the process of creating the exhibition, from the initial concept to its final realization. The authors' primary aim was to introduce the general public not only to the history of the Archives of Vojvodina but also to its contemporary role, organizational structure, and activities.

The exhibition brings together an overview of the institution's past, its current activities, and its vision for future development, with a special focus on the significance the Archive holds for society, culture, and the individual. The slogan "One Hundred Years: Guardians of Memory" highlights the continuity of the Archive's work and its pivotal role in preserving cultural heritage. The primary goal of the exhibition was to present the Archive to visitors as a guardian of collective memory and a modern institution that—beyond the organization, processing, and preservation of archival materials—actively shapes the future through extensive cultural and educational activities.

Keywords: Archives of Vojvodina, centenary, archival activity, past, present, future

Др Јасмина Николић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 050:930.25ЗАПИСИ"2012/2026"

ЧАСОПИС „ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ“ - 15 ГОДИНА ЧУВАЊА ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА И НАУЧНЕ МИСЛИ: ПОВЕРЕЊЕ КОЈЕ ТРАЈЕ

Апстракт: Рад приказује јубиларну свечаност поводом обележавања петнаест година континуираног излажења и успешног рада научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“. Током деценије и по постојања, овај часопис се развио у релевантну академску платформу за десеминацију научних сазнања у области историографије и архивистике. Свечаност је послужила као повод за ретроспективни преглед кључних фаза развоја часописа, увођења дигиталних формата, као и процеса међународног индексирања који су значајно подигли његов научни утицај. Рад се фокусира на друштвени аспект прославе одржане у амбијенту парка „Препород“ Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу. Описана је атмосфера овог значајног догађаја који је окупио бројне званице – представнике академске заједнице, дугогодишње сараднике, ауторе и чланове уредништва. Посебна пажња посвећена је свечаним говорима главног и одговорног уредника часописа, рецензената и аутора који су подржали опстанак и квалитет часописа. Овај јубилеј је потврдио да часопис не представља само научни бренд, већ и снажну заједницу истраживача.

Кључне речи: јубилеј, научни часопис „Записи“, 15 година постојања, Историјски архив Пожаревац, свечаност, научни допринос, историографија, архивистика.

Увод

Научна периодика представља један од кључних стубова за развој, очување и десеминацију научне мисли у сваком друштву. У областима историографије и архивистике, локални и регионални часописи имају специфичну тежину, јер не само да чувају историјску грађу од заборава, већ и повезују локалну истраживачку заједницу са глобалним академским токовима. Један од светлих примера таквог континуираног и успешног деловања јесте научни часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, који већ деценију и по константно унапређује квалитет научноистраживачког рада у Србији.

Обележавање петнаест година континуираног излажења овог часописа представљало је много више од формалне годишњице. Овај значајан јубилеј био је повод за дубински ретроспективни преглед развојног пута часописа „Записи“ – од његових скромних почетака, преко успешног процеса међународног индексирања, па све до увођења савремених дигиталних формата који су омогућили ширу видљивост објављених радова. Данас се овај часопис са правом сматра релевантном академском платформом и препознатљивим научним брендом.

Предмет овог рада јесте приказ јубиларне свечаности која је одржана у специфичном амбијенту парка „Препород“ Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу. Фокус рада усмерен је на друштвену димензију овог догађаја, анализу свечаних говора кључних актера – уредника, рецензената и аутора – као и на ширу културну атмосферу која је окупила бројне представнике академске заједнице. Кроз приказ саме прославе, рад тежи да осветли феномен „Записа“ не само као периодичног издања, већ као снажне заједнице истраживача чији је заједнички рад омогућио деценију и по научног успеха.

1 Ауторка је доктор етнологије – антропологије, архивски саветник, директор Историјског архива Пожаревац, главни и одговорни уредник часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, главни и одговорни уредник и уредник едиција „Посебна издања“, „Изложбени каталози“, „Зборници докумената“, „Научноинформативна средства о архивској грађи“, „Зборници научних радова“, „Културна баштина“, „Електронска издања“ Историјског архива Пожаревац; е-маил: info@arhivpozarevac.org.rs, jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs

Званице и гости на свечаности у Парку Препород у Забели, Пожаревац, 12.6.2026.

Тријумф воље и знања

Историјски архив Пожаревац је, уз бројне сараднике из Србије, обележио јубилеј - петнаест година постојања угледног врхунског часописа националног значаја „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“[2], под уредништвом директорке Историјског архива Пожаревац, др Јасмине Николић. Обележавање јубилеја је организовано у амбијенту парка „Препород“ Казнено-поправног завода Пожаревац Забела, 12. јуна 2026. године – у простору који је настао на тековинама организованог живота и рада у оквиру Казнено-поправног завода Забела, који датира из половине 19. века[3].

Бројним гостима из Пожаревца, Београда, Новог Сада, Ниша, Лесковца, Панчева, Велике Плане, обратили су се директорка Историјског архива Пожаревац, идејни творац, покретач, оснивач и главни и одговорни уредник часописа др Јасмина Николић, професор Факултета за дипломатију и безбедност у Београду, члан Градског већа Града Београда и рецензент часописа др Миливоје Пајовић, редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, рецензент и члан редакције часописа др Ивана Крстић Мистрицеловић и начелник у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије, рецензент и члан редакције часописа др Маријана Мраовић. Уметнички део програма оплеменила је пијанисткиња професор Александра Гајић. Кроз програм је водила архивски саветник и члан редакције часописа др Драгана Милорадовић.

2 Часопис је у категорији М 51

3 Наиме, пре 173 године, према до сада доступним подацима, настало је „апсеничко заведеније“, као организовано место за санкционисање оних који су се огрешили о своју околину, ближње, државу, владара, закон. Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет су 2016. године објавили прву књигу и изложбу посвећену овој теми, тако да се након 10 година од настанка ове прве монографије и изложбе налазимо у простору настанка првог „апсеничког заведенија“. На страницама нашег часописа *Записи* писали смо и о устројству и правилима која су важила у овој установи, о женама осуђеницама, политичким осуђеницима, примени антропометрије....

Поздрављајући присутне госте и обраћајући се у својству директора установе, идејног творца, оснивача и првог главног и одговорног уредника часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ др Јасмина Николић је нагласила да није реч само о једном часопису, већ о континуитету знања, посвећености и поверењу које научна заједница већ 15 година указује овом издању.

„Овај јубилеј представља истински тријумф воље, знања и неизмерне љубави према историјској истини и архивском позиву, симбол континуираног труда, рада и посвећености очувању и проучавању наше прошлости, док данашњи културни догађај омогућава представљање нових истраживања и сазнања, али и подсећање на кључне тренутке из прошлости који су обликовали наш идентитет и друштво“, истакла је др Јасмина Николић и наставила:

„Часопис је настао из потребе отварања врата дијалогу, истраживању и мултидисциплинарном разумевању савремених изазова. Кроз протекле године, наше странице постале су трајна ризница знања у којој су архивска документа оживела, а историјски догађаји добили прецизно и објективно тумачење. Данас, наш часопис није само место објављивања радова, већ и простор сусрета идеја – отворен и у служби напретка науке, промовише архивску теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука, окупљајући 200 сарадника из 100 институција из 10 држава.

Током ових петнаест година суочавали смо се и са озбиљним изазовима. У времену брзих информација и хиперпродукције, није било једноставно одржати континуитет, окупити ауторе спремне на дуготрајна архивска истраживања и обезбедити довољан број квалитетних, оригиналних научних текстова који померају границе наших сазнања. Сваки нови број био је борба за квалитет, прецизност и стручност. Кроз све те изазове нисмо ишли линијом мањег отпора, већ смо подизали критеријуме.

Круна тог петнаестогодишњег труда, рада уредништва, рецензената и сарадника јесте достигнута висока научна категоризација часописа. То признање од стране научне заједнице потврда је да нисмо само опстали, већ смо се позиционирали као незаобилазна, релевантна тачка у домаћој и међународној историографији и архивистици“, поручила је директорка Историјског архива Пожаревац и уредник часописа „Записи” др Јасмина Николић.

Др Јасмина Николић, директор Историјског архива Пожаревац, гл. и одг. уредник часописа
Парк Препород– Забела, Пожаревац, 12.6.2026.

Више од научног часописа

Др Јасмина Николић указала је и на чињеницу да је ово издање прерасло оквире научног часописа и постало важан чувар колективног памћења и националног идентитета.

„То потврђује наш изузетан допринос очувању националног културног наслеђа и идентитета и истинског промовисања европских културних вредности, идеја и тековина. Овај допринос није само академски, већ ширег друштвеног значаја, јер омогућава заједници да разуме и цени своју прошлост и јача колективни идентитет и културу“, нагласила је др Јасмина Николић и наставила:

„Као главном и одговорном уреднику часописа моја намера је била и остала да обезбедим дугорочну одрживост и релевантност овог часописа, како би он и даље служио као извор научних и стручних сазнања у области историографије и архивистике. Тежим да часопис остане трајни и цењени извор знања, који ће служити као мост између прошлости и будућности, чувајући и преносећи наше културно и научно наслеђе“.

Исказала је посебну захвалност Граду Пожаревцу, као и ауторима, рецензентима и институцијама које су подржале рад часописа:

„Без вас овај часопис не би имао ни кредибилитет ни душу. Наставићемо заједно да тежимо ка интернационализацији, већој видљивости и утицају кроз реалне доприносе научној и друштвеној заједници. Верујемо да ће „Записи“ и даље бити светионик научне изврсности и културне баштине. Нека овај јубиларни број „Записа“ буде подсетник на значај очувања наше прошлости и на одговорност коју имамо према будућим генерацијама. Остављајући иза себе 15 година успешног рада, свесни смо да историја никада није до краја исписана. Пред нама су нови изазови, неотворени фондови и неиспричане приче које чекају светлост дана. Са истим жаром, оправданим реномеом и академским достојанством, настављамо нашу мисију чувања колективног памћења“, закључила је др Јасмина Николић.

Достигнуће за велико поштовање

Др Миливоје Пајовић, професор Факултета за дипломатију и безбедност у Београду, члан Градског већа Града Београда, пуковник у пензији, некадашњи командант Гарнизона Пожаревац и рецензент часописа, оценио је да петнаест година непрекидног излажења часописа „Записи“ представља достигнуће вредно великог поштовања и доказ истрајности у очувању историјског памћења и културног наслеђа. Истакао је да је „часопис прерастао локалне и регионалне оквире и постао препознатљив научни и културни форум који повезује архивистику, историографију и друге хуманистичке дисциплине у Србији, овом делу Европе и шире. Петнаест година у животу једног часописа нису само проток времена. То су године истрајности у времену када се вредност чињеница често доводи у питање, а историјско памћење потискује краткотрајност савременог тренутка. Континуитет „Записа“ представља потврду да постоје институције и појединци спремни да истрају у мисији очувања и тумачења културног наслеђа“, и наставио:

Доц. др Миливоје Пајовић, рецензент часописа „Записи“ Парк Предород – Забела, Пожаревац, 12.6.2026.

„„Записи“ су од самог почетка показали да архиви нису само места чувања докумената, већ простори дијалога између прошлости и садашњости. Документ који почива у архивском депоу постаје истински вредан тек онда када буде истражен, протумачен и представљен стручној и широј јавности. Управо у томе лежи једна од највећих вредности овог часописа – у његовој способности да архивску грађу претвори у живо сведочанство о људима, догађајима и процесима који су обликовали наше друштво. „Записи“ су показали да између архивске струке и историјске науке не постоји однос зависности, већ равноправан, партнерски однос. Архивисти својим стручним радом на заштити, сређивању и описивању

грађе стварају претпоставке без којих озбиљно истраживање није могуће. Историчари, са друге стране, коришћењем те грађе откривају њене научне потенцијале и дају јој шири друштвени смисао – другим речима: архивисти чувају сведочанства прошлости, док историчари из тих сведочанстава граде научно утемељена сазнања".

Др Миливоје Пајовић је у свом излагању истакао да у часопису „посебну вредност представљају прилози посвећени раду установа културе, чиме су „Записи" постали својеврсна хроника културног живота. Они нису само говорили о прошлости – они су стварали изворе за будуће истраживаче нашег времена. Њихов допринос огледа се и у томе што су постали платформа за афирмацију како етаблираних стручњака, тако и млађих истраживача. Окупљајући ауторе из различитих институција и држава кроз строг рецензентски поступак, часопис је изградио кредибилитет који далеко превазилази локалне оквире".

Са становишта домета др Миливоје Пајовић указао је на значај чињенице да су сви бројеви часописа дигитализовани и доступни широј јавности: „У том контексту, важно је истаћи и визионарски потез Историјског архива Пожаревац који је дигитализовао претходне бројеве часописа и омогућио слободан приступ радовима. У свету који убрзано улази у дигиталну еру, питања очувања аутентичности и примене савремених стандарда добијају посебан значај. Знање добија пун смисао тек када је доступно и када постане предмет нових читања и тумачења", закључио је рецензент часописа др Миливоје Пајовић.

Високи научни стандарди

Као дугогодишњи сарадници на многобројним пројектима, чланови редакције нашег врхунског часописа националног значаја „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац" су и респектабилни рецензенти који својим критикама утичу управо на категоризацију и значај који је часопис стекао током 15 година излажења.

О научном квалитету и стручним критеријумима које „Записи" негују, говорила је др Маријана Мраовић, начелник у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије, научни сарадник, члан Управног одбора Института за новију историју Србије у Београду, рецензент и члан редакције часописа. Посебно је представила 14. број часописа за 2025. годину, посветивши пажњу анализирању тематских целина часописа и при том издвојивши неколико научних радова који су одговорили захтевима историјске науке, а које препоручује пажњи читалаца - „Музеализација криминалитета у Краљевини Југославији", „Грађа из поступка реституције као историјски извор", „Рукопис летописа Друге пожаревачке парохије у чијој је средини Храм Светог Оца Николаја"...

Др Маријана Мраовић, рецензент и члан редакције часописа „Записи" Парк Препород – Забела, Пожаревац, 12.6.2026.

Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић, рецензент и члан редакције часописа „Записи" Парк Препород – Забела, Пожаревац, 12.6.2026.

Строге научне критеријуме и рецензентски поступак кроз који пролазе радови за објављивање у часопису „Записи“ представила је др Ивана Крстић Мистрицеловић, редовни професор Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, члан Управног одбора Историјског института САНУ, председник Надзорног одбора Историјског музеја Србије, рецензент и члан редакције часописа. Представљајући 15. број часописа за 2026. годину, навела је да ово најновије издање, као и претходна, промовише начела друштвено-хуманистичких наука, архивску теорију и праксу. Избор чланака из петнаестог броја најбоље је репрезентовао теме и проблеме који су у фокусу аутора и сарадника, попут „Свештенство Власотинца и околине до 1881. године“, „Жртве Другог светског рата у Пожаревачком округу“, „Српска Православна Црква, Рашко-Призренска Епархија и манастир Високи Дечани у косовској кризи осамдесетих година 20. века“...

Директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић је закључила: „Овај јубилеј за нас није само статистика или број издатих свезака – он је сведочанство о деценији и по истрајне борбе против заборава. Архивистика и историја нас уче да све што није записано и сачувано – као да се није ни догодило. Управо та свест била је наш највећи покретач током протеклих петнаест година. Кроз професионалан и научни приступ успели смо да одбранимо достојанство струке, али и да кроз емотивну посвећеност сваком документу и историјском извору пренесемо љубав према баштини на генерације које долазе. Поносни смо на пређени пут, на стотине објављених радова и на статус који наш часопис данас ужива. Највећу захвалност дугујемо нашем покровитељу и оснивачу Граду Пожаревцу, нашим ауторима из земље и иностранства, домаћој и иностраној редакцији, рецензентима и верној публици“.

Јубиларној свечаности присуствовале су бројне званице – представници Министарства одбране и Војске Србије, Министарства унутрашњих послова, Министарства правде, професори Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, Историјског института САНУ Београд, Академије струковних студија Јужна Србија – Висока технолошко-уметничка школа у Лесковцу, изасланик Архиепископа Пожаревачког и Митрополита Браничевског Господина др Игнатија, чланови Градског већа Града Београда и Града Пожаревца, директори пожаревачких јавних предузећа и

Званице и гости на свечаности у Парку Препород у Забели, Пожаревац, 12.6.2026.

установа, бројне колеге из Државног архива Србије, Архива Југославије, Војног архива, Архива Војводине и Музеја Војводине у Новом Саду, Историјског архива Ниш, Народног музеја, Центра за културу и Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу...

Посета изложби

У сарадњи са „Казнено-поправним заводом Пожаревац – Забела“, за званице и госте свечаности поводом овог јубилеја, организован је улазак у део казнено-поправног дома Забела, као и обилазак изложбене поставке „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачки казнени завод 1853-1918“, коју су заједнички приредили Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет Београд.

„Међу зидинама казненог дома носили су свој кажњенички белег и злочинци и преступници и политички неистомишљеници из свих периода наше државе, жене-убице и жртве породичног насиља. Међу зидинама настајала су књижевна дела, преводи многих познатих, пре свега политичких наслова, организована је и такозвана политичка школа, регрутујући бројне потоње чланове Комунистичке партије, Радикалне и Демократске странке. Ту су уз убоге сиромахе робијали министри и генерали, богати трговци, новинари и књижевници, доктори наука, професори и председници влада. Светозар Марковић је у затвору провео девет месеци 1874. због „штампарске кривице“ и ту је завршио своја дела „Политичка економија“ и „Социјализам или друштвено питање“. Ту су на зидовима *Забеле* оставили свој потпис Стеван Каћански, Бранислав Нушић, Ђура Јакшић, добротвор Илија Милосављевић Коларац, политички прваци – Васа Пелагић, Пера Тодоровић, Стојан Протић, Никола Пашић, Коста Таушановић, Ђорђе Генчић, Миленко Веснић...“ – рекла је коауторка изложбе и монографије др Драгана Милорадовић.

Јубиларна свечаност поводом обележавања петнаест година континуираног излажења и успешног рада овог научног часописа је адекватно медијски пропраћена и имала је значајног одјека у јавности.

Закључак. Обележавање петнаест година континуираног излажења научног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ потврдило је његов статус незаобилазне платформе за развој историографије и архивистике у Србији и шире. Ретроспективни поглед на деценију и по рада указује на успешан транзициони пут од локалног годишњака до међународно индексираног научног бренда који успешно прати савремене дигиталне трендове.

Свечаност организована у специфичном амбијенту парка „Препород“ Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу показала је да вредност овог часописа не лежи само у квантитету објављених радова, већ у снажној научној заједници коју је окупио око Историјског архива Пожаревац. Излагања уредника, рецензената и аутора нагласила су синергију између институционалне подршке и индивидуалног ентузијазма као кључног фактора за очување високог научног квалитета.

У коначном, овај јубилеј не представља само тачку пресека досадашњих достигнућа, већ и јасну путању за будућност. Са учвршћеном позицијом у академској јавности, ширењем дигиталне доступности и јачањем сарадничке мреже, часопис „Записи“ улази у наредну фазу развоја спреман да одговори на изазове савремене научне периодике и настави мисију очувања историјске баштине.

ИЗВОРИ:

- *„ZAPISI“ OBELEŽILI 15 GODINA NAUČNE MISIJE I ČUVANJA ISTORIJSKOG NASLEĐA*, доступно на: Регионална САТ ТВ Пожаревац, https://www.youtube.com/watch?v=2afI8OrjAU0
- *Из активности Историјског архива Пожаревац – Деценија и по часописа „Записи“ и нови број*, у: И.Р, Реч народа, 16. јун 2026. године, стр. 12
- https://poportal.rs/zapisi-obelezili-15-godina-cuvanja-istorijskog-nasledja-i-naucne-misli/
- Televizija SAT TV Požarevac: tv-prilog “Petnaest godina „Zapisa“ – jubilej časopisa koji čuva istorijsko pamćenje Srbije (Elena Marjanović), dostupno na: https://www.sattelevizija.com/vesti/jedna_vest/petnaest_godina__zapisa___jubilej_casopisa_koji_cuva_istorijsko_pamcenje_srbije_2661194738
- Televizija SAT TV Požarevac: vest „Zapisi“ obeležili 15 godina naučne misli i čuvanja istorijskog pamćenja (Marija Vajner), dostupno na: https://www.sattelevizija.com/vesti/jedna_vest/_zapisi__obelezili_15_godina_naucne_misije_i_cuvanja_istorijskog_nasleda_26612150717

- *ОБЕЛЕЖЕН ЈУБИЛЕЈ – 15 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА ЧАСОПИСА "ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ": ПОВЕРЕЊЕ КОЈЕ ТРАЈЕ*, доступно на: www.arhivpozarevac.org.rs/arhivavesti
- Фотографије: Историјски архив Пожаревац и Регионална САТ ТВ Пожаревац

PhD. Jasmina Nikolic

The Journal "Zapisi – Yearbook of the Historical Archive of Požarevac" – 15 Years of Preserving Historical Heritage and Scholarly Thought: an Enduring Trust

Abstract: This paper presents the anniversary celebration marking fifteen years of continuous publication and successful operation of the scholarly journal „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ (Records – Yearbook of the Historical Archives of Požarevac). Over its decade-and-a-half-long existence, the journal has developed into a significant academic platform for the dissemination of scholarly knowledge in the fields of historiography and archival science. The ceremony served as an occasion to review the key stages of the journal's development, the introduction of digital formats, and the international indexing processes that have significantly boosted its scholarly impact. The article focuses on the social aspect of the celebration held in "Preporod" Park at the Zabela Correctional Facility in Požarevac. It describes the atmosphere of this significant event, which brought together numerous guests—representatives of the academic community, long-time collaborators, authors, and members of the editorial board. Special attention was paid to the ceremonial speeches delivered by the journal's editor-in-chief, reviewers, and authors who have supported the journal's survival and quality. This anniversary confirmed that the journal represents not only a scholarly brand but also a strong community of researchers.

Keywords: anniversary, scholarly journal "Zapisi", 15 years of existence, Historical Archives of Požarevac, ceremony, scholarly contribution, historiography, archival science.

Наташа Милошевић Дулић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25:37(497.11)
373.2.016(497.113)

ПРОЈЕКАТ „АВАНТУРА У АРХИВУ“ У УЛОЗИ ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА, САРАДЊЕ И РАЗВОЈА

Апстракт: Једна од функција архива чији је циљ да пробуди интересовање за велико културно богатство којим располажу архиви, јесте културно-просветна делатност и у оквиру ње образовно-васпитна делатност. Њен задатак је да информише децу предшколског и школског узраста о архиву и архивској грађи као културном добру. Историјски архив Пожаревац је последњих година интензивирао свој рад на овом пољу. У чланку се даје приказ сарадње са предшколским и школским установама кроз пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву“, који је започет 2017. године. У реализацији овог пројекта су поред архивских посленика из Историјског архива Пожаревац, до сада учествовале Предшколска установа „Љубица Вребалов“ Пожаревац и Основна школа „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу.

Реализација пројекта „Авантура у Архиву“ имала је за циљ остваривање васпитно-образовне функције Историјског архива Пожаревац, отварање Архива према јавности, едукацију деце предшколског и школског узраста и подизање свести о значају архивске грађе као културног наслеђа и архива као институције која то културно наслеђе чува. Деца која су учествовала у реализацији овог пројекта сазнала су нешто ново о свом граду и околини, спознала су колики је значај архивске грађе кроз сопствено истраживање, јер су истражујући документа за потребе реализације пројекта, деца схватила који значај има архивска грађа и архиви у којима се чува.

Кључне речи: Архив, архивска грађа, културна добра, грађани, образовање, школе, школска омладина, вртићи, описмењавање.

Увод

Архивисти су данас углавном на становишту да су архиви у 20. веку били херметички затворени. То је делимично тачно, јер су архиви у периоду после Другог светског рата били суочени са проблемима везаним за велику количину архивске грађе на терену, коју је требало преузети у архиве на чување и даљу заштиту, а у већини архива је постојао и проблем смештајних капацитета. То су били разлози због којих су архиви своју активност првенствено усмерили на вршење основне делатности, заштиту архивске грађе ван архива, на преузимање архивске грађе, њено сређивање и обраду. Да би архивска грађа могла да се користи и да се презентира, било је неопходно да буде сређена и обрађена. Без обзира што су то биле приоритетне активности, архиви су и у том периоду настојали да врше и културно-просветну делатност. Сматрано је да је друштвени интерес да ове установе прерасту у културна средишта, којима је циљ да побуде интересовања и развијају навике да се у што већој мери различита структура корисника користи културним наслеђем које ове установе чувају.[2] Прву изложбу Архив Србије је приредио 1950. године, а од 1956. године, поред изложбене делатности, организује и одржава многобројна предавања. Тада је покренута акција популарисања архивске грађе међу школском омладином. Организовани су састанци са директорима школа и наставницима историје, на којима је договорено да се ученици упознају са архивском грађом преко предавања и малих тематских изложби, које су биле приказане по школама.[3] Поред Архива Србије и остали архиви у Србији су настојали да популаришу

1 Ауторка је виши архивист у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

2 Милан Тодоровић, Јованка Дукуљев, *Културно-просветна функција архива*, Архивски преглед 1-2, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1976, 196.

3 Ненад Ердељановић, *Културно-просветна делатност Архива Србије*, Архивски преглед 2, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1980, 104.

архивску грађу. Ипак, најчешће се „отвореност“ архива сводила на активности организоване током „недеље архива“. Што се тиче сарадње са школама, на том пољу постојало је највише простора за унапређење, јер сарадња није била ни планска, ни разноврсна, ни методичка.[4] Разлоге за то треба тражити у чињеници да су архивисти највише времена посвећивали пословима сређивања и обраде новопримљене архивске грађе, да у архивима нису постојали оспособљени кадрови за ефикасније педагошко деловање и у непостојању било каквог приручника, који би архивске раднике упутио у основна знања дидактичко-методичког и педагошког деловања.[5] Архив Војводине је 1977. године публиковао приручник за наставнике, библиотекаре, музеологе и архивисте, под називом „Педагошка функција библиотека, музеја и архива и облици сарадње са школама“, аутора мр Милана Тодоровића. Године 1981. Архивско веће Србије је закључило да је потребно да се изради препорука о културно-просветној делатности архива. У том циљу образовало је Комисију од одговарајућих стручњака, који су разрадили методологију рада и одобрили тезе за наведени документ.[6]

У наредним годинама архиви су на исти или сличан начин обављали своју просветну делатност, организујући предавања и изложбе на које су позивани ученици основних и средњих школа.

Културно-просветна делатност у савременом друштву

Једна од најважнијих функција данашњих архива је обављање културно-просветне делатности, која архивима пружа велике могућности за сарадњу. Вршење ове делатности је законска обавеза архива. Закон о архивској грађи и архивској делатности7 прописује да је надлежност и обавеза архива и обављање културно-образовне делатности, а у оквиру ње приређивање изложби, организација предавања, стручних и научних скупова и других културних и образовних активности, ради подизања свести најшире јавности о значају архивске грађе као културног добра и значају архивске делатности уопште.

Архивска делатност и методологија рада архива у 21. веку знатно су се измениле - изашле су из оквира ускостручних установа које посећују и користе само научни кругови. Те промене у архивској струци прате светске трендове, а биле су неопходне како би се архиви позиционирали као уважене и препознатљиве установе културе.[8]

Савремени правац развоја архивске струке, као и све бржи проток информација, отвара широку могућност сарадње и усвајања искустава других архива и сродних установа у земљи и иностранству. Као последица тога, у архивима се примењују нова решења за повезивање и сарадњу архива са другим установама у култури, као и са образовно-васпитним установама. Том сарадњом и партнерским односом остварује се дугорочна корист за обе установе. Када говоримо о значају ове сарадње за архиве, онда говоримо о бризи за будућност архива, јер је управо развијање свести код деце, кроз процес образовања, о улози и важности архива, као и њиховом значају за функционирање целокупног друштва, будућност архива.[9]

Уласком у 21. век који, између осталог, карактерише нагли развој информационих технологија, архивисти се у области културно-просветне делатности сусрећу са новим изазовом - на који начин да нове генерације, које су информатички писмене, заинтересују за архивску грађу и истраживање у архивима. Класична предавања на различите теме, која су архиви најчешће организовали за ученике основних и средњих школа, као и присуствовање свечаностима отварања архивских изложби и стручно вођење ученика од стране аутора кроз изложбене поставке постају превазиђена, јер су на њима ученици пасивни сакупљачи информација. То је резултирало тиме да школска омладина и даље о архивима има „одбојан” став пошто их замишља као мрачна, прашњава и досадна места, а чињеница да проучавање локалне историје није део наставног програма, доводи до незаинтересованости како професора тако и

4 М. Тодоровић, Ј. Дукуљев, *нав. дело*, 198.

5 М. Тодоровић, Ј. Дукуљев, *нав. дело*, 198.

6 Милан Тодоровић, *Анализа културно-просветне делатности архивских установа у СР Србији*, Архивски преглед 1-2, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1981, 75.

7 „Службени гласник Републике Србије“, 6/2020.

8 Марија Ђуричанин, *Делатност Историјског архива Града Новог Сада у циљу развијања свести о значају локалне историје и неговања културе сећања*, Архивска грађа у теорији и пракси, бр. 5, Архивистичко друштво Србије, Архив Војводине, Београд, Нови Сад, 2022, 492.

9 Наташа Милошевић Дулић, *Искуства Историјског архива Пожаревац у васпитно-образовној делатности у периоду од 2013. до 2022. године*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2023, 36.

ученика за истраживање у архивима. Да би се тај однос према архивима променио потребно је да архиви изађу из круга традиционалних видова културно-просветног деловања. Технолошки развој и савремене методе комуникације могу да допринесу популаризацији архива.[10] Дакле, неопходно је прилагођавање архивске делатности укусу и потребама конзумената, што опет значи стално трансформисање архива из установа затвореног типа, далеко од јавности, у установе отворене и доступне, које нуде своје садржаје, информације и образовање савремном човеку на осавремењен начин.[11] У данашњем друштву потребно је да културно-просветна делатност архива на прави начин успостави интеракцију са јавношћу. У том циљу нужно је да надогради постојећу праксу у представљању докумената и да усвоји нове и унапређене облике рада. Темељни предуслов за квалитетне образовне активности у архивима је социјални контекст, који омогућава стицање знања кроз дијалог, расправу и интеракцију с другим учесницима и дидактичким могућностима које архивска грађа нуди.[12]

Актуелни тренутак у коме се све чешће говори о ревизији историје, али у коме се говори и о усвајању нове методологије у наставним плановима предмета историје, још више актуелизује захтев отварања и сарадње образовних установа и архива. Коришћење архивске грађе за потребе образовања још увек није на нивоу потреба и ту има много простора за унапређење сарадње. Она би превасходно имала за циљ да осавремени наставу, да упути ученике основних и средњих школа на оригиналне историјске изворе које им пружа архивска грађа. Рад са ученицима не би требало да се одвија само на релацији упознавање са архивском институцијом и архивским документима, него и да се прошири на поље упознавања и увођења ученика у истраживачки рад, тј. на коришћење архивске грађе[13]. На тај начин архивска грађа се ставља у службу савременог образовања, примењујући интердисциплинарни приступ и активно учење.[14]

Искуства Историјског архива Пожаревац на пољу образовно-васпитне делатности

Дугогодишње активности у области образовно-васпитне делатности Историјски архив Пожаревац је у последњих 20 година интензивирао и осавременио. У ранијем периоду она се огледала у позивању ученика на предавања и архивске изложбе са већим или мањим одзивом ученика виших разреда основних и средњих школа. Установе предшколског узраста, као и нижи разреди основних школа, најчешће нису били укључени ни у један облик сарадње с Архивом. У претходној деценији Историјски архив Пожаревац је ову сарадњу са образовним установама подигао на виши ниво. Чињеница да се реализацијом образовно-васпитних активности подстиче стицање знања о историји и култури града и народа, са једне стране, а са друге, да се деца упознају са радом архива и архивском грађом и едукују у области заштите архивске грађе као културног наслеђа, чиме се обезбеђује будућност архива, подстакла је архивисте Историјског архива Пожаревац да своје активности у области образовно-васпитне делатности усмере на најмлађе, децу предшколског и школског узраста, како би се што раније започела ова едукација. Дете које не познаје општу и националну историју постаје лака мета за све злоупотребе које савремено друштво носи. Треба одгојити генерације младих људи који ће имати поуздана знања о свету и историји, а где је контакт са архивском грађом као историјским извором првог реда незаменљив.[15] Рад на отварању Архива за шири круг грађана, а пре свега школску омладину, започет је 2013. године организацијом манифестације "Дан отворених врата архива"[16]. Ова манифестација се одржавала од 2013. до 2018.

10 Jugoslav Veljkovski, *Percepcija arhiva kod školske omladine - iz kulturno-prosvetne delatnosti istorijskog arhiva grada Novog Sada*, Tehnicni in vsebinski problemi klasicnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2012, доступно на: http://pamb.pokarh-mb.si/fileadmin/www.pokarh-mb.si/pdf_datoteke/Radenci2012/20_Veljkovski_2012.pdf

11 Ljubinka Škodrić, Slobodanka Cvetković, *Iskorak u javnost-izložbena delatnost arhiva*, Arhivska praksa, br. 15, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2012, 407.

12 Ljerka Vuk, *Arhivska pedagogija kao dio procesa modernizacije arhivskih ustanova*, Arhivska praksa 17, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2014, 337.

13 Danijela Branković, *Arhivi i škole: negovanje i razvijanje odnosa prema kulturnoj baštini*, Atlanti 23, n.2, Trst 2013, 99.

14 Nataša Krištić, Erika Vincetić, *Edukativni sadržaj u virtualnom okruženju Državnog arhiva u Vukovaru*, Arhivski pogledi 6, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Javna ustanova Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2025, 125.

15 Н. Милошевић Дулић, *нав. дело*,37.

16 Циљ организовања манифестације „Дан отворених врата" био је да се што шири круг грађанства, а пре свега деца школског узраста, упозна са чињеницом постојања архива као установе, његовом делатношћу, резултатима рада, али и да деца непосредно виде пожутела документа, рукописе и књиге, старе фотографије и дневнике из својих школа.

године поводом обележавања Међународног дана архива[17]. Мото манифестације "Дан отворених врата архива", одржане 2013. године, „Сви смо део историје", посетиоцима, у највећем броју ученицима основних и средњих школа са територије града Пожаревца, је појашњено на који начин сваки појединац постаје „историјска личност" и део историје, од уписа у матичне књиге рођених које се трајно чувају у архиву, затим уписа у школске уписнице, службеничка досијеа, матичне књиге венчаних, грађевинске дозволе, земљишне књиге, уговоре, писма, дипломе, историје болести, фотографије и друго. Дакле, током живота у више наврата сваки појединац бива записан у историји и његово име заувек остаје у архивима. Предочено им је да је за историју релавантно само оно што је записано. Оно што није записано није се званично ни догодило, већ је мит, легенда.[18]

Пројекат „Авантура у Архиву"

Реализацијом манифестације „Дан отворених врата архива" интензивирана је сарадња са основним и средњим школама и започета сарадња са децом нижег узраста из Предшколске установе „Љубица Вребалов" из Пожаревца. Та сарадња је била основ за креирање пројекта „Авантура у Архиву", који је започет 2017. године, а чији је идејни творац, покретач и аутор директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић. Пројекат је подржан и реализован под покровитељством Града Пожаревца. У оквиру овог пројекта до сада је реализовано 6 едукативно-креативних активности, аутора др Јасмине Николић.

„Авантура у Архиву 1 – сликовница и бојанка"

Први део пројекта „Авантура у Архиву" био је намањен деци предшколског узраста. Сарадња Архива са вртићима је изузетно значајна за образовање предшколске деце, како би она стекла прва сазнања о документима и њиховом значају и архиву као установи заштите. Циљна група овог пројекта била су деца узраста од 5 до 7 година. Пројекат је био добро и атрактивно осмишљен и прилагођен циљној групи, почев од теме и садржаја до финалног продукта – сликовнице и бојанке, публикација које су у потпуности прилагођене циљним корисницима, од теме и садржаја, до опреме публикација и њених додатних (дидактичких) могућности.[19] Пројекат је окупио више од сто малишана из вртића „Лептирић" и „Пчелица" Предшколске установе „Љубица Вребалов". Реализацији су претходиле консултације чланова тима из Архива и вртића.[20] Замисао је била да се деца вртића заинтересују и укључе у овај истраживачки подухват и да оно што је апстрактно и непознато (као појмови историја, архив, историјска грађа...) постане деци блиско и познато путем властитог доживљаја.[21] У том циљу деца су се упознала са знаменитостима града Пожаревца и у више наврата у пратњи својих васпитачица посетила депо Историјског архива Пожаревац. Том приликом, уз стручно вођење запослених у Историјском архиву Пожаревац, погледала су сталне изложбене поставке „Занатство Округа Пожаревачког", „Пожаревац на старим фотографијама" и обишла депое Историјског архива Пожаревац. Након обиласка знаменитости у граду и ових посета депоу Архива, у вртићима „Лептирић" и „Пчелица" реализоване су ликовне радионице, где су деца цртала оно што је на њих оставило утисак и остало им у памћењу. Сталне изложбене поставке Архива инспирисале су васпитачице да у вртићима реализују мини-радионице на којима су гостовали родитељи или баке и деке деце, а који се баве неким од заната које су деца видела на фотографијама у Архиву. Они су са децом практично представили те занате, тако да су деца на тренутак била модни креатори и кројачи, сликари, грнчари, обућари, ... На крају пројекта деца су правила сопствене личне архиве у вртићу[22].

17 Светска архивска заједница сваке године обележава Међународни дан архива 9. јуна као сећање на дан када је 1948. године Међународно архивско веће – International Council on Archives (ICA) основано под покровитељством UNESCO-а. Велики број архива у свету и више њих у Србији сваке године тог дана одговарајућим програмима настоји да са својим постојањем и деловањем упозна локалне, подручне и националне заједнице у којима делују, а Међународно архивско веће свеукупну светску јавност покушава да упозна с архивском баштином која је поверена на чување архивским стручњацима.

18 Слободанка Цветковић, *Дан отворених врата архива 2013– „Сви смо ми део историје", Пожаревац, 3. јун 2013.*, у: часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", бр. 2, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013, 226-228.

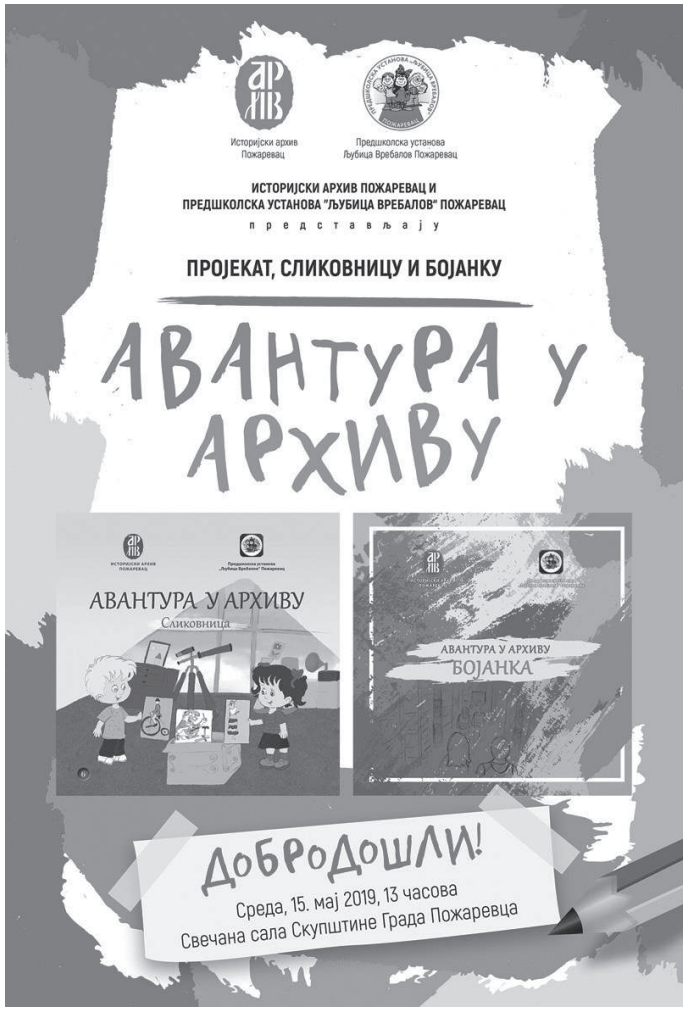
19 Јасмина Николић, *Авантура у Архиву – сликовница и бојанка – Пројекат Историјског архива Пожаревац 2017-2018*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац", бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, 277.

20 Чланови тима из Архива: др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, Драгана Јовановић; чланови тима из ПУ „Љубица Вребалов" Марија Бајић, Славица Милановић, Марија Черкез, Кристина Здравковић, Маријана Ђаловић, Емилија Петровић, Александра Мемаровић;

21 Ј. Николић, *нав. дело*, 277.

22 Ј. Николић, *нав. дело*, 278.

Резултат радионица је штампана сликовница и бојанка у чијем стварању су активно учествовали предшколци из ова два вртића са својим васпитачима и архивисти Историјског архива Пожаревац. У овим публикацијама илустровани ликови Љубица и Милош воде своје другаре кроз причу о Архиву и културно-историјском наслеђу Града. Илустрације и текст су замишљени као продукт дечијег виђења чувања културног наслеђа и архивске грађе.[23]

Постер пројекта „Авантура у Архиву 1 – сликовница и бојанка", 2018.

23 Н. Милошевић Дулић, *нав. дело*, 46.

Пројекат је подржан и финансиран од стране Града Пожаревца. Представљен је на Међународној архивској конференцији ICARUS-a на Универзитету „Federico I" у Напуљу (Италија) 26. септембра 2018. године, Стручној конференцији васпитача Републике Србије на Тари јуна 2018, а потом и у Министарству културе и информисања Републике Србије 26. децембра 2018. и Граду Пожаревцу 15. маја 2019. године.

„Авантура у Архиву 2 – „Миленијалци" у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива"

Наставак васпитно-образовне делатности кроз пројекат „Авантура у Архиву" реализован је са ученицима Основне школе „Краљ Александар Први" из Пожаревца. Овом пројектном активношћу започета је вишегодишња успешна сарадња Историјског архива Пожаревац и ове основне школе. Друга активност у оквиру овог пројекта реализована је под називом „Миленијалци" у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива". Реализацијом ове активности требало је остварити зацртане циљеве попут: креирања посебног, оригиналног едукационо-дидактичког рада са децом; стварања будућег грађанина који схвата различитости, али поштује историју која их спаја; стварања нових истраживача, оних који схватају вредност и значај архивске грађе, њену драгоценост и домете њених информација; подстицања радозналости и жеље за истраживањем непознатог код деце; стварања будуће публике догађања и активности у Архиву, стварања правог будућег колеге, и др.[24]

Идеја активности је била да ученици виших разреда основне школе (7. и 8. разред) снимају свој боравак у Архиву, служећи се својим паметним телефонима или дигиталним фотоапаратима. Користећи архивску грађу и простор Архива као тему радње, учесници ове пројектне активности креирали су своје ауторске кратке игране филмове (видео записе) у трајању до 5 минута. Пројекат је реализован у две фазе. Најпре су чланови тима овог пројекта из Историјског архива Пожаревац, информисали наставнике о архивским фондовима за које су сматрали да ће одговарати по тематици и наставном градиву, али и интересовањима

24 Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, *„Миленијалци" у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива" - Пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 2"*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац", бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, 292.

ученика. Затим су ученици након избора теме дошли у депо Историјског архива Пожаревац, где су од запослениих у Архиву добили неопходна упутства, како о архиву тако и о архивској грађи и темама које ће истраживати. Обишли су установу ради стицања увида у простор и архивску грађу коју Архив чува. По одабиру тема, ученици су приступили истраживању већ припремљених делова архивских фондова. Тиме је ученицима пружена могућност за развијање истраживачких вештина, способности повезивања информација и самосталног доношења закључака, што доприноси унапређењу и повећању квалитета образовања.

Постер пројекта „Авантура у Архиву 2 – „Миленијалци“ у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива”, 2019.

После посете Архиву, где су снимали или фотографисали изабрана документа и депое Историјског архива Пожаревац, као и сталну изложбену поставку у дворишном архивском комплексу, деца су самостално уређивала своје видео записе. Као крајњи резултат настали су кратки видео записи – филмови, који су доступни на интернет страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs

Пројектна активност „Миленијалци“ у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива” представљена је у Галерији савремене уметности у Пожаревцу, 6. децембра 2019.године, којом приликом су учесницима пројекта уручене штампане захвалнице. Овај пројекат „Авантура у Архиву 2“ представљен је и на Међународној конференцији ICARUS „Archives and Archival Research in the Digital Environment“ (одржаној од 23. до 25. септембра 2019. у Београду), у организацији Универзитета у Београду - Филозофског факултета, Народне библиотеке Србије и Историјског архива Београда.[25]

„Авантура у Архиву 3 – Поделите са нама сећање на сопствену прошлост – Хајде да правимо породични албум“

Реализација треће програмске активности „Поделите са нама сећање на сопствену прошлост – Хајде да правимо породични албум“ из циклуса „Авантура у Архиву“, настављена је током 2022. године у сарадњи Историјског архива Пожаревац и Основне школе „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу. Овог пута пројекат је предвидео учешће ученика првог разреда основне школе. Деца су заједно са учитељима разредне наставе и архивистима из Историјског архива Пожаревац учествовала у радионицама са едукативним садржајем под називом „Поделите са нама сећање на сопствену прошлост – Хајде да правимо породични албум“. У едукативним радионицама, одржаним у школи, учествовало је двадесет првака, који су озбиљно схватили задатак и уз помоћ родитеља прибавили веома старе породичне фотографије. Фотокопије тих фотографија деца су искористила за израду сопствених архива фотографија. Албуми породичних фотографија, који

25 О овој активности видети више у: Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић: *„Миленијалци“ у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива” - Пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 2“*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, бр. 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, 292-295.

Радионица „Авантура у Архиву 3“, ОШ „Краљ Александар Први“, Пожаревац, 2022.

су настали као резултат овог пројекта, били су изложени на изложби поводом обележавања Дана Основне школе „Краљ Александар Први“, 16. децембра 2022. године. И овај пројекат је подржан и финансиран од стране Града Пожаревца.

„Авантура у Архиву 4 – Сећање на прошлост – у сусрет новогодишњим и божићним празницима“

Реализацијом четврте васпитно-образовне активности „Сећање на прошлост – у сусрет новогодишњим и божићним празницима“ настављен је пројекат „Авантура у Архиву“, као и сарадња Историјског архива Пожаревац и Основне школе „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу. У активности су учествовали ученици другог разреда, њихови учитељи разредне наставе и архивски посленици из Историјског архива Пожаревац. У основној школи организоване су креативне радионице са едукативним садржајем под називом „Сећање на сопствену прошлост – у сусрет новогодишњим и божићним празницима“, којима је претходила припрема уз учешће родитеља који су деци припремили породичне фотографије са прослава божићних и новогодишњих празника. На радионици су ученици уз помоћ својих учитеља и архивских посленика Историјског архива Пожаревац, припремили изложбу фотографија из породичних архива из друге половине 20. века са новогодишњих и божићних прослава. Сваки ученик, учесник ове пројектне активности, је припремио по један „изложбени пано“ са празничним фотографијама своје породице. Појединачни ученички панои чинили су изложбу под називом „Сећање на прошлост“. Дечија изложба фотографија о новогодишњим и божићним празницима била је део програма обележавања Дана Основне школе „Краљ Александар Први“ и свечано отворена 15. децембра 2023. године.

Едукативно-креативна радионица из циклуса „Авантура у Архиву 4“, ОШ „Краљ Александар Први“, Пожаревац, 2023.

„Авантура у Архиву 5 - Ђаци некад и сад“

Историјски архив Пожаревац је и у 2024. години наставио сарадњу са Основном школом „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу, реализацијом васпитно-образовне активности „Ђаци некад и сад“ из циклуса „Авантура у Архиву“. Активност је реализована од стране ученика трећег разреда, њихових учитеља разредне наставе и архивиста из Историјског архива Пожаревац, одржавањем креативне радионице са едукативним садржајем под називом „Ђаци некад и сад“. У циљу реализације ове активности тридесет ученика трећег разреда је уз помоћ родитеља прибавило старе породичне фотографије некадашњих ученика основних школа из друге половине 20. века. Те породичне фотографије су послужиле деци за израду изложбе фотографија која је била свечано отворена у холу школе поводом обележавања 85 година постојања и рада Основне школе „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу, 16. децембра 2024. године.

Наиме, сваки ученик је припремио по један „пано“ са школским фотографијама чланова своје породице. При изради паноа деца су у дискусији износила своја запажања о разликама које су уочавали између ученика некада и сада, о начину облачења, обавези ношења униформи, изгледу фризура, о самим фотографијама које су некада биле црно-беле, а затим постале фотографије у боји, какве су и данас. Ова креативна радионица подстакла је ученике на промишљање, на учешће у расправи, на самостално закључивање. Постојање ових фотографија насталих у ближој или даљој прошлости, навело их је на размишљање о томе да само оно што је сачувано може у будућности да се користи као доказ о томе како се нешто дешавало у прошлости. У пренесеном значењу деца су схватила неопходност и значај чувања архивске грађе.

Едукативно-креативна радионица из циклуса „Авантура у Архиву 5“, ОШ „Краљ Александар Први“, Пожаревац, 2024.

„Авантура у Архиву 6 - Папирни Свет Маште – Стварамо Празнике, Делимо Радост“

Шеста по реду васпитно-образовна активност Историјског архива Пожаревац из циклуса „Авантура у Архиву“ реализована је у 2025. години, под називом „Папирни Свет Маште – Стварамо Празнике, Делимо Радост“. Настављена је сарадња Историјског архива Пожаревац са Основном школом „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу. Учесници ове активности били су ученици четвртог разреда ове основне школе, њихови учитељи разредне наставе и архивисти Историјског архива Пожаревац.

Едукативној радионици претходила је посета ученика и њихових учитеља Историјском архиву Пожаревац. Како је циљ ове едукативно-креативне активности био израда честитки или позивница за догађаје по избору ученика, ово је била прилика да у депоу Историјског архива Пожаревац виде оригиналне честитке и позивнице које су настале почетком 20. века. Деца су погледала честитке израђене поводом новогодишњих, божићних и ускршњих празника, честитке поводом веридби и венчања и позивнице за различите догађаје, између осталог и позивницу на бал који је организован на Двору Краља, која је изазвала највеће интересовање код деце. Ове честитке и позивнице послужиле су ученицима као идеја за израду сопствених текстуалних честитки и позивница.

Другу фазу ове активности чинила је креативна радионица која је реализована у школи „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу. За радионицу су архивисти припремили фотокопије честитки и позивница из збирки Историјског архива Пожаревац, које су биле доступне ученицима на радионици. Ученици су имали задатак да направе сопствене текстуалне позивнице или честитке за догађај по сопственом избору. У изради су користили материјал који су заједно припремили Основна школа „Краљ Александар Први“ и Историјски архив Пожаревац. Као резултат настале су оригиналне честитке и позивнице од којих је сачињена изложба која је, такође, била свечано отворена поводом обележавња Дана ове основне школе у Пожаревцу, 16. децембра 2025.

Реализацијом ове образовно-васпитне активности остварена је улога архива у едукацији деце школског узраста о значају архива и чувања архивске грађе као кул-

Едукативно-креативна радионица из циклуса „Авантура у Архиву 6“, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2025.

Едукативно-креативна радионица из циклуса „Авантура у Архиву 6“, ОШ „Краљ Александар Први“, Пожаревац, 2025.

турног добра. Значај едукативно-креативне радионице за ученике-основце је вишеструка и огледа се у развијању свести о културном наслеђу, у учењу кроз искуство и активно истраживање, у подстицању креативности и маште, у развоју комуникацијских и социјалних вештина.

*****

О препознавању значаја и вредновању учињених напора на пољу васпитно-образовне делатности Историјског архива Пожаревац сведочи признање - Захвалница са сребрњаком, која је додељена Историјском архиву Пожаревац 2019. године, на свечаној академији поводом обележавања 80 година од оснивања и рада Основне школе „Краљ Александар Први“ у Пожаревцу.

Закључак. Улога архива у едукацији и популаризацији архивске грађе као културног добра је велика. Сарадња архива са образовним установама доноси бенефит и архивима и школама. У формалном образовању у Србији наставним планом предмета историје није обухваћено изучавање локалне историје, које би довело до побуђивања већег интересовања ученика за архиве. На архивима је да осмишљавањем иновативних програма прилагођених узрасту корисника, а кроз сарадњу са школама, заинтересују децу за локалну и националну историју. Неопходно је код ученика развијање свести о очувању идентитета народа

Постер пројекта „Авантура у Архиву 6 – Папирни Свет Маште – Стварамо Празнике, Делимо Радост“, 2025.

коме припадају, али и оспособљавању за живот у мултикултуралном свету. Због свега тога Историјски архив Пожаревац је своје активности у области васпитно-образовне делатности у последњих 20 година значајно унапредио. Остварена је сарадња са вртићима и децом школског узраста, која је негована кроз посете ученика основних и средњих школа Архиву, архивским изложбама и тематским предавањима, која су осмишљена као део наставног и образовног процеса, а унапређена је кроз реализацију пројекта „Авантура у Архиву". Појединачне пројектне активности су реализоване са вртићима Предшколске установе „Љубица Вребалов" Пожаревац и са децом основне школе „Краљ Александар Први" Пожаревац. Осмишљене су тако да су садржај и облик рада прилагођени спознајним и развојним могућностима циљне групе деце. Избор тема за пројектне активности прилагођен је узрасту, нивоу знања и интересовања и омогућава интердисциплинаран приступ и активно учење. Циљ оваквих пројеката је едукација деце која треба да омогући квалитетнију примену постојећег и стицање нових знања и информација, али и промоција културног наслеђа и ширење утицаја и угледа архива.

Реализацијом ових пројектних активности започета је модернизација сарадње Историјског архива Пожаревац са образовним установама, кроз организовање практичног рада деце са архивском грађом. Тиме Архив постиже улогу отворене установе, која код деце подстиче истраживање прошлости, неговање националног и локалног идентитета и истиче значај писане баштине. Оваквим пројектима се постиже модернизација наставног процеса, код ученика се подстиче знатижеља, истраживачке вештине и разумевање историјског контекста, пружа им се могућност активног учесника у реализацији пројеката и изражавање креативности. Сарадњом са вртићима и школама Архив проширује своју улогу чувара историје на активног учесника у процесу образовања и друштвеног развоја.

Пројектом „Авантура у Архиву" обезбеђен је континуитет у вишегодишњој едукацији деце о значају архивских докумената за историју града и традицију и културу српског народа. Овакве активности су значајне за школе, јер се кроз њих историја и уопште писана културна баштина доживљава на динамичан начин.

Анализирајући постигнуто кроз досадашње активности посвећене предшколској деци и школској омладини кроз пројекат „Авантура у Архиву", може се закључити да је оправдано и потребно да се реализација овог пројекта настави у будућности, јер се његовом реализацијом постиже сарадња којом се врши архивско описмењавање омладине и унапређење наставног процеса.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Danijela Branković, *Arhivi i škole: negovanje i razvijanje odnosa prema kulturnoj baštini*, u *Atlanti 23, n.2*, Trst 2013.
2. Ненад Ердељановић, *Културно-просветна делатност Архива Србије*, у *Архивски преглед 2*, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1980, 104-110.
3. Jugoslav Veljkovski, *Percepcija arhiva kod školske omladine - iz kulturno-prosvetne delatnosti istorijskog arhiva grada Novog Sada*, u *Tehnicni in vsebinski problemi klasicnega in elektronskega arhiviranja*, Radenci 2012.
4. Ljerka Vuk, *Arhivska pedagogija kao dio procesa modernizacije arhivskih ustanova*, u *Arhivska praksa 17*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2014.-337.
5. Марија Ђуричанин, *Делатност Историјског архива Града Новог Сада у циљу развијања свести о значају локалне историје и неговања културе сећања*, Архивска грађа у теорији и пракси, бр. 5, Архивистичко друштво Србије, Архив Војводине, Београд, Нови Сад, 2022, 492-506.
6. Nataša Krištić, Erika Vincetić, *Edukativni sadržaj u virtualnom okruženju Državnog arhiva u Vukovaru*, Arhivski pogledi 6, Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Javna ustanova Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2025, 124-132.
7. Наташа Милошевић Дулић, *Искуства Историјског архива Пожаревац у васпитно-образовној делатности у периоду од 2013. до 2022. године*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац" (уредник: др Јасмина Николић), година XII / број 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2023.
8. Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, *„Миленијалци" у Архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива" – Пројекат Историјског архива Пожаревац*

„Авантура у Архиву 2“, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ (уредник др Јасмина Николић), година VIII / број 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.

9. Јасмина Николић, *Авантура у Архиву – сликовница и бојанка – Пројекат Историјског архива Пожаревац 2017-2018*, у: часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ (уредник др Јасмина Николић), година VIII / број 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
10. Милан Тодоровић, *Анализа културно-просветне делатности архивских установа у СР Србији*, Архивски преглед 1-2, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1981, 72-75.
11. Милан Тодоровић, Јованка Дукуљев, *Културно-просветна функција архива*, у *Архивски преглед 1-2*, Друштво архивских радника Србије и Заједнице архива СР Србије, Београд, 1976, 196-202.
12. Слободанка Цветковић, *Дан отворених врата архива 2013 – „Сви смо ми део историје“, Пожаревац, 3. јун 2013.*, у: часопис „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац“ (уредник Јасмина Николић), година II / број 2, Историјски архив Пожаревац Пожаревац, 2013.
13. Ljubinka Škodrić, Slobodanka Cvetković, *Iskorak u javnost-izložbena delatnost arhiva*, Arhivska praksa, br. 15, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2012.

- Службени гласник Републике Србије бр. 6/2020.

Извори:

- Avantura u Arhivu V, SAT TV Požarevac, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=d6OuneGyYXM&t=12s
- Avantura u Arhivu „Djaci nekad i sad“, SAT TV Požarevac, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=vP5R9sDszUc
- Nova „Avantura u Arhivu“ Istorijskog arhiva Požarevac i Osnovne škole „Kralj Aleksandar I“, SAT TV Požarevac, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=p1tbEJLc45w&t=9s
- Prvaci prave porodičan album, SAT TV Požarevac, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=LTmjK7tKGNs&t=1s
- Avantura u Arhivu, SAT TV Požarevac, доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=-A0ApTsM5Gk
- *Архива вести*, сајт Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/arhivavesti
- Фотографије: Историјски архив Пожаревац, Збирка фотографија

Natasa Milosevic Dulic

The "Adventure in the Archive" Project: Showcasing Cultural Heritage, Cooperation, and Development

Abstract: One of the functions of archives—aimed at stimulating interest in the vast cultural wealth they hold—is cultural and educational activity, specifically educational and pedagogical work. Its task is to inform preschool and school-age children about the archive and archival material as a cultural asset. In recent years, the Historical Archive of Požarevac has intensified its efforts in this area. The article outlines the cooperation with preschools and schools established through the "Adventure in the Archive" project, launched by the Historical Archive of Požarevac in 2017. In addition to archival staff from the Historical Archive of Požarevac, participants in the project to date have included the "Ljubica Vrebalov" Preschool Institution in Požarevac and the "King Alexander I" Elementary School in Požarevac.

The "Adventure in the Archive" project aimed to fulfill the educational function of the Historical Archive of Požarevac, open the Archive to the public, educate preschool and school-aged children, and raise awareness regarding the importance of archival material as cultural heritage and the Archive as the institution that preserves that heritage. The children who participated in this project learned something new about their city and its surroundings and discovered the importance of archival materials through their own research; by examining documents for the project, they came to understand the significance of archival records and the archives that house them.

Keywords: Archive, archival material, cultural assets, citizens, education, schools, school-age youth, kindergartens, literacy.

Др Јасмина Николић[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 766:659.133.1"19"

ВИЗУЕЛНИ МОСТОВИ СЕЋАЊА: СВЕЧАНОСТ ОТВАРАЊА ИЗЛОЖБЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ И КИНЕСКИХ ФИЛМСКИХ ПЛАКАТА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И КИНЕСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ФИЛМСКОГ МУЗЕЈА У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ И ПАМЋЕЊА

Апстракт: Овај рад представља свечаност отварања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката 20. века Историјског архива Пожаревац и Кинеског националног филмског музеја у Кинеском културном центру у Београду, као катализатор савремене културне сарадње и значајан сегмент културе сећања. Филмски плакат се у овом контексту посматра као визуелни историјски извор који превазилази своју примарну рекламну функцију и постаје сведочанство о идеолошким, естетским и друштвеним паралелама два простора током прошлог века. Рад анализира како сам чин свечаног отварања изложбе трансформише галеријски простор у место интеркултуралног дијалога. Кроз пример ове манифестације, евалуира се њен допринос едукацији нове публике о заједничком кинематографском наслеђу, као и њен институционални значај за професионално умрежавање српских и кинеских установа културе. Као директан епилог и практични резултат овог заједничког наступа, у раду се анализира узвратна посета високе кинеске делегације Историјском архиву Пожаревац. Закључак указује на то да овакве свечаности нису само ретроспективни и протоколарни догађаји, већ кључни механизми културне дипломатије који кроз ревитализацију колективног сећања покрећу конкретне, дугорочне билатералне пројекте, учвршћују савремене међуинституционалне везе и отварају простор за будуће заједничке пројекте.

Кључне речи: југословенски филмски плакат, кинески филмски плакат, 20. век, култура сећања, културна дипломатија, међуинституционално умрежавање, едукација, кинеска делегација

Увод

Савремена културна дипломатија све чешће користи кинематографске артефакте као моћна средства за изградњу мостова међу нацијама и ревитализацију историјских веза. У том контексту, филмски плакат 20. века заузима специфично место. Иако је примарно настао као рекламни инструмент за привлачење биоскопске публике, плакат је током времена еволуирао у сложени визуелни историјски извор. Он у себи сажима естетске кодове, идеолошке матрице и друштвено-политички контекст епохе у којој је створен. Када се из архива премести у светлост галеријског простора, филмски плакат пролази кроз процес реконтекстуализације – он престаје да буде обична реклама и постаје предмет валоризације и експонат који покреће културу сећања.

Предмет овог рада је анализа свечаности отварања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката 20. века Историјског архива Пожаревац и Кинеског националног филмског музеја, догађаја који је окупио стручњаке, дипломате и ширу јавност око заједничког визуелног наслеђа двеју земаља. Овај културни догађај се не посматра само као једнократни изложбени протокол, већ као динамична платформа за међукултурни дијалог. Посебан фокус рада усмерен је на улогу ове изложбе у едукацији нове, савремене публике о паралелама између југословенске и кинеске кинематографије, као и на њен допринос очувању колективног памћења на блискост два простора током прошлог века.

Рад има за циљ да осветли и практичне, институционалне исходе ове културне сарадње. Хипотеза од које полазимо јесте да заједнички наступи ове врсте директно подстичу професионално умрежавање установа културе. Као кључни емпиријски доказ и епилог ове успешне сарадње, у раду ће

1 Ауторка је доктор етнологије–антропологије, архивски саветник, директор Историјског архива Пожаревац, главни и одговорни уредник часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, е-маил: info@arhivpozarevac.org.rs, jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs

бити анализирана узвратна посета високе кинеске делегације Историјском архиву Пожаревац, која је уследила као директна последица реализације заједничке изложбе. Кроз овакав приступ, рад тежи да покаже како ретроспективни поглед на заједничку прошлост постаје стратешки ресурс за изградњу будућих билатералних односа у домену културе.

Промоција југословенске и кинеске филмске грађе

Изложба југословенских и кинеских филмских плаката „Резонанца светлости и сенке, одјек епохе“, Историјског архива Пожаревац[2] и Кинеског националног филмског музеја из Пекинга, била је отворена од 21. маја до 21. јуна 2026. године, у Великој галерији Кинеског културног центра у Београду. Ова изложба користи филмски плакат као медијум, а уметност светлости и сенке, као нит која повезује сећања епоха двеју земаља, приказујући ритам времена и дубоко пријатељство између Србије и Кине.

Изложба је допринела популаризацији, афирмацији и промоцији историјске и филмске грађе као културно-историјског наслеђа Србије и Кине, као и унапређењу услова за њену доступност међународној јавности.

Танī Дашенī, др Срећко Босић, др Јасмина Николић, Цанī Аимин (с десна на лево), на отварању изложбе у Кинеском културном центру у Беоīраду, 21. мај 2026.

2 Ауторке изложбе и каталога су др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић из Историјског архива Пожаревац

На свечаној церемонији отварања изложбе „Резонанца светлости и сенке, одјек епохе“ у Кинеском културном центру у Београду, директорка Историјског архива Пожаревац и коауторка изложбе др Јасмина Николић је нагласила да изложба доприноси популаризацији, афирмацији и промоцији српске и кинеске филмске грађе као културно-историјског наслеђа Србије и Кине.

„Наше окупљање у Кинеском културном центру у Београду, отвореном пре шест година, историјски је тренутак који ће остати неизбрисив траг оданости српској и кинеској историји, култури и традицији. Кроз српске и кинеске филмске плакате, не посматрамо само историју две кинематографије, већ читамо књигу нашег дубоког, искреног пријатељства. Гледајући ове постере заједно, откривамо невероватне сличности у нашој тежњи за слободом, правдом, љубављу и заједништвом“, истакла је директорка др Јасмина Николић, и наставила:

„Изложбе попут ове подсећају нас колико су дубоки трагови и снажни корени српско–кинеског челичног пријатељства. Оно се не огледа само у економији и инфраструктури, већ и у заједничким емоцијама које делимо кроз уметност. Најлепши доказ те нераскидиве везе пријатељства Србије и Кине налази се на овој изложби. Реч је, наравно, о култном филму „Валтер брани Сарајево“. Овај постер за нас у Србији је сећање на златно доба наше кинематографије и легендарног Бату Живојиновића. За милионе људи у Кини, Валтер је постао симбол отпора, истински херој и вечни пријатељ, уз чије су реплике одрастале читаве генерације. Незаобилазни Велимир Бата Живојиновић оставио је изузетан траг у филмској уметности освајајући награде на многобројним филмским фестивалима, али и срца своје публике која га је помно пратила до 2016. године“.

Др Јасмина Николић, директор Историјског архива Пожаревац и коаутор изложбе, Кинески културни центар у Београду, 21. мај 2026.

Бата, Србија и Кина

У наставку обраћања аудиторијуму на свечаности отварања ове изложбе, др Јасмина Николић је рекла да „постери филмова које смо волели, волимо и које ћемо увек волети, презентовани на изложби која је пред вама, документују прву Батину улогу у филму „Песма са Кумбаре“, затим његове улоге у филмовима „Бомбаши“, „Диверзанти“, „Неретва“, „Три“, „Мост“, „Рат“, „Козара“, „Невесињска пушка“, „Крст Ракоц“, „Двоструки обруч“..., уједно представљају сјај победе добра над злом, интроспективну борбу главног лика, ламент палим борцима за слободу и поклич победе над фашизмом. Управо заступљеност плаката филмских остварења која промовишу победу добра над злом, светла над тамом, чине пресудну карику ове изложбе која, на неки чудесан начин повезује Бату, Србију и Кину“, и закључила:

„Конципирајући изложбу, филмове смо низали хронолошки, не делећи их на жанрове и ауторска имена. Намера нам је била да представимо јединствена остварења југословенске продукције у времену када, осим по припадности филма продукцијским кућама, другачије издвајање није било могуће. Представили смо филмове који су главни репрезенти филмског достигнућа режисера, вршећи одабир тако да не фаворизујемо ниједног аутора посебно“.

Директор Кинеског културног центра у Београду Džang Aimin је испред организатора изложбе југословенских и кинеских филмских плаката поздравио присутне званице и том приликом посебно изразио добродошлицу и захвалност Историјском архиву Пожаревац, Граду Пожаревцу и Министарству културе Републике Србије, на снажној подршци пруженој при реализацији ове репрезентативне изложбе.

„Изражавам дубоко поштовање према свим колегама и пријатељима из Кинеског националног филмског музеја и српских институција који су учествовали у припреми овог културног догађаја у Кинеском културном центру у Београду“, рекао је Džang Aimin.

Џанг Аимин, директор Кинеског културног центра у Београду, 21. мај 2026.

Др Срећко Босић, председник Скупштине Града Пожаревца
Кинески културни центар у Београду, 21. мај 2026.

Председник Скупштине Града Пожаревца др Срећко Босић је истакао да је Историјски архив Пожаревац један од водећих архива у земљи и да је до сада гостовао у више земаља и градова, као што су: Пекинг, Париз, Москва, Италија...

„Част ми је што је Град Пожаревац покровитељ гостовања изложбе филмских плаката Историјског архива Пожаревац у Кинеском културном центру у Београду", рекао је др Срећко Босић.

Из Пекинга се обратио и генерални директор Кинеског националног филмског музеја Chen Wei, који је изразио велико задовољство због прилике за промоцију постера кинеских филмских остварења 20. века.

Покровитељи догађаја били су Град Пожаревац, Министарство културе Републике Србије и кинеске компаније Hainan Airlines Holding Company Ltd и Shandong Hi-speed Group. Главни организатори су Кинески културни центар у Београду, Историјски архив Пожаревац и Кинески национални филмски музеј из Пекинга.

Срђан Милетић, др Срећко Босић, др Јасмина Николић, Миломир Премовић, пуковник Дарко Пајкић (с лева на десно), на отварању изложбе у Кинеском културном центру у Београду, 21. мај 2026.

Свечаности су присуствовали заменик амбасадора Амбасаде НР Кине у Београду Танг Дашенг, директори кинеских привредних компанија које послују у Србији, саветник потпредседника Владе Србије и министра унутрашњих послова Миломир Премовић, генерални секретар Универзитета одбране мср. Марко Андрун, начелник Полицијске управе Пожаревац пуковник Дарко Пајкић, професори Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду, члан Градског већа Града Пожаревца Срђан Милетић, председник Управног одбора Историјског архива Пожаревац Дина Ивовић, представници Војног архива Министарства одбране Републике Србије, Државног архива Србије, Архива Југославије, историјских архива Београда и Пожаревца, института, бројни љубитељи српске и кинеске филмске уметности.

Др Драгана Милорадовић, коауторка изложбе, водила је званице кроз изложбу у Кинеском културном центру у Београду, 21. мај 2026.

Званице и госте су кроз изложбену поставку провели коауторка изложбе др Драгана Милорадовић, архивски саветник Историјског архива Пожаревац и Džang Aimin, директор Кинеског културног центра у Београду.

Изложба, коју прати виртуелна презентација, каталог на српском и кинеском језику[3], банер и постер, била је отворена за посетиоце до 21. јуна 2026. године.

Церемонија свечаног отварања изложбе у Кинеском културном центру у Београду је адекватно медијски пропраћена и имала је значајног одјека у јавности.

3 Др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, *Изложба 110 година српског филма, 100 година југословенске кинематографије и 90 година од рођења Велимира Бате Живојиновића – изложба „Филмови које смо волели 1947-1980“*, „Изложбени каталози“, каталог 29 (српско-кинеско издање), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2023.

Посета делегације Кинеског националног филмског музеја из Пекинга Историјском архиву Пожаревац

Као директан епилог и практични резултат заједничког наступа представљања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката у Кинеском културном центру у Београду, уследила је узвратна посета високе кинеске делегације Историјском архиву Пожаревац.

Делегација Кинеског националног филмског музеја из Пекинга, на челу са генералним директором Chen Wei, посетила је 22. јула 2026. Историјски архив Пожаревац, под покровитељством Скупштине Града Пожаревца. Трочлану кинеску делегацију из Пекинга у пратњи заменика директора Кинеског културног центра у Београду Shi WenWen и преводиоца за кинески језик Xu Yin, дочекали су у Скупштини Града Пожаревца председник др Срећко Босић и директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, са сарадницима.

Потом је кинеску делегацију угостила у Историјском архиву Пожаревац директорка др Јасмина Николић, која је госте упознала са историјатом и радом установе, историјатом зграде архивског депоа, међународном сарадњом, изложбеном и издавачком делатношћу Архива. Приликом обиласка зграде депоа Историјског архива Пожаревац, гости из Кине су имали прилику да се ближе упознају са његовом делатношћу, а са посебном пажњом су размењена исуства у области дигитализације, заштите архивских докумената и рада са корисницима и истраживачима архивске грађе.

Chen Wei и Shi WenWen са сарадницима, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић, у Историјском архиву у Пожаревцу, 22. јул 2026.

Кинески гости су изузетно интересовање поклонили разгледању изложбе архивских фотографија и разгледница о архитектури града Пожаревца и свакодневном животу грађана овог града у периоду од 1880. до 1980. године, урбанистичких и регулационих планова града и црквених матичних књига из 19. века, као и старе и ретке књиге из 18. века.

Разговорима са гостима из Кине присуствовале су и помоћник директора за архивску област Мирјана Степановић и архивски саветник др Драгана Милорадовић, које су им приближиле архивску праксу указавши им том приликом на важност и сложеност послова на заштити архивских докумената.

Сврха посете Историјском архиву Пожаревац била је жеља генералног директора Chen Wei, проистекла из претходне сарадње, да се ближе упозна са радом Историјског архива Пожаревац, као и да се размотре могућности за наставак заједничке сарадње Кинеског националног филмског музеја из Пекинга и Историјског архива Пожаревац, превасходно у области изложбене, издавачке и информативно-пропагандне делатности.

Посета високе кинеске делегације Кинеског националног филмског музеја из Пекинга Историјском архиву Пожаревац и Граду Пожаревцу је адекватно медијски пропраћена и имала је значајног одјека у јавности.

Chen Wei и Shi WenWen са сарадницима и др Јасмина Николић, у Историјском архиву у Пожаревцу, 22. јул 2026.

Chen Wei и Shi WenWen са сарадницима, др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић и Мирјана Стевановић, у Историјском архиву у Пожаревцу, 22. јул 2026.

Закључак. Истраживање свечаности отварања изложбе југословенских и кинеских филмских плаката 20. века потврдило је почетну хипотезу да овакве манифестације надилазе оквире уобичајених протоколарних и изложбених догађаја. Кроз призму културне дипломатије, филмски плакат је редефинисан - од примарно рекламног средства и визуелног артефакта прохујале епохе, он је постао моћан медиј интеркултуралног дијалога и живо место културе сећања двеју земаља.

Успех ове изложбе огледа се у њеном тродимензионалном доприносу: на нивоу едукације она је савременој публици приближила естетске и идеолошке паралеле југословенске и кинеске кинематографије 20. века; на нивоу културе сећања ревитализовала је заједничко историјско наслеђе и учврстила свест о дуготрајним културним везама, а на институционалном нивоу, догађај је послужио као платформа за директно повезивање српских и кинеских установа културе.

Кључни епилог овог заједничког наступа – узвратна посета високе кинеске делегације Србији и Историјском архиву Пожаревац, материјални је доказ да изложба није остала усамљен културни инцидент, већ одржив катализатор билатералне сарадње. Овај исход јасно указује на то да ретроспективни поглед на филмску прошлост може бити стратешка основа за изградњу будућих заједничких пројеката. Закључно, рад показује да интегрисани приступ институција културе, кроз синергију културе и дипломатије, представља незаменљив модел за јачање међународних односа и очување глобалне визуелне баштине у 21. веку.

ИЗВОРИ:

- https://www.sattelevizija.com/vesti/jedna_vest/delegacija_kineskog_nacionalnog_filmskog_muzeja_posetila_istorijski_arhiv_pozarevac_26723124303
- *Изложба Историјског архива Пожаревац у Кинеском културном центру у Београду*, на: https://www.youtube.com/watch?v=1eKwY0KvJZ8
- https://recnaroda.co.rs/izlozba-istorijskog-arhiva-pozarevac-u-kineskom-kulturnom-centru-u-beogradu/
- https://te2.rs/izlozba-filmskih-plakata-istorijskog-arhiva-pozarevac-u-kineskom-kulturnom-centru/
- https://hitradio.rs/istorijski-arhiv-pozarevac-predstavio-izlozbu-u-kineskom-kulturnom-centru-u-beogradu
- https://poportal.rs/otvorena-izlozba-istorijskog-arhiva-pozarevac-i-kineskog-nacionalnog-filmskog-muzeja-iz-pekinga-rezonanca-svetlosti-i-senke-odjek-epohe-u-kineskom-kulturnom-centru-u-beogradu/
- https://urbancityradio.org/delegacija-kineskog-nacionalnog-filmskog-muzeja-posetila-istorijski-arhiv-pozarevac/#google_vignette
- https://www.sattelevizija.com/vesti/jedna_vest/izlozba_istorijskog_arhiva_pozarevac_u_kineskom_kulturnom_centru_u_beogradu_26528115553
- *„Изложба Историјског архива Пожаревац и Кинеског националног филмског музеја из Пекинга у Кинеском културном центру у Београду – Резонанца светлости и сенке, одјек епохе*“, у: Реч народа, 2. јун 2026. године, стр. 7
- https://recnaroda.co.rs/kineska-delegacija-u-poseti-istorijskom-arhivu-pozarevac/
- https://hitradio.rs/kineska-delegacija-posetila-istorijski-arhiv-pozarevac-razgovori-o-novim-zajednickim-projektima
- Фотографије: Историјски архив Пожаревац, доступно на: www.arhivpozarevac.org.rs/arhivavesti

PhD. Jasmina Nikolic

Visual Bridges of Memory: Opening Ceremony of the Exhibition of Yugoslav and Chinese Film Posters from the Historical Archives of Požarevac and the China National Film Museum within the Context of Cultural Diplomacy and Memory

Abstract: This paper presents the opening ceremony of the exhibition featuring 20th-century Yugoslav and Chinese film posters—organized by the Historical Archives of Požarevac and the China National Film Museum at the Chinese Cultural Center in Belgrade—as a catalyst for contemporary cultural cooperation and a significant element of the culture of remembrance. In this context, the film poster is viewed as a visual historical source that transcends its primary promotional function, becoming a testament to the ideological, aesthetic, and social parallels between the two regions during the last century. This paper analyzes how the ceremonial opening of the exhibition transforms the gallery space into a venue for intercultural dialogue. Using this event as a case study, the paper evaluates its contribution to educating new audiences about shared cinematic heritage, as well as its institutional significance for professional networking between Serbian and Chinese cultural institutions. As a direct follow-up and practical outcome of this joint initiative, the paper examines the reciprocal visit of a high-level Chinese delegation to the Historical Archives of Požarevac. The conclusion indicates that such ceremonies are not merely retrospective or protocol-driven events, but rather key mechanisms of cultural diplomacy that—through the revitalization of collective memory—initiate concrete, long-term bilateral projects, strengthen contemporary inter-institutional ties, and pave the way for future joint initiatives.

Keywords: Yugoslav film poster, Chinese film poster, 20th century, culture of memory, cultural diplomacy, inter-institutional networking, education, Chinese delegation

Ђурђија Адић[1]
Државни архив Србије Београд
Република Србија

UDK: 327(497.1:450)"19"
061.4:930.25(497.11)
821.163.41.09 Андрић И.

АНДРИЋ У ТРСТУ, БАЊА ЛУЦИ, БЕОГРАДУ И ТРЕБИЊУ. ИЗЛОЖБА И КАТАЛОГ „ИВО АНДРИЋ И ИТАЛИЈА – ДОКУМЕНТА“

Апстракт: Изложба „Иво Андрић и Италија – документа“ („Ivo Andrić e l'Italia – documenti“) представља резултат вишегодишњег научно-истраживачког и архивског рада посвећеног осветљавању вишеслојних веза Иве Андрића са Италијом. Кроз пажљиво одабрану архивску грађу – службена документа, преписку, рукописе, фотографије, књиге и преводе – изложба представља Андрићеву дипломатску и књижевну биографију у ширем европском контексту. Посебан акценат стављен је на његове боравке у Риму и Трсту, Андрићеве књижевне везе, као и на утицај италијанске културе и њене политичке историје на његово стваралаштво и морални став. Изложба, реализована у Државном архиву Србије у Београду, у Српској православној црквеној општини у Трсту и Банском двору у Бањалуци, превазилази оквире националног културног догађаја и потврђује Андрићеву универзалност, као и улогу архива као активног посредника између прошлости, науке и савремене културе.

Кључне речи: Иво Андрић, Италија, архивска грађа, Трст, Рим, Државни архив Србије, Архив Републике Српске.

Увод

Изложба „Иво Андрић и Италија – документа“ („Ivo Andrić e l'Italia – documenti“) и пратећи двојезични каталог резултат су опсежних и систематских истраживања у Државном архиву Србије, Архиву Републике Српске, Задужбини Иве Андрића, Архиву Југославије, Архиву Српске академије наука и уметности, Библиотеци Матице српске, Народној библиотеци Србије, као и у Музеју историје и уметности града Трста, Архиву и Библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту.

На основу темељних истраживања проистекла је и концепција изложбе која представља резултат дуготрајног истраживачког процеса који је започет 2021. године, поводом обележавања шездесет година од доделе Нобелове награде Иви Андрићу.

Аутори ове двојезичне изложбе, реализоване на српском и италијанском језику, су др Мирослав Перишић, Јелица Рељић и Александар Марковић, стручњаци Државног архива Србије. Државни архив Србије је иницијатор, координатор и носилац научно-истраживачког и изложбеног концепта изложбе и реализатор пројекта у сарадњи са Архивом Републике Српске и Српском православном црквеном општином у Трсту. Изложбу прати обиман двојезични каталог.

Изложба је посвећена животу и делу Иве Андрића у години обележавања педесетогодишњице његове смрти. Она није само илустративни прилог познатој биографији, већ аналитички тумачи простор у којем се Андрићеве везе са Италијом читају у новом светлу. Посредно осветљава и дубљу димензију Андрићеве личности и идентитета, како је то у уводној речи каталога изложбе „Сам свој предак“ осветлио из посебног угла Матија Бећковић.[2]

У том читању Андрић се не појављује као писац кога одређује порекло, језик или припадност једној култури, већ као аутор који је сам себи постао мера и исходиште. Он је, у Бећковићевом читању, свесно изградио сопствени уметнички и морални завет, бирајући своју реч, реченицу и поетички став као облик личне и духовне одговорности. Управо та самосвојност омогућила му је да у својој прози обухвати мноштво народа, вера и култура, да укрсти Исток и Запад и створи дело које није ни искључиво источно ни искључиво западно, већ универзално. Тај аспект Андрићеве личности и стваралаштва изложба препознаје и визуелно

1 Ауторка је архивист у Државном архиву Србије, Београд; е-маил: djurdjija87@gmail.com

2 Матија Бећковић, „Сам себи предак“ у: *Иво Андрић и Италија: документа Ivo Andrić e l'Italia: documenti* [Каталог изложбе], приредили М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић (2025). Београд: Државни архив Србије, 7–9.

и документарно, показујући да његов живот и књижевност чине јединствену целину у којој су лични избор, историјско искуство и уметничка дисциплина нераздвојни.

Постављање изложбе у више културних средина – Трсту, Бањалуци, Београду и у Требињу – изазвало је велико интересовање читалачке и шире публике.

Посебан значај у оквиру међународне презентације изложбе имало је њено отварање у Трсту, 18. октобра 2025. године, у сали „Ристо Шкуљевић" Српске православне црквене општине. Изложбу је отворио Никола Селаковић, министар културе Републике Србије, указавши да књижевно дело Иве Андрића превазилази оквире националне културе и представља саставни део европског и светског културног наслеђа, да је пример културне презентације и афирмације трајних веза Србије и Италије и потврђује културу као поуздан медиј међународног дијалога. Позивајући се на Андрићеве речи изговорене поводом доделе Нобелове награде, министар је истакао да управо архивска грађа, представљена на овој поставци, омогућава целовитије разумевање његове личности и стваралаштва. Посебно је наглашен симболички значај Трста као града сложене културне историје и простора који је у Андрићевом делу препознат као „Европа у малом".

У Изложбеном салону Банског двора у Бањалуци 14. новембра 2025. године отворена је изложба „Иво Андрић и Италија – документа". Свечаност је одржана у оквиру традиционалне културне манифестације „Дани Србије у Републици Српској", а започела је извођењем химни Републике Српске и Републике Србије. Отварању изложбе присуствовао је велики број посетилаца, међу којима су били представници културних институција, научне јавности и друштвеног живота.

О значају изложбе и сарадње две архивске институције говорили су Боривоје Голубовић, министар просвете и културе Републике Српске, др Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске, и др Мирослав Перишић, директор Државног архива Србије, истичући да ова поставка представља резултат дуготрајних истраживања и заједничког рада. Изложбу је свечано отворио Никола Селаковић, министар културе Републике Србије, нагласивши значај архивске грађе и културне сарадње у очувању заједничког историјског и културног наслеђа.

Изложба је отворена у Државном архиву Србије у Београду 16. децембра 2025. године, у оквиру обележавања Дана архива у Србији.

На отварању изложбе присутнима су се обратили др Мирослав Перишић, директор Државног архива Србије, др Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске, као и проф. др Дејан Антић, државни секретар у Министарству културе Републике Србије, који је изложбу и свечано отворио.

Директор Државног архива Србије др Мирослав Перишић нагласио је да разумевање значаја архива представља не само питање државне културне политике већ и питање духовног односа према прошлости. Према његовим речима, архивистика је позив који захтева високо образовање, научну дисциплину и посебну осетљивост за језик и документ, способност разликовања битног од небитног у архивској грађи, као и разумевање ширег историјског и друштвеног контекста у којем су документа настала.

Директор Архива Републике Српске др Бојан Стојнић подсетио је да је ова изложба најпре представљена у Трсту, а потом и у Бањалуци, најавивши да ће током наредне године бити приказана и у другим градовима Републике Српске. Посебно је указао и на научни значај пратећег двојезичног каталога који прати изложбену поставку.

Отварајући изложбу, државни секретар у Министарству културе проф. др Дејан Антић истакао је да Државни архив Србије не представља само једну од институција културе, већ установу од највишег државног и националног значаја, која као чувар документарног наслеђа има кључну улогу у очувању историјске истине и културног идентитета.

У Музеју Херцеговине у Требињу, у оквиру манифестације „Дучићев дан", 5. априла 2026. године отворена је изложба „Иво Андрић и Италија – документа".

Присутнима су се обратили др Мирослав Перишић, директор Државног архива Србије, др Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске и Ивана Грујић, директорка Музеја Херцеговине. Изложбу је отворио градоначелник града Требиња Мирко Ћурић.

Међу бројним званицама, отварању су присуствовали и председник Архивистичког друштва Републике Српске Душан Поповић, културни посленици града Требиња и учесници „Дучићевог дана".

Италија у Андрићевој биографији није била споредна епизода, већ простор дуготрајног и вишеслојног искуства. Архивска грађа сведочи да је Андрић боравио у Риму 1920. и 1921. године, потом у Трсту крајем 1922. и почетком 1923. године, да се кратко, због обавеза у Генералном конзулату у Трсту вратио 1926. године, као и да је поново боравио у

Риму 1964. године, овога пута као већ добитник Нобелове награде. Ови боравци нису били само службене етапе у оквиру дипломатске каријере, већ периоди интензивног културног и интелектуалног сазревања.

У студијском тексту за каталог изложбе под насловом „Андрић и Италија“ Жанета Ђукић Перишић указује да је Андрићев однос према Италији настајао као сложен спој личног искуства, дипломатске службе и дубоког разумевања културних образаца медитеранске Европе, који су оставили трајан траг у његовом књижевном делу. Италија је за Иву Андрића представљала више од географског простора или дипломатске станице: у његовом животу и делу она се обликовала као друга духовна домовина, место интензивног уметничког, интелектуалног и егзистенцијалног искуства. Још пре првог службеног боравка у Риму 1920. године, Андрић је кроз литературу, историју и уметност изградио снажну унутрашњу слику Италије, која ће касније бити продубљена непосредним сусретом са њеним градовима, културом и друштвеном стварношћу.

Боравци у Риму и Трсту оставили су дубок траг у Андрићевом стваралаштву. Италијанске теме јављају се у његовим есејима, преводима и приповеткама, као и у публицистичким текстовима у којима је са изразитом аналитичношћу и моралном строгошћу пратио политичке и друштвене процесе савремене Италије. Андрићево интересовање обухватало је и италијанску духовну традицију – од легенде о Светом Франциску из Асизија, преко ренесансних уметника и мислилаца, до савремених књижевних и авангардних покрета.

Посебно значајан слој Андрићевог италијанског искуства чини његово критичко сагледавање фашизма. Као непосредни сведок настанка и успона тог покрета, Андрић је у својим текстовима разобличавао идеолошке механизме насиља, масовне хистерије и политичке манипулације, препознајући у фашизму опасност која превазилази националне оквире. Његови написи о Мусолинију, Маринетију, Д'Анунцију и савременој италијанској стварности сведоче о јасно формираном моралном ставу и изузетној политичкој проницљивости.

Италија је, истовремено, дубоко ушла и у Андрићеву књижевну прозу. Од приповедака и есеја инспирисаних Римом и Трстом, до ликова италијанског порекла у његовим великим делима, овај простор појављује се као симбол културне разноликости, историјских слојева и трајне напетости између лепоте и насиља. Андрићев однос према Италији остао је амбивалентан: испуњен дивљењем према њеној култури и уметности, али и обележен дубоким немиром пред друштвеном и политичком стварношћу коју је затекао.

У том смислу, изложба „Иво Андрић и Италија – документа“ не приказује Италију само као део Андрићеве биографије, већ као значајан простор трајно уграђен у његово књижевно и интелектуално дело.[3]

Архивска документа представљена на изложби – преписка са италијанским издавачима и преводиоцима, личне белешке, фотографије, рукописи и књиге – помажу да се Андрићеви боравци у Италији сагледају у ширем историјском и културном контексту.

Иво Андрић у Државном архиву Србије

У писаним изворима сачувана су два сведочанства о Андрићевим посетама Државном архиву Србије. Прво је упис у Књигу истраживача Државног архива Србије из 1933. године. Посебно значајан документ у контексту односа Иве Андрића према архивској грађи и историјској свести представља његова посета изложби Државног архива Србије „Сто година од добијања градова 1867–1967“, 7. децембра 1967. године. Према сведочењу Драгоја Тодоровића, историчара Државног архива Србије и аутора изложбе, Андрић је поставку пратио са изразитим интересовањем, пажљиво се задржавајући над појединим документима, распитујући се о њиховом контексту и повремено их сам коментаришући.

Зауставивши се пред фотографијом кнеза Михаила, Андрић је, у разговору са аутором изложбе, изразио мисао да је своје најзначајније књижевно дело изградио на свету малих вароши и пограничних касаба, али да га је трајно заокупљала идеја о могућности да се уметнички обухвати живот и драматика српског двора — од устаничког доба до трагичних сломова династија. Тај тренутак открива Андрићеву свест о неисцрпном потенцијалу историјске грађе и њеној сложеној вези са књижевним обликовањем прошлости.

Посебну емотивну димензију имао је његов сусрет са фотографијом предаје кључева Београда кнезу Михаилу,

3 Жанета Ђукић Перишић, „Андрић и Италија“ у: *Иво Андрић и Италија: документа Ivo Andrić e l'Italia: documenti* [Каталог изложбе], приредили М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић (2025). Београд: Државни архив Србије, 13–17.

пред којом је Андрић говорио о огромним жртвама положеним за остварење слободе. У том призору историја за њега није била удаљена и апстрактна, већ дубоко проживљена: простор Калемегдана јављао му се као место у којем се и даље чују гласови страдалника, њихова достојанствена постојаност и непоколебљива вера у слободу. Тај однос према прошлости — као живом, трагичном и морално обавезујућем искуству — у потпуности одговара начину на који је Андрић разумео и историју и књижевност.[4]

Андрићево разумевање значаја архивске грађе и архивских установа најбоље осликавају његове речи:

„... Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњости. Стога архивска документа нису мртва, сива и узалудна као што то површним и неупућеним може понекад да изгледа. То су драгоцени сведоци без којих би нам остала непотпуно разумљива многа појава у садашњости, без којих не бисмо могли назрети ништа од будућности. У архивским просторијама, међу орманима и полицама пуним тих често потцењиваних хартија, врши се стална служба истини, нашој људској, релативној истини, која се тешко уочава и осветљава, а лако замрачује и губи, али којој ипак морамо верно и истрајно да служимо, ако желимо да наш живот буде на чврстим основима и наша друштвена атмосфера чиста и здрава. Материјали који су ту похрањени морају бити чувани и цењени исто као свако друго народно добро од друштвеног интереса и опште користи...“

Ова мисао потврђује колико је пажња према архивској грађи дубоко укорењена у Андрићевом схватању културног и историјског наслеђа, као и да архиви представљају живе „слуге истине“ кроз време.

Експонати у контексту тематских целина поставке

Концепција изложбе ослоњена је на јасне тематске целине: „Андрић и Трст“, „Андрић и Нобелова награда“, „Одјеци Нобелове награде у Италији“, „Андрић и Италија“ и „Андрићева дела у Библиотеци Српске православне црквене општине у Трсту“.

Посебну пажњу заслужује целина посвећена Трсту, граду сложене културне и политичке историје, који је почетком 20. века представљао важну тачку сусрета различитих културних традиција и утицаја. Андрићев боравак у Трсту, документован кроз архивска акта Конзулата Краљевине СХС, показује га као одговорног државног службеника, али и као интелектуалца који пажљиво посматра средину у којој живи и ради.

Једна од тематских целина посвећена је Андрићевој дипломатској служби у Италији и обухвата оригинална службена документа и преписку насталу током његовог боравка у Риму и Трсту (1920–1923).

Посебна тематска целина посвећена је Трсту као простору културног посредовања и личног искуства. У њој су изложена документа која сведоче о Андрићевом ангажману у Конзулату Краљевине СХС у Трсту, као и о његовим контактима са српском заједницом и институцијама у граду.

Следећа целина бави се прихватањем Андрићевог дела у Италији. Представљене су насловне стране италијанских издања његових књига, преписка са италијанским издавачима, као и позиви на књижевне вечери и културне догађаје.

Посебан сегмент изложбе посвећен је додели Нобелове награде Иви Андрићу 1961. године и њеном одјеку у Италији. Изложена су писма, честитке и текст говора Андерса Естерлинга.

Као што је сам Андрић рекао на Конференцији за штампу у Савезу књижевника Југославије 26. октобра 1961: „... Главно осећање које ме у овом тренутку испуњава, то је осећање захвалности. Захвалан сам, пре свега, шведској академији на пажњи и одликовању. Захвалан сам личностима и установама моје земље које су ме за ову награду предложиле, као и иностраним које су тај предлог подржале. Захвалан сам свима који су ми икад у мом животу и раду помогли, а ја им често ни речима нисам стигао да захвалим...“

Он је свој доживљај примања награде описивао и живописно, сведочећи о изненадном сусрету са новинарима: „Када сам дошао кући чекало ме је једно велико изненађење: два млада новинара срела су ме и честитали ми то признање шведске академије. Кад сам са неверицом упитао да ли је то тачно, они су ми рекли: ‘Попните се само горе и видећете да вам је кућа пуна новинара.’ Онда сам почео да верујем да је вест тачна.“

Настављајући своју причу о одјеку вести, Андрић је забележио: „... Ја сам се до промуклости изразговарао данас са нашим и страним новинарима и морам да кажем да ме је особито дирнула пажња отправника послова шведске амбасаде који је дошао да ми саопшти текст одлуке и да

4 “Каталог личног фонда Иве Андрића“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 6/1989, стр. 323–330.

ми честита. И, како сам почео тада да говорим, ја готово нисам ни престао... Из Рима, Беча и Стокхолма, јављали су се новинари којима сам на телефону рекао што сам боље могао оно што осећам...“

Настављајући да говори о доживљају вести, Андрић је разговарао са новинарима у кући и телефонски давао интервјуе страним листовима. Као што сведочи стари новински чланак листа *Борба*: „Са нобеловцем Андрићем, непосредно после саопштења Још није било завршено емитовање агенцијске вести да је овогодишња Нобелова награда за књижевност додељена Иви Андрићу, када су извештачи београдских и иностраних листова и агенција пожурили књижевниковом стану... Телефон у предсобљу звони непрекидно... Новинари засипају Андрића питањима, али их у једном тренутку прекида телефон. На линији је Рим. То је први Андрићев интервју ван земље овог свечаног дана...“ (Борба, 27. октобар 1961, стр. 5)

Била је то прва честитка из иностранства. Овај извештај илуструје непосредан одјек Нобелове награде у Италији и важност Андрићевих првих интервјуа за страни јавни аудиторијум.

Настављајући своје сусрете са медијима након саопштења о Нобеловој награди, Андрић је дао и интервју Италијанској радио-телевизији, у којем је говорио о свом упознавању са италијанском културом и књижевношћу:

– Кад и како сте се упознали са италијанском уметношћу? „Као млад човек провео сам извесно време у Италији и упознао, осим Рима, још неколико италијанских градова. Већ то само по себи значи доћи у дотицај са италијанском уметношћу. Много лепоте сам видео не само у Вашим музејима него на улицама Ваших градова, трговима итд.“

– Да ли сте што преводили са италијанског? „Преводио сам врло мало, иако сам читао доста. Превео сам, пре доста година, у једном београдском часопису једну новелу од Пирандела, чини ми се да се звала *Certi obblighi*. Његове *Novelle per un anno* оставиле су на мене дубок утисак. Превео сам, за време рата, и *Riccordi* од Гвичардинија, али их до данас нисам објавио. Објавио сам и један есеј о Петрарки у једном нашем часопису.“

Овај интервју наглашава Андрићеву дубоку везу са италијанском културом и његов континуирани рад на превођењу и проучавању италијанске књижевности, што додатно објашњава његову афирмацију у међународним културним круговима.

Убрзо након интервјуа, одјек Андрићеве Нобелове награде у Италији потврђују и реакције угледних италијанских писаца. Како јавља агенција *Франс прес*, италијански књижевник Игнацио Силоне изјавио је да се веома радује избору Андрића за овогодишњег добитника Нобелове награде за књижевност. Овај напредни италијански писац, чији су романи „Фонтамара“, „Хлеб и вино“ и „Прегршт купина“ преведени у Југославији, рекао је:

„... Иво Андрић је највећи савремени југословенски писац. То је писац који својим снажним реализмом, који извире из његовог дела, учествује у једној не само југословенској, већ и европској струји. Веома племенито и изузетно озбиљно сведочанство које пружа својим делом, сврстава Иву Андрића на светски план...“

Књижевни аспект изложбе представљен је кроз Андрићеве есеје инспирисане италијанском културом, као што су „Легенда о Светом Франциску из Асизија“ и „Легенда о Лаури и Петрарки“, есеји објављени под псеудонимом Р. Р. у Српском књижевном гласнику, као и кроз превод „Три љубавне песме“ средњовековних и ренесансних италијанских аутора, објављених 1923. године.

У години у којој је изложба реализована навршено је и осам деценија од објављивања Андрићевих романа „На Дрини ћуприја“, „Травничка хроника“ и „Госпођица“ – дела која су настала у ратним условима, између 1941. и 1945. године, у времену личне и историјске угрожености. Савремена тумачења показују да су ти романи истовремено и дубоко укорењени у конкретно историјско искуство и усмерени ка универзалним питањима насиља, пролазности моћи, моралног избора и судбине појединца у вртлогу историје. Управо тај спој епске ширине, аналитичке прецизности и приповедачке уздржаности чини Андрићево дело трајно актуелним, што изложба додатно потврђује постављајући његову књижевну и дипломатску биографију у шири европски и културно-историјски контекст.

Посебно место у изложби заузима Андрићев боравак у Италији 1964. године, када је Рим посетио у пратњи супруге Милице Бабић, костимографкиње и истакнуте културне посленице. Овај сегмент поставке осветљава позну фазу Андрићевог живота, у којој се лична биографија преплиће са његовим јавним и културним ангажманом, што је у архивској грађи представљено кроз преписку, фотографије и документа приватног карактера.

Поставка је заснована на пажљиво одабраним, аутентичним архивским експонатима који конкретно и документовано осветљавају Андрићеве везе са Италијом. Међу изложеним експонатима налазе се службена документа из периода Андрићевог рада у дипломатској служби.

Уз ове текстове, изложени су и преводи савремене италијанске књижевности, попут приповетке Луиђија Пиранделa „Извесне дужности“, чиме се указује на континуитет Андрићевог посредовања између културних простора.

Посебну целину чине издања Андрићевих књижевних дела у Државном архиву Србије – од раних публикација као што су *Ex ponto* (1920) и *Пут Алије Ђерзелеза* (1922), преко збирки приповедака и романа *На Дрини ћуприја*, до каснијих избора приповедака – која прате развој његовог приповедачког опуса током више деценија. Овај корпус допуњују фотографије и архивски записи, међу којима су упис у Књигу истраживача Државног архива Србије из 1933. године и упис Иве Андрића у Књигу утисака из 1967. године, као и фотографије са свечаних пријема и доделе државних одликовања, укључујући и пријем Иве Андрића код председника Републике Јосипа Броза Тита поводом добијања Нобелове награде за књижевност, који сведоче о његовом месту у културном и политичком животу Југославије.

Ови визуелни и документарни извори истовремено показују и начин на који је Андрићево књижевно дело већ за његовог живота било препознато као значајан део културног и симболичког капитала југословенске државе.

Међу изложеним фотографијама посебно место заузима и снимак откривања споменика Иви Андрићу у Београду 9. октобра 1992. године, на којем књижевница Десанка Максимовић и тадашњи градоначелник Београда Милорад Унковић учествују у свечаном чину откривања споменика. Фотографија, дело Стевана Крагујевића, чува се у Музеју Југославије у оквиру легата овог истакнутог фотографа.

Овај догађај сведочи о континуитету јавног и културног сећања на Иву Андрића у Београду и о трајном месту које његово дело заузима у културној меморији српског друштва.

АНДРИЋГРАД Град у славу писца

Још један значајан пример трајног културног утицаја Иве Андрића представља Андрићград у Републици Српској, који је осмишљен и изграђен као својеврсни живи меморијал у славу писца. Овај простор не само да одржава сећање на његово дело, већ и омогућава савременој публици да директно искуси културни и историјски контекст који је обликовао Андрићеву књижевност.

Посетиоци су имали прилику да на изложби виде сегменте документарних филмова посвећених Иви Андрићу, инсерт из Стокхолма са доделе Нобелове награде и инсерт из филма снимљеног поводом смрти Иве Андрића, чији су материјал Државном архиву Србије уступиле „Филмске новости“.

Књига утисака

Министар културе Републике Србије Никола Селаковић изложбу је описао као „несварни прозор са погледом у непознати део прошлости новог века“, нагласивши да она „осветљава део живота нашег нобеловца и приказује његову личност кроз везу са Италијом“.

За Српску православну црквену општину у Трсту изложба је представљала догађај од изузетног значаја, означен као „историјски један од најважнијих дана“, уз наглашавање Андрића као „споне српског и италијанског народа на почетку двадесетог века“.

Интеркултурални карактер изложбе потврђен је и реакцијама представника других заједница, који су истакли да „култура и простор за лепоту нас вежу и позивају да будемо мост између земаља“.

Међународну валоризацију изложбе потврђује и упис Роберта Чинкоте (Roberto Cincotta) директора Италијанског културног института у Београду, који је изложбу оценио као пројекат „тако поносне научне, историјске и културне вредности“, нагласивши значај утицаја Италије на живот и културу Иве Андрића и описујући поставку као „дубоку и узбудљиву“.

Закључак. Ова изложба превазилази оквире једнократног културног догађаја и јасно потврђује институционалну и научну мисију Државног архива Србије. Систематским прикупљањем, стручном обрадом и критичком интерпретацијом архивске грађе, Архив не само да чува документарно наслеђе, већ га активно укључује у савремене научне, културне и међународне токове, доприносећи разумевању прошлости као темеља културног и идентитетског континуитета.

На тај начин архивске институције не делују само као чувари историјске грађе, већ и као важни посредници у тумачењу прошлости и њеном представљању савременој јавности. Изложба „Иво Андрић и Италија – документа“ показује да архивска грађа није фонд прошлости, већ поље дијалога између садашњости и прошлости. Уосталом, као и целокупна архивска грађа.

ЛИТЕРАТУРА

- *Иво Андрић и Италија: документа Ivo Andrić e l'Italia: documenti* [Каталог изложбе], приредили М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић (2025). Београд: Државни архив Србије.
- "Каталог личног фонда Иве Андрића", *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 6/1989.

Djurdjija Adzic

Andrić in Trieste, Banja Luka, Belgrade and Trebinje Exhibition and catalogue "Ivo Andrić and Italy – Documents"

Abstract: The exhibition "Ivo Andrić and Italy – Documents" ("Ivo Andrić e l'Italia – documenti") represents the result of many years of scientific research and archival work dedicated to highlighting the multi-layered connections of Ivo Andrić with Italy. Through carefully selected archival material – official documents, correspondence, manuscripts, photographs, books, and translations – the exhibition presents Andrić's diplomatic and literary biography in a broader European context. Special emphasis is placed on his stays in Rome and Trieste, Andrić's literary connections, as well as the influence of Italian culture and its political history on his creative work and moral stance. The exhibition, held at the State Archives of Serbia in Belgrade, in the Serbian Orthodox Parish in Trieste, and at the Banski Dvor in Banja Luka, goes beyond the framework of a national cultural event and confirms Andrić's universality, as well as the role of archives as an active mediator between the past, science and contemporary culture.

Keywords: Ivo Andrić; Italy; archival material; Trieste; Rome; National Archives of Serbia; Archives of the Republic of Srpska.

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

international archival and cultural cooperation

international archival and cultural cooperation

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

међународна архивска и културна сарадња

Др Маријана Мраовић[1]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије Београд
Република Србија

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „80 ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ЈАСЕНОВЦА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: *КОНЦЕНТРАЦИОНИ И ЛОГОРИ СМРТИ У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ*“

Међународна научна конференција под називом „80 година од ослобођења Јасеновца – Студија случаја: концентрациони и логори смрти у Независној Држави Хрватској“ у организацији Музеја жртава геноцида, одржана је у Београду, 4. и 5. децембра 2025. године.

Повод за одржавање конференције био је обележавање 80. годишњице пробоја последњих јасеновачких логораша и престанак функционисања једног од најсмртоноснијих логора у окупираној Европи током Другог светског рата. Улога, и један од главних задатака Музеја жртава геноцида јесте прикупљање, обрада и чување података о жртвама злочина геноцида почињених на територији Независне Државе Хрватске и обезбеђивање коришћења прикупљене грађе у образовне, васпитне, културне, информативне сврхе како би била доступна научној и широј јавности, путем излагања на повременим и сталним изложбеним поставкама, као и публиковање архивске грађе. Одржавање конференције омогућили су Министарство културе Републике Србије и Фондација Музеја жртава геноцида.

Конференција је свечано отворена у сали „Београд“ Палате Србија у четвртак, 4. децембра у 9.00 часова. Том приликом учесницима конференције обратили су се: председник Управног одбора Музеја жртава геноцида, Његово преосвештенство епископ пакрачко-славонски, господин Јован Ћулибрк и в.д. директора Музеја жртава геноцида, господин Бојан Арбутина.

У научни одбор конференције укључени су научници, стручњаци и универзитетски радници из домаћих и страних научних институција и министарстава: др Кирил Феферман, предавач при Универзитету Ариел (Ариел, Држава Израел); др Рори Јеоманс, виши истраживач у Министарству правде Уједињеног Краљевства (Лондон, Уједињено Краљевство); др Никита Бондарев, старији научни сарадник Одељења за историју Источне Европе после Другог светског рата (Москва, Руска Федерација); др Ерик Гобети, независни истраживач; др Наташа Матаушић, музејска саветница у пензији; др Милан Гулић, научни саветник у Институту за савремену историју (Београд, Србија); др Милош Хрњаз, ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду (Београд, Србија); др Далибор Денда, начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања Министарства одбране (Београд, Србија); др Ненад Антонијевић, музејски саветник Музеја жртава геноцида (Београд, Србија) и др Драган Цветковић, музејски саветник Музеја жртава геноцида (Београд, Србија).

Конференција је окупила научнике из области историје и других сродних наука, као и стручњаке из области архивистике и музеологије. Током одржавања конференције научници и стручњаци су у својим излагањима и дијалозима обухватили широки спектар тема о системима концентрационих и логора смрти и о геноцидној политици Независне Државе Хрватске, улози нацистичке Немачке и фашистичке Италије у злочинима над Србима током Другог светског рата, међународно-правном положају НДХ, као и о усташкој пропаганди, послератним судским процесима, личним сведочанствима и културним интерпретацијама Холокауста и геноцида.

У оквиру првог дана конференције одржане су четири сесије на којима је своја истраживања представило тринаест излагача. Прво, уводно излагање на конференцији, са изузетним новим резултатима у историографској анализи контекста и размере усташких злочина, одржала је Александра Мишић из Музеја жртава геноцида, на тему:

1 Ауторка је доктор историјских наука, научни сарадник и архивски саветник; начелник је Одељења отвореног за истраживаче у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије; е-маил: marijanamraovic@gmail.com

„Усташка болница у Јасеновцу“. Лекари и медицински радници, заточени у систему логора НДХ, остали су занемарени у савременим историографским темама, а управо они су имали јединствен положај у односу и на своје колеге у остатку Европе. Не само што су, услед помањкања лекара у НДХ, имали боље шансе за преживљавање, него су били приморани да лече и егзекуторе, као што је то било у Усташкој болници у Јасеновцу у периоду од 1942. до 1945. године. Усташка болница у Јасеновцу је била намењена за лечење усташа, њихових породица, али и локалног становништва. Колегиница Мишић је пратећи архивска документа и сведочанства преживелих, дата непосредно након окончања Другог светског рата, приказала преглед настанка и развоја болнице и кроз ликове лекара који су у њој радили, покушала да реконструише њихов пут, положај и страдање у оквиру јасеновачког логорског система.

Мср Драгослав Илић из Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, бавио се у свом излагању темом: „Фарсичан повратак осамдесетима: слика Јасеновца у српском друштву у периоду 2015 – 2021. године“.

Мср Марија Љубинковић, програмска директорка Светског јеврејског конгреса (СЈК) као део тима за борбу против антисемитизма, у оквиру Института за технологију и људска права, презентовала је резултате истраживања на тему: „Отимање идентитета: одузимање личних предмета логорашима у Јасеновцу као чин симболичког и трансгенерацијског насиља: студија случаја Данон“. Истраживање се бави испитивањем одузимања личних ствари логораша у усташком концентрационом логору Јасеновац, не као маргиналним аспектом логорског живота, већ као кључном компонентом систематске виктимизације и деградације идентитета. Анализа се фокусира на сведочење Јакоба Данона, које открива како су логораши били приморани да предају своје личне ствари, укључујући породичне фотографије, документа и предмете без материјалне вредности – тумачено као облик психолошке тортуре и метод дехуманизације. Теоријски оквир се ослања на учења Виктора Франкла о губитку смисла кроз уништавање духовних темеља, као и на концепт постсећања Маријане Хирш, који објашњава како потомци преживелих наслеђују трауму у облику одсутног, али емоционално набијеног сећања. Други део рада приказује резултате емпиријске студије која процењује капацитет генеративне вештачке интелигенције (GAI четботова) да препозна описане радње у случају Данон као елементе одузимања идентитета.

У наставку прве сесије уследило је презентовање резултата истраживачког рада др Момира Нинковића из Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране, на тему: „Независна Држава Хрватска, усташки логори и злочини у југословенској/српској штампи 1945. године“ .

Др Растко Ломпар из Балканолошког института САНУ изнео је низ занимљивих и конструктивних опсервација на тему: „Нацистичка Немачка и геноцид у Независној Држави Хрватској: Саучесник или посматрач?“.

Др Маријана Мраовић из Војног архива Сектора за политику одбране Министарства одбране Републике Србије презентовала је коауторски рад са мср Петром Ђурђевим, на тему: „Срби у НДХ 1941–1944. године: голгота, прогон, сведочанства“ у којем је акценат стављен на приказ рада Савета комесара и Владе народног спаса на прихвату, збрињавању и ресоцијализацији српског цивилног становништва са територије НДХ, почевши од формирања и ангажовања Комесаријата за избеглице и пресељенике, до унутрашње организације Комесаријата, на прикупљању података о страдању српских избеглица, као и политичко-пропагандни рад колаборационе управе на спасавању српског становништва из логора, уз примере изјава-сведочења избеглица која су забележена у архиви Комесаријата.

Уследило је обраћање Данила Боснића из Архива Републике Српске на тему: „Извјештаји Абвера у Београду о страдањима у Независној Држави Хрватској“. Централни корпус извора презентованих резултата истраживања јесте легат универзитетског професора и капетана Јозефа Матла, депонован у Државном архиву Штајерске у Грацу - скуп оригиналних извештаја, службених преписа, личних забелешки и осталих докумената који пружају јединствен увид у обавештајну перцепцију догађаја на окупираним просторима Балкана.

Доказ да је иностранa јавност била заинтересована за збивања у балканском региону током Другог светског рата видан је у излагању др Кирила Фефермана на тему: „Поглед из даљине: Независна Држава Хрватска и Југославија на страницама *Japan Times*, април – децембар 1941. године“.

Мср Марко Мартиновић из Музеја жртава геноцида изнео је низ потресних чињеница о страдању српског народа у НДХ на тему: „Суђење Љуби Милошу у Загребу 1948. године“. Љубо Милош, један од највећих усташких крвника и злочинаца, ухваћен је од стране УДБ-е током операције Гвардијан 1947. године, заједно са Усташама – Крижарима, који су се тајно преко Мађарске убацили у Југославију

са циљем борбе за обнову НДХ. У Архиву Југославије су сачувани документи са суђења: оптужница, стенографски записници и пресуда. На основу тих докумената покушао је да прикаже мотиве и остале околности, које су проузроковале масовне злочине почињене лично са његове стране док је био један од водећих усташких личности у Јасеновцу и осталим логорима.

Последња сесија првог дана била је посвећена анализама резултата истраживања живота логораша, настанка и деловања покрета отпора у логорима на територији окупиране Србије и НДХ. Небојша Озимић из Народног музеја у Нишу излагао је на тему: „Припадници покрета отпора у логору на Црвеном крсту у Нишу". Бавио се политичким аспектом структуре и идентитета жртава, са посебним освртом на припаднике партизанског покрета и Југословенске војске у отаџбини који су чинили значајан део затворске популације. Поред општих услова у логору бавио се и репресивним механизмима окупационих власти.

Асја Драча Мунтеану из Меморијалног центра „Старо сајмиште" излагала је на тему: „Жене у прихватном логору Земун". Прихватни логор Земун основан је на простору Јеврејског логора Земун, смештеног у павиљонима некадашњег Београдског сајма. Са порастом устаничке активности, у логор су почели да пристижу заточеници, пре свега Срби из окупиране Србије, као и заточеници из НДХ, укључујући и заточенике из Јасеновца, Старе Градишке и групе са Козаре. Током трајања логора, довођени су и заточеници из Италије, Албаније и Грчке. Од марта 1943. године, у логор пристиже и велики број жена. То су биле Српкиње ухапшене током операције „Weiss", затим партизанке и оне оптужене за сарадњу са покретом Драже Михаиловића. Њихова свакодневица документована је у изјавама преживелих, мемоарима и цртежима, који данас омогућавају реконструкцију њиховог страдања.

Мирјана Савић из Народног музеја Краљево презентовала је присутнима резултате својих истраживања на тему: „Приче из логора: интерпретација логорашких искустава у Народном музеју у Краљеву", укључујући и значајне програмске активности Народног музеја Краљево у претходном периоду.

У оквиру другог дана конференције одржане су четири сесије на којима је своја истраживања представило шеснаест учесника. Прву сесију обележило је изузетно излагање др Владана Вуклиша из Архива Републике Српске на тему: „Отпор и страдање у окупираној Бањалуци: контекст, локалитети и клиометријска анализа" у којем је аутор приказао, уз детаљну историјско-просторну анализу, прегледан историјат Бањалуке под окупацијом и обрадио координантни систем страдања и отпора: на једној страни, војно-полицијске структуре, затвори, мучилишта, стратишта и њихове везе са логорским системима, а на другој, места тајних састанака, скровишта, пунктова и акција. У другом делу излагања је као клиометријски прилог првом, приказао проширену базу података страдалих и логорисаних Бањалучана – партизана и сарадника Народноослободилачког покрета, насталу на основу здружених података из различитих извора.

Мср Лазар Шкобо са Филозофског факултета у Палама, присутнима се обратио приказом првих масовних злочина усташа и Муслимана над Србима у Сарајеву 1941. године, говорећи о страдању српских цивила који су „несвјесни монструозности вјековних комшија, без организоване војне одбране, доживјели огромна страдања у првим мјесецима рата".

Мср Никола Борковић из Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица у Бања Луци, излагао је на тему: „Страдање Срба Брчанског среза у изјавама протјераних православних свештеника" .

Појединачним усташким злочинима на подручју Попова у Херцеговини бавио се мср Симо Радић из Музеја Херцеговине у Требињу.

Интересантне и корисне опсервације о италијанској реакцији на усташке злочине у Требињу и околини 1941. године изнео је др Данило Ковач са Института за савремену историју Србије у Београду.

Међу излагачима у другом дану конференције резултате истраживања представили су присутнима и истраживачи из Срема. Мср Радован Сремац из Шида из Музеја наивне уметности „Илијанум", представио је рад на тему: „Страдање академског сликара Саве Шумановића (1896–1942)". Разјаснио је околности страдања сликара Саве Шумановића који је у јавном наративу постао симбол страдања српског становништва у НДХ, имајући у виду да се у приказу његовог страдања наводи низ неистина које нарушавају сећање на његов стваралачки опус и судбину, уз допунска појашњења и осврт на послератну културу сећања на страдање уметника.

Мср Стево Лапчевић из Музеја Срема у Сремској Митровици презентовао је рад на тему: „Прогон српске елите у Сремској Митровици 1941. године" у којем је настојао

да осветли значајан сегмент усташке политике у Срему – превентивну борбу против покрета отпора уз нагласак на прогон и страдање српске политичке, духовне и културне елите у току 1941. године, првенствено страдање у Сремској Митровици у времену од априла до маја у којем су усташке власти почеле са масовним хапшењима, прогоном и ликвидацијама елите.

Микица Икић из Сремске Митровице излагао је на тему страдања села Босута у Другом светском рату, односно о ратној судбини мештана који су страдали у Јасеновцу и у Старој Градишки, као и у офанзивама СС „Ханџар" дивизије и Прве козачке коњичке дивизије.

Мср Данило Јадрански из Музеја Срема представио је окупљенима резултате истраживања на тему: „Од кудељаре до Јарка – страдање цивилног становништва северне Мачве у операцији „Чишћење лука Дрине и Саве" у септембру 1941. године". Напад на Шабац био је иницијална каписла за отпочињање опрације „Чишћења лука Дрине и Саве" коју је требало да спроведе 342. немачка дивизија генерала Хингхофера. У свом продору кроз Мачву припадници 342. дивизије су, поред хапшења цивила, спроводили и ликвидације на лицу места. Процењује се да је у операцији животе изгубило 5.000 Мачвана. Посебно трагичну судбину имали су становници северних мачванских села. Мештане ових села немачки војници су хапсили и предавали усташама у тада Хрватској Митровици који су их, одмах при преласку Саве, на обали ликвидирали и све заједно побацали у заједничку гробницу. Мср Јадрански је анализирао размере злочина Немаца и усташа над становницима северне Мачве током трајања офанзиве.

Мср Милица Мољски из Музеја жртава геноцида надовезала се на претходна излагања истраживача из Срема радом на тему: „Страдање становника Сирига у контексту репресивних политика Независне Државе Хрватске: депортације и злочини".

Др Кристина Јоргић Степановић (кустос-историчар у Спомен-парку „Крагујевачки октобар") и Славко Степановић (Историјски архив Шумадије, Крагујевац) су у наставку конференције приказали резултате истраживања у проучавању стратегија преживљавања: брисања са „списка Цигана" у Крагујевцу 1941. године као механизма избегавања прогона. Излагање је представљало анализу процеса брисања појединаца са такозваног „списка Цигана" у Крагујевцу 1941. године, непосредно након масовног стрељања цивила које су починиле немачке окупационе снаге. Фокус излагача био је на разумевању начина на које су лица која су била административно заведена као Роми покушавала да докажу супротно у циљу избегавања репресије и физичке ликвидације.

На претходно излагање надовезао се мср Предраг Илић из Историјског архива Шумадије, Крагујевац са темом: „Страдање становништва Крагујевца у Другом светском рату".

Запажено је било излагање др Милоша Дамјановића, независног истраживача, историчара из Косовске Митровице на тему: „Први Кинез у Југославији и судбина кинеско-јеврејске породице Чо Ченг По у Холокаусту".

Последњу сесију на конференцији обележио је рад др Милице Карић из Музеја жртава геноцида на тему: „Гласови из Другог светског рата: писма Битија Берахе и Боривоја Зумбуловића". Приказана је архивска грађа која се налази у Музеју жртва геноцида у Збирци породице Бераха и Збирци „Јудаика" и која сведочи о борбама обичних људи са околностима великих историјских и ратних дешавања у којима су приморани да учествују и у којима је њихов живот означен као неподобан те су осуђени на смрт без икакве кривице. У Збирци „Јудаика" налазе се писма послата из логора Брегенц из система Борских рудника, а у Збирци породице Бераха писма послата из Јеврејског пролазног логора Београд (Топовске шупе).

Конференција је адекватно медијски пропраћена и имала је значајног одјека у јавности. Истовремено је њен допринос савременим историографским истраживањима и култури сећања на страдање српског народа у НДХ и геноцидну политику Независне Државе Хрватске према Србима током Другог светског рата, немерљив и трајан. Радови који су представљени на међународној научној конференцији, биће објављени током 2026. године у зборнику научних радова, у двојезичном издању, на српском и енглеском језику. У току је публиковање наведеног Зборника.

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views
and discussions

views and discussions
prikazi i rasprave
прикази и расправе

Mr Jasmin Jajčević[1]
Arhiv Tuzlanskog kantona
i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog Kantona
Bosna i Hercegovina

ARHIVSKI POGLEDI, GOD. VI, BR. 6, DRUŠTVO ARHIVSKIH ZAPOSLENIKA TUZLANSKOG KANTONA I JU ARHIV TUZLANSKOG KANTONA, TUZLA 2025, 415 STR.

Uredništvo časopisa „Arhivski pogledi“ s ponosom predstavlja šesti broj časopisa „Arhivski pogledi“, izdanje za 2025. godinu, nastao kao plod predanog rada Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, uz značajnu suradnju s Javnom ustanovom Arhiv Tuzlanskog kantona. Ovaj časopisa, obuhvaćajući 415 stranica, sadrži 27 recenziranih radova, uključujući stručne, naučne i historiografske priloge, prikaze i izvještaje. Kontinuirani napori Uredništva rezultirali su održavanjem i unaprjeđenjem kvalitete i kvantitete časopisa, što potvrđuje i indeksiranost u šest međunarodnih baza podataka.

Šesti broj „Arhivskih pogleda“ pruža esencijalne smjernice za razumijevanje savremenih izazova arhivske djelatnosti, naglašavajući teorijske aspekte i primjenu u praksi. Radovi obrađuju kritična pitanja poput upravljanja arhivskom građom, njezine dostupnosti i interpretacije u digitalnom okruženju, s posebnim fokusom na vidljivost arhiva. Ističe se značaj implementacije modernih tehnologija u arhivske procese radi osiguranja transparentnosti i učinkovitosti, uz naglašavanje potrebe za kontinuiranim profesionalnim razvojem arhivista i podizanjem svijesti o društvenoj ulozi arhiva kao ključnih institucija za očuvanje kolektivnog pamćenja. Ovaj broj časopisa prezentira praktična iskustva, primjere dobre prakse i inovativne pristupe u obradi, klasifikaciji, prezentaciji i omogućavanju pristupa arhivskoj građi, čime „Arhivski pogledi“ aktivno potiču razvoj arhivske profesije i njezin značaj u očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa.

Struktura šestog broja obuhvaća etablirane rubrike: *Arhivski članci*, *Historijska građa*, *Nova izdanja* i *Novosti*, upute za suradnike i informacijama o autorima.

U rubrici *Arhivski članci* objavljeno je 12 radova, posvećenih temi „Vidljivost arhiva u 21. stoljeću“. Doc. dr. Vlatka Lemić u radu *Arhivi i kreativna industrija: Iskustva programa Kreativna Europa* analizira konkretne projekte unutar programa Kreativna Europa, s fokusom na sudjelovanje arhiva u razvoju komunikacijskih modela, stručnih kompetencija i inovativnih istraživanja historijskih izvora, posebice kroz iskustva ICARUS zajednice. Lemić naglašava pomak fokusa struke s tradicionalnih aktivnosti prema novim načinima komunikacije i interpretacije historijskih događaja i baštine.

Prof. dr. Mirza Mahmutović i mr. sc. Miralem Dautović u radu *Transmedijalne inovacije u komuniciranju baštine: Studija slučaja kolaborativnog projekta „Žene ljekari u Tuzli za vrijeme austrougarske uprave*“ istražuju transformaciju komunikacije arhiva s publikom putem digitalnih medija i transmedijalnog pripovijedanja. Projekt „Žene ljekari u Tuzli za vrijeme austrougarske uprave“ služi kao primjer uspješne interdisciplinarne suradnje između arhiva, akademske zajednice i medijskih institucija.

Izv. prof. dr. Miroslav Novak, u radu *Arhivski stručni izazovi i mješovite metode za njihovo rješavanje*, bavi se odnosom između količine, sigurnosti, sadržaja, dostupnosti i upotrebljivosti arhivske građe. S obzirom na ograničene ljudske resurse i rastuću količinu građe, predlaže digitalizaciju arhivskih postupaka i primjenu umjetne inteligencije kao rješenje za cjelovito upravljanje.

1 Autor je diplomirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli 2012. godine i stekao zvanje *Bachelor historije*. Drugi ciklus studija upisao akademske 2012/2013. godine, a završio 2014. godine i stekao zvanje *Magistar historije*. Akademske 2019/2020. godine upisao je Treći ciklus studija (*Doktorat*), smjer: Historija, studijski program: Historija Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću. Od 2022. godine zaposlen u Arhivu Tuzlanskog kantona. Autor je nekoliko desetina naučnih radova iz oblasti historije i arhivistike u referentnim časopisima u Bosni i Hercegovini i inostranstvu. Sekretar je Redakcije časopisa *Historijski pogledi*, urednik časopisa *Arhivski pogledi*. Aktuelni je predsjednik Društva arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona; e-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com

Mr. Adnan Tinjić u radu *Budućnost prošlosti: veliki jezički modeli, arhivisti i historičari* istražuje implikacije velikih jezičnih modela (LLM) u arhivistici i historiografiji, s naglaskom na automatizaciju izrade arhivskih opisa (ISAD(G), RiC) i prepoznavanje rukopisa. Rad problematizira i rizike poput „halucinacija", zaključujući da LLM-ovi mogu biti moćni pomoćni alati, ali ne i zamjena za kritičku interpretaciju i kontekstualizaciju.

Mirjana Dimitrijević u radu *Uloge društvenih mreža u popularizaciji arhivske djelatnosti* analizira kako arhivi u Srbiji koriste društvene mreže za privlačenje javnosti i promicanje kulturne baštine, ističući važnost kreativnosti arhivista i strategije korištenja društvenih mreža.

Nataša Krištić i Erika Vincetić u radu *Edukativni sadržaj u virtualnom okruženju Državnog arhiva u Vukovaru* prikazuju primjere edukativnih sadržaja Državnog arhiva u Vukovaru u virtualnom okruženju, s ciljem približavanja arhivske građe široj javnosti, posebno mlađim generacijama.

Mr. Jasmin Jajčević u radu *Na TV ekranima: Arhiv Tuzlanskog kantona i emisija „Hod vijekova"* detaljno analizira dugogodišnju suradnju između Arhiva Tuzlanskog kantona i Radio-televizije Tuzlanskog kantona na realizaciji obrazovno-dokumentarne emisije „Hod vijekova", ističući njezinu ulogu u edukaciji, promociji kulture i znanosti, te demokratizaciji historijskog znanja.

Mr. Aleksander Lavrenčič u radu *Prikaz Audiovizuelnog materijala o Gradu Tuzli u Arhivu Televizije Slovenija* prezentira izvore o Tuzli u Arhivu televizije Slovenija, metode arhiviranja i razvoj nosača slike i zvuka, s posebnim osvrtom na izvještaje o slijeganju terena u Tuzli.

Mr. Amel Redžić i Husein Hadžić u radu *Saradnja arhiva sa kulturno-obrazovnim ustanovama u cilju promocije arhiva i arhivske službe sa akcentom na Arhiv Unsko-Sanskog kantona* analiziraju primjere suradnje Arhiva Unsko-Sanskog kantona s kulturno-obrazovnim ustanovama u realizaciji izložbi, edukativnih posjeta i digitalnih projekata.

Mr. Sandra Marković u radu *Iskustvo Državnog arhiva Crne Gore u oblasti kulturno-obrazovne djelatnosti* predstavlja dugogodišnje aktivnosti Državnog arhiva Crne Gore u edukaciji i promociji, naglašavajući značaj izložbi, zbornika dokumenata i međunarodnih skupova, te daje preporuke za daljnji razvoj.

Dr. sc. Ivo Orešković u radu *Gdje je nestao arhiv? Gdje je nestao arhivist?* promišlja o vidljivosti arhiva u javnom prostoru i potrebi za korjenitom reformom arhivske službe, ističući važnost strukturne reforme i izmjene zakonodavstva za pozicioniranje arhiva kao javne službe od strateškog interesa.

Dr. Dušan Bojković i mr. Siniša Tadić u radu *Digitalizacija fondova u Arhivu Jugoslavije 2015-2025.* prezentiraju rezultate i iskustva u procesu digitalizacije dokumenata iz odabranih fondova Arhiva Jugoslavije, opisujući cjelokupni proces od izbora građe do izrade metapodataka i pohrane digitalnih kopija.

Rubrika *Historijska građa* donosi četiri rada bazirana na istraživanju arhivske građe s težištem na lokalnu historiju. Hatidža Fetahagić u radu *Zarazne bolesti u Tuzli i njenoj okolini (1878-1918)* istražuje zdravstvene prilike za vrijeme austrougarske uprave, analizirajući širenje i prevenciju zaraznih bolesti u Tuzli.

Mr. sc. Omer Zulić i Hatidža Fetahagić u koautorskom radu *Obnova Gazi Turali-begove džamije u Tuzli u 20. stoljeću* baziranom na arhivskim dokumentima, obrađuju aktivnosti na očuvanju i uređenju džamije tijekom 20. stoljeća, s posebnim naglaskom na sanaciju 1967. godine.

Adnan Hadžiabdić u radu *Udruženja Sreza Kladanj (1919-1941) u arhivskim izvorima* predstavlja 15 udruženja koja su djelovala u međuratnom periodu u Kladnju, na temelju građe iz Arhiva Bosne i Hercegovine.

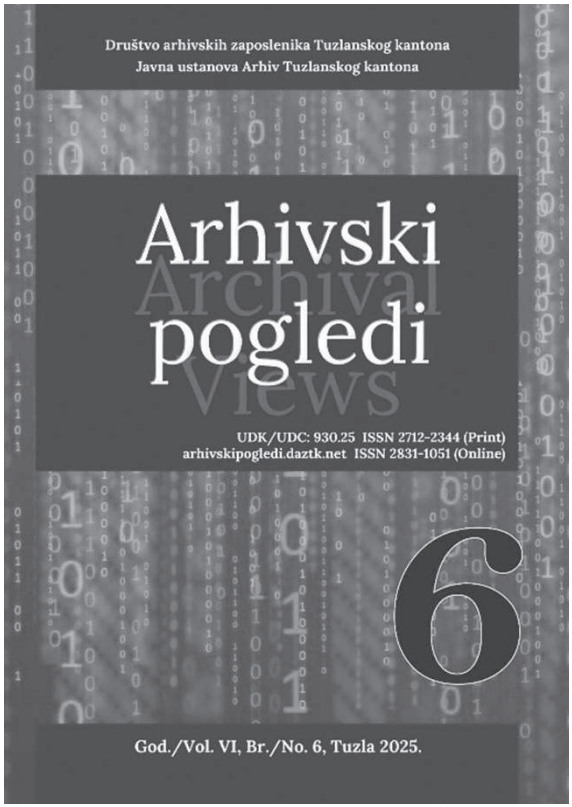
Rad *Gradivo mjesnih narodnih odbora na području Baranje od 1945-1952. godine* analizira iskustva i specifičnosti obrade fondova mjesnih narodnih odbora u hrvatskom dijelu Baranje, ističući značaj sačuvane građe za povijesni prikaz navedenog razdoblja.

Treća rubrika, *Nova izdanja*, donosi sedam prikaza recentnih publikacija koje su značajan doprinos arhivistici i historiografiji. Prikaze su objavili Hadžija Hadžiabdić, doc. dr. Vlatka Lemić, Nebojša Cvejić, Tatjana Segedinčev, dr. sc. Sait Š. Šabotić, Adnan Hadžiabdić, te Enes Mukić.

Četvrta rubrika, *Novosti*, donosi četiri izvještaja o realizaciji stručno-znanstvenih projekata i manifestacija koje njeguju kulturu sjećanja. Prilozi su: mr. sc. Alma Hasukić, *Izvještaj sa stručno-naučnog projekta Žene ljekari u Tuzli za vrijeme austrougarske uprave*; mr. sc. Nina Gostenčnik, *Izvještaj sa Međunarodne naučne konferencije Tehnički i sadržajni problemi klasičnog i elektronskog arhiviranja*; Maruška Nenezić, *Izvještaj sa Međunarodnog arhivskog stručnog skupa ICARUS Konvencija #34: Arhivi koji odražavaju izazove 21. vijeka – Migracije i održivost*; i Emir Šečić, *Izvještaj sa manifestacije 30. godina sjećanja na Genocid u Srebrenici*.

Šesti broj časopisa „Arhivski pogledi" predstavlja sadržajno bogato štivo koje potvrđuje važnu ulogu časopisa u

arhivistici i historijskih znanosti. Raznolikost priloga obuhvaća širok spektar tema, od suvremenih pristupa upravljanju arhivima do analitičkih osvrta na metode istraživanja i prezentacije kulturno-historijskog naslijeđa. Posebna vrijednost leži u inventivnim promišljanjima i praktičnim iskustvima autora, koja potiču daljnje istraživanje, dijalog i razmjenu znanja među stručnjacima. Kontinuitet kvalitete i predanost uredništva i suradnika razvoju arhivske djelatnosti i historijske znanosti čine ovaj časopis značajnom platformom za unaprjeđenje struke i jačanje društvene uloge arhiva kao čuvara kolektivnog pamćenja. Očekuje se pozitivan prijem u stručnoj, znanstvenoj i široj čitateljskoj javnosti, te se nadamo da će poslužiti kao inspiracija za daljnji razvoj arhivske misli i prakse.

Slika naslovnice knjige

Бранислава Стојковић[1]
ЈУ Историјски архив „31. јануар“ Врање
Рапублика Србија

ИЗЛОЖБА „ВЛАСИНСКО ЛЕТО 1985-2025“

У холу Сурдуличког културног центра у Сурдулици 10. јула 2025. године, отворена је изложба „Власинско лето 1985-2025“ од стране Историјског архива „31.јануар“ Врање. Повод је обележавање великог јубилеја - 40 година организовања такмичења народних дувачких оркестара са територије југоисточне Србије. Представљена изложба описује почетак и развој манифестације у Сурдулици и на Власини од 1985. до 2025. године. Учесници који победе пласирају се за наступ на Драгачевском сабору у Гучи, чију организацију обавља Културни центар општине Лучани. Гуча као културну делатност у области очувања и представљања народне музике која се изводи на труби, наслеђене и настале у садашњости, која има посебну вредност треба да буде сачувана као део народног стваралаштва.[2]

Изложба је плод истраживачког рада аутора, архивског саветника Бранке Јаначковић, архивиста Бојане Митровић, Драгане Ристић, Славице Димитријевић, Бранислава Борића и виших архивиста Драгане Станисављевић и Браниславе Стојковић.[3] Прати је електронски каталог са текстуалним објашњењем и фотографијама у обиму од 250 страница. Прича о трубачима југоисточне Србије описана је на 48 изложбених паноа са око 500 фотографија и докумената. У име аутора, на изложби је говорила архивиста Драгана Ристић, која је упознала присутне о идеји, самом раду и реализацији изложбе, истакавши да „многобројне фотографије указују на богате садржаје ове манифестације, са посебним осврtом на такмичење дувачких оркестара са југоистока Србије. Како централни део ове манифестације представља такмичење трубача и оркестара, тако

Плакат манифестације „Власинско лето 2025“, 10. јул 2025.

1 Ауторка је виши архивиста у Историјском архиву „31.јануар“ у Врању, ради у Служби сређивања и обраде, и културно-просветне делатности; e-mail:branislava.arhiv@gmail.com.

2 Историјски архив „31.јануар“ Врање, фонд Сурдулички културни центар, Правилник о организацији такмичења трубачких оркестара на Драгачевском сабору трубача у Гучи, дел.бр.183/2019, април 2019.

3 Аутори изложбе и каталога: Бранка Јаначковић, Бојана Митровић, Драгана Ристић, Драгана Станисављевић, Бранислава Стојковић, Славица Димитријевић, Бранислав Борић; сарадник изложбе: Предраг Стојковић; издавач: Ј.У. Историјски архив „31.јануар“ Врање; уредник: Ненад Јовић; лектор: Ана Митић; техничка припрема за штампу: „Аурора О.Д. Врање“

и панои обилују фотографијама трубача оркестара, као и победника са ове манифестације за пласман на Сабор трубача у Гучи".

У првом делу изложбе описано је прво представљање културно-туристичке манифестације одржане јула 1985. године, под називом „Предтакмичење народних дувачких оркестара са територије јужноморавског региона" на Власини, у организацији Центра културе у Сурдулици, а под покровитељством Скупштине општине Сурдулица. Наредно предтакмичење, 1986. године, одржано је у хотелу „Врање" у Врању. Исте године, Организациони одбор Драгачевског сабора у Гучи доделио је органицазацију предтакмичења југоисточне Србије Центру за културу у Сурдулици. Следеће организације поменутог скупа одржане су током јула на летњој позорници на Власини. Манифестација је 1995. године одржана у Сурдулици, тако да се током свих ових година реализује на две локације – у Сурдулици и на Власини истовремено, четири дана другог викенда месеца јула.

У другом делу изложбе аутори су представили целодневни ток манифестације. Фотографијама је презентован почетак скупа јутарњом будилицом; дефиле учесника улицама Сурдулице; традиционални концерт духовне музике у порти Цркве Светог Ђорђа; наступ трубачког оркестра победника претходне године; концерти народне и забавне музике; наступ фолклорних ансамбала; ликовна радионица; изложбе; књижевне вечери; представљање домаћих производа и меда. Централни део манифестације и саме изложбе је такмичење трубачких оркестара јужне и југоисточне Србије по категоријама. Проглашење победника финалне вечери манифестације, додела награда (чију одлуку доносе Стручни жири и Жири публике), приказани су кроз документарну грађу. Паноима је представљена локација манифестације која се одвијала у центру Сурдулице, на теренима спортског центра ОШ „Вук Караџић" и на Власини, на летњој позорници, у близини језера.

У трећем делу изложбе сагледане су такмичарске дисциплине које су се спроводиле на Власини: „Џипијада" међународна манифестација вожње џипова и теренских возила; Власинска регата, такмичење у кајакаштву, на Власинском језеру; „Успон на Чемерник"; изложба олдтајмера; такмичење риболоваца „Власинска удица"; такмичење у припреми рибље чорбе „Власински котлић".

Аутори изложбе из Историјског архива Врање
Галерија Сурдуличког културног центра, Сурдулица, 10. јул 2025.

Поред такмичарског дела промовисан је и богат културно-забавни програм.

Промоција ове манифестације је представљање оркестара, извођење нумера и музицирања као чин традиционалог учења – по слуху. На основу Правилника о организцији такмичења трубачких оркестара на Драгачевском сабору трубача у Гучи од 2019. године могу учествовати победнички оркестри из шест предтакмичарских центара: Бољевца, Ковачице, Сурдулице, Котраже, Пожеге и Златибора. Такмичари током наступа изводе две нумере које одражавају стил и начин музицирања трубача свога краја. Наступ траје десет минута. Трубачки оркестри се такмиче у категоријама пионира, омладинаца и сениора. Ту се врши селекција учесника за најпознатији трубачки фестивал у земљи, Сабор трубача у Гучи. Четрдесет година мајстори трубе током манифестације „Власинско лето" учествују са својим оркестрима и постају узор новим, самоуким трубачима. Овом изложбом аутори су омогућили учесницима и победницима да буду примећени и упамћени.

Организатор „Власинског лета" је Општина Сурдулица, а послове организације у оквиру својих права и обавеза врше Скупштина општине Сурдулица, Сурдулички културни центар, Туристичка организација општине Сурдулица, Јавно Комунално предузеће, Дом здравља Сурдулица, Библиотека „Радоје Домановић".

„Власинско лето" је културно-туристичка манифестација од посебног значаја за неговање, развој националне трубачке музике, културне баштине и народне традиције. Подстиче се изворно народно стваралаштво, традиција народне културе и промовише туристички и привредни развој Скупштине општине Сурдулица.

Фотографије:

Сурдулички културни центар и Историјски архив „31. јануар" Врање

упутство ауторима

instructions to colleague author

uputstvo autorima

instructions to collague author

упутство ауторима

uputstvo autorima

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан.

Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, као и Изјаву о додели ауторских права својих радова Издавачу, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, др Воје Дулића 10, за часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац".

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са три до шест кључних речи (највише до 10 речи), у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:
- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–6 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:
- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране А4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Пристигле радове уредништво прослеђује рецензентима на уређивање и оцену. Ако рецензенти утврде да рукопис треба модификовати или допунити, шаље се извештај аутору са захтевом да унесе потребне измене или допуне текста или пружи аргументовано објашњење свог неслагања са предложеним примедбама рецензената.

Коначну одлуку о прихватању чланка за објављивање доноси главни уредник.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају ауторима.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., р., рр., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Прве устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Председијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегњућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског магистрата*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

ПРОПРАТНО ПИСМО (SUBMISSION LETTER). Уз рукопис обавезно приложити образац који су потписали сви аутори, а који садржи: 1) изјаву да рад претходно није публикован и да није истовремено поднет за објављивање у неком другом часопису, 2) изјаву да су рукопис прочитали и одобрили сви аутори који испуњавају мерила ауторства, и 3) контакт податке свих аутора у раду (адресе, имејл адресе, телефоне итд.). Бланко образац треба преузети са интернет-странице часописа.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродуковање претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

НАПОМЕНА. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

За све додатне информације, молимо да се обратите на:

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ

ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон +381 12 523 082
e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:
- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:
- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Pristigle radove uredništvo prosleđuje recenzentima na uređivanje i ocenu. Ako recenzenti utvrde da rukopis treba modifikovati ili dopuniti, šalje se izveštaj autoru sa zahtevom da unese potrebne izmene ili dopune teksta ili pruži argumentovano objašnjenje svog neslaganja sa predloženim primedbama recenzenata.

Konačnu odluku o prihvatanju članka za objavljivanje donosi glavni urednik.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Madara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćenica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*; *Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomađarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Građa za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Građa za političku istoriju*, *passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević*, *Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja građe novosadskog magistrata*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

PROPRATNO PISMO (SUBMISSION LETTER). Uz rukopis obavezno priložiti obrazac koji su potpisali svi autori, a koji sadrži: 1) izjavu da rad prethodno nije publikovan i da nije istovremeno podnet za objavljivanje u nekom drugom časopisu, 2) izjavu da su rukopis pročitali i odobrili svi autori koji ispunjavaju merila autorstva, i 3) kontakt podatke svih autora u radu (adrese, imejl adrese, telefone itd.). Blanko obrazac treba preuzeti sa internet-stranice časopisa.

Takođe je potrebno dostaviti kopije svih dozvola za: reprodukovanje prethodno objavljenog materijala, upotrebu ilustracija i objavljivanje informacija o poznatim ljudima ili imenovanje ljudi koji su doprineli izradi rada.

NAPOMENA. Rad koji ne ispunjava uslove ovog uputstva ne može biti upućen na recenziju i biće vraćen autorima da ga dopune i isprave. Pridržavanjem uputstva za pripremu rada znatno će se skratiti vreme celokupnog procesa do objavljivanja rada u časopisu, što će pozitivno uticati na kvalitet članaka i redovnost izlaženja časopisa.

Za sve dodatne informacije, molimo da se obratite na:

ADRESA REDAKCIJE

ZAPISI - Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac
Dr Voje Dulića 10, 12 000 Požarevac / Republika Srbija
Telefon +381 12 523 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi* , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool *c*1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society *c*1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

SUBMISSION LETTER the manuscript should have a form which is signed by all the authors and has to contain: 1) the statement that the articles was not previously published and given to another magazine for publication. 2) the statement that the article has been read and approved by all the authors who meet the criteria of being the authors. 3) contact information on all the authors (the addresses, phone numbers and other information on the contacts). The blank document should be downloaded from the magazine Zapisi website.

Furthermore, the copies of all consents for reproducing the previously published material, the use of illustrations and disclosure of information on famous people or names of the people who contributed to the creation of the article.

NOTE: The article which does not meet the criteria of this instruction cannot be sent to be reviewed and it will be returned to the authors to be edited and completed. Following the instruction for preparing the article will consume less time on the preparation process for publishing in the magazine. It will also have an impact on the quality of the article and the regular publication of the magazine.

For all additional information, please contact the editorial board of Zapisi magazine

The Historical Archives of Požarevac Yearbook,
Dr Voje Dulića 10, 12000 Požarevac, Republic of Serbia,
phone number +381.12.523.082
e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs
www.arhivpozarevac.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook /
главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив Пожаревац, 2012- (Београд : Службени гласник). - 23 x 23 cm

Годишње. - Текст на више светских језика.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

ISSN 2334-7082